

T.C. KAFKAS ÜNİVERSİTESİ
İ. ÇAVAKHIŞVİLİ ADINA TİFLİS DEVLET ÜNİVERSİTESİ
AHİSKA ŞUBESİ

KARS - AKHALTSİKHE (AHİSKA)
(Uluslararası Tarih Sempozyumu Bildirileri)

KARS - 2001

ი.ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის
ახალციხის ფილიალი

ყარსის კავკასიის უნივერსიტეტი

ახალციხე-ყარსი

(სიმპოზიუმის შრომები)

ახალციხე - ყარსი

2001

УДК 93/99 (479.22)

სამეცნიერო შრომების წინამდებარე კრებულში ქვეყნდება ი. ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ასალციხის ფილიალისა და ყარსის კავკასიის უნივერსიტეტის ისტორიკოსთა ერთობლივ სამეცნიერო სიმპოზიუმზე (23-24. V. 2001) ყარსში წაკითხული მოხსენებები. ნაშრომებში შესწავლილია რეგიონის წარსულის – შუა საუკუნეებისა და ახალი დროის ისტორიის, აგრეთვე ეთნოლოგიის, ენათმეცნიერების, ფილოლოგიის საკითხები.

კრებული და მასში გამოქვეყნებული ნაშრომები საინტერესოა, როგორც სპეციალისტების, ისე საქართველოს და თურქეთის ძველი და ახალი ისტორიით, წერილობითი ძეგლებით და კულტურით დაინტერესებულ მკითხველთა ფართო წრისთვის.

İlmi eserler kitabı İvane Cavakhişvili Adına Tiflis Devlet Üniversitesi Ahıska Şubesi ile Kars Kafkas Üniversitesi arasında 23-24.05.2001 tarihinde Karsta yapılan müşterek tarih sempozyumunda sunulan bildirileri içerir. İlmi eserlerde bölgenin eski, orta ile çağdaş tarihine ve etnoloji, dilbilim, filolojiye ait konular görüşülmüştür.

Kitap yalnız uzmanlar için değil gerek Gürcistan gerekse Türkiye eski ve çağdaş tarihi, epigrafi eserler ve kültürle ilgilenen okur geniş ortamının hizmetinde bulunacaktır.

The papers published in this collection of works were read in Kars at the joint scientific symposium (23-24, V. 2001) of historians of Akhaltsikhe branch Ivane Javakhishvili State University of Tbilisi and Kars Caucasian University. The theme of the collection is historic. It studies the history of Middle Ages and modern period of the region and different questions of ethnology, linguistics and philology.

The collection of works and the papers published in it are interesting both for the specialists and the broad circle of readers interested in the old and modern history of Georgia and Turkey, their written monuments and culture.

ISSN 1512-0945

© თსუ ასალციხის ფილიალი, 2001.

© Kafkas Üniversitesi

© Copyright 2001 by Kafkas University

შ ე ს ა ზ ა ლ ი

ახალციხე და ყარსი სამეცნიერო, საუნივერსიტეტო მეგობრობის დასაწყის ეტაპზე ღვანან. ორივე უნივერსიტეტი – ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ახალციხის ფილიალი და ყარსის კავკასიის უნივერსიტეტი ასაკით თითქმის თანაგოლები არიან. ახა ღციხის ფილიალი, დღიდან მისი ჩამოყალიბებისა, კეთილმეზობლურ დამოკიდებულებას გრძნობს თურქეთის სახელმწიფოსაგან, ამიგომაც უცხო ენათა ფაკულტეტზე შეიქმნა თურქული ენის სპეციალობა, რომელმაც მალე სერიოზული აკტორიტეტი მოიხვეჭა არა მარტო რეგიონში. თურქული ენის სპეციალობის სტუდენტები ენაში პრაქტიკისათვის სხვადასხვა დროს მიდიოდნენ ტრაპიზონში, ანკარაში, სტამბოლში და სხვა დიდ ქალაქებში, ვიდრე არ ჩამოყალიბდა ის უშუალო ურთიერთობა, რომელმაც განსაზღვრა არგანის გუბერნიის ფოსოფის რაიონში ჩვენი სტუდენტების ყოველწლიური საზაფხულო მეცადინეობები.

მეგობრობა თანდათან გაღრმავდა და ახალციხის ფილიალში 2000 წელს გაიხსნა ქართულ-თურქული კაბინეტი. იგი არგანის მაშინდელი გუბერნატორის სახელს ატარებს. კაბინეტი წიგნებით მოამარაგა ყარსის კავკასიის უნივერსიტეტმა.

პრინციპული მნიშვნელობა ჰქონდა სამხზრევ ხელშეკრულებას, რომელიც დაიდო ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტსა, ყარსის კავკასიის უნივერსიტეტსა და ახალციხის ფილიალს შორის 2000 წლის 22 ივნისს 5 წლის ვადით. ამ ხელშეკრულებამ დააკონკრეტა და განსაზღვრა უნივერსიტეტთა სამომავლო თანამშრომლობა და გეგმები. რექტორთა შეხვედრებისა და დელეგაციათა გაცვლის შემდეგ კიდევ უფრო საქმიანი გახდა ურთიერთობა.

მოვიყვანთ ხელშეკრულების შემდეგ მნიშვნელოვან პუნქტებს:

1. გაიცვლება ორ უნივერსიტეტს შორის სტუდენტები და მასწავლებლები, სასწავლო და სამეცნიერო ლიტერატურა.

2. დამყარდება სამეცნიერო კონტაქტები (საერთო პროექტები, ერთობლივი კვლევა).

3. ჩატარდება სიმპოზიუმები, კონფერენციები რიგრიგობით (პირველი 2001 წ. მაისში, ყარსში), გაიმართება სპორტული და კულტურული ღონისძიებები. მოეწყობა სამეცნიერო კომპლექსური, ლინგვისტური, ეთნოგრაფიული, ექსპედიციები ორივე მხარის წარმომადგენელთა მონაწილეობით, უნივერსიტეტების მდებარეობის რეგიონებში.

ხელშეკრულების ფარგლებში გამოდის სამეცნიერო შრომების წინამდებარე კრებული, რომლის სტატიებიც მოხსენდა ყარსის მაისის ერთობლივ სამეცნიერო სიმპოზიუმს.

როგორც ხელშეკრულებით არის გათვალისწინებული, ჩვენი მეცნიერების დაინტერესება უნდა შემოიფარგლოს ტერიტორიული პრინციპით – ახალციხიდან ყარსამდე. მართალია, ეს მონაკვეთი სულ რაღაც ორასიოდე კილომეტრს მოიცავს, მაგრამ უაღრესად საინტერესოა და, სამუშაო ჯგუფის ინიციატივით,

კონკრეტულად ისტორიის პრობლემების კვლევა იქნა დასაბუთებული მიზნად. ისტორიასთან მჭიდრო კავშირი აქვს ენათა დიალექტების შესწავლას ისტორიულ ჭრილში.

შრომების კრებულის გამოცემის სირთულე მდგომარეობდა მის ორენოვნებაში. ყველა სტაგია ხელმისაწვდომი უნდა გაგვეხადა ქართულენოვანი და თურქულენოვანი მკითხველისათვის, ამიტომ მოხდა სტაგიებს თარგმნა ქართულიდან თურქულად და თურქულიდან ქართულად. ეს საქმე შეასრულა თსუ ახალციხის ფილიალმა. გამორჩეული როლი ითამაშა ბაგონმა: *რ. ყაერელიძე-ლმა*, რომელმაც ორმხრივ მთარგმნელობით სამუშაოს უხელმძღვანელა.

თარგმნას ახლდა საკუთარ სახელთა, განსაკუთრებით, გოპონიშთა მართლწერის პრობლემა.

ქართული წარმოშობის სახელები (*მტკვარი, ახალციხე, ზაქათი, არგაანი, აჭარა, ჩილდირი, ახალქალაქი, აფხაზეთი, ფოცხოვი, არგანუჯი, თბილისი...*) გრადიციული ქართული ორთოგრაფიით დავტოვეთ ქართულ ვექსტებში.

ასევე გადმოვიდა ქართულად *ანისი* და არა *ანი*, *არბრუმი* და არა *ერბურუმი*, *სტამბოლი* და არა *ისტანბული* ქართულ თარგმანებში. ხოლო თურქულში და ქართულიდან თარგმნილ თურქულ ტექსტებში შენარჩუნებულია შესაბამისი თურქული გრადიციული ორთოგრაფია.

ქართულად და თურქულად ამ გიპის მეცნიერული კრებული პირველად ქვეყნდება, ამიტომ, ბუნებრივია, იქნება აშრთა სხვადასხვაობა. განსაკუთრებით სიფრთხილეა საჭირო, როდესაც საქმე ისტორიას ეხება, იანაც სხვადასხვა ხალხის ისტორიას. შეიძლება ბევრი რამ მხარეებისათვის მიუღებელი იყოს, მაგრამ ჩვენ მაინც ყველა სტაგიას და აზრს კომენტარების კარეშე ვტოვებთ, რადგან ვთვლით, რომ ამ სახით გამოქვეყნება კვლევის ახალ სტიმულს მისცემს საკითხით დაინტერესებულ მეცნიერებს და არა მარტო ისტორიკოსებს.

სტაგიების თანამიმდევრობისას დავეყრდენით ქრონოლოგიურ პრინციპს. თურქ მეცნიერთა ნაშრომები ძირითადად მე-19 საუკუნის მეორე ნახევარს და მე-20 საუკუნის პირველ მეოთხედს ეხება, ამიტომ ისინი განლაგდნენ ქართველ ავტორთა სტაგიებს შორის, რადგან ქართული შრომები ისტორიის უფრო ვრცელ პერიოდს მოიცავს.

ორენოვნებამ და სტაგიების ილენგურობამ შექმნა ზოგიერთი ტექნიკური სირთულე, კერძოდ, გადაწყდა, მხოლოდ ძირითადი შრომისათვის დაგვეერთო სქოლიოები, ხოლო თარგმანისათვის დაგვეტოვებინა მითითებ ის ნომერი. დამოწმებული ლიტერატურა ამავე ნომრით აღვიღად მოიძებნება დენის სქოლიოში.

დასასრულ, საჭიროდ მიგვაჩნია აღინიშნოს, რომ თარგმანთან ერთად, კომპიუტერული მომსახურეობა შესრულდა თსუ ახალციხის ფილიალში, ხოლო გამრავლება და გამოცემა – ყარსის კავკასიის უნივერსიტეტში.

დოც. მ. ბერძენი

თსუ ახალციხის ფილიალის დირექტორი
2001 წლის მაისი

ÖNSÖZ

Ahıska ile Kars bilimsel ve Üniversiteler arası dostluk yol üzerinde bulunmaktayız. İvane Cavakhişvili Adına Tiflis Devlet Üniversitesi Ahıska Şubesi ile Kars Kafkas Üniversitesi yaklaşık aynı yaşta dırlar. Kurulduđu gündenden itibaren Ahıska Şubesi, komşu Türkiye Cumhuriyeti'nin iyi komşuluk niyetini her zaman duymaktadır. Bu nedenle Yabancı Diller Fakültesi'nde Türk Dili ve Edebiyat bölümü açılmış, gerek bölgede, gerekse bölge dışında ciddi bir otorite kazanmıştır. Öğrencilerimiz her yıl yaz mevsiminde Ardahan mıntıkası Posof İlçesi'ne stajyerliğe gitmeden önce aynı amaçla Trabzon, Ankara, İstanbul gibi büyük şehirleri ziyaret etmekteydiler.

Dostluk pekiştirilince Ahıska Şubesi'nde 2000 tarihinde Ardahan Mıntıkası eski vali adına Gürcüce - Türkçe kabin açılmıştır. Kabin Kütüphanesi'ni ise kitaplarla Kars Kafkas Üniversitesi sağlamıştır.

Tiflis Devlet Üniversitesi Kars Kafkas Üniversitesi ile Ahıska Şubesi arasında 22 Haziran 2000 tarihinde beş yıllık süre ile imzalanmış üçlü sözleşme önemli hal taşımaktadır. Anılan sözleşme gelecekteki üniversiteler arası işbirliğini belli edip daha açık bir şekil vermiştir. Rektörlerin buluşup görüşmesi ile heyet mubadelesinden sonra ilişkiler daha da işgüzer halini almıştır.

Sözleşmenin önemli maddeleri aşağıda belirtilmiştir:

1. Her iki kurum arasında karşılıklı olarak öğretim elemanı, öğrenci ve bilimsel döküman değişimi sağlanacaktır.

2. Bilimsel problemlerin çözümünde taraflar birbirlerinin deneyim ve birikimlerinden yararlanacaktır.

3. Kurumlar arasında bilimsel ve sportif amaçlı etkinlikler düzenlenecektir. Bilimsel amaçlı etkinliklerin ilki Mayıs 2001 yılında Kars Kafkas Üniversitesi'nde olmak üzere her yıl dönüşümlü olarak gerçekleştirilecektir. Ayrıca taraflar karşılıklı olarak Üniversitelerin bulunduğu bölgelerde etnografik ve dil konularında ortak teknik geziler düzenleyeceklerdir.

İş bu ilimler eserler kitabı anlaşma metnine dayanarak mayıs ayında Kars'ta gerçekleştirilen müşterek sempozyumda sunulan bildirileri içeriyor.

Protokol gereğince bilim adamlarımızın çalışma sahaları Ahıska ve Kars bölgeleri kapsamında olacaktır. Anılan bölgenin yalnız 200 km²-lik olmasına rağmen her açıdan ilginç olan yerin tarih yönünden incelenmesi ön çalışma

grublarınca belirlenmiştir. Tarihe yakın Dil lehçelerinin tarih açısından incelemesi de önemli yer tutmaktadır.

İlmi eserler kitabının hazırlanmasındaki güçlük iki dilde olduğundan kaynaklanıyordu, fakat bizce her metnin okur için anlayabileceği şekilde getirilmesi gerekiyordu. Dolayısıyla metinler Gürcüce'den Türkçeye ve Türkçeden Gürcüce'ye çevrilmiştir. Tercümeler Tiflis Devlet Üniversitesi Ahıska Şubesinde gerçekleştirilmiş olup çeviriler ise Sayın Roin Kavrelişvili yönetiminde yapılmıştır.

Metinlerin çevrilmesinde özel isim ile toponimlerinin ortograf sorununa dayanılmıştır. Bizce Gürcü aslına taşıyan isimleri(Mtkvari, Akhalsikhe, Şavşeti, Artaani, Açara, Çildiri, Akhalkalaki, Apkhazeti, Potskhovi, Artanuci, Tbilisi v.s) Gürcüce'deki metinlerde Gürcüce tesbit edilmiş ortografi halinde bırakılmıştır. Aynısı gibi Türkçeden Gürcüce'ye çevrilen metinlerde Ani-Anisi, Erzurum-Arzrum, İstanbul-Stambol olarak geçirilmiştir. Türkçe olan ve Gürcüce'den Türkçeye çevrilen metinlerde ise Türkçe tesbit edilmiş gereken ortografi halinde geçirilmiştir.

Gürcüce ve Türkçe olan bu gibi kitap ilk defa basıldığından dolayı tabiiyatıyla farklı görüş açıları doğar. Çeşitli halkların tarihin değinerek özel bir ihtiyatlık gerekir. Bazı şey taraflar için kabul dahilinde o amayabilir, fakat bizce her metin ile görüş izaha lüzüm görülmemiştir, çünkü bu şekilde basılması konu ile ilgilenen tarihçilerden gayri diğer bilim adamlarına da dürtücü etken olacaktır.

Metinler tarih sırasına göre yer almıştır. Türk bilim adamlarının metinleri XIX asır ikinci yarısı ile XX asır ilk çeyreğini kapsadıkları dolay Gürcü bilim adamlarının metinlerinin aralarında yerleştirilmiştir, çünkü Gürcüce olan metinler tarihin daha geniş devrini kapsamaktadır.

Her iki dilde olmakla beraber metinlerin benzerliği bazı bir teknik sorunları da yararmıştı. Dolayısıyla asıl metinlere dipnot eklemesini ve çevrilmiş metinde ise sadece işaret numarasının bırakmasını lüzüm gördük. Aynı numarayla bibliyografi eser ile kaynaklarının asıl metinde bulması kolay olacaktır.

Özet olarak belirtirebilir ki, tercüme yanısıra bilgisayar üzerinde çalışmak Tiflis Devlet Üniversitesi Ahıska Şubesi'nde, Kitap haline getirilmesi ile çoğaltması ise Kars Kafkas Üniversitesi tarafından gerçekleştirilmiştir.

Doç. M. BERİDZE
TDÜ Ahıska şubesi Müdürü
2001 mayıs ayı

ÖNSÖZ

Coğrafik olarak Ön Asya'nın Türkiye'ye giriş kapısı olan bir bölgede kurulmuş olan Üniversitemizin iki büyük hedefi vardır. Bunlardan ilki, hinterlandındaki yöreyi kucaklayan ve yöre insanının yaşam kalitesini artırmayı ve yöreyi kalkındırmayı hedefleyen bir bölge üniversitesi haline gelmek, diğeri de Kafkasya ve Orta Asya ülkeleriyle Türkiye arasında bilim ve kültür köprüsü oluşturmaktır.

Üniversitemiz, bu önemli ve iddialı misyon çerçevesinde devam eden projeleriyle büyümesini sürdürüyor. Bu anlayışla daha yeni bir Üniversite olunmasına rağmen, Azerbaycan, Gürcistan, Nahçıvan ve Moldova Komrat'taki Devlet Üniversiteleri ile Akademik ve Kültürel İşbirliği baş atılmış ve hemen hayata geçirilmiştir.

22 Haziran 2000 tarihinde Tiflis'te Kafkas Üniversitesi, Tiflis Devlet Üniversitesi ve onun Ahıska Subesi arasında üçlü işbirliği protokolü imzalanarak, Üniversitelerimiz arasında dostluklara dayanan sağlam temeller atılmıştır. Karşılıklı yapılan ziyaretlerle de bir yandan ortaklaşa yapılacak bilimsel çalışmalar belirlenirken, diğer yandan da dostluklar Öğretim Üyelerinin arasında da pekiştirilmiştir.

Dünyadaki tüm ülkelerin çalışmalarını bilim ve teknoloji üzerine yoğunlaştırdıkları günümüzde, bilimin evrenselliğinden hareketle dost ve kardeş Tiflis Devlet Üniversitesi Ahıska Şubesi ile bölgenin sorunlarına çözüm üretecek her türlü bilimsel faaliyetin yanısıra mevcut olanaklarımız da paylaşılabilir. Bu çerçevede protokol imzalanmasından 3 ay gibi kısa bir süre sonra, Tiflis Devlet Üniversitesi Ahıska Şubesi Türkoloji Bölümü öğrencilerinin ve akademisyenlerinin yararlanacağı Türk kabınınin açılması Üniversitemiz öncülüğünde olmuştur.

Protokol gereğince, ilki bugün gerçekleştirilen Ahıska-Kas İlişkileri konulu Tarih sempozyumunun ikincisi de bir yıl sonra Ahıska'da yapılacaktır. Böylece

dost ve komşu iki ülke arasındaki tarihi ilişkiler bilimsel olarak ele alınıp incelenerek dostlukların pekişmesine katkı sağlanacaktır.

Sempozyum kitapçığında yer alan bildirilerin Türkçe'den Gürcüce'ye ve Gürcüce'den Türkçe'ye çevirimleri Tiflis Devlet Üniversitesi Ahıska Şubesi Öğretim Üyeleri tarafından Roin Kavrelişvili başkanlığında, t asım işlemleri ise Üniversitemiz tarafından yapılmıştır.

Sempozyumun düzenlenmesinde, bu sempozyum kitapçının hazırlanmasında ve basımında emeği geçen iki dost ve kardeş üniversitenin çalışanlarına teşekkür etmeyi bir borç biliyorum.

Prof. Dr. Necati KAYA

Rektör

შ ე ს ა მ ა ლ ი

გეოგრაფიულად წინა აზიაში და, ამასთანავე, თურქეთის დანარჩენ ტერიტორიაზე შესაღწევი კარის მნიშვნელობის მქონე მხარეში დაარსებულ ჩვენს უნივერსიტეტს ორი დიდი მიზანი აქვს. პირველი-იქცეს ისეთი უნივერსიტეტად, რომელიც დაიგოტება და მოიცავს მთელ მის მიმდებარე ტერიტორიას, ხელს შეუწყობს მხარის განვითარებას და აქაური მოსახლეობის ცხოვრების დონის გაუმჯობესებას; მეორე-გადაიქცეს თურქეთის, კავკასიისა და შუა აზიის ქვეყნებს შორის სამეცნიერო-კულტურული ურთიერთობების ხილად.

ჩვენი უნივერსიტეტი, ზემონახსენები მნიშვნელოვანი და პრეცედენტიული მისიის ფარგლებში, პროექტების განხორციელების საფუძველზე, იზრდება და ვითარდება. ამგვარი მიზნების მქონე ჩვენმა უნივერსიტეტმა, თავისი ახალგაზრდული ასაკის მიუხედავად, დაამყარა სამეცნიერო და კულტურული ურთიერთობები აზერბაიჯანის, საქართველოს, ნახჭევანის და მოლდავეთის კომრაგის უნივერსიტეტებთან და უმოკლეს ვადაში მათი განხორციელება დაიწყო.

2000 წ. 22 ივნისს თბილისში ერთი მხრივ კავკასიის უნივერსიტეტს, მეორე მხრივ თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტს და მის ახალციხის ფილიალს შორის ხელი მოეწერა სამმხრივ ხელშეკრულებას. ამით მყარი საფუძველი ჩაეყარა უნივერსიტეტებს შორის ურთიერთობას. ორმხრივი მიწვევების შედეგად, ერთობლივი სამეცნიერო გეგმების შემუშავების პარალელურად, დამყარდა მეგობრული კავშირები პროფესორ-მასწავლებლებს შორის.

დღეს მსოფლიოს ყველა ქვეყანაში მიმდინარეობს მეცნიერებისა და ტექნოლოგიის კონცენტრაცია. მეცნიერების უსაზღვრო შესაძლებლობებიდან გამომდინარე ჩვენმა ურთიერთობამ მეგობარ თსუ ახალციხის ფილიალთან საფუძველი უნდა ჩაუყაროს მხარის პრობლემების გადაწყვეტას და, ყოველმხრივი სამეცნიერო მოღვაწეობის პარალელურად, უნდა მოხდეს არსებული შესაძლებლობების ურთიერთგაზიარება. სწორედ ამის საფუძველზე, ხელშეკრულებების ხელმოწერიდან სამი თვის შემდეგ, ჩვენი უნივერსიტეტის დახმარებით, თსუ ახალციხის ფილიალში გაიხსნა ქართულ-თურქული კაბინეტი თურქული ენის განყოფილების სტუდენტებისა და მასწავლებლებისა ივის.

ხელშეკრულებიდან გამომდინარე, ახალციხე-ყარსის ურთიერთობების ამსახველი საინსტორიო სიმპოზიუმი ამჟამად პირველად ყარსში ტარდება, ხოლო მეორე ჩატარდება ახალციხეში ერთი წლის შემდეგ.

ამგვარად, ორ მეგობარ სახელმწიფოს შორის არსებული ინტორიული ურთიერთობები სამეცნიერო ურთიერთობებში გადაიზარდა, რაც ხელს შეუწყობს არსებული მეგობრობის გაღრმავებას.

სიმპოზიუმის შრომები თურქულიდან ქართულად და პირიქით ითარგმნათსუ ახალციხის ფილიალის მასწავლებელთა მიერ *როინ ყაერ ელიშვილის* ხელმძღვანელობით, ხოლო წიგნი გამრავლდა და გამოიცა ჩვენა უნივერსიტეტის მიერ.

მინდა მადლობა გადავუხადო ორივე მეგობარი უნივერსიტეტის თანამშრომლებს, რომლებმაც მოამზადეს სიმპოზიუმი და საისტორიო სიმპოზიუმის შრომების კრებული.

პროფ. ნეჟათი ჰაბა
რექტორი

ვალერი სილოგავა^{*}

ანისის და მარსის ქართული ეპიგრაფიკა

(მოკლე მიმოხილვა)

მახლობელი აღმოსავლეთის უძველეს ცივილიზაციასა გაერცვლების ადგილებისათვის დამახასიათებელია სხვადასხვა ენებზე შესრულებული მრავალრიცხოვანი და მრავალნაირი ეპიგრაფიკული ძეგლები. დედამიწის ასეთ რეგიონს განეკუთვნება თურქეთის ტერიტორია, რომელზედაც ძველი წარწერების სახით თავისი კვალი დაუტოვებიათ სხვადასხვა დროს, ან თანადროულად აქ მოსახლე ხალხებს. ეს თანაბრად შეეხება ანისს, ყარსსა და მათ მიდამოებს, საიდანაც ჩვენამდე მოაღწია წარწერებმა ძველადმოსავლურ, ბერძნულ, სომხურ, ქართულ, სპარსულ, ოსმალურ და სხვ. ენებზე. ანისიდან და ყარსიდან, აგრეთვე, მათი მახლობელი ადგილებიდან, იმ დროიდან, როდესაც ისინი შუა საუკუნეების საქართველოს სახელმწიფოს შემადგენლობაში შემოდიოდნენ, რამდენიმე ათეული ძველი ქართული წარწერაა ცნობილი - ბევრი მათგანი დროთა განმავლობაში დაიკარგა და აღარ შემორჩა, ბევრი ამჟამადაც ადგილზეა დაცული¹.

ანისში ქართული წარწერები ცნობილია სამ ეკლესიაზე და ერთ მეჩეთზე (მანუჩეს მეჩეთი). ანისის ქართულწარწერიანი ეკლესიებია: ტიგრან პონენცის

** პროფ., თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ახალციხის ცილიალი.*

¹ ნაქალაქარი ანისი მედიევისტური არქეოლოგიის მსოფლიო მნიშვნელობის ობიექტია. მისი ისტორია რეზიუმირებული სახით ასე აქვს გადმოცემული აკად. ნ. მარს, ვინც დღემდე ყველაზე მეტი გააკეთა ანისის არქეოლოგიისა და ისტორიის შესწავლისათვის: "С начала XII в. город вошел в пределы грузинского царства. Призванный горожанами Ани, царь грузинский Давид Строитель в 1123 г. занял город, откуда он изгнал эмира Абу-л-Сувары П. Димитрий I, сын Давида Строителя, вынужден был уступить город представителю того же дома Шеддиадидов, двинувшемуся из Хорасана, чтобы отвоевать Ани. Георгий III, отец Тамары, вступил в Ани с оружием в руках в 1161 г; вскоре потерял его, но в 1174 г. снова отвоевал у мусульман. При Георгии Ани управлял род (Хрбелиан, но был им утрачен. Братья Мхаргрдзели (Долгорукие), армянские князья, полководцы грузинской царицы Тамары, завоевали Ани в 1199 г., а в 1201 г. - вообще Ширак. Царица Тамара пожаловала город названным князьям" (*Н.Я.Март, Ани. Княжняя история города и раскопы и на месте городища (Известия Государственной академии истории материальной культуры, т. 6, вып. 105), Л.-М., 1934, с.33.*)

ტაძარი, „ქართული ეკლესია“, წმ. მინას ეკლესია; ხოლო მანუჩეს მეჩეთზე მოიპოვებოდა ზაქარია ათაბაგის დამტკიცება 1330 წლისა ქართულ ენაზე აბუ-საიდ ბაჰადურ-ხანის იმავე წლის სპარსულენოვან იარღაყზე.

ტიგრან პონენცის ტაძარი მდებარეობს ნაქალაქარის აღმოსავლეთ ნაწილში, ქალაქის დონის ბევრად დაბალ ადგილას, მდ. ახურანის (არფა-ჩაის) ხეობაში². იგი აგებულია 1215 წელს გრიგოლ განმანათლებლის სახელზე მდიდარი სომეხი ქალკედონიტის, ე.ი. მართლმადიდებელი სარწმუნოების მიმდევრის, ტიგრან პონენცის მიერ. ამის შესახებ მოთხრობილია ტაძრის სამხრეთ კედელზე ამოკვეთილ მეტად ვრცელ სომხურ წარწერაში³. ამ წარწერაში, აგრეთვე ჩამოთვლილია ის მრავალრიცხოვანი შეწირულებანი, როგორც უძრავი, ისე მოძრავი ქონება, რომელიც ტაძრის ამშენებელმა შეუწირავს მისთვის⁴.

ეკლესია შიგნით მთლიანად მოხატულია. ფრესკებიცაა დაფარული, აგრეთვე, ტაძრის ორი - დასავლეთისა და ჩრდილოეთის მიამშენები, რომლებიც ნანგრევების სახითაა მოღწეული. ტიგრან პონენცის ტაძრის კედლები დაფარულია მაღალი დონის ფრესკული მხატვრობით. ფრესკებზე წარმოდგენილია, როგორც სახარებისეული სცენები, საუფლო დღესასწაულები, ისე ცალკეული წმინდანები; გამოსახულებათა შორის, აგრეთვე, კედლების სხვა თავისუფალი ადგილები შევსებულია სხვადასხვა ფრწერული ორნამენტებითა და გამოსახულებებით (მაგ., გრიფონებისა). ტაძრის დასავლეთის კედლის მოხატულობის ქვედა ორი რეგისტრი უკავია სცენებს სომეხთა განმანათლებლის წმ. გრიგოლის (IV ს.) ცხოვრებიდან⁵. ტაძრის მოხატულობა,

² *И. Орбели*, Краткий путеводитель по городу Ани (*Анийская серия*, №4), СПб., 1916, с.30 (№26). იგივე, იხ. *Սոսի*, Избранные труды, Ереван, 1963, с. 120.

³ *Н. О. Эмин*, Армянские надписи в Карсе, Ани и в окрестностях последнего, М., 1881, с. 20-22; *სომხური წარწერების კრებული*, I, ანისი, *ი. ორბელიის* გამოცემა, ერევანი, 1966, გვ. 62-63, №23 (სომხურ ენაზე).

⁴ ტექსტის ანალიზი: *Н. Я. Марр*, Ани, с.33-34

⁵ *И. Орбели*, Краткий путеводитель, с. 42-43 (№82); *Սոսი*, Избранные труды, с. 126; *Н. Тьерри*, Роспись церкви св. Григория Тиграна Хоненца в Ани (1215), *ԴՅ.*, 1977—მოხსენება ქართული ხელოვნებისადმი მიძღვნილ II საერთაშორისო სიმპოზიუმზე. ტაძრის მოხატულობის ერთი სცენის—წმ. გრიგოლი გველების ორსოში, გრაფიკული მონახაზი: *J. M. Thierry*, La cathédrale des Saints-Apôtres de Kars (930-943), Louvain-Paris, 1978, p. 55, fig. 32. მოხატულობის ორი სცენა - წმ. გრიგოლის დაკისხვა თრდატ მეფის მიერ (განმარტებითი ქართული ასომთავრული წარწერით) და თრდატ მეფის მხედრობა, ასევე, ტაძრის ორნამენტი-გრიფონების გამოსახულება (ძვირფასი ქსოვილის იმიტაცია) იხ.: *Н. Я. Марр*, Ани, таб. XLIII, рис. 188, XLIV, рис. 189, 190.

მშენებლობის დამთავრების დროის, ანუ 1215 წლისა, როგორც აღნიშნულია ამის შესახებ სომხურ საამშენებლო წარწერაში.

ტაძრის ფრესკებზე მოიპოვება ქართული და ბერძნული წარწერები. მათ შორის გამოსახულებათა განმარტებითი წარწერები, რომელიც თითოეულ ფრესკულ კომპოზიციას ახლდა, ქართულია. საერთოდაც, უახლესი ხელოვნებათმცოდნეობითი გამოკვლევებით მიჩნეულია, რომ ჭიგრან პონენცის ტაძრის მოხატულობა „XII-XIII სს. მიჯნაზე საქართველოში გაერცვლებულ მხატვრობასთან, მის ტრადიციებთან შესაბამისობაშია“ და, მაშასადამე, ეს არის „ქართული ნამუშევარი სომხურ გარემოში“⁶. ცხადია, ასეთი დასკვნის ერთ-ერთი საფუძველია ის ქართული განმარტებითი წარწერები, რომლებიც ფრესკულ სცენებს ახლავს. სამწუხაროდ, ფრესკული მხატვრობისაგან განსხვავებით, სრულად და დეტალურად ეს წარწერები შეუსწავლელია. რამდენიმე ათეული ფრესკული წარწერიდან, რომლებიც ჭიგრან პონენცის ეკლესიასა და მის მინაშენებში მოიპოვება, სულ ექვსი წარწერაა ლიტერატურაში ცნობილი და ისიც XIX ს-ის 80-იანი წლების გადმონაწერების მიხედვით⁷.

ტაძრის ტრიუმფალურ თაღზე დაწერილია სხვა ტაძრეაზეც სწორედ ამ ადგილას ცნობილი ტექსტი, ფსალმუნის 17,20 მუხლი: „*ეს არს ბჭე უფლისა და მართალნი შეეღენან ამას შინა*“⁸. ტაძრის დასაკლეთის მკლავის სამხრეთ კედელზე მოთავსებულია თხრობითი ხასიათის ვრცელი სცენა, რომელიც სპეციალურ ლიტერატურაში მიჩნეულია, როგორც „ჯვარცმა“⁹, მაგრამ სინამდვილეში მას ახლავს ქართული განმარტებითი წარწერა „*გარდამოქსნაა*“¹⁰, შესრულებული ორ სტრიქონად. ამ ფრესკის კვერდით, კედლის დასავლეთ მონაკვეთში, გამოსახულია მეორე სცენა, რომელიც სპეციალურ ლიტერატურაში, ასევე შეცდომით, განმარტებულია, როგორც „დედები წმ. საფლაკთან“¹¹, ხოლო სინამდვილეში მას ახლავს ქართული წარწერა „*საფლაკს დადებაა*“¹². ტაძრის დასავლეთის კედლის სცენებს შორის, რომლებიც გრიგოლ განმანათლებლისადმი მიძღვნილი, ერთ-ერთს-თრდატ მე-

⁶ H. Тьерри, Роспись, с. 1, 13.

⁷ ვ. სილოგავა, სომხეთის ქართული ეპიგრაფიკული ძეგლების გამოცემის შესახებ, „მაცნე“, ენისა და ლიტერატურის სერია, 2, 1980, გვ. 151.

⁸ ვ. სილოგავა, დასახ. ნაშრომი, გვ. 151, №1.

⁹ H. Тьерри, Роспись, с. 7.

¹⁰ ვ. სილოგავა, დასახ. ნაშრომი, გვ. 151, №4.

¹¹ H. Тьерри, Роспись, с. 7.

¹² ვ. სილოგავა, დასახ. ნაშრომი, გვ. 151, №4.

ფის მიერ წმ. გრიგოლის დაკითხვას, ახლავს ქართული განმარტებითი წარწერა: „[წმიდაჲ] გრიგოლ წარიდგინა განკითხვად“¹³. ცნობილია ტაძრის კიდევ ორი ფრესკული წარწერა, თუ წარწერის ნაწილები - „წმიდაჲ იოვანე“ და, საეარაუდოდ, „დიოკლეტიანე“¹⁴. მაგრამ მათი დაკავშირება ამჟამად ცნობილ რომელიმე ფრესკულ სცენასთან არ მოხერხდა.

აკად. ნ. მარის ერთი ადრეული ცნობით, რომელმაც ფასდაუდებელი ამაგი დასდო ანისის სიძველეების შესწავლას მრავალწლიანი, თანმიმდევრული არქეოლოგიური გათხრებით და მეტად მნიშვნელოვანი ნასაღების გამოფლენით, ტაძრის დასავლეთის მინაშენში, თითქოს, წარმოცენილი ყოფილა თამარ მეფის ფრესკული გამოსახულება განმარტებითი წარწერით: „თამარის ქებაჲ არს ესე“¹⁵, ხოლო „ეკლესიის ფრესკულ პორტრეტეს შორის წმ. ნინოს და დედათა სურათები“ ქართული განმარტებითი წარწერებით¹⁶. მაგრამ, ეს ცნობები ჯერ კიდევ შესწავლას და დაზუსტებას საჭიროებს.

გარდა ფრესკული წარწერებისა, ტიგრან ჰონენცის ტაძარზე მოიპოვება ლაპიდარული წარწერებიც. სამხრეთ კედელზე, გარედან, თაღნარის აღმოსავლეთ კიდეზე ამოკვეთილი ყოფილა „ნათელს შეუნდვენ ღმერთმან“¹⁷ - მოსახსენებელი ჩვენთვის უცნობი ვინმე წარჩინებული მანდილოსნისა, რომელიც, როგორც ჩანს, ტიგრან ჰონენცთან რაღაცნაირად დაკავშირებული იყო - მისი წარწერა ამ უკანასკნელის ვრცელი სომხური წარწერის თავზეა მოთავსებული. სახელის ქართული ფორმა („ნათელი“) გვაუქრებინებს, რომ ეს ქალბატონი, ისევე, როგორც ტიგრან ჰონენცი, სარწმუნოებით მართლმადიდებელი ქალკედონიტი, თანაც ქართველი ყოფილა.

ტაძრის დასავლეთ კედელში, სახურავის კეხს ქვემოთ, ჩასმულია ქვის ფილა ჯვრის გამოსახულებით. მის გარშემო ფილის ზედაპირი შევსებულია შედარებით ვრცელი ქართული ასომთავრული წარწერით, რომელიც ამჟამად ძლიერ დაზიანებულია. ეს წარწერა ცნობილი იყო ნ. მარისა და ი. ორბელიანისთვის, მაგრამ, სამწუხაროდ, იგი მათ არ გამოუქვეყნებიათ. ცნობილია წარწერის ტექსტის დ. ბაქრაძისეული გადმონაწერი XIX ს-ის 80-იანი წლებისა, რომელიც ტექსტს ასე კითხულობდა: „ძღვეის ძალის მომცემელი. მეფე“

¹³ *Н. Я. Марр*, АИИ, таб. XLIII, рис. 188; *ვ. სილოგავა*, დასახ. ნაშრომი, გვ. 151.

¹⁴ *ვ. სილოგავა*, დასახ. ნაშრომი, გვ. 151, №4.

¹⁵ *ნ. მარი*, ორი სურათი ანისში. წმინდა ნინო და თამარ ეფევე. გაზ. „ცნობის ფურცელი“, II. VIII. 1905, № 2884, გვ. 2-3; *Н. Я. Марр*, АИИ, с. 71.

¹⁶ *ნ. მარი*, ორი სურათი ანისში, გვ. 3; *Н. Я. Марр*, АИИ, с. 85.

¹⁷ *ვ. სილოგავა*, დასახ. ნაშრომი, გვ. 151, №3.

ბაგრატ, ლიპარიტ მწედ ტიგრან მეფისა. ქრონიკონი სი (990წ.)¹⁸. ტექსტი
სამი ნაწილისაგან შედგება: პირველი მიემართება ფიდაზე გამოსახულ
ჯვარს; იგი ჩუქულებრივია, სხვაგანაც მრავლად გვხვდება, როგორც ხელნაწ-
ერი წიგნების მინიატურებში, ისე ეკლესიის ფრესკულ მხატვრობაში,
განსხვავებული რედაქციით („იესუ ქრისტე, ძლევამ“). მეორე ნაწილში
დასახელებულია სამი ისტორიული პირი – მათ შორის ორი მეფე – ბაგრატ და
ტიგრან და ვინმე ლიპარიტ. ტექსტის მესამე ნაწილია ძარილი, როგორც
ჩანს, დასმული წელთაღრიცხვის ქართული ქრონიკონითი სასტემით, რაც, დ.
ბაქრაძის მიხედვით 990 წ. შესაბამება. წარწერის ტექსტს წარმოდგენილ
წაკითხვაში ეჭვს აღძრავს სწორედ ეს უკანასკნელი, რადგან 1215 წელს აგუ-
ბულ ტაძარზე ძნელი წარმოსადგენია 990 წელს შესრულებული წარწერის
არსებობა¹⁹. აქ შესაძლებელია ორი ვარაუდი – ან ადრე შეიქმნეული ქვის
ფილა ჯვრის გამოსახულებით ხელმეორედ გამოიყენეს გვიან ტაძრის მშენე-
ბლობის დროს, ან წარწერის ტექსტი არაა ბოლომდე სწორად წაკითხული.
ყველაფერი ეს მომავალი შესწავლის საგანია.

ტიგრან პონენცის ეკლესიასთან დაკავშირებულია კიდევ ერთი ლაპი-
დარული წარწერა – ათაბაგ შანშე ამირახორის საფლავის ქვაზე ამოკვეთი-
ლი ეპიტაფია, რომლის ტექსტი გადმოუწერია ჯერ კიდევ დ. ბაქრაძეს, მა-
გრამ, მიუხედავად იმისა, რომ იგი ცნობილი იყო ნ. მარისა და ი. ორბე-
ლისთვისაც²⁰, გამოქვეყნდა მხოლოდ 1980 წელს²¹. წარწერიანი საფლავის ქვა,
ძლიერ დაზიანებული და კიდევ შემოტეხილი, ამჟამად ტაძარში დევს,
კანკელის წინ, აღსავლის კარების პირდაპირ, როგორც ეს იყო ი. ორბელის
დროს (1910). ეს შანშე დასახელებულია ტიგრან პონენცის ეკლესიაზე
ამოკვეთილ კიდევ ერთ ლაპიდარულ სომხურ წარწერაში E 10 წლისა, სადაც
იგი „ათაბაგ ამირსპასალარის“ ტიტულს ატარებს²². საესეაით სწორად, იგი
მიჩნეულია ივანე II-ის ძედ და „დიდი შანშე“ (1262) მან დატურთუხუცესის
შვილიშვილად²³. ეს შანშე II აქტიურად მონაწილეობდა XIV ს-ის საქართვე-

¹⁸ *გ. სილოგავა*, დასახ. ნაშრომი, გვ. 151, №2.

¹⁹ შდრ. *П. М. Мурадян*, К критике и интерпретации грузинской эпиграфики Армении, „მაცნე“, *ენისა და ლიტერატურის სერია*, 3, 1981, ც. 177.

²⁰ *И. Орбели*, Краткий путеводитель, с. 43; *მისივე*, Избранные труды, с. 126. ი. ორ-
ბელს ზაქარია ათაბაგის თანამდებობა „ამილახორი“ მის საკუთარ სახელად მიუჩ-
ნევია: „имеется грузинская инициальная надпись с именем Амиллахори“ - წერს იგი (*იქვე*).

²¹ *გ. სილოგავა*, დასახ. ნაშრომი, გვ. 151, №4.

²² *სომხური წარწერების კრებული*, I, გვ. 64, № 189 (*იქვე* ბიბ ლიოგრაფია).

²³ *შ. მესხია*, საშინაო პოლიტიკური ვითარება და სამოხელეო წყობა XII საუ-
კუნის საქართველოში, თბ., 1979, გვ. 317.

ლოს პოლიტიკურ ცხოვრებაში²⁴. როგორც ჩანს, იგი დაუკრძალავთ ტიგრან პონენცის ეკლესიაში და მისი ეპიტაფიაც XIV ს-ის დამდეგით, 1310 წლის შემდგომი ახლო დროით უნდა დათარიღდეს (წარწერის ტექსტი იხ. აქვე, დამატება, №3).

ქართული წარწერებით განსაკუთრებით მდიდარია ანისის ე.წ. „ქართული ეკლესია“; რომელსაც ეს სახელი ნ. მარისა და ი. ორბელისაგან, როგორც ჩანს, იმიტომ შეერქვა, რომ წარწერებში და არც სხვა წყაროში არ ჩანს თუ ეს სახელზე იყო იგი აგებული. ბაზილიკის ტიპის, საშუალო ზომის პატარა დარბაზული ეკლესია²⁵ ამჟამად თითქმის მთლიანად დანგრეულია; ასე ყოფილა იგი XIX ს-შიც, როდესაც პირველად გახდა ცნობილი სამეცნიერო წრეებისათვის. დღეს შემორჩენილია ეკლესიის მხოლოდ ჩრდილოეთის კედელი და საკურთხევლის აფსიდის ნაწილი. მის გარშემო და ახლო-მანდლო ადგილები ნანგრევებისაგან დარჩენილი ქვებითაა მოფენილი

ეკლესიის წარწერების განხილვამდე წინასწარ ისიც უნდა ითქვას, რომ ანისი ერთ-ერთი ქართული მართლმადიდებლური საეკლესიო ეპარქიის ცენტრი იყო, რომლის მმართველი მღვდელმთავარი ანელის ტიტულს ატარებდა. ანელ ეპისკოპოსს საკმაოდ მაღალი მდგომარეობა ეკავა-აღმოსავლეთ და სამხრეთ საქართველოს 36 იერარქს შორის მეფის კურთხევისას 27-ე ადგილზე იყო – *ბოლნელსა და კარელს* შორის; თვით *ტფილელს* და *კარელი* მის შემდეგ იმყოფებოდნენ²⁶. ცნობილია ანელის სამწყსო ტერატორიაც: „სულა ზარიშტიანი, და შირაკიანი და მალასპერთი“ (XVI ს. დასაწყისის ერთი საბუთის მიხედვით)²⁷. როგორც ჩანს, ანელის რეზიდენცია, საკათედრო ტაძარი ანისის „ქართული ეკლესია“ იყო – ასე მდიდარი მეტად მნაშენელოვანი ეპიგრაფიკული მასალით.

ანისის „ქართული ეკლესიიდან“ ამჟამად ცნობილია სულ ცოტა ხუთი, მათ შორის სამი მეტად ვრცელი, ეპიგრაფიკული ძეგლი.

ეკლესიის გადარჩენილი ჩრდილოეთის კედლის შიდა მხარეს წარმოდგენილია სამი თალი; ამათგან შუა და მარჯვენა თაღებში გამოსახულია თითო რელიეფური კომპოზიცია, მოთავსებული მაღლა, იაღით შემოზღუ-

²⁴ იქვე ქართლის ცხოვრება, ტ. II, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ. 1959, გვ. 304, 306, 308, 309, 324.

²⁵ И. Орбели, Краткий путеводитель, с. 43; *მოხივე*, Избранные труды, с. 120.

²⁶ ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. II, საერო საკანონმდებლო ძეგლები (X-XIX სს.), გამოსცა ი. დოლიძემ, თბ., 1965, გვ. 49.

²⁷ ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. III, საეკლესიო საკანონმდებლო ძეგლები (XI-XIX სს.), გამოსცა ი. დოლიძემ, თბ., 1970, გვ. 245.

დული არეების შუაში. შუათანა თაღში წარმოდგენილია ხარება²⁸, ხოლო მარჯვენა თაღში—მარიამისა და ელისაბედის შეხვედრა, ანუ მარიამის სტუმრობა ელისაბედთან²⁹. ორივეს ახლდა თეთრი საღებავით შესრულებული ასომთავრული, განმარტებითი წარწერები. იკითხება მხოლოდ ხარების სცენის წარწერა: „ხარება“³⁰, ხოლო მარიამისა და ელისაბედის შეხვედრის წარწერა მთლიანად გადასულ-გადარეცხილია³¹, როგორც ჩანს, წვიმისა და თოვლისაგან: შემორჩენილია მხოლოდ თეთრი საღებავის კვალი მარცხენა ფიგურის — მარიამის ზურგს უკან, სადაც, ალბათ, ეწერა „წმიდა მარიამ“. მართალია, მსგავსი გამოსახულებები ქართულ ხელოვნებაში, როგორც ფრესკულ ფერწერაში³², ისე ქვის კვეთაში (კანკელის ქვის ფილებზე)³³ სხვადაცნობილი, მაგრამ ისინი, შესრულებული ძალადი რელიეფით, ეკლესიის შიგნით, კედლის ინტერიერში, სხვაგან, ანისის „ქართული ეკლესიის“ გარდა, უცნობია. თითქოს, ისეთი შთაბეჭდილება იქმნება, რომ ეკლესია შიგნით მოხატული არ იყო და კედლების სამკაულს ეს და, შესაძლებელია, სხვა რელიეფური გამოსახულებები შეადგენდა.

ანისის „ქართული ეკლესიის“ ამჟამად დანგრეულ სამხრეთის კედელზე, როგორც გამოქვეყნებული მასალებიდან ჩანს, ამოკვეთილი ყოფილა სამი ვრცელი, თარიღიანი ქართული ასომთავრული წარწერა—საუთი. ერთი მათგანი შესაძლებელია დასავლეთის კედელზე იყო ამოკვეთილი, რადგან სამი ასეთი ვრცელი წარწერა მომცრო ეკლესიას ერთ კედელზე (კერძოდ, მის დასავლეთ მონაკვეთში) ვერ დაეგეოდა. ეს წარწერები მხოლოდ პუბლიკაციებით და საარქივო მასალებითაა ცნობილი, ხოლო მათი ამჟამინდელი ადგილსამყოფელი უცნობია.

²⁸ *И. Орбели*, Краткий путеводитель, с. 30 (№26); *ძიბივე*, Избранные труды, с. 120 (№ 26).

²⁹ *A. Easmond*, Narratives of the Fall: Structure and Meaning in the Genesis Frieze at Hagia Sophia, Trebizond, *Dumbarton Oaks Papers*, 53, Washington, D.C., 1999, p. 235, fig. 31. ავტორის ცნობით, რელიეფები მოხსენიებული ყოფილა წიგნში: *P. Cunco et al.* Ani. Documenti di architettura armena 12, Milan, 1984, p. 91, სადაც განხილული ყოფილა XII ს-ის ბიზანტიური ხელოვნების ძეგლების ჯგუფში.

³⁰ *A. Easmond*, Narratives of the Fall, fig. 32.

³¹ იქვე, სურ. 33.

³² მაგ., ატენის სიონის XI ს-ის ფრესკულ მხატვრობაში: ატენის სიონის მოხატულობა, შესავალი წერილი *თ. ვირსალაძისა*, თბ., 1984, ტაბ. 76, 77; *ქართული წარწერების კორპუსი*, III, ფრესკული წარწერები, I, ატენის სიონი, გამოსცეს *გ. აბრამიშვილმა* და *ზ. აღუქსიძემ*, თბ., 1989, გვ. 119 (№11).

³³ მაგ., საფარის მონასტრის მიძინების ეკლესიის XI ს. კანკელის ფილაზე: *P. Шмерлинг*, Малые формы в архитектуре средневековой Грузии, Тб., 1962, с. 121-123, табл. 34.

1910 წლის აგვისტოს შუა რიცხვებში ნ. მარმა, „ქართული ეკლესიის“ სამხრეთის კედელზე ფრაგმენტულად შემორჩენილი სამადინის 23-სტრიქონიანი წარწერის ნაკლებად ადგილების გამოვლენის მიზნით, მუშეს კედლის გასწვრივ ქვების ამოთხრა დააწყებინა. როგორც თვითონ წერს ამით სამადინის წარწერას ვერაფერი შემატა, მაგრამ, სამაგიეროდ გამოვლიდა ახალი, მანამდე უცნობი წარწერა, რომელიც სამადინის წარწერის დასაკლებით ყოფილა ამოკვეთილი 20 სტრიქონად³⁴. ესაა ქართლის კათალიკოს ეკიფანეს წარწერა – საბუთი 1218 წლისა, რომელსაც ნ. მარი თავის სხვადასხვა შრომებში არაერთგზის მოიხსენიებს, როგორც „ძვირფას წარწერას“ („драгоценная надпись“)³⁵. წარწერის ტექსტი არაერთგზის იქნა შესწავლილი ნ. მარის მიერ განხორციელებულ სანიმუშო პუბლიკაციაზე დაყრდნობით ი. ჯავახიშვილის, ვ. დონდუას, ი. დოლიძის, ა. შანიძის³⁶, პ. მურადიანის, მ. ბერძენიშვილის³⁷ და ამ სტრიქონების ავტორის მიერ (ტექსტი იხ. აქვე, დამატება, №1).

წარწერის ტექსტის თანახმად, ანისის მართლმადიდებელ სამღვდლოებასა და მრევლს შორის დავა ატეხილა „გუირგუნთა კურთხევსა“, ე. ი. საქორწინო და „მკუდართათვის“, ე. ი. მიცვალებულისათვის წესის აგებაზე დაწესებული გადასახადების გარშემო. სამღვდლოება ითხოვდა თითოეულ მათგანზე 100 დრამას, რაც მრევლს მეტისმეტად მიუჩნევია. კონფლიქტი იმდენად გამწვავებულა, რომ საკითხის მოსაგვარებლად თვითონ კათალიკოსი ჩასულა პირადად ანისში იმ მიზნით, რომ ანისის, როგორც ჩანს, სიუა მართმადიდებლური ეკლესიებიც ეკურთხებინა. კათალიკოსს მრევლის მარე დაუჭერია – გადასახადად 100 დრამის ნაცვლად 100 ტფილური დაუწესებია და შეუმცირებია სხვა, სულის მოსახსენებლად დადგენილი გადასახადები. ყველაფერ ამაზე კათალიკოსს მეტად ორიგინალური ფორმით აკებული ტექსტი შეუდგენია, რომელიც „ქართული ეკლესიის“ სამხრეთის კედელზე ამოკვეთიათ. ამ წარწერა-საბუთის ტექსტს ბოლოში, მე-20 სტრიქონად ახლავს დამტკიცება სომხურ ენაზე სომხური ასომთავრული ასოებით (ერკათავირით) მეუფე გრიგოლის-ანისის სომეხი ეპისკოპოსისა და ქალაქის ამირა ვაპრამისა. წარწერის ქართული ტექსტის ბოლოს დასმულია თარღი „ქრონიკონსა ჯღჁ“, ე. ი. 438, ანუ 1218წ.

³⁴ Н. Я. Марр, Ани, с. 85.

³⁵ Н. Я. Марр, Надпись Епифания, католикоса Грузии, Известия Императорской Академии наук, №17, 1910, с. 1433-1442; ფოტო 1436-1437 გვერდებს შორის.

³⁶ ა. შანიძე, ქართული ენის სტრუქტურისა და ისტორიის საკითხები, I, თბ., 1957, გვ. 159, შენ. 2.

³⁷ სრული ბიბლიოგრაფია წარწერის შესახებ იხ. აქვე, დამატება, №1.

თითქმის მსგავს მოვლენას, თითქმის იმავდრიულად, ადგილი ჰქონდა თვით საქართველოში: დმანისის კათედრალური ტაძრის (VI ს.) დასავლეთის კარიბჭის (XIII ს. I მეოთხედი) ერთ-ერთ ვრცელ წარწერა-საბუთში აღნიშნულია, რომ „უსამართლო სამართალი იქმნებოდა – უმეყესოა და უქონელთა ქალ-ემათა და მამა-დედათა ქორწინებად არ მოუშუებდეს ვიდრე ოქროსა არ აიღებდეს“-ო, წერს წარწერის ტექსტში ჩვენთვის სახელით უცნობი (წარწერის ეს ადგილი ჩამოშლილია) დმანელი მთავარეპისკოპოსი³⁸. ე.ი. აქაც მრევლსა და სამღვდლოებას შორის კონფლიქტი ჩამოვარდნილა საეკლესიო ქორწინებისას (შდრ. ანისის წარწერის „გუირგუინთა კურს ხევისათუის“) გამოსაღები გადასახადის გამო. მთავარეპისკოპოსს აქაც მრე ღის მხარე დაუჭერია – საერთოდ გაუუქმებია საქორწინო გადასახადი - „ერთა მართალი სამართალი იყო, ვერე ჩემსა დმანისისა მამათმთავრობასა შინა არაჲვისთუჲს ამიღია... და ვინცა შემდგომად ჩემსა აიღოს, წყევასამცა ქუე შე არს“-ო, დაუდგენია მღვდელმთავარს.

დმანისის ტაძრის ეს წარწერა XIII ს-ის 10-იანი წლებითა თარიღდება და არ არის გამორიცხული, რომ იგი ანისის „ქართული ეკლესიის“ ეტიჟანე კათალიკოსისეული წარწერის (1218) თანადროული იყოს. ცხადია, რომ მსგავსი და თანადროული სოციალურ-ეკონომიკური მოვლენები ერთიანი პოლიტიკური სივრცის მაჩვენებელია - ანისი და მისი მიმდებარე ტერიტორიები XIII ს-ის დამდეგს ხომ საქართველოს სახელმწიფოს შემადგენლობაში იყო.

ანისის „ქართული ეკლესიის“ სამხრეთის კედელზე, ეტიჟანე კათალიკოსის წარწერა-განჩინების მარჯვნივ, ამოკვეთილი იყო ვრცელი (23 სტრიქონიანი) წარწერა-საბუთი პარონ სამადინისა. იგი სხვა სომხური წარწერა-საბუთებითაც (ანისის³⁹ და მრენის⁴⁰) ცნობილი პირია. როგორც ჩანს, მსგავსად ტიგრან პონენცისა, სარწმუნოებით ისიც მართმადიდებელი-ქალკედონიტი იყო. მისი ერთ-ერთი განჩინება, როგორც აღინიშნა, ანისის „ქართული ეკლესიის“ კედელზეც მოუთავსებიათ⁴¹. წარწერის ტექსტი, როდესაც მის შესწავლას ნ. მარი შედგომია (1910), ძალზე დაზიანებული ყოფილა. გამოსაცემად ეს წარწერა ნ. მარს ი. ჯაეახიშვილისათვის დაუთმია (მის შესახებ წი-

³⁸ ვ. სილოგავა, ქვემო ქართლის წარწერები (ზოგადი მიმოიღვა), კრ. „დმანისი, II“, თბ., 2000, გვ. 236; დამატება, №19.

³⁹ სომხური წარწერების კრებული, I, გვ. 34, №100; *Н. О. Эмин*, Армянские надписи, с. 12-13, № 23.

⁴⁰ *Н. О. Эмин*, Армянские надписи, с. 74, № 165; შდრ. ვ. სილოგავა, დასახ. ნაშრომი, გვ. 150, შენ. 21.

⁴¹ სომხური წარწერების კრებული, I, გვ. 63-64, №189.

ნასწარი განცხადებაც გამოქვეყნდა სამეცნიერო პრესაში⁴² მაგრამ მას იგი არ გამოუცია⁴³. დღეს ეს წარწერა აღარ არსებობს. 1973 წელს მისი კარგი ხარისხის ფოტონეგატივს მივაკვლიე საქართველოს ხელ ოვნების სახელმწიფო მუზეუმის ფოტოთეკაში (№11653-1804). ამ ფოტოს და ი. ჯავახიშვილის პირად არქივში (ხელნაწერთა ინსტიტუტი) დაცული მასალების მიხედვით წარწერის ტექსტი გამოვაქვეყნე 1980 წელს⁴⁴.

წარწერის ტექსტი იმდენად დაზიანებულია, რომ გაბსულად იკითხება მხოლოდ მე-15 სტრიქონის შემდეგ, მაგრამ ამ 9 სტრიქონში წარმოდგენილი ინფორმაციაც მეტად მნიშვნელოვანია. კერძოდ, აქ ჩანს ოთხილია მონღოლური გადასახადები (*თაღარი, ყაფჩერი, მაღი, იაში, ნამარი* და კიდევ ორიოდ, რომლებიც გადაშლილია, მაგრამ უნდა იკითხებოდეს *ყაღანი* და *ტარხი*), რომელსაც იხდიდა იმდროინდელი ანისის და საქართველოს მოსახლეობა⁴⁵. წარწერაში აღნიშნულია, რომ ჩამოთვლილი გადასახადების გარდა, „ყოველი ფერი ბაჟ-ტამლისაგან მიეცემოდეს“-ო; „ჩუენგან პატრონთა, არცა ტამლაჩთა, ქალაქისა სესხად თეთრი არ ითხოონ, და ტამლა ამოგვიგდონ“. ეს ტექსტი მრავალ საკითხს უკავშირდება, რაც სპეციალურ შესწავლას მოითხოვს, მაგრამ ერთი აქ მაინც უნდა აღინიშნოს: *ტამლა* მოდოლთა სახელმწიფოს ძირითადი გადასახადი და ხაზინის შემოსავლის მთავარესი წყარო

⁴² იხ. *В. В. Бартольд*, Персидская надпись на стене Анийской мече и Мануче (*Анийская серия*, № 5), СПб., 1911 – გარეკანის შოთხე გვერდი.

⁴³ ამის შესახებ პირდაპირ და არაორაზროვნად აღნიშნავს თაყაიშვილი თავის ერთ-ერთ ჩანაწერში: *ვ. სიღოგაეა*, დასახ. ნაშრომი, გვ. 146, შენ. 15. სამადინის ამ ქართულ წარწერას ი. ჯავახიშვილი თავის „ქართულ პალეოგრაფიაში“ სამჯერ იმოწმებს (II გამოც., თბ., 1949, გვ. 119, 140, 207) და ორჯერ მს თარიღად „XIV საუკ. პირველ ნახევარს“, ან „XIV საუკ.“ ასახელებს. კიდევ უფრო უცნაურია, რომ ი. ორბელი მის თარიღად 1320 წ. აღნიშნავს (*Краткий путеводитель*, с. 30; *Избранные работы*, с. 120), მაშინ, როდესაც წარწერის ფოტოზეც კი გარკვევით იკითხება ტექსტის ბოლოს, უკანასკნელ სტრიქონად „ქრონიკონსა ფ“⁴⁶, ე.ი. 118, ანუ 1288 წელი.

⁴⁴ *ვ. სიღოგაეა*, დასახ. ნაშრომი, გვ. 146-150; ამის მიხედვით ტექსტი კიდევ ერთხელ გამოსცა პ. მურადიანმა - „მაცნე“, *ენისა და ლიტერატურის სერია*, 3, 1981, გვ. 175.

⁴⁵ სამადინის წარწერაში დასახელებულ ამ გადასახადების შესახებ ვრცელი სპეციალური სამეცნიერო ლიტერატურა არსებობს; გარდა თითოეულ ტერმინზე „ისლამის ენციკლოპედიაში“ გამოქვეყნებული სტატიებისა იხ.: *В. В. Бартольд*, Персидская надпись, с. 33-44; *Добовз* Сочинения, IV, М., 1966, с. 331-337; *А. А. Али-заде*, К истории феодальных отношений в Азербайджане – *Гермин кончур*, *Известия Азербайджанского филиала АН СССР*, 5, 1945, с. 87-100; *Мოსივე*, Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII-XIV в.в., Баку, 1956, с. 198-210; *И. П. Перлушевский*, К истории подушной подати в Иране при монгольском владычестве (термины *кунч* и *сар-шумар*, *саране, джизие*), *Исследования по истории и культуры народов Востока*, Сборник в честь академика И. А. Орбели, М.-Л., с. 413-422.

იყო. იგი დაწესდა XIII ს-ის 70-იანი წლებიდან და გაუქმდა მხოლოდ 1565 წელს შაჰ-თამაზის ბრძანებით⁴⁶. ტამლა საბაუო გადასახადს წარმოადგენდა. იგი იმდენად მძიმე იყო, რომ არაერთხელ ჰქონდა ადგილი ცდას მისი ამოღებისა და გაუქმებისა მონღოლთა, კერძოდ, ილხანთა საელმწიფოში. როგორც ჩანს, ერთ-ერთ ასეთ ცდას ანისშიც ჰქონდა ადგილი 1288 წელს, რომელიც საქართველოსთან ერთად ილხანთა სახელმწიფოში შედიოდა (წარწერის ტექსტი იხ. აქვე, დამატება, № 2).

1910 წელს, ანისის „ქართული ეკლესიის“ გათხრისას, ეკიფანე ქართლის კათალიკოსის წარწერის ქვებთან ერთად, ნ. მარმა მიაკვლია კიდევ ერთ წარწერას, რომელიც კედლის ასევე მრავალ ქვაზე ყოფილა ამოკვეთილი. სამწუხაროდ, მან ვერ შესძლო ყველა ქვის გამოთვლა (იმ დროისათვის ისინი, როგორც ჩანს, უკვე ძალზე დაფანტული იყო) და ტექსტიც გამოკვეთილი დარჩა. მხოლოდ 1977 წელს პ. მურადიანი, ნ. მარის არქივში დაცული ჩანაწერებისა და ცალკეული ქვებიდან ტექსტების გადმონაწერების მიხედვით, გამოაქვეყნა წარწერის ფრაგმენტები⁴⁷. სამწუხაროდ, ამ ფრაგმენტების მიხედვით ტექსტის ძირითადი ნაწილის რამდენადმე გაბმული სახით წარმოდგენა არ ხერხდება. შესაძლებელია მხოლოდ დასკვნითი ფორმულის აღდგენა: „რამანცა კაცმან ჩემისა გუარისამან, ანუ სხუათა გუარისამან, დაამტკიცოს, აკურთხოს ღმერთმან, და ვინცა არა, კრულია მისთა წმიდათა მადლითა“⁴⁸. ტექსტის ამ ნაწყვეტიდან ცხადია, რომ ეს წარწერაც, ეკიფანე კათალიკოსისა და სამადინის წარწერების მსგავსად, საბუთს წარმოადგენდა. ერთ-ერთ ქვაზე, თურმე იკითხებოდა „ქრონიკონსა ფზ“, ე.ი. 1287 წ. მაშასადამე იგი სამადინის წარწერამდე ერთი წლით ადრე ამოუკვეთიათ.

იქვე, იმავე წელს, აღმოჩენილა კიდევ ორი სხვა ლაპიდ რული წარწერის ფრაგმენტები და ერთი წარწერა-გრაფიტი. მაგრამ, ნ. მარის არქივში მათ შესახებ არსებული მასალა იმდენად მწირია, რომ ჭირს მათზე მსჯელობის გამართვა. იქნებ, უკეთეს დროს, ადგილზე მასალის კიდევ ერთხელ გულდასმითმა შესწავლამ ზოგი რამ გამოავლინოს.

ნ. მარის არქივში დაცულ ჩანაწერებში აღმოჩნდა ანისის წმ. მინას ეკლესიის მხატვრობის ქართული წარწერები. ერთი წარწერა (ოთავსებული ყოფილა დანიელ წინასწარმეტყველის გრაგნილზე, ხოლო სეორის მხოლოდ

⁴⁶ რ. კიკნაძე, თამლა ილხანთა სახელმწიფოში, *აღმოსავლური კრებულები*, I, თბ., 1960, გვ. 93-100.

⁴⁷ პ. მურადიანი, ქართულნი წარწერანი სომხეთისანი, გვ. 51-55.

⁴⁸ ტექსტის რამდენიმე განსხვავებული აღდგენა-გამართვა იხ.: პ. მურადიანი, *დასახ. ნაშრომი*, გვ. 53.

უმნიშვნელო ფრაგმენტები დარჩენილა⁴⁹. სამწუხაროდ, ამჟამად არსებული მასალების მიხედვით, არც ერთის და არც მეორის ტექსტის დადგენა არ ხერხდება. ცნობილია მხოლოდ, რომ ორივე მათგანი, ანისის სხვა წარწერების მსგავსად, ასომთავრული იყო. როგორც ჩანს, ანისში ყოფილა კიდევ ერთი ქალკედონიტური ეკლესია, წმ. მინას სახელობისა⁵⁰.

ანისის ნაქალაქარის ერთ-ერთი ღირსშესანიშნაობა და წმენებაა *მანუჩის მხეთი*. იგი ორი სამშენებლო პერიოდისაა. X ს-ის განეკუთვნება საკუთრივ მხეთის შენობა, რომელიც ადრევე აქ არსებული ნაგებობიდანაა გადაკეთებული და XII ს-ისაა მეტად შთამბეჭდავი მინარეთი⁵¹, რომელიც დღესაც შეურყევლად დგას. მხეთის ჩრდილოეთის კედელზე, რომელიც ამჟამად არ არსებობს, ამოკვეთილი იყო მონღოლთა სახელმწიფოს დიდმოხელის, სპარსეთის მმართველის *აბუ-საიდ ბაჰადურ-ხანის იარლიყი* (ბრანება). XIX ს-ის 90-იან წლებში მხეთის კედელი ჩამოინგრა და წარწერიანი ქვებიც ჩამოიშალა. 1908 წელს, არქეოლოგიური გათხრების შედეგად მოპოვებული ქვებისაგან, ნ. მარმა წარწერა კვლავ ააწყო, მისი ფოტო გადასცა აკად. ვ. ბარტოლდს, რომელმაც წარწერის ტექსტი ხანიმუშოდ გამოიცა⁵².

იარლიყის მიხედვით, ანისის მოსახლეობისაგან მხოლოდ *ტამლა* უნდა აიკრიფოს; ხოლო რაც შეეხება სხვა გადასახადებს—*ყალანი, ნემერს, თარხს*, არ უნდა მოეთხოვოს მათ, როგორც ეს აქამდე ხდებოდა, როდესაც „ქალაქ ანისსა და საქართველოს სხვა მხარეებში გადასახადების მიზეზით იკრიბებოდა *ყალანი, ნემერი, უკანონო ასივნებანი და ტარხი ძალაუკობით*“.

⁴⁹ *პ. მურადიანი*, დასახ. ნაშრომი, გვ. 61-62.

⁵⁰ შედარებით ნაკლებად პოპულარული და ნაკლებად ცნობილი წმ. მინას (მენას) ექვსი მოსახსენიებელია დაწესებული (4.V, 16.VII; 10.VII 31.X; 11,12.X) იოვანე-ზოსიმეს X ს-ის პალესტინურ-ქართულ საეკლესიო კალენდარში (*G. Garitte, Le calendrier palestinogéorgien du Sinaiticus 34(Xe siècle), Bruxelles, 1958, p. 47*). ესენია ოთხი სხვადასხვა თანამოსახელე მოწამე; ამათგან, ანისის ერთ-ერთი ეკლესია ქართულწარწერიანი ფრესკებით, აგებული უნდა იყოს იმ წმ. მინ.ს სახელზე, რომლის ხსენება დაწესებულია 10.VII და რომლის შესახებ კალენდარში აღნიშნულია: „*თთუესა იელისსა ი. წმიდისა მინაჲსი, და ორმეოცდახუთთა მიწამეთა, რომელნი იწამნეს ქალაქსა შინა ურბანს სომხითისასა*“ (*G. Garitte, Le calendrier, p. 77, 275*). გარდა ამისა, წმ. მინას (რამდენიმეს) მოსახსენიებელი შეტანილია წმ. გიორგი მთაწმიდლის „*დიდ სენაქსარში*“ - 13.VII, 11.XI და 10.XII (ხელნაწერთა ინსტიტუტი, A 97; იხ. *ხელნაწერთა აღწერილობა*, A კოლექცია, ტ. I: 1, თბ., 1973, გვ. 401 (№ 44), 405 (№ 71), 425(№ 286).

⁵¹ *И. Орбели*, Краткий путеводитель, с. 5-7; *მისივე*, Избранные труды, с. 107.

⁵² *В. Бартольд*, დასახ. ნაშრომი.

იარლიყი ბოლონაკლული იყო და ანის გამო ტექსტს თარიღი აკლდა. აკად. ვ. ბარტოლდმა იგი დაათარიღა 1319-1335 წწ. შორის კრებით, უფრო ამ მონაკვეთის მეორე ნახევრით⁵³. უცნაურია, რომ თავისთავად სწორი ამ დათარიღების დროს, მან არ გაითვალისწინა იქვე ამოკვეთილი იარლიყის ქართულ დამტკიცებაში დასმული თარიღი (1330), რომელსაც ქვემოთ დაუბრუნდებით⁵⁴.

იარლიყს ახლდა ცოტა ქვემოთ, ქვების სამი რიგით დასა და, ამოკვეთილი სამი დამტკიცება არაბულ, ქართულ და სომხურ ენებზე. ქართული ორსტრიქონიანი ტექსტის ავტორია ათაბაგი ზაქარია, ხოლო ტექსტის დასაწყისში დასმულია თარიღი—ქრონიკონსა ფნ, ე.ი. 1330 წელი⁵⁵ ტექსტი იხ. აქვე, დამატება, №4). ეს არის შანშე ათაბაგის შვილი⁵⁶, რომლის საფლავის ქვა 1310 წლის ახლო დროის წარწერით, ამჟამადაც დაცული ანისის ტიგრან პონენცის ეკლესიაში (იხ. აქვე, დამატება, №3).

ანისის ეპიგრაფიკაში კიდევ ერთგან ჩანს ქართული კვალი. ნ. მარის დაკვირვებით, რომელსაც ი. ორბელიც ეთანხმება, ანისია გრანდიოზული კათედრალური ტაძარი, აშენებული 989-1001 წლებში ხური თმიძღვარ თრდატის მიერ, თანამედროვე სახით განეკუთვნება XII-XIII სს. მიჯნას. როგორც ჩანს, ძველი ტაძარი ამ დროისათვის საუშუქლიანად გადააკეთეს, კედლები ხელახლა მოაპირკეთეს (ზოგ ადგილას ძველი ორნამენტებიც გამოიყენეს), ხოლო ადრინდელი (XI ს.) წარწერები, მათ შორის საამშენებლო დედოფალ კატრამიდასი, გაგიკ I-ის მეუღლისა, ხელახლა გადმოწერეს. ამით ხსნიან ისინი 1001 წლის საამშენებლო წარწერაში *თარიღის ქართული წესთაღრიცხვითაც დასმას*, რაც X ს-ისათვის მოულოდნელია, ხოლო XII-XIII ს-ის მიჯნისათვის, როდესაც ქალაქი ქართველებს ეკუთვნოდა. სავსებით ბუნებრივით („вполне естественно“)⁵⁷.

⁵³ В.В. Бартольд, Персидская надпись, с. 8; *შოიკვ*, Сочинения, IV, с. 317.

⁵⁴ ცხადია, ამ წარწერის (დამტკიცების ქართული თარიღია ი ტექსტის) არსებობა მისთვის ცნობილი იყო, რადგან I ტაბულას, რომელზედაც წარმოდგენილია მეჩეთის კედელი ჩამონგრევამდე ოთხივე წარწერის გამოსახულებით, ახლავს განმარტებითი წარწერა „Персидская, арабская, грузинская и армянская надписи на мечети Мануче в Ани“ (Персидская надпись, табл. I. Сочинения, IV, с. 315). ამასთან თარიღი (1330) ახლავს მხოლოდ ქართულ წარწერა-დამტკიცებას.

⁵⁵ იგივე თარიღი გამოჰყავს პ. მურადიანსაც (იხ. *შოიკვ*, დასახ. ნაშრომი, გვ. 56), მაგრამ რიცხვის აღმნიშვნელი ასოების ფნ-ს, ნაცვლად კითხულ ობს იე-ს.

⁵⁶ *შ. მესხია*, დასახ. ნაშრომი, გვ. 317, 318.

⁵⁷ Н. Я. Марр, Ани, с. 121; И. Орбели, Краткий путеводитель, с. 39; *შოიკვ* 7. Избранные работы, с. 125.

ანისის ქართულ ეპიგრაფიკას ბუნებრივად უკავშირდებ. ის ძველი ქართული წარწერები, რომლებიც *ყარსის ციტადელზე* იყო მოთავსებული.

1881 წელს ცნობილმა ისტორიკოსმა დ. ბაქრაძემ (1826-1890) ყარსის ციხის ციტადელიდან გადმოწერა ორი ქართული ასომთავრული წარწერა. ერთი მოთავსებული ყოფილა „ქალაქის შესავალის ალაყაფის კარის მაღლა“, ხოლო მეორე ციტადელის მე-15 კოშკზე⁵⁸. 1902 წელს ე. თაყაიშვილს წარწერები ადგილზე არ დახვდა, რადგან ციტადელის ეს ნაწილი სამხედრო უწყებას მთლიანად დაუშლია⁵⁹. წარწერების ტექსტი დ. ბაქრაძეს არ გამოუცია, მაგრამ მისი გადმონაწერები დაცულია პირად ს. არქივო ფონდში, ხელნაწერთა ინსტიტუტში. წარწერები ამ გადმონაწერებისა და „პოდატნოი ინსპექტორის“ *დავით ვახილის ძე ქუთათელაძის* მიერ გადმოღებული ასლების მიხედვით 1909 წ. გამოაქვეყნა ე. თაყაიშვილმა⁶⁰. პირველ წარწერას დ. ბაქრაძე, დამწერლობის მიხედვით X-XI სს. ათარიღებდა. შემდეგში ეს ტექსტი, ნაწილობრივი აღდგენებით კიდევ ერთხელ გამოვაქვეყნე 1980 წელს⁶¹. ამ აღდგენის მიხედვით წარწერის ტექსტში ეკლესიის აშენ. ბის შესახებ იყო აღნიშნული.

ამჟამად შესაძლებლად მიმაჩნია წარწერის ტექსტის ნაკლები ადგილების სრული სახით აღდგენა (იხ. აქვე, *დამატება*, №5). ამ აღდგენის მიხედვით, ტექსტში აღნიშნული იყო კოშკის და არა ეკლესიის მშენებლობის შესახებ. მართალია, დ. ბაქრაძე ყარსში ქართული ეკლესიის არსებობას ვარაუდობდა და წარწერიანი ქვაც მისი ხელმეორედ გამოყენების შედეგად მიაჩნდა ციხის კედელში ჩასმული, მაგრამ ტექსტი თავისი აგებულებით ყარსის ციხის სხვა ქართული (აგრეთვე, სომხური) წარწერების ანალოგიურია, რაც მის ნაკლებად ადგილას უფრო სიტყვა „კოშკის“ აღდგენას გუაგარაუდებენებს, ვიდრე „ეკლესიისა“.

თავისთავად ყარსში ქართული ეკლესია უთუოდ არსებობდა და თანაც არა რიგითი, არამედ კათედრალური, რადგან ყარსის ქართლმადიდებელ მრევლს თავისი ეპისკოპოსი-*კარელი* ჰყავდა, რომელსაც 36 ქართველ მღვდელმთავარს შორის 28-ე ადგილი ეკავა⁶². ამჟამად ამ ეკლესიიდან და მისი წარწერებიდან ყარსში არაფერია დარჩენილი. ყარსის ციტადელში ჩას-

⁵⁸ ე. სილოგავა, ყარსის ციხის ერთი ქართული წარწერა, „*საცნე*“, *ისტორიის... სურია*, I, 1980, გვ. 164.

⁵⁹ E. Такашвили, Христианские памятники, МАК, XII, М., 1909, с. X-XI

⁶⁰ *იქვე*, გვ. XI.

⁶¹ ე. სილოგავა, ყარსის ციხის ერთი ქართული წარწერა, გვ. 164, შენ. 14.

⁶² *ქართული სამართლის ძეგლები*, II, გვ. 49.

მული წარწერა კოშკის აშენებას შეეხებოდა. როდის შეიძლებოდა ამ ფაქტს-ყარსის ციხის გამაგრებაზე საქართველოს ხელი შეუღლების მხრივ ზრუნვას, ჰქონოდა ადგილი. ტექსტის შუა ადგილას უკვე აღად იკითხება ტიტული „აფხაზთა მეფე“, ხოლო ბოლოში საკუთარი სახელი იოვანე ყარსის ქართველებმა პირველად განსაკუთრებული ყურადღება მიაქციეს XII ს-ის შუა ხანებში. 1161 წელს იგი გიორგი III-ემ საქართველოს სამეფოს დაუმორჩილა და აქ გამგებლად ივანე ორბელი განაჩინა⁶³. თუ დაუშვებთ, რომ წარწერის ბოლოს დასახელებულ ივანეში ეს უკანასკნელი იგულისხმება, მაშინ „აფხაზთა მეფის“ ტიტულით მასში გიორგი III უდა ვივარაუდოთ. გამოდის, რომ ყარსის შემოერთების შემდეგ, 1161 წლის აქლოს, აქ საქართველოს ხელისუფლებას გარკვეული სამშენებლო სამუშაოები ჩაუტარებია მისი ახალი მუხატრონის ივანე ორბელის ინიციატივით.

ასევე, ყარსის ციხის კიდევ ერთი სხვა კოშკის მშენებლობას ეძღვნება 1237 წლის ქართული ასომთავრული წარწერა. მის შესახებ არსებული მთელი მასალა და დადგენილი ტექსტი ცალკე, სპეციალურ ნაშრომშია გამოქვეყნებული და აქ დაწვრილებით არ შეეხერხები⁶⁴ (ი. ა. აქვე, *დამატება*, №6). აღნიშნავ მხოლოდ, რომ ტექსტში იხსენიება ორი ისტორიული პირობა – რუსუდან მეფე და ამირა რაჟმალა. პირველი, როგორც უაღლესი ხელისუფალი და მეორე, როგორც ადგილობრივი მმართველი. სწორედ ამ უკანასკნელს ჩაუტარებია ყარსის ციხეზე საამშენებლო სამუშაოები და აუშენებია ერთ-ერთი კოშკი. სამწუხაროდ, როგორც აღინიშნა, ამჟამად არც ეს კოშკი და არც მისი წარწერა არ არსებობს. რუსუდან დედოფალი იხსენიება ციხის კიდევ სამი სხვა კოშკის სომხურ საამშენებლო წარწერებში; ისინი დათარიღებულია 1234 წლით⁶⁵. როგორც ჩანს, ჯაღალ ედ-დინისა და მონღოლთა დაშქრობების შედეგად ძლიერ დაზიანებულ ყარსის ციხეზე, რომელიც ჯერ კიდევ საქართველოს სამეფოს შემადგენლობაში იგულსხმებოდა (შდრ. მანუჩეს მეჩეთზე ამოკვეთილი იარლიყის ტექსტი)⁶⁶, რუსუდან დედოფლის დროს ფართო სამშენებლო სამუშაოები ჩაუტარებიათ.

⁶³ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. III. საქართველო XI-XV საუკუნეებში, თბ., 1979, გვ. 268-269.

⁶⁴ ვ. ხოდოგავა, ყარსის ციხის ერთი ქართული წარწერა, გვ. 161-174 (რეზიუმე რუსულ ენაზე წარწერის ტექსტის თარგმანით).

⁶⁵ *И. Орбели, Избранные труды*, с. 470-471.

⁶⁶ ამის შესახებ იარლიყის ტექსტში (1330) არაორაზროვანად აღნიშნული: „Пусть кроме тамги... Ни с какого человека... ничего не требую, как перед этим в городе Ани и других областях Грузии“ – აკად. ვ. ბარტოლდის თარგმანი: *В. Бартольд, Персидская надпись*, с. 7; *Сочинения*, IV, с. 318.

ცხადია, ზემოთგანხილული ქართული წარწერების მოთ ვსება საქართველოს სამხრეთით არაქართული ტერიტორიების ძეგლებზე, აქ გარკვეულ პერიოდში ქართული ხელისუფლების, ქართული პოლიტიკური სიერცის გავრცელების მაჩვენებელია. ამის შესახებ ჯერ კიდევ X ს-ის დამდეგს არაორაზროვნად და პირდაპირ აღნიშნავდა ე. თაყაიშვილი: „ქართული წარწერები სომხეთში (იგულისხმება ანისი, ყარსი და მიმდებარე ადგილები - ვ. ს.) მაჩვენებელია საქართველოს ექსპანსიის, მისი პოლიტიკური ძალაუფლების გავრცელებისა ამ პროვინციებში“; ან კიდევ: „ბართლმადიდებელ სომხებმა (იგულისხმებიან ქალკედონიტი სომხები გრიგორი. ნი სომხებისაგან განსხვავებით - ვ. ს.) ქართულს ენაზე წირვა-ლოცვა და წარწერების მოთავსება თავიანთ ეკლესიებზე შემოიღეს უფრო ვაბედულად სს შემდეგ, რაც მათი პროვინციები შემოვიდა საქართველოს საზღვრებში, და მათი მფარველნი შეიქმნენ საქართველოს მეფენი“⁶⁷.

⁶⁷ ე. თაყაიშვილი, არქეოლოგიური ექსპედიცია კოლა-ოლთისში და ჩანგლში 1907 წელს, პარიზი, 1938, გვ. 87.

სტატიაში განხილული ანისის და ყარსის ქართული წარწერები:

I. ანისის ძველი ქართული წარწერები.

1. ტიგრან პონენცის ტაძრის წარწერები.
 - ა. ფრესკული წარწერები (1215).
 - ბ. ლაპიდარული წარწერები (1215).
 - გ. შანშე ათაბაგის ეპიტაფია (1310 წ. ახლო დრ ო).
2. „ქართული ეკლესიის“ წარწერები.
 - ა. რელიეფურ გამოსახულებათა წარწერები.
 - ბ. ეტიფანე კათალიკოსის წარწერა, 1218.
 - გ. სამადინის წარწერა (1288).
 - დ. წარწერის ფრაგმენტი, I, 1287.
 - ე. წარწერის ფრაგმენტი, II.
 - ვ. სხვადასხვა წარწერების ფრაგმენტები.
 - ზ. ნაკაწრი წარწერა (გრაფიტი).
3. ზაქარია ათაბაგის დამტკიცება აბუ-საიდ ბაჰადურ-ხანის იარღიყისა (1330).
4. წმ. მინას ეკლესიის ფრესკული წარწერები.
 - ა. წარწერა დანიელ წინასწარმეტყველის გრატიულზე.
 - ბ. წარწერის ფრაგმენტები.

II. ყარსის ძველი ქართული წარწერები.

1. კოშკის საამშენებლო წარწერა. 1161 წ. ახლო.
2. კოშკის საამშენებლო წარწერა. 1237 წ.

Valeri Silogava*

KARS İLE ANI GÜRCÜ EPİGRAFİSİ

(Kısa özet)

Yakın Doğu'daki eski uygarlıkların yayıldığı yerlerde muhtelif dillerde yazılan birçok ve çok şekilli epigrafik eserler bulunmaktadır. Dünya üzerinde bu gibi yerlerden birisi de Türkiye Cumhuriyeti toprakları teşekkül etmektedir. Burada çeşitli zaman veya aynı devir içerisinde yaşayan halklar şu an tesbit olunan eski yazılarla izlerini bırakmışlardır. Anılan mesele kapsamında Ani, Kars ile yakın çevreleri de olup bu şehirlerde günümüze kadar ulaşan Kadım Doğu, Yunan, Ermeni, Gürcü, Fars, Osmanlı ve başka dillerde yazılmış olan yazılar halen bulunmaktadır. Ortaçağ devrinde Ani, Kars ile çevreleri Gürcü Devleti dahilinde buldukları nedeniyle oralarda onlarca eski Gürcüce yazıları bilinmektedir. Çoğu yıllar boyunca kayıp olup birkaçı şuanda yerinde duruyor⁶⁸.

Ani'de Gürcü yazıları üç kilise ile bir mescit (Manuçe Mesciti) üzerinde bilinir. Üzerinde Gürcü yazıları bulunan kiliseler şunlardır: Tigran Honenets Manastırı, "Gürcü Kilisesi" ve Kutsal Mina'nın Kilisesi; Manuçe Mesciti'nde

* Prof. Dr., Tiflis Devlet Üniversitesi Akhaltsikhe Şubesi.

⁶⁸ Ani harabeleri Dünya değerinde olan ortaçağ arkeolojik eseridir. Bu güne kadar Ani arkeolojisi ile tarihini öğrenmek için en fazla gayret eden bilim adamlarından birisi olan Yüksek Bilim Akademiler Uyesi Niko Marr Ani tarihini özet olarak şöyle anlatmaktadır: "XII asrın başlangıçlarında şehir Gürcü Krallık sınırlar dahiline girmişti. Ani ahali tarafından davet edilen Gürcü Kralı Davit Ağmaşenebeli (Kurucu) 1123 tarihinde şehri zaptedip emiri olan II Abu-L-Subarayı ise kovmuştu. Davit Ağmaşenebeli'nin oğlu I Dimitri, Ani'yi savaşla yeniden geri almak için Horasandan gelen aynı Şeddan soylarından olan temsilcisine geri vermek zorunda kalmıştı. III Giorgi, Tamar Kraliçenin babası, 1161 tarihinde Anıyı silahla zaptedip, az sonra yine kaybetmiştir; ancak 1174 tarihinde islamlardan savaşla geri aldı. Giorgi Krallığı zamanında Anıyı Orbelianlar soyu idare etmekteydi, ancak, sonra idareciliği onlarda kayıp etmişlerdir. Ermeni asilaneleri ve Gürcü Kraliçe Tamarının başbuğları olan Mkhardgrdzeli soylu kardeşler 1199 tarihinde Ani'yi ele geçirip 1201 tarihinde ise bütün Şiraki bölgesini zaptetmişlerdir. Kraliçe Tamarca şehir anılan asilanelere verilmiştir" (Н. Я. Марр, Ани. Книжная история города и раскопки на месте городища (Известия Государственной академии истории материальной культуры, вып. 105), Л.-М., 1934, с.33).

ise Zakaria Atabeyi'ce 1330 yılında ve aynı tarihi taşıyan Abu-Said Bahadur Hanın Farsça olan damga-kararnamesinin Gürcüce onaylaması bulunuyordu.

Tigran Honents Manastırı şehir harabelerinin doğu kısmında, şehir seviyesinde daha aşağı Akhuryan (Arpaçay) nehir vadisinde bulunmaktadır². Manastır 1215 Grigol Maarifçinin adına ortodoks dinini taşıyan zengin Ermeni Tigran Honents tarafından inşa edilmiştir. Bunu tapınağın güney duvarında bulunan geniş bir Ermeni yazısı anlatmaktadır³. Anılan yazıya ayrıca tapınak için inşa eden şahıs tarafından bol miktarda bağışlanan menkul ile gayri menkul mallar dile getirilmiştir⁴.

Bütün kilisenin iç kısmı fresk resimleriyle süslenmiştir. Fresklerle tapınağın iki batı ile kuzey kanatları (şu an harabe halinde bulunuyor) da kaplanmıştır. Tigran Honenets Manastırı'nın duvarları üstün fresk ressamlığıyla süslenmiştir. Fresklerde gerek incil senaryoları, din bayramları, gerekse bazı kutsal adamlar anlatılmaktadır. Ayrıca resimler arasında, duvarların diğer boş yerlerinde çeşitli süs ornamaları portreler yer almaktadır (örneğin: grifonlar). Tapınağın batı duvar resimlerinin iki alt sicilinde Ermeni maarifçisinin Kutsal IV Grigol'unun hayat senaryoları gösterilmiştir⁵. Ermenice yazılan inşaat taşı üzerinde belirtilmiş olduğu gibi tapınağın resimlerle süslenmesi 1215 yılına yani tapınağın inşaatını bitirme tarihine denk geliyor.

Tapınağın freskleri üzerinde Gürcü ve Yunan yazıları bulunmaktadır. Onlardan her fresk kompozisyonunda var olan ve resimi anlatan yazılar ise Gürcücedir. Genellikle, sonraki güzel sanatlar bilimi araştırmalarına göre, Tigran Honents Tapınağının süslemesi "XII-XIII asırlar kav. ağındaki Gürcistan'da yayılan ressamlık geleneklerine uygundur" ve bu itibarla o "Ermeni ortamındaki Gürcü eserleri" olarak benimsenilmektedir⁶. Tabii, bu gibi neticenin çıkarılma sebebi fresk senaryolarında bulunan Gürcü yazılarıdır. Maalesef, fresk ressamlığından farklı olarak anılan yazılar bütün ve detayla tetkik edilmiş değildir. Tigran Honents Kilisesi kanatlarında bulunan onlarca fresk yazılarından elimizdeki edebiyatta XIX asır 80. tarihlerinde kopya edilen sadece altı adet yazı bilinmektedir⁷.

Tapınağın zafer takında başka tapınakların aynı yerindeki gibi bilinen zebur metnin 17 ve 20. maddeleri yazılmış bulunmaktadır: "*Buras Tanrı eşiği olup ancak haklıların girme izni vardır*"⁸. Tapınağın batı kolunun güney duvarında hikaye tipindeki geniş bir senaryo bulunmaktadır. Özel yazınlarında anılan senaryo "İsa'nın haçlaması" olarak kabul edilmiştir⁹. Fiilen senaryoyu iki satırlı

bir Gürcü yazısı “İsa'nın haçtan indirilmesi”¹⁰ olarak anlatılmaktadır. Bu fresk yanısıra, duvarın batı kısmında ikinci senaryo tasvir edilmiştir. O da özel yayınlarda, birincisi gibi yanlışlıkla yani “Anneler kutsal mezarının yanında”¹¹ diye anlatılmaktadır. Fiilen senaryo üzerindeki Gürcü yazısına göre bu “Mezara şükür”¹² demektir. Grigol maarifçiye dair olan ve tapınağın batı duvarlarında bulunan senaryolar arasından birinde (senaryo Kral Trdat tarafından Kutsal Grigol'un sorgulamasına dairdir) senaryoyu anlatan bir Gürcü yazısı ile “[Kutsal] Grigol'un sorguya çekildiğini” anlatılmaktadır¹³. Tapınağın yine iki fresk yazısı ya yazı parçası “Kutsal İovane” ile tahminen “Diokleti me”¹⁴ de malumdur. Ancak yazıların şu an bilinen bazı fresk senaryolarına bağlanması mümkün olamadı.

Anı tarihi eserlerini yıllarca, müteselselen olan arkeolojik kazılarla ve çok önemli bilgileri açığa çıkaran Yüksek Bilimler Akademisi Üyesi Niko Marr'ın bir eski bilgisine göre tapınağın batı kanadında, güya, iza edici yazısı ile birlikte Tamar Kraliçe'nin resimi de bulunacaktı, anılan yazı Tamar'ın methini anlatıyormuş¹⁵. Ayrıca üzerinde bulunan Gürcü izah edici yazılarla “Kilisenin freskal portreler arasında Kutsal Nino ile Annelerin” resimler bulunuyormuş¹⁶. Fakat bu bilgilerin halen incelenmesi ve tesbit edilmesi gerekir.

Freskal yazılardan başka, Tigran Honents Tapınağında veciz yazılarda bulunmaktadır. Güney duvarında, dış cephesinde, takım doğu köşesinde “Allah tanıştığımız zadegan kadının anısına dair bir yazı bulunmaktadır. Herhalde bu kadın Tigran Honents'le bir dereceye kadar bağlantılı, çünkü yazı Tigran Honents'in geniş bir yazısının üstündedir. (Nateli) isminin Gürcü anlamından istifade ederek caiz görülür ki, bu hanım efendi, Tigran Honents gibi, ortodoks olmakla beraber Gürcüydü. Tapınağın batı duvarında çat birikimi altında haç şekilli taş levhası yerleştirilmiştir. Levha yüzü yanı haçın etrafı şu an pek zedelenmiş olan geniş Gürcü “Asomtavruli” yazısı ile çevrilmiştir. Bu yazıyı gerek N. Marr gerekse İ. Orbeli de tanıyorlardı, maalesef neşretmemişlerdir. Bize XIX asının 80. yıllarında D. Bakradze'ce yapılan bu metnin kopyası malumdur. D. Bakradze yazıyı şu şekilde okumaktaydı: “Zafer kudretini veren. Kral Bagrat, Liparid ile Kral Tigran'ın yardımcısı. Kronikon 990”¹⁸. Metin üç kısımdan teşekkül edilmiştir; Birisi levhaya doğru giden yazıdır, bu tip yazılar başka yerlerde de farklı şekillerde olup gerek el yazılı kitap minyatürlerinde, gerekse kilisenin freskal resimlerinde rastlanmaktadır. İkinci kısımda üç tarihi şahıs anılmaktadır, iki Kral - Bagrat

ile Tigran ve Liparid. Metnin üçüncü kısmı ise herhalde Gürcü koronikon sistemiyle konulan tarihtir ve D. Bakradze'ye göre 990 tarih ne denk geliyor. Yazının metni okunurken yukarıda anılan tarih bizi şüphe endiriyor, çünkü 1215. tarihinde inşa edilmiş anılan tapınağın üzerinde 990 yılında yazılan metnin bulunması çok zordu¹⁹. Burada iki alternatif caiz görülebilir; ya önceden yazılan üzerinde haç bulunan taş levhası geç zamanlarda tapınağın inşaatında bir daha kullanılmış, ya da yazının metni son dereceye kadar doğru okunamamıştır. Her nasılsa bahsedilen mesele geleceğin inceleme konusudur.

Tigran Honents Kilisesi'ne yine bir veciz yazısı bağlı. Bu Atabey Şanşe Amirakhoru'nun mezar taşındaki oyulmuş mezar kitabesidir. Anılan mezar kitabesi hala daha D. Bakradze tarafından kopya edilmişti. Ancak kitabe gerek N. Marr, gerekse İ. Orbeli'nin bildiklerine²⁰ rağmen yalnız 1980 tarihinde gün ışığını gördü²¹. Yazılar üzerinde bulunan bozuk ve kenarları kırık mezar taşı 1910 tarihinde İ. Orbeli tarafından gördüğü gibi şu an da doğu kapısının karşısında kilise muhrabi önünde bulunmaktadır. Şanşe, Tigran Honents Tapınağı'nda oyulan ve 1310 tarihini taşıyan yine bir Ermenice yazıda "Atabey Amirspasaları" Atabey- (Ordubaşı) ünvanıyla anılmaktadır²². Bu itibarla Şanşe'nin II İvane oğlu ve Mandaturtukhutsesi-(Dahiliye naziri) Büyük Şanşenin (1262) torunu olarak addedilmesi doğrudur²³. II Şanşe XIV. asrın Gürcistan siyasi hayatında faal rol oynamaktaydı²⁴. Herhalde onu Tigran Honents Kilisesi'nde gömmüşlerdir ve dolayısıyla mezar kitabesinin koynası da XIV. asır başlangıçlarında, yani 1310 yılından sonra gerekir.

Gürcü yazılarıyla bilhassa Anı'deki "*Gürcü Kilisesi*" zayıf gibidir. Herhalde kiliseye bu ad N. Marr ve İ. Orbeli tarafından diğer kaynaklar ve yazılarda kilisenin kimin adına inşa edildiğinin belli olmadığından dolayı verildi. Bazilik plane, orta ölçülerde, küçük oda şekilli kilise²⁵ şuan yıkılmış bulunmaktadır. O XIX. asırda bilim adamları tarafından tanıdıkları zamanda da aynı şekilde bulunmaktaydı. Şu an kilisenin sadece batı duvarla minhrabın tavan çevriminin parçası duruyor ve etrafı yıkılmış taşlardan çevrilmiştir.

Kilisenin yazılarını gözden geçirilmesinden önce Anı'nın Gürcü ortodoks kilise piskoposluk daire merkezlerinden birisi olup yönetmeni ise "*Aneli*" ünvanını taşımaktaydı. Anı piskoposu yeterinceye kadar yüksek mevkide olup Gürcü kilise hiyerarşisinde 36 hiyerarş arasında kral taçlama sırasında *Bolnisi* ile *Karsi* piskoposlarından sonra 27. yeri almaktaydı. *Tiflis* ile *Karsi* piskoposları dahil ondan sonraki yeri tutmaktaydılar²⁶. Ayrıca Anı piskoposluk

dairesi de bilinmektedir, ona XVI asır başlangıçlarının bir kaynağına göre *Zariştiani, Şirakiani ile Malasbert toprakları aitti*²⁷. Demek olur ki, herhalde Anı Başpiskoposunun konağı ile katedral önemli ve epigraf vesikalarıyla zengin "Gürcü kilisesiydi".

Anı "Gürcü Kilisesi'nden" şu an en az beş, onlardan ise üç çok geniş epigraf eseri bilinir.

Kiliseden kalmış batı duvarın iç yüzünde üç adet tablo bulunmaktadır. Onlardan orta ile sağdaki taklar içinde ve üst kısmında birer açık kompozisyon vardır. Orta tak içerisinde "Tazim"²⁸, sağ takta ise Meryem ile Elisabedin buluşması yani Meryem'ce Elisabed'in ziyareti gösterilmiştir²⁹. Her ikisinde beyaz boyayla "Asomtavruli" alfabesiyle yazılan izah edici yazılar vardı. Şuan sadece tazim senaryosunu anlatan "Tazim"³⁰ okunuyor, Meryem-Elisabet buluşmasına dair yazı ise herhalde kar ile yağmur etkisinden ümüyle çizilmiştir³¹, sadece Meryem'in resiminin arkasında beyaz boyanın kalıntıları var, tahminen bu yazı "Kutsal Meryem" demektir. Gerçi bu gibi resimler Gürcü ressamlığında gerek fresk süslerinde³², gerekse taş oymalarında (kilise muhrabi taş levhalarında)da bilinir³³, ama onlar yüksek açıklığıyla, kilise içerisinde, duvar enteriyorunda yapılmıştır ve yukarıda anılan açık kompozisyonlar Anı "Gürcü Kilisesinden" dışı başka bir yerde bulunmamaktadır. Öyle görülüyor ki, kilise içinden süslenmiş değildi ve duvar süslerini bunlar ile diğer açık resimler oluşturmaktaydılar.

Şimdilik yayılmış eserlere göre Anı "Gürcü Kilisesi"nin yıkılmış olan güney duvarında geniş, tarihi yazısı dahil üç adet Gürcü "Asomtavruli" alfabesi ile oyulmuş yazı-vesika vardı. Olabilir ki, bunlardan birisi batı duvarında oyulmuştu, çünkü böylece geniş çaplı üç adet yazının küçük kilisenin bir duvarında, özellikle batı kısmında sığdırılması çok zor gelecekti. Anılan yazıların olduğu sadece artık neşredilmiş yayınlardan ve arşiv eserlerinden bilinip onların şu anki bulunduğu yer belli değildir.

Ağustos (1910) tarihi ortalarında N. Marr "Gürcü Kilisesinin" güney duvarında bulunan Samaddin'in 27 satırlı yazısının kalıntılarını tamamlamak amacıyla işçilere duvar boyunca taşların eşinmesini başlattı. N. Marr'ın yazdığına göre, bu vasıtayla yazıya bir ek dahi konulamaz, ama yerine, o zamana kadar bilinmez ve Samaddin yazısının batısında 20 satırı kapsayan yeni bir yazı bulundu. 1218 tarihini taşıyan Kartli Patriği olan Etipnenin yazısı olup N. Marr eserlerinde yazıyı "Değerli bir yazı"³⁵ diye belirtmelidir. Yazı metni

N. Marr tarafından neşredilmiş olan eserlere dayanarak İ. Cavakhişvili, E. Takaişvili, V. Dondua, İ. Dolidze, A. Şanidze,³⁶ P. Muradyan M. Berdzenişvili³⁷ ve bence defalarca tetkik edilmiştir.

Yazı metni Anı ortodoks piskoposluk ve ortodoks halk arasında düğün ayini ile cenaze merasiminde ödenen vergiye dair çıkan davayı anlatıyor, Piskoposluğa tören başına 100 dramın ödenmesi isteniliyordu, fakat halâta göre bu fazlaydı. Anlaşmazlık öyle gerilmiş ki, meseleyi çözmek için Anı'yı şahsen Patrik ziyaret etmiş ve herhalde ziyaretin amacı sadece vuku bulan dava değil, Anı'deki diğer ortodoks kiliselerinin takdis etmesiydi. Patrik, halk tarafını tutarak vergiyi 100 dramdan 100 tbilisuriye indirip diğer ve ruh duasına dair olan vergileride azaltmıştı. Patrik buna dair "Gürcü Kilisesi'nin" güney duvarında oyulan orjinal bir metin yazdırmıştır. Bu yazı – vesikaya sını 20. satır olarak Ermenice "Erkatagir" alfabesiyle Anı Ermeni başpiskopos Grigol ile şehir başı Vahramının onaylaması eklenmiştir (ek N1). Yazının Gürcüce metninin sonunda "kronikon 438" yani 1218 tarih konulmuştur.

Benzeri olay yaklaşık aynı devirde Gürcistan'da da vuku bulmuştu. Dmanisi katedralin (inşa tarihi VII asır) batı kapısındaki(XIII asrın ilk çeyreği) geniş bir yazı-vesikasında adı bilinmez (çünkü yazının bu yeri dağılmıştır) Dmanisi Başpiskoposunun anlattığına göre "*Bir haksızlık yapılıyor çünkü fakir ve yoksul kız-oğlan ile kadın-erkek altın almadan evlendirilmiyordu*". Demek oluyor ki, aynı Anı'de olduğu gibi, burada da halk ile piskoposluk arasında kiliselik evlenmeye vergi ödemesine dair bir anlaşmazlık düşmüştür. Anı'deki gibi başpiskopos halkı tutmuş evlenme tören vergisini bütün beshedip "*Gerçek adalete göre , benim başpiskoposluk sürecimde hiç kimseden almadım ... ve benden sonrakiler alırsa, Allah belasını versin*" kelimelerle emrini onaylamıştır³⁸.

Dmanisi Tapınağın bu yazısı XIII asır 10. yıllarına aittir ve Anı "Gürcü Kilise" üzerindeki Etipane Patriğince 1218 tarihinde yazılan metin ile çağdaşlığı imkan dahilinde olabilir. Tabiidir ki, benzeri ve çağdaş sosyal – ekonomik olaylar müttehit siyasi sahayı belirtmektedir, çünkü XI I. asrın başlangıçlarında Anı ile çevresi Gürcistan dahilindeydi.

Anı "Gürcü kilisesinin" güney duvarında, Etipane Patriğinin yazı – emrinin sağ tarafında Paron Samaddin'in 23 satırlı geniş bir yazı – vesikası oyulmuş bulunuyordu. Samaddin Ermeni yazı-kaynaklarında da sanıl naktadır (Anı ile Mren)⁴⁰ Herhalde Tigran Honents gibi Paron Samaddir de ortodokstu.

Yukarıda belirtildiğimiz gibi onun bir karnamesini Anı “Gürcü Kilisesinin” duvarına yerleştirmişlerdir⁴¹. 1910 tarihinde N. Marr’ca tetkik edilen yazı metni çok zedelenmiş halindeydi. N. Marr bu yazı metnini yaymak için İ. Cavakhişvili’ye vermişti (bilim yayınlarında buna ait özel bir beyanatta yapıldı)⁴². Ancak İvane Cavakhişvili’ce bu metni yayınlamadı⁴³. Şuan bu yazı yoktur. Ben 1973 tarihinde Gürcistan Güzel Sanatlar Devlet Müzesi’nin Fotoğraf Şubesi’nde N11653 \ 1804 anılan yazısının iyice saklanmış negatifini buldum. Bu negatif ile Elyazılar Enstitüsü’nde bulunan İ. Cavakhişvili’nin özel arşivindeki bilgilere dayanarak yazı metni 1980 tarihinde bence neşredilmiştir⁴⁴.

Yazı metni öyle zedelenmiştir ki, sırayla sadece 15. satırda n sonraki kelimeler okunabilir, ancak 9. satırda çok önemli bilgiler mevcuttur. Özellikle bu madde Anı ile Gürcistan ahalileri tarafından Moğollara verilen vergilerinin (*Tağar, Kapçer, Mal, İlam, Namar* ile zedelenmiş bulunan, fakat *Kalan* ve *Tark* olarak okunabilinen yine ikisinin) isimlerini belirtilmektedir⁴⁵. Ayrıca yazı metninde belirtilmiş olduğuna göre anılan *vergilerden “Her şey damgadan verilsin”, “Patronlarımız bizden ne damgayı ne de şehir için bir tetri de istemesin ve damgayı feshetsinler”*. Bu metni çeşitli konulara bağlı olduğundan özel bu tetkiki gerekir. Ancak bir meselenin burada dile getirilmesinden vazgeçilmez: Damga Moğol Devletinde umumi vergisi ile veznerin genel geliriydi. O XIII asır 70. yıllarında kurulup ancak 1565 tarihinde Şah - Tamaz karnamesiyle feshedilmişti⁴⁶. Damga gümrük vergisini oluşturmak taydı ve o kadar ağırdı ki, Moğol, özellikle ilhan Devletinde onu feshetmek için sık sık teşebbüslere uğramıştı. Görülüyorki, 1288 tarihinde anılan teşebbüs Gürcüstan yazısına ilhanlar Devletinin dahilinde olup Anı’da de vuku bilmişti (ekN2).

1910 tarihinde Anı “Gürcü Kilisesi”nin kazılarında, Etiyane Kartli Patriği’nin yazısı bulunan taşlarla birlikte N. Marr duvarın birçok taşlarında oyulan yine bir yazıya da rasgelmişti. Maalesef, o bütün taşları bulamadı (herhalde o devire kadar taşlar etrafa dağılmıştı) ve metin ise yayılmış kalmıştı. Ancak 1977 tarihinde P. Muradiyan’ca N. Marr arşivindeki yazılar ile çeşitli taşlardan kopya edilen metinlere dayanarak yazının parçaları neşredildi⁴⁷. Maalesef anılan parçalara göre metnin bütün suretinin oluşturması mümkün olamıyor. Ancak son formülün onarması mümkündür: “*Soyumda veyahut başka soylardan çıkan adam onaylarsa Allah’tan takdis olunsun, onaylamayan ise belasını Allah’tan bulsun*”⁴⁸. Metnin bu kısmından bellidir ki, yazı Etiyane patrik ile Samaddin yazıları gibi vesika olarak teşekkül edilmişti. Taşlardan

birisinde meğer “*kronikon 508*” yanı 1287 tarih okunuyordu, demek ki, bu yazıyı Samaddin yazısından bir yıl önce oymuşlardır.

Aynı yerde ve aynı zamanda yine iki diğer veciz yazısının parçaları ile bir yazı – grafit bulunmuştur. Ancak N. Marr arşivinde onlara dair belgelerinin cüzi miktarda olduğundan tetkik ile görüşülmesi zor geliyor. Başka bir zaman belgelerin bulunduğu yerde yine bir kere detaylı inceleme fırsatı verilirse bilinmeyen bazı bir şeyde ortaya çıkarılır. N. Marrın özel arşivindeki kayıtlarında Anısı Kutsal Mina kilisesinin Gürcü yazıları bulundu. Yazılardan birisi Daniyel Peygamberin dürümünde bulunuyordu, ikincisinin ise küçük parçaları kalmıştı⁴⁹. Maalesef, şu an mevcut bulunan belgelere dayanarak anılan yazıların metinleri restore edilemiyor. Sadece her ikisinin Anı'nın diğer yazıları gibi “Asomtavruli” alfabesi ile yazılmış oldukları bilinir. Herhalde Anı'de yine bir Kutsal Mina adındaki ortodoks kiliseşi de bulunmaktaydı⁵⁰.

Anı harabelerinin görülmeğe değer yer ve güzelliği *Manuçe Mesciti'dir*. Mescit iki devirde inşa edilmiştir. Burada önceden bulunan bina yeniden yapılmış Mescit X. asıra ait olup şuan da sarsılmaz bir sürette duran ve çok etkilendiren minaresi ise XII asıra aittir⁵¹. Mescitin şu an yıkılmış kuzey duvarında Moğol Devletinin yüce memuru ve Persiya hükümdarı olan *Abu-Said Bahadır Hanın Damga* – Kararnamesi oyulmuş bulunuyordu. XIX asır 90. yıllarında mescitin duvarı yıkılınca yazılı taşlar da düşmüştü. 1908 tarihinde arkeoloji kazılar neticesinde bulunan taşlardan N. Marr yazıyı restore edip fotoğrafını Yüksek Bilimler Akademisi Üyesine *V. Bartolde* verdi⁵². Damga – Kararnameye göre Anı ahalisinden sadece damga vergisi toplanacaktı; diğer vergilere Kalana, Nemere ve Tarka gelince, Anililerden bundan öncesi gibi toplanmayacaktı, çünkü bir vakitler “*Anı ile Gürcistan'ın diğer bölgelerinde vergi sebebiyle Kalani, Neneri ve kanunsuz ödenekler ile beraber Tarkhi de zorla toplanıyordu*”.

Damga-Emrinin son parçası bulunmadığı nedeniyle yazı tarihsizdi. *V. Bartold* ona 1319 – 1335 yıllar arasının ikinci yarısı olarak tarih koydu⁵³. Gerçekten doğru tarih koyma sırasında *V. Bartold*'ca orada iken oyulmuş damga-kararnamenin Gürcüce onaylanmış (1330). tarihinin göz önünde bulundurulmaması çok tuhaftır. Anılan Gürcü yazısına aşağıda değineceğiz⁵⁴.

Damga-Kararnamenin alt taşlarının üç sırasından sonra Arapça, Gürcüce ve Ermenice onaylamalar oyulmuş bulunmaktadır. Gürcüce iki satırlı metnin yazarı *Zakaria Atabey* olup yazı başında ise “*kronikon 550*” 1330 tarih konul-

muştur (ekN4)⁵⁵. Zakarya Şanşe Atabey'in oğludur⁵⁶ ve üzerinde 1310 tarih yakınlar yazısı bulunan mezar taşı ise şu an Anı Tigran Honents Kilisesinde bulunmaktadır(ekN3).

Anı epigrafisinde Gürcü izi yine bir yerde bulunmaktadır. N. Marr incelemesi ve İ. Orbeli mutabakatine göre Anı muazzam katedreli mimar Trdat tarafından 989-1001 tarihinde inşa edilmiştir. Bugünkü şekli ise XII-XIII. asırlar eşliğine aittir. Herhalde o zamana kadar eski tapınak büsbütün yeniden yapıp duvarları da yeniden süslenerek (bazı yerlerinde eski örnomanlarda kullanılmıştır) Eski XI asıra ait yazıları, I Gagik'in eşi olan ve katedrali inşa eden kraliçe Katronike'nin inşaata dair yazısı da yeniden kopya edilmiştir. Gerek N. Marr, gerekse İ. Orbeli 1001 yılını taşıyan yazıdaki var olan *tarihin Gürcü vakay-nameyle* koymasını da bundan dolayı açıklıyorlar, çünkü X. asırda Gürcü vakaynamesinin kullanılması mümkün değil, XII-XIII. asırlar eşliğinde ise şehirin Gürcülerin elinde olduğu gayet tabiidir.

Anı Gürcü epigrafisine *Kars Kalesinde* bulunan eski Gürcü yazılarında tabiyatıyla bağlıdır⁵⁷.

1881 tarihinde ünlü tarihçi D. Bakradze (1826-1890) Kars Kalesinden "Asomtavruli" alfabesiyle yazılan iki Gürcü yazısını kopya etmişti. Onlardan birisi "Şehrin giriş kapısının üstünde", ikincisi ise kalenin 15. kulesinde bulunuyordu⁵⁸. 1902 tarihinde E. Takaişvili yazıları bulamadı artık, çünkü askeri makamlar kalenin bu kısmını büsbütün yıkmıştı⁵⁹. D. Bakradze yazı metinlerini neşretmemişti, fakat kopyaları Elyazılar Enstitüsü'nde özel arşivinde bulunmaktadır. Kopyalardaki yazıları "Haraç Müfettişi" olan *Vasil Oğlu Davit Kutateladze* tarafından edilen kopyalara karşılaştırarak E. Takaişvili 1910 tarihinde neşretti⁶⁰. İlk yazı metnine D. Bakradze yazı şekline göre tarih olarak X-XI koyuyordu. Ben sonraları 1980 tarihinde anılan metni kısmen restore edip neşrettim⁶¹. Restore edildiğinden metinde kilisenin inşası belirtilmiştir.

Bence şu an yazı metninin kalan yerlerinin tümüyle restore edilmesi de gayet mümkün olabilir(ek5). Restore olduğuna göre metinde kilise inşası değil kule inşası belirtilmiştir. Gerçi D. Bakradze Kars'ta Gürcü kilisenin bulunmasını tahmin ederek yazılı taşın duvarına ikinci defa kullanma amacıyla konmasını düşünüyordu, metin kendi yapısıyla Kars kalesinin diğer Gürcü (ve Ermeni) yazılarına benzer olup tahmin ettiğimizden boş yerde "Kilise" kelimesi değil "Kule" kelimesinin olması lazım.

Kars'ta Gürcü Kilisesi şüphesiz bulunmakta, hemde sıradan bir kilise değil katedraldi, çünkü Kars ortodoks ahalisinin “Kareli” ünvanıyla kendi piskoposu olup 36 Gürcü piskopos arasında 28. yeri almaktaydı⁶². Şu an kilise ile yazılarından daha hiç bir şey kalmamıştır. Kars kalesine yerleştirilen yazı kulenin inşaatını anlatmaktadır. Bize ilginç olan olut-Gürcü hükümdarları tarafından Kars kalesine gösterilen ilgi ile sağlamlaştırma zamanıdır. Metnin orta yerlerinde şüphesiz ünvan “*Apkazlar Kralı*”, sonunda ise isim *İovane* okunuyor. Gürcüler Kars'a dikkatini bilhassa XII asır ortalarında çekmişlerdir. 1161 tarihinde Kars'ı III Giorgi Gürcü Krallığına ilhak edip bölge yöneticisi olarak İvane Orbelyi tayin etmişti⁶³. Yazı sonunda anılan İovanyı İvane Orbeli olarak cayız görürsek, *Apkhaz Kralı*”, ünvanıyla ise tahminen III Giorgi'nin olması lazım. Demek oluyor ki, Kars'ı ilhak ettikten sonra yeni sahibi olan İvane Orbeli'nin teşebbüsü ile Gürcü hükümeti buralarda belirli eylemler yapmıştı.

Aynı Kars kalesi diğer kulenin inşaatını 1237 tarihini taşıyan Gürcü Asomtavruli yazısı anlatmaktadır. Yazıya dair bütün belgeler ve tesbit edilen metin özel bir eserde yayılış olup şuan detayla tetkik edilmesini lüzüm görmüyorum(ek.N6)⁶⁴. Sadece metindeki iki tarihi kişi olan Kraliçe Rusudan ile Amira Savmala'nın isimlerinin dile getirmesini lüzüm görüyorum. Birisi yüce hükümdarı olup ikincisi ise İdare Amiri olarak Kars kalesindeki inşaatları sürdürüp kulelerden birisini de inşa etmiştir. Maalesef, bahsettiğimiz gibi, şu an ne kule ne de yazısı bulunmamaktadır. Kraliçe Rusudan kalenin diğer üç kulesinde bulunan ve 1234 tarihini taşıyan Ermeni inşaat yazılarında anılmaktadır⁶⁵. Görülüyor ki, Celal Ed-Din ile Moğol istilasından gayet zedelenen ve halen Gürcü Krallığının dahilinde bulunan Kars Kalesi'nde Rusudan Kraliçe devrinde geniş inşaatlar yapılmıştır. (örn: Manuçe mescitindeki damga – Kararname)⁶⁶.

Tabii, yukarıda söz konusu olan Gürcü yazılarının Gürcistan'ın güneyindeki gayrı Gürcü topraklarında bulunan tarihi eserler üzerinde konulması buralarda belirli zaman içerisinde Gürcü iktidarı ile siyasi sahasının genişletmesini göstermektedir. Anılan duruma dair halen XX asrın başlangıçlarında E. Takaişvili açıkça belirtmekteydi “*Ermenistan'daki (Kars, Anı ile çevreleri V. S) Gürcü yazılar bu bölgelerde Gürcülerin yayılcılığını, siyasi iktidarının yayılmasını göstermektedir*” veya “*Ortodoks Ermeniler (Grigoryan Ermenilerden farklı olanlar) Gürcü dininde ibadet ile kiliselerinde Gürcü yazılarının yerleştirmesini kendi bölgelerinin Gürcistan sınırlarına katıldıktan sonra daha teredütsüzce başlamış, çünkü onlar Gürcü kralları himayesi altına girmişlerdi*”.

13. ოზრე | გ პრცა | პ || ოზრე ოყრას || 'ოც' ოც ოქ || რ' ორე ობ ||
 ოზრე ოც ოქ || 'ოც' ოც ოქ || ოც ოც ოქ || ოც ოც ოქ || ოც ოც ოქ ||
14. ოზრე | ოც ოც ოქ || ოც ოც ოქ || ოც ოც ოქ || ოც ოც ოქ || ოც ოც ოქ ||
 ოც ოც ოქ || ოც ოც ოქ || ოც ოც ოქ || ოც ოც ოქ || ოც ოც ოქ ||
15. [ს] ოც ოქ || ოც ოც ოქ || ოც ოც ოქ || ოც ოც ოქ || ოც ოც ოქ || ოც ოც ოქ ||
 ოც ოც ოქ || ოც ოც ოქ || ოც ოც ოქ || ოც ოც ოქ || ოც ოც ოქ ||
16. ოც ოქ || ოც ოც ოქ || ოც ოც ოქ || ოც ოც ოქ || ოც ოც ოქ || ოც ოც ოქ ||
 ოც ოც ოქ || ოც ოც ოქ || ოც ოც ოქ || ოც ოც ოქ || ოც ოც ოქ ||
17. ოც ოქ || ოც ოც ოქ || ოც ოც ოქ || ოც ოც ოქ || ოც ოც ოქ || ოც ოც ოქ ||
 ოც ოც ოქ || ოც ოც ოქ || ოც ოც ოქ || ოც ოც ოქ || ოც ოც ოქ ||
18. ოც ოქ || ოც ოც ოქ || ოც ოც ოქ || ოც ოც ოქ || ოც ოც ოქ || ოც ოც ოქ ||
 ოც ოც ოქ || ოც ოც ოქ || ოც ოც ოქ || ოც ოც ოქ || ოც ოც ოქ ||
19. ოც ოქ || ოც ოც ოქ || ოც ოც ოქ || ოც ოც ოქ || ოც ოც ოქ || ოც ოც ოქ ||
 ოც ოც ოქ || ოც ოც ოქ || ოც ოც ოქ || ოც ოც ოქ || ოც ოც ოქ ||
20. ოც ოქ || ოც ოც ოქ || ოც ოც ოქ || ოც ოც ოქ || ოც ოც ოქ || ოც ოც ოქ ||
 ოც ოც ოქ || ოც ოც ოქ || ოც ოც ოქ || ოც ოც ოქ || ოც ოც ოქ ||

[†] იტყვის ემა საღმრთო: „უსასყიდლოდ მივიღებ[ი]ეს, უსასყიდლოდ მისცემლით“*. ესე იგ[ი] არს, გეტ[უის] ღმერთი უკუდავი: „ჩემდა რაა მივიცემი მადლისა მ[ის]თუის, რომელი ჩემგან მიიღით? თქუნცა პყიდლით დიდსა მადლსა ჩემ[გ]ან უსყიდულსა. უკეთუ მე უსასყიდ[ლ]ოდ მომიცემიეს, არცა თქუნცან ჯერ-არს [ს]ყიდაა ლო[ც]ვათა ერ[ის]ა მიმ[ართ]“.

აწ, სასონო ჩემო, ან[ე]ლხო ხუცესხო, ნუ [ი]ქნებით დასაბრკოლებელ [სიტ]ყუათა და ნუცა გარდ[ა]ქვდებით მოციქულთ[ა] [მც]ნებას[ა] ცუდისა და [წ]არმავალი[სათუის].

ყოვლად უწეს[ო] არს აღ[ე]ბაა თქუნცანცა გუირგუინთა კურთხე [ვისათუის] ასისა დრამის[ა], [ხოლო ასისა ტვილურისაა – ჯერ] არს; თ[უ] ძალი ეღვას, პური აკამოს.

* მათე 10,8.

გვრეთვე მკუ[დარი]სათუის, რომელი ჭირს თ[ანა] [უ]ფრო შესჭირდების, მისისა სული[ს]აჲ ეგდენივე ასისა ტფილურისა მიეცეს და [თუ ძალი] [ედ-
ვას], პური აჭამოს და სხუაჲ წადებაჲ ძალისაებრად.

ყოველ[დი]ვე მისაცემელი მღ[დე]ლთა უბრკოლ[ებ]ელი იყვან თქუენდა მოსა-
ცემელად.

მკუ[ი]დრნო ა[მ]ის ქალაქისისანო(!) ქართველნო, რ[ა]ოდენ[ც]ა პირველად
დიდად პატივცემდით! მღდელთაგან გიკმს ღოცუაჲ და წირუაჲ, ნუ გეწყინე-
ბის [მ]ათუის ძა[ლი]საებრი მისაცემელი! უფრ[ო]სად მხიარულებით მის-
ცემდით, თუნიერ დაჭირებ[ი]სა, „რამეთუ მხიარულებით მისაცემელი
უყუარს ყვალს[ა]“^{**}. და თქუენ გიყუარდენ, ვითარცა მამანი სულიერნი, და
მათ [უ]ყუარდით, ვითარცა შვილნი სულიერნი. ღოცვასა ნუცა [თ]ქუენ
დააკლდებ[ი]თ და ნუცა თქუენ. ყოველსა [ხ]ედა უფროსა[დ] [ს]აღმართოჲ
[იგი] [ს]იყუარული ერთმანერთისაჲ მოიგეთ [დ]ა ამით მ[ი]ეცით სასურველ
საღმართთა მცნებათაჲ.

ესე მე, ეტიფანეს კათალიკოზსა ჩემითა კელითა დ[ა]მიწერია, ოდეს ანისს
ეკლესიანი ვაკურთხენ.

ტფილური ასი დრამა[ჲ] იგი იყოს: დანგი ერთი გ მიეცეს.

და ზროხის ტყავი, რომელ ერთობ წაგიდიათ აქამდ[ი]ს, აწ საწირაე[ა]დ[ი]ვე
მისცემდით თუითო შოლტსა; ჩუენ საეკლესიოთა წესთაგან რად შევიცვალე-
ბით?

ვინცა ესე ჩემი განგებული შე[ც]ვალოს, არ[ა] ცვალაა მან ბრ[ა]ძანებაჲ
ღმრთის[ა]გან და მისთა წმიდათაგან?

ქრონიკონსა უღჰ.

დამოწმება სომხურ ენაზე:

წელი 667. მე, მეუფე გრიგოლ, [მღდელმთაყარი ეპისკოპოსი], მე, ვაპრამი,
ამირა ქალაქისა, მოწამენი ვართ, რომ კათალიკოსის ბრძანება [მტკიცეა და
ჭეშმარიტი].

^{**} 2 კორ. 9,7.

[†] Allahu Tealo buyuruyor ki: "Bedava aldığınızı, bedava verin"*- sözlerin muhteviyatını Ölmez Allah böyle anlatmaktadır. "Verdiğim Nimet yerine sizce bir şey verilmemiştir. Bence satılmamış Büyük Nimet sizce satılıyordu. Bence mecannen verilmiş duaların halka satmanız size yakışmaz.

Şimdi, bence güvenilen Anı papazları, Allah'ın dediklerini günaha sokmayın, boş ve geçici şeyler için havanı buyruklarını çiğnemeyin.

Sizce düğün töreninde yüz dramın alınması kuralın tam çiğnenmesidir. Ancak 100 Tpilurinin alınması mümkün. İmkani olan yedirsin.

Aynısı silinmez bu acı cenaze törenine de geçerli: çünkü ruh için özen göstermek daha gerekli ve ruh ayinine aynı miktarda 100 Tpiluri verilsin, ayıca varlığa göre papaza yemek verilsin.

Papaz emeline gerekli olan manisiz verilsin.

Şehir uyrukluları olan Gürcüler! Onları önce ne kadar hürmet etmekteydiniz! Dua ile ayin sadece papazlarca yapılır ve imkanınıza göre emellerine verileceğinizden incinmeyiniz. Vereceğinizi sevinçle, zorlamadan verin, çünkü Allah neşeli emeller sever**. Onları ruhi babalar gibi sevin, onlar ise ruhi çocuk gibi severler. Papazlar kilise ayininden kaçınmasın, halk ise dua okumadan. Birbirinize fazlasıyla Allah sevgisini kazandırmın ve bu nedenle Allah Emirlerine hoş görülen layığı verin.

Bunu ben, Patrik Etipane, Anı kiliselerini aydınlatma zamanında bizzat yazdım.

Tbiluri drama şöyle belirlensin: 1 dangi üç olarak sayılsın. Mal derisine gelince, şu ana kadar siz (halk) bütün deriyi götürmekteydiniz, bundan sonra siz (papazlara) hizmet etmeleri için bir adet kayış vereceksiniz.

Bizce kilise kurallarının değişmesi gerekir mi?

Emrimin değişmesi Allah ile Peygamberlerin emrinin değişmesi değil mi?

Kronikon 438.

Ermenice Onaylaması:

Tarih 667. Ben, Piskopos Grigol ve ben, Vahram, şehir Emiri olarak Patrik kararnamesinin [sadık ve hakiki] oldunun şahitleriyiz.

გამოც. 1) *Н. Я. Марр*, Надпись Епифания, католикоса Грузии (Из раскопок в Ани 1910 г.), *Известия Императорской Академии наук*, №17, СПб., 1910, с. 1433-1442, ტაბულახე - წარწერის ფოტო. 2) *ა. ჯავახიშვილი*, სოციალური ბრძოლის ისტორია საქართველოში IX-XIII საუკუნეებში, ტფ., 1934, გვ. 10-11 (წარწერის ტექსტი ნ. მარის გამოცემის მიხედვით). 3) იგივე *სხ. მისი*, ქართველი ერის ისტორია, წიგნი V, თბ., 1953, გვ. 139. 4) იგივე, *სხ. მისი*, ქართველი ერის ისტორია, წიგნი III, თბ., 1966, გვ. 474-481. 5) იგივე, *სხ. მისი* თხზულებანი თორმეტ ტომად, ტ. VI, თბ., 1982, გვ. 347. 6) *Н. Я. Марр*, Ани. Книжная история города и раскопки на месте городища, М.-Л., 1934, ტაბ. XLII, სურ. 182 (წარწერის ფოტო). 7) *В. Дондуа*, К социально-экономической жизни средневековой Грузии по аниеской надписи (1218) Епифания, *კრ. "Академия наук СССР академику Н. Я. Марру. XLV"*, М.-Л., 1935, გვ. 643-670. 8) იგივე, *სხ. მისი*, საისტორიო ძეგლები, I, თბ., 1969, გვ. 51-54. 9) *[E. Taqaiçvili]*, L'inscription d'Epiphane, Catholico de Géorgie, *Revue de l'Orient chretien*, III série, t. X (XXX), 1935-1936, № 1-2, Paris, pp. 216-224, 4 ტაბ. (ნ. მარის წერილის ურანგული თარგმანი). 10) *სომხური წარწერის კრებული*, I, ანისი, *ა. ორბელიის*

ანი. ტიგრან პონენცის ეკლესია; ათაბაგ შანშე ამირახორის ეპიტაფია; 1310 წლის შემდეგ.

Ani. Tigran Honents Kilisesi; Atabey Şanşe Amirakhorunun mezar kitabesi; 1310 yılından sonrası.

ႠႨႨ:ႠႫႨႨႨႨႨ

ႠႨႨ: ႠႫႨႨႨႨ

ႠႨ:ႠႫႨႨႨႨႨ

ესე საფლავი შანშეს ამირახორის, ათაბაგისი; შეუნდვენ ღმერთმან.

"Bu mezar Atabey Şanşe Amirakhoriye ait olup Allah bağışlasın".

გამოც.: ვ. ხილოვაკა, სომხეთის ქართული ეპიგრაფიკული ძეგლების გამოცემის შესახებ, „მაცნე“, ენისა და ლიტერატურის სერია, 2, 1980, გვ. 151.

ანი. მანუჩეს მცხეთი. ზაქარია ათაბაგის დამტკიცება აბუ-საიდ ბაჰადურ-ხანის სპარსული იარლიყისა. 1330 წ.

Ani. Manuçe Mesciti; Abu - Said Bahadur - Hanın Farsça olan Damga - Karamamenin Atabey Zakaria'ca onaylaması.

ႠႨႨႨ:ႠႨႨႨႨႨႨ

ႠႨ:ႠႨႨႨႨႨႨႨႨႨႨႨ

ქრონიკონსა ფნ. მე, ათაბაგისა ზაქარიას დამიმტკიცებია.

"Qronikon 550. Bizzat Bence, Atabey Zakaria'ca onaylanmıştır".

გამოც.: 1) N. Khanykof, Excursion à Ani en 1848, წიგნში: M. Brosset, Rapports sur un voyages archéologique dans la Géorgie et dans l'Arménie, I livr., SPb., 1849, გვ. 138-139. 2) სომხური წარწერების კრებული, I, ანისი, ი. ორბელიის გამოცემა, ერევანი, 1966, ტაბ. XX (სომხურ ენაზე). 3) პ. მურადიანი, ქართულნი წარწერანი სომხეთისანი, ერევანი, 1977, გვ. 54-56 (სომხურ ენაზე).

გამოც.: 1) ნ. სარგისიანი, დიდი და მცირე სომხეთის აღწერა, ვენეტიკი, 1864, გვ. 103 (სომხურ ენაზე). 2) M. Brosset, Inscriptions géorgiennes et autres recueilliés par le Père Nersès Sargisian, MAIS, t. VIII, № 10, SPb., 1864, გვ. 21. 3) E. C. Такашвили, Христианские памятники, МАК, вып. XII, М., 1909, გვ. XI. 4) პ. შურადიანი, ქართულნი წარწერანი სომხეთისანი, ერევანი, 1977, გვ. 84-85 (სომხურ ენაზე). 5) ვ. ხილოვაკა, ყარსის ციხის ერთი ქართული წარწერა, „მაცნე“, ისტორიის ... სერია, 1, 1980, გვ. 161-174; სურ. 1-2 (ფოტო); გრაფიკული ასლი-გვ. 169.

Valeri Silogava

ANISI AND KARSİ EPIGRAPHY

(short survey)

summary

From the middle of the XI century after the abolition of an Armenian kingdom Anisi, its former territories come in the sphere of political interests of the developing Georgian feudal united state. From 1161 Anisi and its nearby territories are in the part of Georgia for a long time. The Georgian population is increasing in these places that causes the spread of “kalkedonism” even among the native Armenian population. Accordingly, Georgian-Orthodox churches with fresco paintings and Georgian inscriptions are built. Among these inscriptions we meet vast epigraphic documents-juridical acts (the inscription of Epiphane-katholikos of Kartli in 1218, the inscription of Samadini in 1288, the inscription of an unknown person in 1287). The iarlik carved on the Anisi mosque by a Mongol ruler in 1330 has a Georgian affirmation and so on. This shows the spread of Georgian political space. At the end of the XIV century all these things and rich and famous town Anisi were broken down.

**The article discusses the following Georgian inscriptions
of Anisi and Karsi:**

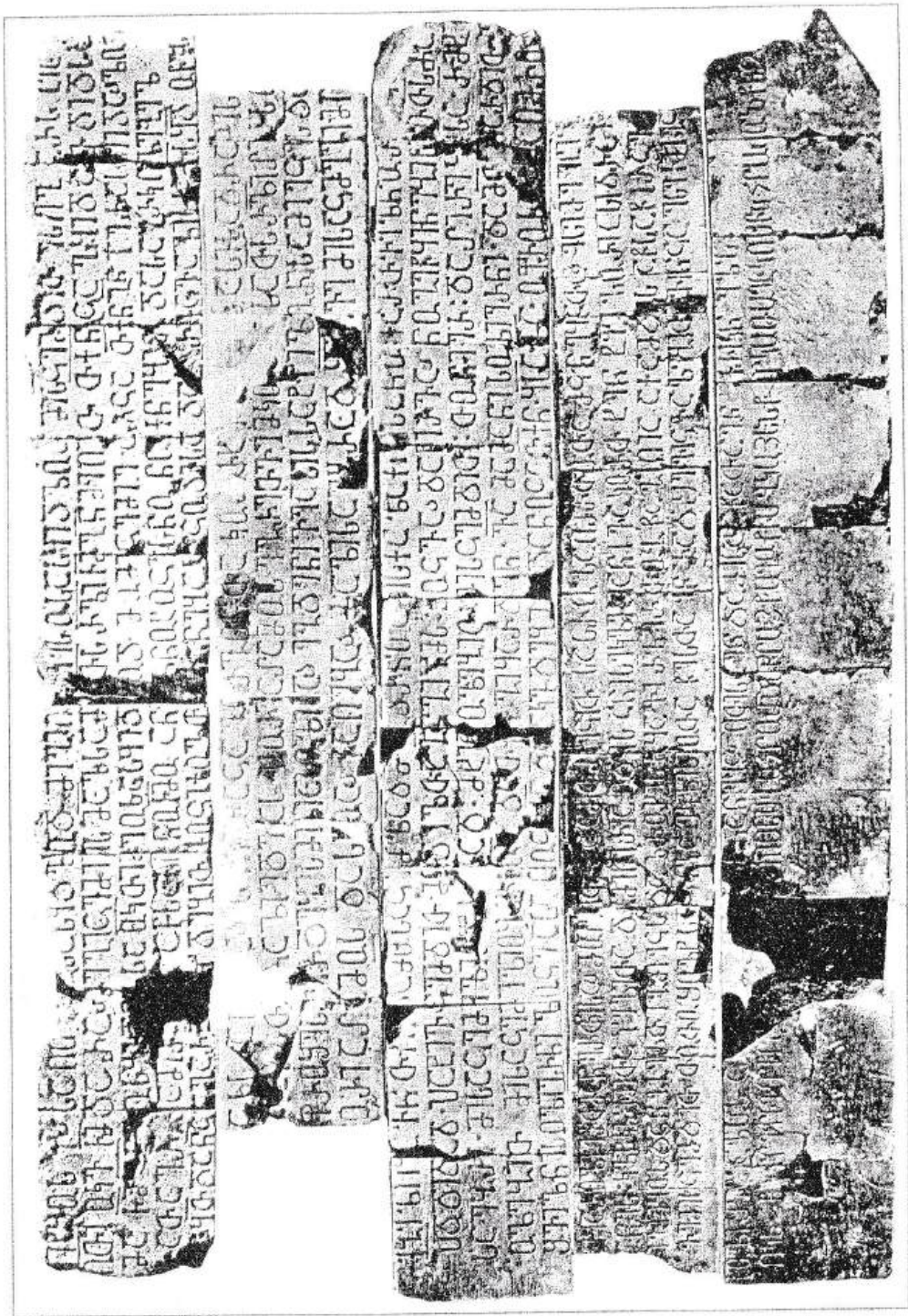
I. Old Georgian inscriptions of Anisi:

1. Inscriptions of Tigran Ponent's temple.
 - a/ Fresco inscriptions (1215).
 - b/ Lapidary inscriptions (1215).
 - c/ Epitaph of Shanshe Atabagi (about 1310).
2. Inscriptions of "Georgian Church".
 - a/ Inscriptions of relief portrayals.
 - b/ Inscription of Epiphane Katholicos (1218).
 - c/ Inscription of Samadini (1288).
 - d/ Fragment I, of the inscription (1287).
 - e/ Fragment II, of the inscription.
 - f/ Fragments of different inscriptions.
 - g/ Scratch inscription (graphite).
3. Zakaria Atabag's affirmation of Abu-Said Bahadur Khan's iarluk (1330).
4. Fresco inscriptions of the church of St. Mina:
 - a/ Inscription on the scroll of Daniel prophet.
 - b/ Fragments of the inscription.

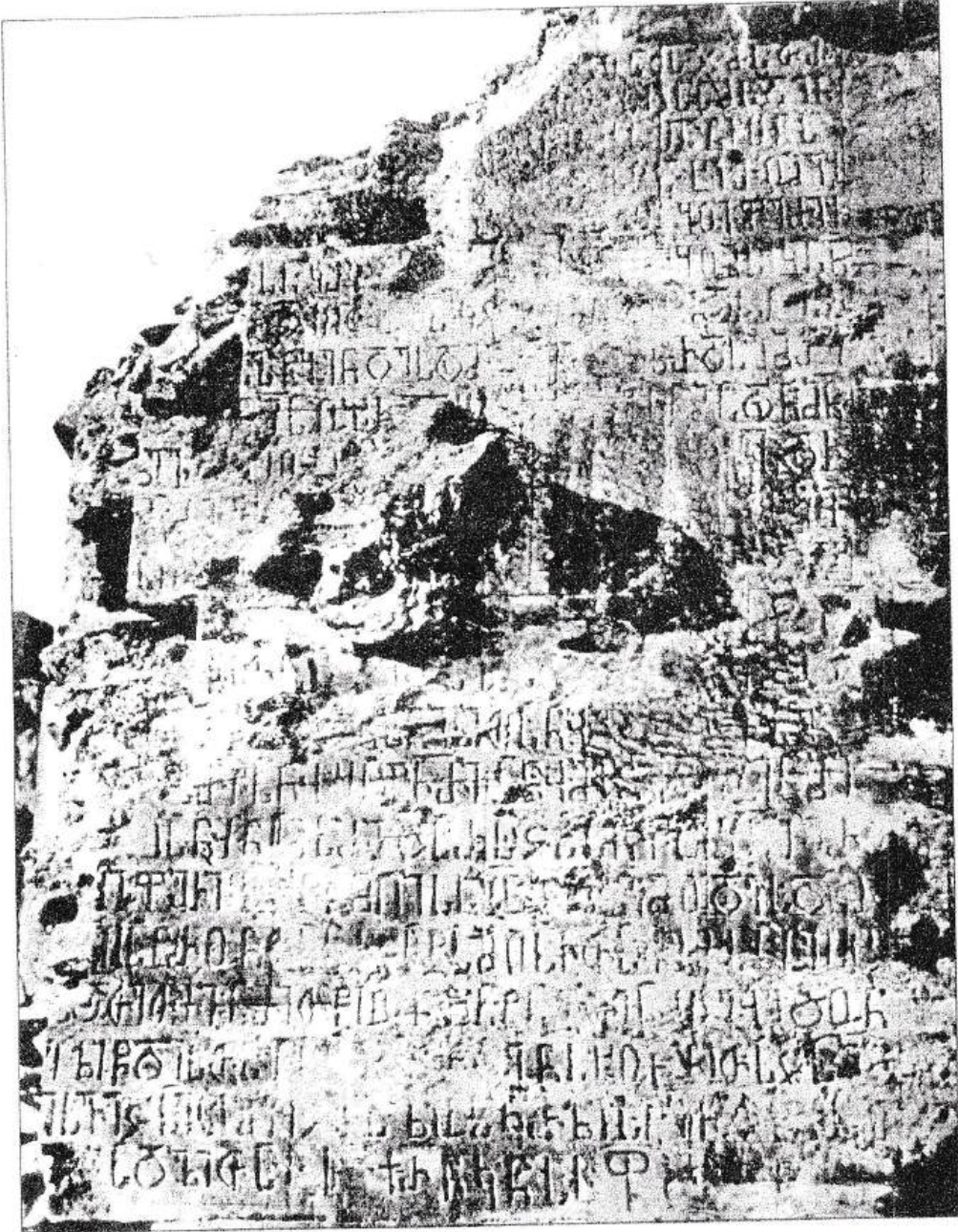
II. Old Georgian inscription of Karsi:

1. Inscription of tower architecture about 1161.
2. Inscription of tower architecture, 1237.

The texts of the six most significant Georgian inscription of Anisi and Karsi and their translation in the Turkish language are published in the appendix of the article.

ה'תקס"ו, I. Restim. I.

بۛۛۛ 2. Resim 2.

Enver Konukçu *

DOĞU ANADOLU'NUN YAKIN TARİHİ

Prof. Dr. Arnold Toynbee, 1968'de Erzurum'da verdiği konferansda, Doğu-Batı mücâdelesine değinmiş, Perslerin Atina varoşlarına taşıdığı bu terimin, XIX. yy'da Erzurum için de geçerli olduğunu vurgulamıştı. Şunları da ilâve etmişti. Doğu Anadolu, dolayısıyla, İskender ve Roma-Bizans döneminde, bu mücâdeleyi adı geçen yöreye taşımıştır. Bu isabetli bir görüştür.

Doğu Anadolu, Türkiye'nin dağlık, yaylalık, akarsuları ile sıkça bezenmiş bir bölgesidir. En eski zamanlardaki ismi karanlıktır. Van Gölü civarındaki Armenia adı zamanla sorumsuz kalemlerle Kızılırmak'a kadar genişletilmiştir¹. Batılıların Grek ve Latin kaynaklarından esinlenerek Armenia'yı bütün bölgeye eş saymaları da geçerli değildir. Marco Polo, daha XIII. yy'da yöreyi Turcomania diye gezi edebiyatına geçirmiştir². Saltuk ve Mengüçük İli ilk göze çarpan coğrafi ve etnik isimler oluyor. Kara ve Akkoyunlular zamanında ise Türkmen ülkesidir. Kitâb-ı Diyârbekriyye'de ise Armenia veya Ermenistan adı göze çarpmamaktadır³. Osmanlıların fetihleri Yıldırım Bayezid ile başladı. Fatih Sultan Mehmed, Yavuz Sultan Selim ve Kanuni ile devam ettirildi. Bu

*Prof. Dr.

¹ Armenia ismi Xenophon ile başlatılmaktadır. Onbinlerin Dönüşü'nde buradan geçmiştir. Kutsal Kitaplarda bahis yoktur. Pers ve Sasani kaynaklarında da zikredilmez. Kaldı ki, Armenia coğrafi deyimdir. Ahâliyi temsil etmemektedir. Ermeniler, kendilerine bu gün de Hayk, ülkeyi de Hayastan demektedirler. Bkz: R. Grousset, Histoire de L'Armenie, Paris 1946.

² Tanınmış İtalyan gezgini. Moğolların sarayına gitmiş, bu arada Doğu Anadolu'dan geçmiştir. Yöreyi Türklerle meskûn ve yaylak ve kışlak hayatına uymuş insanlarla dolu olduğunu yazmaktadır. Bkz: E. Konukçu, Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum, Ankara 1992, S. 423.

³ Ebu Bekr-i Tihranî, Kitab-ı Diyarbakriyya: Akkoyunlular Tarihi. Yay: N. Lügal F. Sümer, Ankara 1993.

ilhaklardan hemen sonra yeni mülki düzenlemeler yapıldı⁴. Erzincan, Kemah, Bayburd, Erzurum, Kars ve Ardahan Sancak Beyleri, Beylerbeyleri ve vâillerce yönetildi. XIX. yy'da ise bölgenin genel adı askeri açıdan Şark Seraskerliği'dir. Ruslar, 1829, 1855, 1877-8 ve 1916-1918 lerde, Armenia tabiri yerine Erzurum, Kars, İğdır, Bitlis Gubernia'sı Oblastı, Rayon'u kullanmışlardır. 1878-1921 tarihleri arasında, bazı değişik Türkçe idari terimler de göze çarpmaktadır. İlki Elviye-i Selâse'dir Üç vilâyeti yani Batum, Ardahan ve Kars'ı içine almakta idi. Mondros Mütârekesi ile Vilâyet-i Sitte (Altı Vilâyet) gündemdedir. Fakat, İngiliz oldu bittisi ile bu altı vilâyet'e bir de Armenian eklenmiş ve The Six Armenian Vilâyets⁵ deyimini ortaya çıkmıştır ki, milletlerarası belge yanlışlığının (bilerek yapılan) örneklerinden biridir. Yine az sonra bölge ahalisinin bazı âerimlere karşı çıktığı da görülecektir. Onlara göre, Vilâyat-ı Şarkıye⁶ bir bütündür, ayrılık kabul edilemezdi. Önce İstanbul'da kurulan ve sonra Erzurum'da merkez kolu açılan Vilâyat-ı Şarkıye Müdâfaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti⁷ de yasal açıdan doğunun birlikteliğini simgelemektedir. M. Kemal siyâsi açıdan Kâzım Karabekir de askeri açıdan Vilâyat-ı Şarkıye üzerinde titizlikle durmuşlardır. Kongreler bu görüş üzerinde Doğu illerine sahip çıktılar. Hey'et-i Temsiliye⁸ de yasal olarak koruyuculuğunu yapmış ve durum TBMM'nin açılışına kadar sürmüştür.

Bir batılı yazara göre doğu "house of war/ Darü'l-Harb idi. Yani doğu batı mücadelesinde elde tulması gereken, düşmana göre de ilhakı elzem olan bölgeydi. O yüzden büyük devletler siyâsi çizgiyi zaman zaman buraya kaydurdular. Gnl. Paskeviç'in 1829 istilâsı bununla ilgilidir⁹. Edirne Barışı¹⁰ ile

⁴ E. Konukçu, Otlukbeli Meydan Savaşı, Ankara 1998 s. 19-34.; E. Konukçu, Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum, Ankara 1992 s. 139-184.

⁵ Mondros Mütârekesi İtilaf Devletleri ve Osmanlılar arasında Limni iskelesi Mondros'da imzalandı. Bkz: : E. Konukçu, Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum, s. 757-759. T. Bıyıkhoğlu, Mondros Mütârekesi ve Tatbikatı, Ankara 1962 s. 41-43, 152-153, 221-229.

⁶ Albayrak Gazetesi'nde sık sık bu cümle vurgulanmaktadır. Bkz: 1919-1920/ 1335-1336 sayıları.

⁷ Cevat Dursunoğlu, Milli Mücadele'de Erzurum, Ankara 1946; F. Kırzioğlu, M. Kemal Paşa Erzurum İlişkileri Üzerine Belgeler, Ankara 1991.

⁸ Heyet-i Temsiliye, Erzurum'da teşkil edildi. Sivas'da yeni bir düzene kavuştu. Her ikisinde de başkan M. Kemal Paşa'dır. Bkz: E. Konukçu, Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum, s. 837.

⁹ E. Konukçu, Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum, s. 477-512.

eski sınır gerisine çekilmek zorunda bırakılmıştır. XIX. yy. başlarından itibaren tarihi çizgi Arpaçay olarak kabul edilmiştir. Sonraki uygulamalarda da bu bölge ve isim temel teşkil edecektir. Ruslar, Gümrü'yü¹¹ ele geçirdikten sonra, yeni bir yerleşim alanı yapmışlar ve kendileri Ermeni-Türk ahâlisinden ayrı olarak oturmuşlardır. Az sonra da şehir-kale Akeksandropol adını aldı. Burada 1878'de¹² her şey Ruslaştırılmıştır. Onların nezdinde himayeye girmiş olan Ermeniler de bu olup-bitenlere sadece seyirci kalmışlardır. 1878 Berlin Andlaşması¹³ ile sınır daha batıya Oltu-Karakurt-Iğdır çizgisine alındı. Onun için barış edebiyatında yeni Rus sınırı, ki bu nedenle Kiepert'de haritasında aynı ismi kullanmaktadır. Türk tarafı ise 1293'den esinlenerek 93 hudûdu'nu benimsemiştir. 1916 galibiyeti ile Ruslar daha da batıya gidebildiler¹⁴. Erzurum ve Erzincan'ı ele geçirdiler. Aynı zamanda Trabzon bağlantısını da sağladılar. Rus Askeri Haritalarında ise bu defa Refahiye hudûdu göze çarpmaya başlamıştır. Osmanlı III. Ordusu Komutanlığı Suşehri'nde oturmuş, önemli ve kuvvetli birliği de Refahiye'de korumaya geçmiştir. Rusya'da büyük karışıklıkların başlaması, Bolşeviklerin duruma hakim olmaya çalışmaları nedeni ile Kafkas ordusunda çözümler başladı. Bolşevik ajanların askeri kendi lehlerinde kazanmaları ordunun tam anlamı ile zayıflamasına da sebep olmuştur. Türk tarafı barış isteyince, Rus tarafı da kabul etti. Aralık 1917'de uygulamaya sokulan Erzincan Mütârekesi¹⁵, bazı problemleri de kendiliğinden gündeme sokmuştur. Bu duruma göre Ruslar geriye, eski sınıra çekilecek ve az sonra da Türkler buraları ele geçirecekti. Türk-Rus Mütârekesi ne kadar gerçekçi idi. Bu problemini hâla korumaktadır. Fakat, Lenin-Stalin ikilisinin 8 Ocak 1918'de imzalayarak yürürlüğe soktukları Ermenistan Kararnâmesi¹⁶, nedense Erzincan

¹⁰ E. Konukçu, a.g.e. s. 492-493.

¹¹ Gümrü, Kars-Erivan-Tiflis yolu üzerinde önemli bir merkezdir. Arpaçayı'nın doğusunda yer almaktadır. Eski Gümrü'nün Osmanlılardan kalma kalesi vardı. Ruslar, kendi tabyalarını yapınca önemini kaybetmiştir.

¹² XIX. yy gezginlerinden Fred Burnaby bu olayı canlı bir şekilde anlatmaktadır. Bkz: F. Burnaby, *On Horseback Through Asia Minor*, London 1877; E. Konukçu, a.g.e. s. 451-452.

¹³ E. Konukçu, a.g.e. s. 590-591.

¹⁴ E. Konukçu, a.g.e. s. 634 v.d.

¹⁵ S. Yerasimos, *Kurtuluş Savaşında Türk-Sovyet İlişkileri (I 1917-1923)*, İstanbul 2000 s. 38-40.

¹⁶ S. Yerasimos, a.g.e. 41-42.

Mütârekesine taban tabana zıttı. Ama bu arada bazı gerçekleri de günümüze taşıması bakımından önemlidir. Şu anda büyük devletlerin parlamentolarında kabul edilmeye çalışılan Ermeni Soykırım iddiası, bu belge ile de çürütülmüş olmaktadır. Zira Lenin, bu kararname ile Türk tarafından İttihadçıların yerlerinden oynattıkları ve Suriye'ye göçürdükleri Ermenilerin, yeniden doğuya, Erzincan, Erzurum ve Kars'a dönebilmelerinin sağlanmasını istemektedir¹⁷.

Bazı zorunlu nedenlerle, III. Ordu'nun Kafkas Kolorduları askeri harekâtı öne aldılar. Kâzım Karabekir komutasındaki I. Kafkas Kolordusu, Ermenilerce yakıp-yıkılmaya başlanan insanların da insanî değerlere ters düşen şekilde. akla hayâlâ gelmeyen şekilde katletmeleri, Kırım'a tabi tutmaları üzerine harekete geçti. Erzincan, Erzurum, Sarıkamış, Kars ve Gümrü'nün kurtuluşunu beş ay içinde tamamlayabildi¹⁸.

Ermeniler, 1918 kışı ve baharında, Tiflis'te meydana getirdikleri hayali bir kurtuluş ile çeteler teşkil ederek, bölgede katliamlara giriştiler. Erzincan, Kars, Erzurum, Iğdır, Van, Bitlis, Muş ve Bayezid yörelerinde binlerce insanı acımasızca katlettiler. Bu cinayetlerin ve katliamının baş sorumluları Dr. Azaryev, Armen Garo/ Karakin Pastırmacıyan, Torkom, Dolukhanov, Alb. Morel, Sivash Muradyan, Arşak, Drastamat Kanayan, Dro, Heço, Haçatur Ağa gibi sergerdelerdir¹⁹.

Katliamlar, nedense batılılarca görülmemezlikten gelinmiştir. Dr. Lepsius, Nansen, Ussher, Morgenthau, Wangenheim, A. Toynbee v.s sessizliklerini o zaman da korumuşlardır. Fakat III. Ordu Mezalim Dosyaları, Kâzım Karabekir'in Raporları, Dahiliyenin yerindeki tespitleri, Rusların kendi istekleri ile yazdıkları raporlar, A. Refik ve beraberindeki yabancı gazeteciler, yerli basın mensupları, bazı özel hatıralar ile Türk Soykırımı anında belgelenmiştir. Ayrıca Oba/Iğdır, Zeve/Van, Subatan/Kars, Alaca-Yeşilyayla-Tımar/Erzurum, Hakme-hmed / Iğdır'da yapılan bilimsel kazılar ile 1918 gerçekleri bir kere daha kamuoyuna sunulmuştur.

¹⁷ S. Yerasimos, a.g.e. Ermenistan Kararnâmesi metin kısmı. s. 38.

¹⁸ Bkz: Kâzım Karabekir'in Kaleminden Doğunun Kurtuluşu, hzl: E. Konukçu, Ankara 1990.

¹⁹ Kâzım Karabekir'in Kaleminden.... K. Karabekir, hatıratın muhtelif bölümlerinde bu isimleri vermektedir.

Bütün bu olumsuzluklara rağmen Türk yöneticiler, barış ve görüşmeler yolu ile doğuda sükûnu sağlama, itibarlarını iade gibi olağanüstü hareketlerde bulunmuşlardır.

Erzincan Mütârekesi, Brest-Litovsk Barışı, Trabzon, Batum, İstanbul Konferansları, 1918 yılının ilk örnekleridir²⁰. Müfettiş olarak doğuya gelen, Erzurum Kongresini gerçekleştiren M. Kemal Paşa da doğu'nun Türk yurdu olduğunu vurgulamış ve ahâlisi gibi Ermenistan olamayacağını resmî görüş olarak kabul ettirmeye çalışmıştır. 1920 yılı sonunda Ermeniler ile Gümrü'de imzalanan ama bir bakıma o tarafça ölü doğan andlaşma, Taşnaklara iyimserlikle yaklaşımın örneğidir²¹. Ermeniler, A. Hatisyan aracılığı ile Andlaşmayı kabul etmişler ve ilk sınır tespiti de hayata geçirilmiştir. Onlar, şimdi reddettikleri Sèvres olayını da, Türkiye Büyük Meclisi lehinde, benimsemişlerdi²². XV. Kolordu'nun Şark Cephesi Ordusu adını alması da bu sıralarda gerçekleştirilmiştir²³. M. Kemal uygun bir zamanda bu kuvvetleri harekete geçirecek, Kâzım Karabekir de yeniden Arpaçay'ın boylarına, Aras'ın kuzeyine, Bayezid ve çevresine barışı sağlamca yerleştirecekti.

1921 yılı Mart'ında Moskova'da²⁴, Doğu Anadolu için çok önemli kararlar alındı. Sözleşmeye göre, bugünkü sınır çizildi. Andlaşmanın belgelerini içeren dosya Kars'ta, Sarıkamış'ta karşılıklı olarak teati edildi. Varlık Gazetesi, resmî belgeler, bazı hatıralara göre Kars Andlaşması, son derece ehemmiyet arzeden barışma idi²⁵. Türk tarafının daha Moskova'da iken arzu etmesi ile Rusya (Sovyet) dışında, yeni Sovyetleşen Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan (bu defa Taşnakların yerine Kızıllar) ile aynı masada oturulmuş, meseleler tarafların da katkıları ile çözülmüştür. M. Kemal Paşa'nın bu insani yaklaşımı, dost olsun düşman olsun devlet niteliğine saygı gösterilmiş, kendi adlarına hakim devletlerin karar vermesi de bu şekilde önlenmiştir.

²⁰ S. Yerasimos, a.g.e. s. 22-24, 38-40, 44-48.

²¹ S. Yerasimos, a.g.e. s. 190, 206, 214, 316.

²² Aynı yer.

²³ Türk İstiklâl Harbi III. Cilt Doğu Cephesi (1919-1921), Ankara 1995 s. 99-101.

²⁴ A.F. Cebesoy, Moskova Hatıraları, İstanbul 1955 s. 62-90; S. Yerasimos, a.g.e. s. 302-306.

²⁵ Yerasimos, a.g.e. s. 408-413.

Gümrü, Moskova ve Kars Andlaşmaları ile "Doğu Meselesi" artık halledilmiştir. Bunun mimarları hiç şüphesiz M. Kemal Paşa, Ali Fuad Paşa, Yusuf Kemal, Dr. Rıza Nur, Süleyman Necati (Albayrakçı-Erzurum Milletvekili), Kâzım Karabekir, Vâli Hâmid, Şahtatunski, Hanetski, Şalva Eliyeva, Svanidze, Mraviyan, Makkenziyan, A. Hatisyan, Çiçerin ve Lenin'dir.

Doğuda yeni ve reel sınırlar böylece çizilmiş, korunma ve garanti altına alınmıştır. Bu Türk tarafı gibi üçlü Trans Kafkasya Cumhuriyetlerinin ve özellikle Rusya'nın lehine olmuştur. Ama ne yazık ki Stalin döneminde, iyi niyetler, yine kötümserliğe terkedilecektir. Hür Dünya-Demirperde ayrımı bu sınırları da içine alacaktır.

ენვერ ქონუქჩუ*

აღმოსავლეთ ანატოლიის უახლესი ისტორია

პროფესორი Arnold Tounbee 1968 წ. არზრუმში გამართულ კონფერენციაზე შეეხო ბრძოლას აღმოსავლეთსა და დასავლეთს შორის. მან აღნიშნა, აგრეთვე, რომ სპარსელთა მიერ ათენის საზღვრებამდე მიტანილი ტერმინი ანატოლია და „აღმოსავლეთ-დასავლეთის“ ბრძოლა არზრუმსაც მოიცავს. აღმოსავლეთი ანატოლია, სწორედ ეს არის ადგილი, სადაც ალექსანდრე მაკედონელის, რომი-ბიზანტიის პერიოდის ბრძოლებმა და დაპირისპირებებმა იჩინეს თავი. თავისთავად პროფესორის ეს აზრი ძალიან მნიშვნელოვანია. აღმოსავლეთი ანატოლია თურქეთის მთავორიან, საძოვრებით და მდინარეებით მდიდარ მხარეს წარმოადგენს. მისი ადრინდელი ისტორიული სახელი უცნობია. ვანის ტბის გარშემო ტერიტორიისათვის შერქმეული სახელი არმენია უსაფუძვლოდ ყიზილირმალამდე გავრცელდა¹. თუ დავეყრდნობით ბერძნულ და რომაულ წყაროებს, დაეინახავთ, რომ სახელწოდება „არმენია“ მთელ მხარეს არ ერქვა. მარკო პოლომ, ჯერ კიდევ XIII საუკუნეში ეს მხარე თავისი მოგზაურობის წიგნში "Turcomania" სახელით მოიხსენია². მხარეთა სახელები სალთუქი და მენგუჯუქი მიზანშეწონილია, ჩაითვალოს, როგორც პირველი გეოგრაფიული და ეთნიკური სახელწოდებანი ამ მხარისა. მხარე შავ და თეთრბატკნიანების პერიოდში თურქმენტა ქვეყანას წარმოადგენს. თუმცა დიარბექირის წიგნში გვხვდება ტერმინი არმენია³.

ოსმალთა დაპყრობები დაიწო ბაიაზიდ ილდირიმის პერიოდიდან. იგი განაგრძეს სულთან მეჰმედ ფათიჰმა, იაფუზ სულთან სელიმმა და სულთან სულეიმან კანუნმა. ტერიტორიების ამგვარად შემოერთების შემდეგ დაუყოვნებლივ იქნა შემოღებული ახალი ადმინისტრაციული მმართველობის სისტემა⁴. ერზინჯანის, ქემაჰის, ბაიბურთის, არზრუმის, ყარსის და არტაანის მხარეები სამართავად გადაეცათ ბეგებს, ბეგლარბეგებს. XIX საუკუნიდან მხარეს სამხედრო თვალსაზრისით დაერქვა აღმოსავლეთის სასერასკერო. რუსებმა 1829, 1855, 1877-78 და 1916-1918 წლებში „არმენია“ ტერმინის

* პროფ., დოქ.

ნაცვლად შემოიღეს ახალი სახელწოდებები: არზრუმის, ყარსის, ილდირის, ბითლისის გუბერნიები, ობლასტები, ოკრუგები. 1878-1921 წლებში გვხვდება ზოგი სახეშეცვლილი თურქული ადმინისტრაციული ტერმინიც. პირველი არის ელვიე-ი სელასე ანუ ბათუმის, არტაანის და ყარსის სანჯაყები. მუდროსის ზავით დღის წესრიგში დადგა ვილაეთი სითთეს (ექვსი სანჯაყის) საკითხი, მაგრამ ინგლისელებმა ნახსენებ ექვს ვილაეთს დაუმატეს სახელი „არმენია“ და შექმნეს ახალი სახელწოდება, როგორც ექვსი სომხური ვილაეთი⁵. ეს თავისთავად არის საგანგებოდ შედგენილი საერთაშორისო დოკუმენტის ფალსიფიკაციის მაგალითი. შემდეგში ვნახავთ, რომ მხარის მოსახლეობა თვითონვე დაუპირისპირდება მათ დანაწილებას, რადგანაც აღმოსავლეთის ვილაეთები არის მთლიანი⁶ და მათი დაყოფა მიუღებელია. სტამბოლში ჩამოყალიბდა და შემდეგ არზრუმში გაიხსნა აღმოსავლეთის ვილაეთის ეროვნული უფლებების დაცვის ეროვნული კომიტეტი⁷. სწორედ ის იქცა აღმოსავლეთის მთლიანობის სიმბოლოდ. მუსტაფა ქემალი კანონიერი პოზიციებიდან, ხოლო ქიაზიმ ყარაბეჭირი სამხედრო თვალსაზრისიდან გამომდინარე აღმოსავლეთის ვილაეთების საკითხის მიმართ დიდ პრინციპულობას იჩენდნენ. აქედან გამომდინარე, ეროვნულმა კონგრესებმა აღმოსავლეთის ვილაეთების საკითხი ეროვნულ საკითხად გაითავისეს. წარმომადგენლობითმა ორგანომ⁸ თავის მხრივ მისი კანონიერი დაცვა განახორციელა და ამგვარი მდომარეობა გაგრძელდა თურქეთის დიდი ეროვნული მეჯლისის გახსნამდე.

ერთი დასავლეთელი მწერლის მიხედვით, აღმოსავლეთი „იყო ბრძოლის ველი“. ანუ აღმოსავლეთ-დასავლეთის ომში საკუთარი მიზნისათვის ხელსაყრელად გამოსაყენებელი და მტრისათვის კი დასაპყრობად აუცილებელი მხარე. აქედან გამომდინარე, დიდი ქვეყნები დროდადრო პოლიტიკურ ხაზს აქვლებდნენ. გენერალ პასკევიჩის 1829 წლის თავდასხმაც სწორედ ამას უკავშირდება⁹. ელიზნეს ზავით¹⁰ იძულებული გახადეს ოსმალები ძველ საზღვრებში დაეხიათ. XIX საუკუნის დასაწყისიდან მოყოლებული ისტორიული ხაზი არფაჩაიზე იქნა გატარებული. რუსებმა გიუმრის¹¹ ხელში ჩაგდების შემდეგ ახალი დასახლება გაიჩინეს და გამოეყვნენ სომეხ და თურქ მოსახლეობას. ცოტა ხანში ქალაქ-ციხესიმაგრეს დაერქვა ალექსანდროპოლი. 1878¹² წელს აქაურობა სრულიად გარუსდა. მათი მფარველობის ქვეშ შემოსული სომხები მაყურებლის როლში აღმოჩნდნენ. მხოლოდ 1878 წ. პერლინის ზავით¹³ საზღვარმა უფრო დასავლეთით ოღთის-ყარაქურთ-ილდირისაკენ გადაიწია. ამის გამო სამშვიდობო ზავის შესახებ გამოქვეყნებულ დიტერატურაში ახალი

ნაცვლად შემოიღეს ახალი სახელწოდებები: არზრუმის, ყარსის, იღდირის, ბითლისის გუბერნიები, ობლასტები, ოკრუგები. 1878-1921 წლებში გვხვდება ზოგი სახეშეცვლილი თურქული ადმინისტრაციული ტერმინიც. პირველი არის ელვიე-ი სელასე ანუ ბათუმის, არტაანის და ყარსის სანჯაყები. მუდროსის ზავით დღის წესრიგში დადგა ვილაეთი სითთეს (ექვსი სანჯაყის) საკითხი, მაგრამ ინგლისელებმა ნახსენებ ექვს ვილაეთს დაუმატეს სახელი „არმენია“ და შექმნეს ახალი სახელწოდება, როგორც ექვსი სომხური ვილაეთი⁵. ეს თავისთავად არის საგანგებოდ შედგენილი საერთაშორისო დოკუმენტის ფალსიფიკაციის მაგალითი. შემდეგში უნახავთ, რომ მხარის მოსახლეობა თვითონვე დაუპირისპირდება მათ დანაწილებას, რადგანაც აღმოსავლეთის ვილაეთები არის მთლიანი⁶ და მათი დაყოფა მიუღებელია. სტამბოლში ჩამოყალიბდა და შემდეგ არზრუმში გაიხსნა აღმოსავლეთის ვილაეთის ეროვნული უფლებების დაცვის ეროვნული კომიტეტი⁷. სწორედ ის იქცა აღმოსავლეთის მთლიანობის სიმბოლოდ. მუსტაფა ქემალი კანონიერი პოზიციებიდან, ხოლო ქიაზიმ ყარაბეკირი სამხედრო თვალსაზრისიდან გამომდინარე აღმოსავლეთის ვილაეთების საკითხის მიმართ დიდ პრინციპულობას იჩენდნენ. აქედან გამომდინარე, ეროვნულმა კონგრესებმა აღმოსავლეთის ვილაეთების საკითხი ეროვნულ საკითხად გაითავისეს. წარმომადგენლობითმა ორგანომ⁸ თავის მხრივ მისი კანონიერი დაცვა განახორციელა და ამგვარი მდომარეობა გაგრძელდა თურქეთის დიდი ეროვნული მეჯლისის გახსნამდე.

ერთი დასავლეთელი მწერლის მიხედვით, აღმოსავლეთი „იყო ბრძოლის ველი“. ანუ აღმოსავლეთ-დასავლეთის ომში საკუთარი მიზნისათვის ხელსაყრელად გამოსაყენებელი და მტრისათვის კი დასაპრობად აუცილებელი მხარე. აქედან გამომდინარე, დიდი ქვეყნები დროდადრო პოლიტიკურ ხაზს აქაველებდნენ. გენერალ პასკევიჩის 1829 წლის თავდასხმაც სწორედ ამას უკავშირდება⁹. ედიონეს ზავით¹⁰ იძულებული გახადეს ოსმალები ძველ საზღვრებში დაეხიათ. XIX საუკუნის დასაწყისიდან მოყოლებული ისტორიული ხაზი არფაჩაიზე იქნა გატარებული. რუსებმა გიუმრის¹¹ ხელში ჩაგდების შემდეგ ახალი დასახლება გაიჩინეს და გამოეყენენ სომეხ და თურქ მოსახლეობას. ცოტა ხანში ქალაქ-ციხესიმაგრეს დაერქვა ალექსანდროპოლი. 1878¹² წელს აქაურობა სრულიად გარუსდა. მათი მფარველობის ქვეშ შემოსული სომხები მაყურებლის როლში აღმოჩნდნენ. მხოლოდ 1878 წ. ბერლინის ზავით¹³ საზღვარმა უფრო დასავლეთით ოლთის-ყარაქურთ-იღდირისაკენ გადაიწია. ამის გამო სამშვიდობო ზავის შესახებ გამოქვეყნებულ ლიტერატურაში ახალი

რუსული საზღვარი შეიქმნა და ქიეფერთი თავის რუკაზე ამ სახელებს იყენებდა. თურქული მხარე, თავის მხრივ, 1293 წლიდან 93 წლის საზღვარს მიიჩნევდა კანონიერად. 1916 წლის ტრაგედიის შემდეგ რუსებმა უფრო დასავლეთით წაიწიეს¹⁴. ხელში ჩაიგდეს არზრუმი და ერზინჯანიც. ამჯერად, რუსულ რუკებზე რეფაჰიეს საზღვრები გვხვდება. ოსმალეთის III არმიის სარდლობა განლაგდა ქალაქ სუში, ხოლო მისმა მნიშვნელოვანმა, ძლიერმა სამხედრო ძალებმა რეფაჰიეს დაცვა უზრუნველყვეს. რუსეთში დაწყებული დაპირისპირებების და ბოლშევიკების მიერ ძალაუფლების ხელში ჩასაგდებად გაწეული მცდელობების გამო, კავკასიის არმიაში არეულობა დაიწყო. ბოლშევიკები თავიანთი აგენტების საშუალებით ცდილობდნენ ჯარისკაცები თავიანთ მხარეს გადაებირებინათ, რაც არმიის დასუსტებას იწვევდა. თურქული მხარის მიერ მოთხოვნილ სამშვიდობო ზავს რუსებიც დაეთანხმნენ. 1917 წელს ხელმოწერილმა ერზინჯანის ზავმა¹⁵, თავისთავად ზოგი პრობლემაც დღის წესრიგში დააყენა. ამგვარი მდგომარეობის მიხედვით, რუსებს ძველ საზღვრებში უნდა დაეხიათ, ხოლო ცოტა ხანში ეს მხარეები თურქებს უნდა დაეკავებინათ. თუ რამდენად რეალური იყო რუსეთ-თურქეთის ზავი, ეს პრობლემა დღესაც დგას. მაგრამ ლენინ-სტალინის მიერ 1918 წ. 8 იანვარს ხელმოწერილი და ოფიციალური გადაწყვეტილება „სომხეთის პრობლემის“¹⁶ შესახებ, სრულად ეწინააღმდეგებოდა ერზინჯანის ზავს, თუმცა, ზოგიერთი საკითხის სააშკარაოზე გამოტანა ახლაც მნიშვნელოვანია. დღესაც დიდი ქვეყნების პარლამენტებში დღის წესრიგში დამდგარი სომეხთა გენოციდის პრეტენზია, ნახსენები დოკუმენტით იქარწყლება. ლენინი, თავის მხრივ, ამ ბრძანებულებით ცდილობდა თურქეთიდან „გამაერთიანებლების“ მიერ სირიაში გადასახლებული სომხების აღმოსავლეთში, ერზინჯანში, არზრუმსა და ყარსში დაბრუნებას¹⁷.

ზოგიერთი აუცილებელი მიზეზების გამო, III კავკასიის არმიის კორპუსებმა მიზანშეწონილად ჩათვალეს სამხედრო მოქმედებების დაწყება. ქიაზიმ ყარაბეგირის მეთაურობით I კავკასიის სამხედრო კორპუსმა სომხების წინააღმდეგ გაილაშქრა, რადგანაც სომხებმა არად ჩააგდეს ადამიანური ღირსებანი, მოაწყვეს დაუჯერებელი ხოცვა-ჟლეტა. ხუთი თვის განმავლობაში გათავისუფლდა ერზინჯანი, არზრუმი, სარიყამიში, გიუმრი¹⁸.

სომხებმა, 1918 წ. ზამთარსა და გაზაფხულზე, თბილისში შექმნილი შეიარაღებული რაზმებით ადამიანთა ხოცვა-ჟლეტა დაიწყეს. ერზინჯანის, ყარსის, არზრუმის, იდღირის, ვანის, ბითლისის, მუშის, ბაიაზიდის მხარეებში ათასობით ადამიანი დაუნდობლად ამოწყვიტეს. ამგვარ დანაშაულზე

პასუხისმგებელი არიან ის პირები, რომლებიც მეთაურობდნენ აღნიშნულ რაზმებს: აზარიევი, არმენ კარო/ქარაქინ პასტურმაჯიანი, თორქომი, დოლუხანოვი, პოლკოვნიკი მორელი, სივასელ მურადიანი, არშაკი, დრასთამათ ქანაიანი, დრო, ხეჩო, ხაჩათურ ალა¹⁹.

ხოცვა-ჟლეტას დასავლეთელები რატომღაც ვერ ხედავდნენ. *ლევხიუსი, ნანსენი, უსერი, მორგინთპაუ, ვანგენჰაიმი, ა. თოუნბი* და სხვანი განუგებობის პოლიტიკას იმ პერიოდშიც კი ადგნენ. თუმცა, III არმიის დოსიეებში ტრაგედის შესახებ აღნიშნული მასალები, ქიაზიმ ყარაბეჭირის პატაკები, რუსების მიერ თავისი სურვილისამებრ შედგენილი პატაკები, ადგილზე გაკეთებული დამოწმებანი, ა. რეფიქისა და მასთან ერთად მყოფი უცხოელი კორესპოდენტების და ადგილობრივი პრესის წარმომადგენლების წერილები, ზოგი პირადი არქივი, თურქების გენოციდს მოწმობს. ამათ გარდა ობა-ილდირში, ზევევანში, სუბათან-ყარსში, ალაჯა-იეშილიაილა-თიმარ-არზრუმში, ქაქქეჰმედ-ილდირში ჩატარებული სამეცნიერო გათხრები 1918 წ. სიმართლეს კიდევ ერთხელ უჩვენებენ საზოგადოებას.

მიუხედავად ამგვარი წინააღმდეგობისა, თურქი ხელმძღვანელები მოლაპარაკებების გზით ცდილობდნენ დაემკვიდრებინათ მშვიდობა აღმოსავლეთში.

ერზინჯანის მოლაპარაკება, ბრესტ-ლიტოვსკის ზავი, ტრაპიზონის, ბათუმის, სტამბოლის კონფერენციები 1918 წლის პირველ პოლიტიკურ ჯაჭვს წარმოადგენს²⁰. არმიის ინსპექტორად დანიშნული მუსტაფა ქემალ ფაშაც აღმოსავლეთს თურქების სამშობლიდ მიიჩნევდა და მხარის მოსახლეობის მსგავსად ცდილობდა, ოფიციალურად დაედასტურებინა აქ სომხეთის არარსებობის შესახებ დომინირებადი აზრი. 1920 წლის ბოლოს გიუმრში, სომხებთან ხელმოწერილი ზავი, ერთი შეხედვით, თითქოს იყო მკვდარი ხელშეკრულება, მაგრამ, მეორე მხრივ, დაშნაკებთან დაახლოების მაგალითსაც წარმოადგენდა²¹. სომხებმა ა. ხატისიანის შუამდგომლობით მიიღეს ხელშეკრულების მუხლები და პირველი საზღვარიც დადგინდა. მათ ახლა სევრის ზავის პირობები უარყვეს და თურქეთის დიდი მეჯლისის გადაწყვეტილებას დაუჭირეს მხარი²². სწორედ ამ პერიოდში XV კორპუსი გადააკეთდა აღმოსავლეთის არმიად²³. მუსტაფა ქემალმა შესაფერის დროს აღნიშნული სამხედრო ძალები შეტევაზე გადაიყვანა, ხოლო ქიაზიმ ყარაბეჭირ ფაშას კვლავ უნდა მიეღწია არფაჩაიმდე, არაქსის ჩრდილო ნაწილამდე, შესულიყო ბაიაზიდის მხარეში და დაემყარებინა ნამდვილი მშვიდობა.

1921წ. მარტში აღმოსავლეთ ანატოლიის შესახებ მოსკოვში ძალიან მნიშვნელოვანი გადაწყვეტილება იქნა მიღებული. ამ ხელშეკრულების მიხედვით

დღევანდელი საზღვარი დადგინდა. ხელშეკრულების მუხლები ზავის თაობაზე ყარსსა და სარიყამიშში გაიცვალა მხარეებს შორის. არსებული პრესის, ოფიციალური საბუთების, ზოგიერთი პირადი მოგონების მიხედვით, ყარსის ხელშეკრულება უმნიშვნელოვანესი ზავი იყო²⁵. თურქეთის მხარემ მოსკოვში ყოფნის პერიოდში მოითხოვა, რომ საბჭოთა რუსეთის გარდა, მოლაპარაკებანი გამართულიყო ახლად გასაბჭოებულ საქართველოსთან, სომხეთთან და აზერბაიჯანთან. ეს წინადადება მიღებულ იქნა. მხარეების წარმომადგენლების მონაწილეობით გამართულ მოლაპარაკებებზე საკითხი დადებითად გადაწყდა. მუსტაფა ქემალის ამგვარი ადამიანური მიდგომა არის პატივისცემის მაგალითი, როგორც მეგობარი, ასევე მტერი ქვეყნისადმი. სწორედ ასეთმა მოქმედებამ აიძულა ძლიერი სახელმწიფოები, აღარ მიეღოთ გადაწყვეტილებანი მხოლოდ საკუთარი სახელით.

გუმრის, მოსკოვისა და ყარსის ხელშეკრულებებმა საბოლოოდ გადაწყვიტეს „აღმოსავლეთის საკითხი“. მასში უდიდესი წვლილი მიუძღვით მ. ქემალ ფაშას, ალი ფუად ფაშას, იუსუფ ქემალს, რიზა ნურის, სულეიმან ნეჯათის, ქიაზიმ ყარაბექირს, ვალი ჰამიდს, შაჰთანთინსკის, ჰანეტსკის, შალვა ელიავას, სვანიძეს, მრავიანს, მაქემზიანს, ხატისიანს, ჩიჩერინს, ლენინს.

აღმოსავლეთში ამგვარად დადგინდა ახალი რეალური საზღვრები, რომლებიც დაცული და გარანტირებული იქნა. ეს მოვლენა სასიკეთო იყო სამივე მხარისათვის ანუ თურქეთის, ტრანსკავკასიის სამივე რესპუბლიკისა და განსაკუთრებით რუსეთისათვის. მაგრამ, სამწუხაროდ, სტალინის პერიოდში, კეთილმა სურვილებმა გაუარესება დაიწყო. თავისუფალ მსოფლიოში რკინის ფარდის გაჩენამ გამოიწვია დაცალკეება, რაშიც ნახსენები საზღვრებიც მოექცა.

Enver Konukchu

THE RECENT HISTORY OF EASTERN ANATOLIA

summary

The terms "east" and "west" were used for Aheaneans and Persians. A. Toynbee had mentioned about the struggles of east and west in various times in his history studies. He also examined the relations of super-powers in the middle and the recent ages. The western authors have put different view-points on these terms.

In ottoman-Russian wars, the Armenia" issue was put on the agenda for East Anatolian matter in tha same way. The Armenia issue for the authors of the middle and recent ages has lost its relevance, and it was replaced by Turcomani.

However, because of the insisting, manners of the western authors the concepts of "Turkish Armenia", Russian Armenia", and "Persian Armenia" were originated in the history sources. As the concept of "Turkish Armenia", other concepts also have not scientific relevance. The concept of "Turkish Armenia" was documented within Vilayet of Erzeroum. Thus, the term Elviye-i Selâse, "Three Vilayets" are the right usages. Mudros Armistice (1918) has caused contradiction in terms of concept by using the term "The Six Armenian Vilayets.

The International Congresses, Armistices and Peace Agreements were resulted with drawing new borders in the East Anatolia. And the names in power, or the responsible names in these matters were M. Kemal, Kazım Karabekir, Ali Fuat, Hanetskiy and Lenin.

The peace and calm were established in the East Anatolia along with Kars Agreement. But the government of Soviet Russia seperated people in the region contrary to the spirit of the previous contracts.

მიხეილ სვანიძე*

ყარსის, ჩილდირისა და ტრაპიზონის ეპალეთების
„ჯაბა დავთარი“ (1694-1732 წწ.)

სოფიაში, კირილესა და მეთოდეს სახელობის სახალხო ბიბლიოთეკის აღმოსავლურ განყოფილებაში ინახება უამრავი ოსმალური დოკუმენტი კავკასიისა და, კერძოდ, საქართველოს შესახებ. მათ შორის აღსანიშნავია ყარსის, ტრაპიზონისა და ჩილდირის ეპალეთების „ჯაბა დავთარები“. სამივე ეს დავთარი ერთადაა აკინძული და შეადგენს 243 გვერდს: 1-დან 25-მდე ტრაპიზონის ეპალეთის ჯაბა დავთარია, 25-დან 153-მდე - ყარსისა, ხოლო 155-ე გვერდიდან იწყება ჩილდირის დავთარი და გრძელდება ბოლომდე.

ეს დავთარები შეისწავლეს და გამოაქვეყნეს ქართველმა და ბულგარელმა თურქოლოგებმა¹.

როგორც ყველა დავთარში, ჯაბა დავთარშიც მასალა განლაგებულია ვერტიკალურად. ამიტომ დავთარი გრძელი და ვიწრო ფორმისაა. სტრიქონთა რაოდენობა ერთნაირია, საშუალოდ 25. პაგინირებულია კუსტოსებით. ხელია სიაკათი, მელანი შავი.

„ჯაბა დავთარში“ შეტანილია ეპალეთის ფეოდალური საკარგავები - ხასები, ზემეთები, თიმარები - მათი ყოველწლიური შემოსავლის ჩვენებით. მთელი მასალა დალაგებულია არა გეოგრაფიული პუნქტების მიხედვით, არამედ ქრონოლოგიურად 1106 (=1694) წლიდან 1143 (1732) წლის ჩათვლით.

* პროფ., საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტი.

¹ ჩილდირის ეპალეთის ჯაბა დავთარი, 1694-1732 წწ. თურქული ტექსტი, ქართული თარგმანით გამოსაცემად მოამზადა ც. აბულაძემ, გამოკვლევა დაურთო მ. სვანიძემ, თბილისი, 1979 წ.; T. Abuladze, M. Svanidze, "Defter-i Caba-i Eyalet-i Çildira" Dair, İlk bilgaler, VIII. türk tarih Kongresi II. Cilt'din ayribasım, Ankara, 1981, s. 1033-1036; E. Abuladze, M. Svanidze, Реестры Трапезундского и Карсского эялетов 1694-1732 гг., "Туркологический сборник - 1978", Москва, 1984, с. 19-23. საქართველოს და კავკასიის შესახებ XVII-XVIII სს. თურქული წყაროები, ქართულად გამოსცა, შესავალი და ფაქსიმილეები დაურთო ა. ველკოვმა და ნ. შენგელიამ, თბილისი, 1989, გვ. 121-302.

„ტრაპიზონის მონაცემები ერთი ლივისა და ნაპიეს შესახებ გაბნეულია მთელს დღემდე“.

კომპოზიციურად „ჯაბა დავთარი“ მარტივია. მოცემულია ლივისა და ნაპიეს სახელი, განსაზღვრულია ლენის სახეობა - ხასა, ზეამეთი, თიმარი. ჯერ მითითებულია ლენის სახეობა თიმარია, თუ ზეამეთი, შემდეგ - მფლობელის სახელი, იშვიათად მამის სახელიც. დასახელებულია სოფელი და შემოსავლის ჯამი ახნებში. იქვე გვერდით აღნიშნულია ლენის გაცემის თარიღი.

სიტყვა [**ببا**] არაბული წარმომავლობისაა - „გადასახადი“, გადასახადის შეგროვება, „Caba ოსმალურ კანუნ-ნამეებსა“ და საგადასახადო დავთრებში სხვა მნიშვნელობითაც გამოიყენება. ჯაბა ეწოდებოდა იმ პირს, რომელსაც ჩიფთლიქი და მიწის საკუთარი ნაკვეთი არ გააჩნდა, რომელიც უცოლო იყო და ცხოვრობდა მამასთან.

„ჯაბა დავთარი“ თავისი მონაცემებით შეიძლება შევადაროთ icmal დავთარს (defter-i icmal), მცირე დავთარს, ან თიმარ დავთარს (defter-i timar), მაგრამ თიმარ დავთრისაგან განსხვავებით, იგი შედგენილია არა ადგილზე მომუშავე საგანგებო კომისიის მიერ, რომელიც სოფელ-სოფელ აგროვებდა და აზუსტებდა მონაცემებს, არამედ თანდათანობით შედგენილი იყო კანცელარიის მოხელეების მიერ. ამით აიხსნება ის ფაქტი, რომ დავთარში მასალა ჩაწერილია ქრონოლოგიური თანმიმდევრობით და არა გეოგრაფიული პუნქტების მიხედვით. ეს არის საკანცელარიო ჟურნალი, სადაც რეგისტრირებულია სულთნისაგან ბოძებული დირლიქი-თიმარი, ზეამეთი თუ ხასი. ჯაბა დავთარი არის Tahvil defter-i-ს ტიპის საკანცელარიო რეგისტრი².

ტრაპიზონის, ყარსისა და ჩილიდირის ვილაეთების დაარსების ისტორიიდან:

1461 წელს ოსმალეთმა დაიპყრო ტრაპიზონის სამეფო და მის ადგილზე დააარსა ტრაპიზონის სანჯაყი (ლივა).

სელიმ I-ის (1512-1529) დროს 1516 წ. (921) ტრაპიზონის სანჯაყი აღწერეს და დავთარში გაატარეს³.

1582 წელს ტრაპიზონისა და ბათუმის სანჯაყები (ლივა) გააერთიანეს და ტრაპიზონის ვილაეთი (საბეგლარბეგო) დააარსეს⁴. ოსმალებმა ტრაპიზონის სანჯაყი აღწერეს და კანუნ-ნამე შეადგინეს⁵.

² I. H. Uzunçarşılı, Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı, Ankara, 1948, s. 83-88.

³ M. T. Gökbilgin, XVI yüzyıl başlarında Trabzon. livası ve doğu Karadeniz bölgesi, "Belalitten", Ankara, 1962, c. XVI, f. 107, s. 193-339.

ოსმალეთი-ირანის ომის დროს 1534 წელს ოსმალებმა ყარსი და მიმდებარე ტერიტორიები დაიპყრეს. ოსმალებმა სომხეთის დაპყრობილ ტერიტორიაზე 1535 წელს არზრუმის ეიალეთი (საბეგლარბეგო) დააარსეს⁶. 1540 (947) წელს ოსმალებმა არზრუმის საფაშო აღწერეს და კანუნ-ნამე შეადგინეს⁷. ყარსის სანჯაყი არზრუმის საფაშოს შემადგენლობაში შევიდა.

1555 წელს ამასიის ოსმალეთ-ირანის საზავო ხელშეკრულების პირობების მიხედვით ყარსი ოსმალეთს დარჩა, მაგრამ მას არ ჰქონდა ყარსის ციხის გამაგრების უფლება. ყარსის მხარე დემილიტარიზებულ ზონად გამოცხადდა.

1579 წელს ლალა მუსტაფა ფაშამ ყარსის ციხე აღადგინა და გაამაგრა. 1579 (951) წელს ოსმალებმა ყარსის სანჯაყის მიმდებარე ტერიტორიები გააერთიანეს და ყარსის ეიალეთი დააარსეს.

1579 წელს ოსმალეთმა სამცხე-საათაბაგოში სხვადასხვა დროს დაპყრობილი ტერიტორიები გააერთიანეს და ჩილდირის (ახალციხის) ეიალეთი (საფაშო) დააარსეს⁸.

ამრიგად, ტრაპიზონის, ყარსისა და ჩილდირის ეიალეთები თითქმის ერთდროულად იქნა დაარსებული.

აინი აღის მონაცემებით XVII საუკუნის დასაწყისში ყარსის ეიალეთში იყო 6 სანჯაყი (ლივა), დავთრის ქეთაჟდა და არ იყო თიმარდაფთარდარი; იყო მხოლოდ ერთი ალბაი და ერთი ჩერიბაში, რომელიც ამ საქმეებს უძღვებოდა. 1206 კილიჩ თიმარი იყო. წლიური შემოსავალი შეადგენდა 9004119 ახჩას.

სანჯაყები	ხასი	ჯებელი
ყარსი (ფაშა სანჯაყი)	820770	ახჩა 164
არტაანი	395900	“ 79
გაჩევანი	353580	“ 50
ზარუშათი	240000	“ 48
გაჩევანი	200000	“ 40

⁴ I. H. Uzunçarşılı, *Osmalı Tarihi*. Ankara, s. 320.

⁵ Ö. H. Barkan, XV ve XVI ncı asırlarla Osmanlı İmparatorluğunda Zırai Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları, Birinci cilt, Kanunlar, İstanbul, 1945, s. 58-61.

⁶ M. G. Kırzioğlu, *Osmanlıların Kafkas-Ellerisi Fethi (1451-1590)*, Ankara, 1976; M. G. Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, İstanbul, 1993, s. 520,521; *Dündar Aydın*, *Erzurum beylerbeyliği ve Teşkilatı, (1535-1566)*, Ankara, 1998, s. 47-82.

⁷ Ö. G. Barkan, დასახ. ნაშრ. გვ. 73-75.

⁸ მ. სვანძე, საქართველო-ოსმალეთის ურთიერთობების ისტორიიდან XVI-XVII საუკუნეებში, თბ., 1971, გვ. 125-130; M. G. Kırzioğlu, *Osmanlıların Kafkas-Ellerini Fethi*, s. 320-329. B. Kütükoğlu, *Osmanlı-İran siyasi munasebetleri*, s. 49-63.

ყალიზმანი 300000 “ 60
 [2210170] ახნა [441]⁹

ტრაპიზონის ვილაეტში იყო: ერთი თიმარდევთარდარი, ერთი დავთრის ქეთჰუდა და 554 კილიჩ თიმარი, 56 ზეამეთი, თეზქერეს მქონე და უთებქერო 498 თიმარი.

სანჯაყები	ხასი	ჯებელუ	ზეამეთი	თიმარი
ტრაპიზონი	437859 ახნა	146	43	326
ბათუმი	-	-	13	172

დაეთარ ქეთჰუდას ზეამეთი 300000 ახნა

თიმარ დევთარდარის ზეამეთი 40299 ახნა

გუშუშხანე და მანკა ამას ექვემდებარებიან, მაგრამ სანჯაყები არა ჰყავთ¹⁰.

ჩილდირის (ახალციხის) ვილაეტში 13 სანჯაყი იყო გაერთიანებული. აქედან ფერთეკრეკი, ლივანა და შავშეთი იურთლუქისა და ოჯაქლიქის წესით იყო ბოძებული. 656 კილიჩთიმარი, ზეამეთი და 559 თეზქერეს მქონე და უთესქერო თიმარი იყო. სანჯაყების წლიური შემოსავალი შეადგენდა 9686000 ახნას.

	სანჯაყები	ხასი	ჯებელი	ზეამეთი	თიმარი
1.	ჩილდირი (ფაშა სანჯაყი)	925000 ახნა	185	28	83
2.	ოღთი	200017 „	40	3	123
3.	ხერთვისი	200500 „	40	13	39
4.	არტანუჯი	280000 „	56	4	40
5.	თავასკირი	300000 „	60	8	46
6.	ჭაჭარაქი	365628 „	73	6	23
7.	ახალციხე	265500 „	41	11	18

⁹ Osmanlı İmperatorluğunda Toprak Hukuku, Araz-I Kanunları ve Kanun Açıklamaları, Hazırlayan ve yazan Hadiye Tuncer, Ankara, 1962, s 38,39. *Ayrı Ali*, Osmanlı İmperatorluğunda Eyalat Taksimatı, Toprak dağıtımı ve bunların mali güçleri, çeriren, Hadiye Tuncer, Ankara, 1964, s. 35,76.

¹⁰ იქვე.

8.	მაჭახელი	203229	„	40	–	–
9.	აჭარა	200000	„	40	6	6
10.	ფანაკი	200000	„	40	14	88
11.	ფერთეპრეტი	462190	„	92	8	55
12.	ლივანა	65000[0]	„	13	–	–
13.	ნასქილივანა	300000	„	60	2	4
14.	შავშეთი	656008	„	131	9	10
		[5149072]		[911]	[112]	[544] ¹¹

ყარსის ეიალიეთის ჯაბა დავთრის მიხედვით 1694-1732 წლებში ყარსის ეიალიეთი შემდეგი სანჯაყებისაგან შედგებოდა: 1. ყარსი, 2. პატარა არტაანი, 3. ზარუშადი, 4. აღზევანი, 5. გაჩევეანი და 6. შურაგელი.

ყარსის ლივაში იყო 25 ზეამეთი და მისი წლიური შემოსავალი შეადგენდა 621166 ახნას, 654 თიმარი და მისი შემოსავალი – 2817758 ახნას. სულ მთლიანად იყო 629 ზეამეთი და თიმარი, რომელთა წლიური შემოსავალი შეადგენდა 3438924 ახნას.

პატარა არტაანის ლივაში იყო 5 ზეამეთი და მისი წლიური შემოსავალი შეადგენდა 118999 ახნას, 207 თიმარი და მისი შემოსავალი შეადგენდა 1056663 ახნას, სულ იყო 212 ზიამეთი და თიმარი და მათი შემოსავალი შეადგენდა 12097762 ახნას.

ზარუშათის ლივაში იყო 11 ზეამეთი, წლიური შემოსავალი შეადგენდა 286000 ახნას, 181 თიმარი, შემოსავალი შეადგენდა 904387 ახნას. სულ იყო 192 ზიამეთი და თიმარი. მათი შემოსავალი შეადგენდა 1190387 ახნას.

აღზევანის ლივაში იყო 11 ზეამეთი, წლიური შემოსავალი შეადგენდა 263829 ახნას, 103 თიმარი, შემოსავალი 592798 ახნას. სულ იყო 114 ზეამეთი და თიმარი. მათი შემოსავალი შეადგენდა 856627 ახნას.

გაჩევეანის ლივაში იყო 24 თიმარი და წლიური შემოსავალი შეადგენდა 139294 ახნას.

შურაგელის ლივაში იყო 1 ზეამეთი, წლიური შემოსავალი შეადგენდა 20000 ახნას, 93 თიმარი, შემოსავალი შეადგენდა 435778 ახნას, სულ იყო 94 ზეამეთი და თიმარის მფლობელი და მათი შემოსავალი შეადგენდა 455778 ახნას.

¹¹ იქვე.

სულ ყარსის ეილაეთში იყო 53 ზეამეთი, წლიური შემოსავალი შეადგენდა 1309994 ახჩას, 1237 თიმარი, შემოსავალი შეადგენდა 5946678 ახჩას, 1290 ზეამეთისა და თიმარის შემოსავალი შეადგენდა 7256672 ახჩას.

ყარსის ეიალეთის ჯაბა დაეთარში შეცდომით შეტანილია 2 თიმარი ბაბირვანისა და ერთი თიმარი ახალქალაქის ლიევიდან. სულ ყარსის დაეთარში რეგისტრირებულია 1293 ლენის მფლობელი.

ტრაპიზონის ეიალეთის ჯაბა დაეთარის მონაცემები არ არის სრული. მასში არ არის ცნობები ბათუმის ლივის შესახებ, რომელიც მის შემადგენლობაში შედიოდა. ასევე არ არის შეტანილი სრული მონაცემები თვით ტრაპიზონის ლივის შესახებ. ჯაბა დაეთარის მიხედვით ტრაპიზონის ლივა შედგებოდა შემდეგი ნაჰიეებისაგან: რიზე, ხოფა, ჯანიკი, ქურშუნი, სურმენე, მაჩკა, აკჩააბადი, იმრეთი და თორულა.

ჯაბა დაეთარის მიხედვით ტრაპიზონის ლივაში იყო 25 ზეამეთი და 204 თიმარი. 25 ზეამეთის წლიური შემოსავალი შეადგენდა 682891 ახჩას, ხოლო 204 თიმარისა 1269968 ახჩას. მთლიანად კი მათი ყოველწლიური შემოსავალი შეადგენდა 1952789 ახჩას. ჩილდირის (ახალციხის) ეიალეთი ჯაბა დაეთარის მიხედვით შემდეგი სანჯაყებისაგან შედგებოდა: 1. ახალციხე, 2. ახალქალაქი, 3. არტანუჯი, 4. ასპინძა, 5. ჩილდირი, 6. ფოცხოვი, 7. ხერთვისი, 8. ოლთისი, 9. დიდი არტაანი, 10. პატარა არტაანი, 11. ფანაკი, 12. ბაბირვანი, 13. ჭაჭარაქი, 14. ზემო აჭარა, 15. ქვემო აჭარა, 16. ოქროსციხე, 17. ოცხე, 18. ფერთექრექი, 19. შავშეთი, 20. ლივანა, 21. ქვემო ლივანა.

ჩილდირის ეიალეთში რეგისტრირებული იყო 17 ხასი – ერთი ახალციხის ბეგლარბეგისა და დანარჩენი სანჯაყბეგებისა. მთლიანად ხასების წლიური შემოსავალი შეადგენდა 5650189 ახჩას.

ჩილდირის ეიალეთში ჯაბა დაეთარის მიხედვით იყო 94 ზეამეთი, მათი წლიური შემოსავალი შეადგენდა 2464405 ახჩას და 762 თიმარი, მათი წლიური შემოსავალი შეადგენდა 5095739 ახჩას.

სულ მთლიანად ჩილდირის (ახალციხის) ეიალეთის საშუალო წლიური შემოსავალი შეადგენდა 1321033 ახჩას.

ასეთია, ზოგადად, ყარსის, ჩილდირისა და ტრაპიზონის ჯაბა დაეთარების ძირითადი მონაცემები, რომელთაც დიდი მნიშვნელობა აქვთ ამ რეგიონების სოციალურ-ეკონომიკური მდგომარეობისა და, განსაკუთრებით, თიმარული სისტემის შესასწავლად.

Miheil Svanidze*

**KARS, ÇILDIR VE TRABZON VİLAYETLERİNİN
"DEVTER-İ CABA" LARI (1694-1732 Y.Y.)**

Sofya'da, Kiril ve Mefodi halk kütüphanesinin doğu kısmında Küçük Asya, Kafkas ve hususiyile Gürcistan'a ait Türk vesikalarının arasında Kars, Çıldır ve Trabzon Vilayetlerinin "Defter-i Caba" ları isminde üç defter yazması bulunmaktadır.

Anılan defterler Gürcü ile Bulgar Türkologlarca incelenmiş ve neşredilmiştir¹.

Bu üç Defter-i Caba 243 sayfadan ibarettir ve birbirine bağlıdır.

Defter-i Caba'da yıllık gelirleri içine alan ve eyaletleri sipahilerin emlakı (has, zeamet, timar) hakkında bilgiler verilmiştir. Bütün bu malzeme coğrafi prensibine göre değil 1694 (1106) yılından itibaren 1732 (1143) yılı da dahil olmak üzere kronolojik sıra ile taksim edilir, bundan dolayı aynı liva ve nahiyeye ait bilgileri defterin muhtelif yerlerinde bulmaktayız.

Nahiye, Liva, Kariye, Timar sahibi adları (bazan babalarının isimleri) ve gelir miktarları ile kayıt tarihleri de verilmektedir.

Başka defterlerde olduğu gibi, bu defterlerde de bütün bilgiler düşey olarak yazılmıştır. Herhalde bu yazmalar uzun ve dar şekillerdedir. Satırlar sayısı her yerde birdir, aşağı yukarı - 25. Siyakat hattıyla yazılmış olan bu metnin pajinasyonu kustoslu.

Defter-i Caba'da 1684-1732 (1106-1144) yıllarına, yani 38 yılı kapsayan devre ait bilgiler verilir.

Bildiğimiz gibi Caba adıyla resmi bir defter daha malum değildir.

Caba Arap menşeli bir kelimedir ve "vergi", "bac", "haraç" manasına geliyor. Fars (جبا) Caba Osmanlıcada bu söz cibayet vergi, "gelir" ve cabi "tahsildar" şeklinde kullanılırdı; şu halde "Defter-i Caba vergi kitabı değildir.

* Prof. Dr., Gürcistan Bilim Akademisi Şarkiyat Enstitüsü

Her halde bu gibi defterlerde arazının nerede bulunduğunu (liva, nahiye ve kariye), veriliş tarihi ve yıllık geliri, emlak sahibinin kimliğini göstermek suretiyle Sultan tarafından verilmiş olan timar, zeamet, haslarının kayıtlarını ihtiva etmektedir. Demek ki bunlar tahvilce verilmiş fermanlardan alınmış bilgileri içine almaktadır.

"Defter-i Caba" hususi heyet tarafından değil, kalem odasında çalışan katiplerce tertip edilmiş defter olmalıdır. Kalem odası defteridir².

Trabzon, Kars ve Çıldır eyaletlerinin kurulmasına dair kısa notlar aşağıda arz edilmektedir.

1461 senesinde Osmanlılar Trabzon İmparatorluğu'nu zapt edip, yerine Trabzon sancağını kurdular.

I. Selim'in (1512-1520) devrinde Trabzon sancağı, defterde kayda geçirildi³. 1582 senesinde Osmanlılar Trabzon ve Batum sancaklarını (livalarını) birleştirip Trabzon beylerbeyliğini kurdular. Trabzon eyaleti defterde kayda geçirildi ve "Kanun-name-i Trabzon'da yazıldı (1583)⁴.

1534 senesinde, Osmanlı -İran muharebesi sırasında, Osmanlılar Kars şehrini ve etrafındaki yerleri zapt ettiler. Ermenistan'ın zapt edilmiş topraklarında Osmanlılar 1535 senesinde Erzurum Beylerbeyliği'ni kurdular. 1548 senesinde (947 h) Osmanlılar Erzurum Beylerbeyliği'ni defterde kayda geçirip aynı zamanda "Kanun - name -i vilayet-i Erzurum'u teşkil ettiler⁵. Kars sancağı Erzurum Beylerbeyliği'ne dahil oldu⁶.

1555 senesi Amasya Osmanlı-İran barış anlaşmasına göre Kars Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırlarında kaldı. Ama Amasya barış anlaşmasına göre Kars kalesinde ve civarında tahkimat inşası mümkün değildi. Kars bölgesi silahtan arınmış bölge olarak ilan edildi.

1572 senesinde Osmanlılar Samtshe-Saatabagoda bulunan muhtelif zamanlarda zapt edilmiş toprakları birleştirerek Çıldır (Ahıska) eyaletini kurdular⁷.

Lala Mustafa Paşa 1579 senesinde Kars'ı yeniden Eyalat haline getirdi⁸.

Bu suretle, Trabzon, Kars ve Çıldır eyaletleri hemen hemen aynı zamanda kuruldu.

Aynı Ali'nin verdiği bilgilere göre XVII asrın başlarında Kars Eyaleti'nde 6 sancağı (livayı) vardır, defter kethüdasi ve timar defterdarı yoktur. Yalnız bir

alay beyi ve bir çeri başı bu işleri yapar. Kılıçlı timarı 1206 olup, senelik varidatı da 9004119 akçedir.

Sancaklar	Has	cebelü
Kars (Paşa Sancağı)	820200 akçe	184
Ardahan	385900 "	79
Kekvan (Gaçevan)	353580 "	30
Zaruşat	240000 "	48
Kaçevan (Gaçevan)	200000 "	40
Kağızman	3000	60 ⁹
	2210170 akçe	441

Trabzon Eyaleti'nde: 1 timar defterdarı, 1 defter kethüdası bulunur Kılıçlı timar 554'tür. Zeamet 56, tezkereli ve tezkeresiz timar 458'dir.

Sancaklar:	Has	Cebelü	Zeamet	Timar
Trabzon	437859 akçe	141	43	326
Batum			13	172

Defter kethüdasının	zeameti	80
	300000	akçe
Timar defterdarının	zeameti	8
	402599	akçe

Gümüşhahe ve Maçka da buraya bağlıdır, fakat sancak değildir¹⁰.

Çıldır (Ahıska) Eyaletide 13 Sancaktır, bunlardan Pertekrek, Livana, Naski Livana ve Şavşat, yurtluk ve ocaklıktır. 656 kılıçlı, timar, zeamet, 559 tezkereli ve tezkeresiz timar mevcuttur. Senelik varidat 9686000 akçedir.

Sancaklar	Has	Cebelü	Zeamet	Timar
1. Çıldır (Paşa Sansağı)	925000 akçe	185	28	83

2.Oltu	200017	40	3	123
3.Hertvis	200500	40	13	39
4.Ardanuç	28000	56	4	40
5.Tavasker	300000	60	8	46
6.Çağrekule (Çaçarak)	365628	73	6	23
7.Ahiska	265500	41	13	18
8.Maçhul	203229	40	-	-
9. Acara	200000	40	6	6
10.Pembek(Panak)	200000	40	14	88
11.Pertekrek	462190	92	8	55
12. Nivana (Livana)	650000	13	-	-
13.Naski Nivana (Livana)	300000	60	2	4
14.Şuşat (Şavşat)	656008	131	9	10
	5149072	911	112	544

Elinizdeki Caba Defterine verdikleri bilgilere göre 1694-1739 senelerinde Kars Eyaleti'ne 6 liva dahildir: 1-Kars, 2-Küçük Ardahan, 3-Zaruşad, 4-Agzevan, 5-Gaçevan ve 6- Şuragel.

Kars Livası'nda 25 zeametın yıllık geliri 621166 akçeyi geçerdı, 654 timarın yıllık geliri 2817758 akçeyi geçerdı. Bütün 629 zeametın ve timarın yıllık gelirinin tutarı ise 3438924 akçe idi.

Küçük Ardahan Livası'nda 5 zeametın yıllık geliri 118999 akçeyi geçerdı, 207 timarın yıllık geliri 1056663 akçeyi geçerdı. Bütün 212 zeametın ve timarın yıllık gelir tutarı ise 12097762 akçe idi.

Zaruşad Livası'nda 11 zeametın yıllık geliri-286000 akçeyi geçerdı, 181 timarın yıllık geliri -904387 akçeydi. Bütün 192 zeametın ve timarın yıllık gelir tutarı ise 1190387 akçe idi.

Agzevan Livası'nda 11 zeametın yıllık geliri -263829 akçeyi, 103 timarın yıllık geliri - 592798 akçeyi. Bütün 114 zeametın ve timarın yıllık gelir tutarı ise 856627 akçe idi.

Gaçevan Livası'nda 24 timarın yıllık geliri - 139294 akçe idi.

Şuragel Livası'nda 1 zeametın yıllık geliri -20000 akçeyi, 93 timarın yıllık geliri - 435778 akçeydi. Bütün 94 zeametın ve timarın yıllık gelir tutarı ise 455778 akçe idi.

Kars Eyaleti'nde bütün 53 zeametın yıllık geliri - 1309994 akçeydi, 1237 timarın yıllık geliri - 5946678 akçe. Bütün 1290 zeametın ve timarın yıllık gelir tutarı ise 7256672 akçe idi.

Kars Eyaleti'nin Caba Defteri'nde Babirvan lirası iki timarı ile Ahilkelek livası bir timarı yanlışlıkla kaydedilmiştir.

Trabzon Eyaleti'nin Defter-i Cabası'nda bütün bilgiler tam değildir, yalnız 25 sayfadan ibarettir. Batum livası hakkında bilgiler yoktur.

Trabzon Eyaleti şu nahiyelerden ibarettir: Rize, Of, Canik, Kürştün, Sürmene, Maçka, Akçaabad, İmeret ve Torul.

Trabzon Eyaleti'nin Defter-i Caba'sında 25 zeamet kayıtlıydı ve onların yıllık geliri 682891 akçe, 204 timarın yıllık geliri 1269968 akçe. Bütün 119 zeametın ve timarın yıllık gelir tutarı ise 1952789 akçe idi.

Caba defterine göre Çıldır (Ahıska) Eyaletine 21 liva dahildir: 1-Ahıska, 2-Akşehir, 3-Çıldır, 4-Poshov, 5-Aspinza, 6-Hertvis, 7-Ardanuç, 8-Oltu, 9-Livana, 10-Nisfi Livana, 11-Pertekrek, 12-Şavşat, 13-Panak, 14-Mamirvan, 15-Ardahan-i Bozorg, 16-Ardahan Kuçek, 17-Çaçarak, 18-Altun - Kale, 19-Oshe, 20-Acaray-ı Ulya, 21-Acaray-ı Süfli.

Defter-i Caba'nin verilerine göre. Çıldır Eyaleti'nde 94 zeametın yıllık geliri - 2464405 akçe, 762 timarın yıllık geliri - 5095739 akçe idi.

Çıldır Eyaleti'nde 17 hasın yıllık geliri - 5650189 akçe idi.

Böylelikle, Defter -i Caba'ya göre, Çıldır Eyaleti'nin yıllık geliri 13210333 akçe idi.

Bu üç Defter - i Caba'da mevcut olan bilgileri anılan bölgelerin sosyal - ekonomik ve özellikle timar sisteminin araştırılması için önemli ve faydalıdır.

Michael Svanidze

KARSI, CHILDIRI AND TRAPZON REGIONS

"SHORT BOOKS" (1694-1732)

summary

A lot of Osmanian documents about the Caucasus especially about Georgia are kept in the oriental department of the public library after Kiril and Method in Sophia (Bulgaria). Karsi, Trapzon and Childiri "Short Books" are to be mentioned among them. Georgian and Bulgarian Turkologists (Ts. Abuladze, M. Svanidze, A. Belkov, N. Shengelya) studied and published them. It is shown that the feudal provisional estate-khasis, zeametis, timars of different regions are given in "Short Books" showing the yearly incomes. All the materials are given according to the chronology from 1106 (1694) including 1143 (1792). The data given in these books are very important to study the social-economic history of above mentioned regions in the XVII-XVIII centuries.

Esin Dayı

ELVİYE-İ SELÂSE/ÜÇ SANCAK (KARS, ARDAHAN VE BATUM)

Elviye-i Selâse; Kars, Ardahan ve Batum Liva/Sancakları hakkında kullanılan eski bir tabirdir. Elviye-i Selâse tabirinin, özellikle 1878'den itibaren kullanıldığı söylenebilir. O tarihten itibaren bu bölgenin tarihi, kültürel, stratejik önemi ve bölge halkının esaretten kurtulma ve Anavatan'a katılma mücadeleleri Türk tarihinde özellikle Milli Mücadele döneminde büyük bir öneme sahiptir.

Elviye-i Selâse'nin kapsadığı sınırları ise, şöyle belirleyebiliriz:

1294/1878 Erzurum Vilayeti Sahnâmesi'ne göre; Kars Sancağı, Merkez, Şüregel, Zarşat, Kağızman, Sarıkamış ve Arpaçay'dan ibaretti.

1877'de Çıldır Sancağı'na bağlı kazalar Oltu (nahiyeleri: Narman, Penek, Bardız ve Tavusker/Olur), Ardanoç (Nahiyesi; Şavşat), Ardahan (Nahiyeleri: Göle, Poskov ve Çıldır) idi. Bu bölgede Ardahan Sancağı'nı oluşturuyordu.

1294/1878 Trabzon Vilâyeti Sahnâmesi'ne göre Batum Sancağı; Merkez Çürüksu, Aşağı Acara, Yukarı Acara, Artvin (Yusufeli dahil), Arhavi, Gönye, Hopa, Hemşin ve Atina/Pazar'dan ibaretti.

1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Ruslar, Kafkaslar Cephesi'nde doğuda Erzurum'u, Balkan Cephesi'nde Edirne'yi işgal ederek, İstanbul'u tehdit etmekteydiler. Üstelik işgal altındaki Rumeli ve Doğu Anadolu'dan, Anadolu'ya yapılan göçler Osmanlı İmparatorluğu'nu güç duruma düşürmüş, Ruslar'dan barış istemek zorunda kalmıştı.

3 Mart 1878'de imzalanan Ayestefanos Antlaşması'nın 19. Maddesi'ne göre; Elviye-i Selâse olarak bilinen Kars, Ardahan ve Batum (Soğanlı Dağlarına kadar) ve Beyazıt Sancakları, bir milyar dört yüz milyon Rus rublesi karşılığı savaş tazminatı olarak Rusya'ya bırakılıyordu¹.

Rusların, Kafkaslarda, doğu ve kuzeydoğu Anadolu'da önemli toprak parçalarını almaları ve Kafkaslarda tek başına üstünlük kurmaları İngiltere ve Almanya'yı rahatsız etmişti.

* Doç. Dr. S. Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Müdürü

1 Osman Nuri, Abdülhamid-i Sâni ve Devr-i Saltanatı, (Nâşiri: Tüccarzâde İbrahim Hilmi), I, İstanbul, 1329, s.357; Nihat Erim, Devletlerarası Hukuk ve Siyasi Tarih, I, Ankara, 1953, s.396-97.

Bu tazminatın o zamanki Türk parası karşılığı "Üç yüz kırkbeşmilyon ikiyüz yedi bin üç yüz bir Osmanî ve birbuçuk Mecidiye" idi. Bkz. O.Nuri, Abdülhamid-i Sâni ve Devri Saltanatı, s.357.

İngiltere ve Almanya'nın müdahalesi ile yeniden gözden geçirilen Ayestefanos Antlaşması, 13 Temmuz 1878'de Berlin'de yeniden imzalandı.

Bu antlaşmaya göre; Bayezit Sancağı hariç, Elviye-i Selâse savaş tazminatı karşılığı Rusya'ya bırakılıyor; ancak buna karşılık İngilterede Kıbrıs'ı ele geçiriyordu. Böylece Elviye-i Selâse halkının 1878'den 1918'e kadar süren 40 yıllık esaret yılları, kara günleri başlamıştı.

Gerçi antlaşma öncesi Kars ve Ardahan, Rus ordusuna karşı tüm direnmelerine rağmen işgal edilmişti ama, Ruslar Batum'u işgal edememişlerdi. Dolayısıyla işgal edilmediği halde Rusya'ya bırakılmak Batum halkına pek zor gelmişti. Acaristan ahalisi, Rus idaresine karşı bütün kuvvetleri ile bir sene kadar mücadele etmiş² ancak daha sonra, tüm Elviye-i Selâse halkı Osmanlı Saltanatı ve hilafetine bağlılıklarından dolayı bu emri-vaki karşısında çaresizlik içinde geçici Rus idaresini kabul etmek zorunda kalmışlardı³.

Rusların Rumeli ve Doğu Anadolu'da ilk işgallerinden itibaren başlayan ve tarihe "93 Muhacirleri" diye geçen göçler; Elviye-i Selâse halkının, Rus tebaası olmak ve Rus esareti altında yaşamaktansa Anadolu'nun iç kısımlarına göçü yeğlemeleri ile başlamıştı.

Ruslar, İstanbul Antlaşması'nın 7. maddesine dayanarak halkı göçe zorluyor; üstelik göç edenlerin emlak ve arazilerine daha fazla ödeyerek onları göçe teşvik ediyorlardı. 1881 tarihli Resmi Rus İstatistiği'ne göre, 1878'den itibaren sadece Kars şehrinden 11.000 olmak üzere toplam 82.0000 kişi Osmanlı topraklarına göç etmişti.

1881'e kadar izin verilen göç etme işi, 14 Mayıs 1882'de yapılan ikinci bir antlaşma ile beş yıl daha uzatılmıştı⁴.

Osmanlı İmparatorluğu ise, Kars Şehbenderleri vasıtasıyla "Buraları Padişah geçici bir zaman için tazminat yerine Ruslar'a bırakmıştır. Gaziler ocağı, şehitler yatağı, mübarek Kars'tan Ezân-ı Muhammedî ve Müslüman Türk sesi kesilmesin. Cami ve mescidlerimiz, türbelerin hatırı için kâfirin zulmüne katlanarak vatanda kalıp ekseriyeti temin etmek, en büyük ibadet ve millet hizmetidir"⁵ şeklinde karşı propaganda ile göçü engellemeye çalışıyordu.

Ruslar göçeden Türkler'in yerine hızla Khokkal (Ukraynalı), Tokhobor/Dukhobar (Ruslaşmış Fin ve Kazak Kalıntıları), Malakan/Molakan (Ruslaşmış Çeremiş ve Kazaklar), Nevis (Ruslaşmış Alman köylüsü) Estonyalı

2 Kızıl Acara Sâlnâmesi, Batum, 1922, s.34.

3 Kurtzade Sabri, "Siyasât, Batum'un Mukadderatı ve Lazistan", Sadâ-yı Millet, 30 Ağustos 1335, Sayı:48.

4 N. Erim, Devletlerarası Hukuk ve Siyasi Tarih, I, s.529-31.

5 Fahrettin Kırzioğlu, Edebiyatımızda Kars, İkinci Kitap, 1958, s.52-53.

gibi Rus kolonilerini yerleştirdiği gibi, Anadolu'dan Rum, Ermeni, Yezidi ve Asuri/Nasturiler getirerek yerleştirtiyordu⁶.

Rus Hükümeti siyasal ve ekonomik nedenlerle hali vakti yerinde hıristiyanların göç etmesini, yoksul Ermeni ya da verimli tarım işletmeciliği yapamayan köylülere tercih ediyordu. Şüphesiz toprağa bağlı Ermeniler Rus Kafkası'nda tarım ekonomisini geliştireceklerdi. Ruslar resmi değil fakat söylenti şeklindeki propagandalar ile, Kafkasya'ya gelecek göçmenlere tarlalarla birlikte 15 ruble verileceğini, askerlikten muaf tutulacaklarını, verim elde edilemediği takdirde 20 yıl vergiden muaf olacaklarını söyleyerek, propagandalar ile halkı göçe teşvik ediyorlardı. Ama Osmanlı Devleti buna karşılık Ermeniler'in Rus Kafkası'na göç etmelerine engel olmaya çalışıyordu⁷.

Ruslar bu politikaları ile, Türkmen Çayı Antlaşması (1828) ile Rusya'ya bırakılan Revan'da yaptıkları gibi Türkiye ile Azerbaycan ve Kafkas Türkleri arasına, Çar'a sadık Rus kolonileri yerleştirerek⁸ tabii bağları koparmak istemişlerdir.

Çarlık Rusyası yönetimine geçen Elviye-i Selâse Zakafkasya Genel Valiliği'ne bağlanmıştı. Zakafkasya Genel Valiliği, Çarlık niyabeti idi. Yani, Çar hanedanı üyelerinden biri veya eski Rus hanedanlarından birine mensub yüksek rütbeli bir komutan tarafından yönetiliyordu.

Zakafkasya Genel Valiliği birçok Guberniyalar (vilayetler 1.derecede bölgeler) ve Oblastlar (2. derece bölge)'dan meydana geliyordu.

Başkenti Tiflis olan Zakafkasya Genel Valiliği; Tiflis, Kutay, Yelizavetpol, Bakû, Erivan, Çernomorks, Stavropol Guberniyaları'ndan meydana geliyordu⁹. Elviye-i Selâse, Batum ve Kars olmak üzere iki Oblast'a ayrılmıştı. Batum; Artvin, Ardanoç kazaları ve Şavşat nahiyesi ile birlikte Tiflis Guberniyası'na bağlanmıştı.

Kars ise; Ardahan, Oltu, Kağızman kazaları ile Posof, Göle ve Çıldır nahiyeleri ile birlikte¹⁰ doğrudan Genel Valiliğe bağlanarak bir Oblast haline getirilmişti.

Oysa, ne Osmanlı Devleti, savaş şartları gereği kaybettiği bu toprakları gözden çıkarmış, ne de halk Rusya'ya ilhakı kabul etmişti¹¹. Asla Anavatan'dan kopmayı kabullenmeyen ve bir süre sonra tekrar Anavatan ile birleşmeyi içinde büyük bir

6 F. Kırzioğlu, Kars, İstanbul, 1943, s.27; F. Kırzioğlu, Edebiyatımızda Kars, İkinci Kitap, s.46.

7 Justin McCarthy, Ölüm ve Sürgün, (Çvr.Bilge Umar), İstanbul, 1998, s.136.

8 S.Esin Dayı, Elviye-i Selâse'de (Kars, Ardahan ve Batum) Milli Teşkilatlanma, Erzurum, 1997, s.8; J. McCarthy, Ölüm ve Sürgün, s.136.

9 İlber Ortaylı, "Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars", Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi ve Sosyal Değişim, I, Ankara, 2000, s.400.

10 S.E. Dayı, Elviye-i Selâse'de Milli Teşkilatlanma, s.9; İ. Ortaylı, "Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars", s.400.

11 S.E. Dayı, Elviye-i Selâse'de Milli Teşkilatlanma, s.14.

ülkü olarak besleyen Elviye-i Selâse halkı, bu esaret yıllarında ne yaptı acaba? Bu 40 yıllık esaret yıllarını

1- 1878-1914

2- 1914-1918 yılları olmak üzere iki kısımda inceleyebiliriz.

1878-1914 yıllarında özellikle 1905 Rus-Japon Savaşı sonrası Rusya'da (1905 Küçük Rus İhtilâli) ve İran'da ortaya çıkan ayaklanmalar İttihat ve Terakkî'nin önce Panislamizm ve sonra da Panturanizm politikasını Doğu Anadolu'da ve Kafkaslar'da yayma fırsatı bulmuştu.

Elviye-i Selâse'nin her yerinden birçok kişi, İttihat ve Terakkî'ye bağlı olarak, özellikle Teşkilat-ı Mahsusa ile birlikte faaliyette bulunuyorlardı.

Bu dönemler içinde Elviye-i Selâse'de çeşitli milli teşkilatlanma amacıyla cemiyetler kurulmuştu. Panislamizm, Pantürkizm Cemiyetleri, Müdafaa-i Milli Komitesi, Difaî Partisi, Canbizâr/Canbezâr Teşkilatı, Neşr-i Maarif Cemiyeti, gibi.

Tüm bu cemiyetler, Elviye-i Selâse halkının dini ve milli kültür varlığını, milli birlik ve beraberlik ruhunu canlı tutmak amacıyla kurulmuştu.

Panislamizm ve Pantürkizm Cemiyetleri, Elviye-i Selâse halkının dini ve milli varlıklarını korumak amacıyla kurulmuştur.

Müdafaa-i Milli Komitesi, Japon Savaşı'ndan dolayı Kafkaslar'la fazla ilgilenemeyen ve bu nedenle Türk-Ermeni çatışmasını körükleyen Ruslar'ın, Ermeniler'i Türkler üzerine saldırtmaları; Kars, Bakü ve Karabağ'da Türk katliamı yapmaları üzerine kurulmuştu¹².

Difaî Partisi, yine Ermeniler'in Türkler'i yok etme politikalarına karşı Türk varlığını korumak amacıyla kurulmuştu¹³.

Canbizâr/Canbezâr Teşkilatı, Taşnakçı Ermeni komitecilerin oluşturduğu Canfida/Canfedâ adlı silahlı çetelerin, Elviye-i Selâse'de binlerce Türk kanı dökmeleri üzerine kurulan bir gönüllü teşkilatı idi¹⁴.

Neşr-i Maarif Cemiyeti, halkın dini ve milli hukukunu korumak, eğitim ve öğretimde Türkler'in ilerlemesini sağlamak amacıyla kurulmuştu¹⁵.

Teşkilat-ı Mahsusa ve Osmanlı Şehbenderleri tarafından korunan ve desteklenen tüm bu cemiyetlerin elemanları, Ruslar tarafından sıkı bir takibe alınıyor, en ağır cezalar veriliyor, Sibiry'a sürgün ediliyorlardı.

I. Dünya Savaşı başlamadan önce ileri gelen Türkler'i Sibiry'a süren Ruslar, Türkler'i başsız bırakarak tesirsiz hale getirmek isterken tamamen siyasi

12 S.E. Dayı, Elviye-i Selâse'de Milli Teşkilatlanma, s.19.

13 S.E. Dayı, Elviye-i Selâse'de Milli Teşkilatlanma, s.19-20.

14 F. Kırzioğlu, "Karlı Kahramanlar", Kars, S.170, (12 Şubat 1949), s.1; F. Kırzioğlu, "Karlı Kahramanlar", Kars Eli, S.22, (Mayıs 1966), s.13; F. Kırzioğlu, Edebiyatımızda Kars, İkinci Kitap, s.83.

15 S.E. Dayı, Elviye-i Selâse'de Milli Teşkilatlanma, s.21.

maksatlarla Türkiye Ermenileri'nden ve Batum'da da Gürcülerden 2 gönüllü taburu kurmuşlardı¹⁶.

1 Kasım 1914'de Ruslar'ın Kafkaslar'da harekâta geçmesi ile başlayan büyük savaşta, Osmanlı Devleti'nin gayesi kaybettiği toprakları geri almaktı. Nitekim ilerleyen Türk Ordusu'nun Sarıkamış ve Ardahan hududlarına geldiğinin duyulması üzerine Batum ve Ardahan arasındaki (Acara, Artvin, Ardanuç, Şavşat, Tavusker halkı Ruslar aleyhine ayaklanmıştı.) Halk, Elviye-i Selâse topraklarında ilerleyen Türk Ordusu'na her yerde katılıp, destek veriyorlardı.

Ancak Sarıkamış felaketinden sonra, Elviye-i Selâse halkının bu sevinci ve Türk ordusunun başarısı uzun sürmedi.

Kafkas Cephesi'nin çökmesi üzerine ilerleyen Rus Ordusu, Türk Ordusu'na yardım ettikleri gerekçeleri ile Elviye Selâse halkını kılıçtan geçiriyor, köyleri, kasabaları yakıp yıkıyor, insanları tutuklayıp idam ediyor veya Sibiry'a sürgün ediyordu¹⁷.

1915 baharına kadar bölgede katliamlarını sürdüren Ruslar, Sarıkamış esirlerimizi ve bölge halkını tahkimat yol ve köprü yapımlarında çalıştırarak ve çalıştırma görüntüsü altında yok etme yoluna gittiklerinden başka; o dönemlerde başlayan tifüs salgını ile binlerce kişi ölmüştü¹⁸.

Binlerce şehit, yaralı ve sürgün veren, bir o kadar da dul ve yetime sahip Elviye-i Selâse halkına, Osmanlı Devleti'nden başka, Bakü İslam Cemiyeti Hayriyesi'nin çok büyük ve yıllar süren yardımları söz konusudur.

Bakü İslâm Cemiyeti, Çar'dan gerekli izin alınarak Elviye-i Selâse'nin birçok yerinde açılan şubeleriyle, gereken yardımları yaptığı gibi, dağıtılan milli teşkilatlanmanın da yeniden canlanmasını sağlamıştır¹⁹.

Rus İnkılâbı'ndan sonraki (1917-18) dönemlerde, ihtilâlin yarattığı havadan yararlanan ve çıkarılan af ile geri dönen Elviye-i Selâse aydınları ve ileri gelenleri, 1917 Nisan'ın da Kars'ta "Gizli İslam Komitesi"ni oluşturdular²⁰. Elviye-i Selâse'nin hemen her yerinde, komitenin şubeleri açılarak yeniden bir milli teşkilatlanma yoluna gidildi.

16 General Maslofski'nin Umumi Harpte Kafkas Cephesi Eserinin Tenkidi, (Çvr.Mütekaid Kaymakam Nazni), s.31-32.

17 Fevzi ÇAKMAK, Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri, Ankara, 1936, s.67; F. Kırzioğlu, Edebiyatımızda Kars, İkinci Kitap, s.93; General Maslofski'nin Umumi Harpte Kafkas Cephesi Eserinin Tenkidi, s.150; S.E. Dayı, Elviye-i Selâse'de Milli Teşkilatlanma, s.27-29.

18 F. Kırzioğlu, Edebiyatımızda Kars, İkinci Kitap, s.110-111; S.E.Dayı, Elviye-i Selâse'de Milli Teşkilatlanma, s.29.

19 S.E. Dayı, Elviye-i Selâse'de Milli Teşkilatlanma, s.29-30.

20 S.E. Dayı, Elviye-i Selâse'de Milli Teşkilatlanma, s.31.

İhtilâlden sonra, Rus idaresi yıkılınca, Rusya'dan ayrılan Kars Vilâyeti'nde kurulan "Halk Hükümeti"nde; Türk, Ermeni ve Rumlardan oluşan birer kişi vali ve mutasarrıf olarak seçilmiş olup; bir hafta ara ile, hükümeti idare ediyorlardı²¹.

Araık 1917'de Seym Hükümeti kurulduğunda, Tiflis'e temsilci gönderilerek; Elviye-i Selâse'nin idaresi yerli Türkler'in de iştirakiyle Tiflis'teki Seym Hükümeti'ne bırakılmıştı²².

I. Dünya Savaşı sonrası Ruslar'la imzalanan 18 Aralık 1917 Erzincan Mütarekesi ardından, 3 Mart 1918'de imzalanan Brest Litovsk Antlaşması ile Elviye-i Selâse tekrar Osmanlı İmparatorluğu'na bırakılmıştı.

Ancak Mütareke gereği çekilen Rus ordusunun yerini alan Ermeni Komiteçileri, Erzincan'dan ve Kars'a kadar tüm Doğu Anadolu ve Elviye-i Selâse bölgesinde bir Türk soykırımını gerçekleştirmekteydiler. Yaptıkları zulüm ve vahşete son vermek için Türk Ordusu 12 Şubat 1918'de ileri harekete geçerek; siyasi antlaşma ile tekrar kazanılan Elviye-i Selâse'yi askeri zafer ile de pekiştirmişti. Ayrıca, Brest-Litovsk Antlaşması'na göre; 12 Haziran 1918'de yapılan plebisit/halk oylaması, Rus istatistik ve haritalarına göre 62 seçim bölgesine ayrılan Elviye-i Selâse'de, önce Batum Sancağı'nda, sonra Ardahan ve Kars Sancakları'nda gerçekleştirilmişti²³. Böylece % 85'i Türk olan Elviye-i Selâse'nin Anavatan'a ilhakı resmen tasdik edilmişti.

Elviye-i Selâse'nin bu sevinci fazla sürmemiş; 30 Ekim 1918 imzalanan ve İtilâf Devletleri'nin elinde, mütareke şartlarını da aşar bir şekilde uygulanan Mondros Mütarekesi sonrası tekrar kaybedilmiştir. İngilizler, 11 Kasım 1918'de Mütareke'nin 11. Maddesi'ne ek olarak verdikleri bir notada; Türk Ordusu'nun, Elviye-i Selâse'yi terk etmelerini istemişlerdi²⁴.

Türklerin tüm direnmelerine rağmen, İngilizler'in baskısı ile Harbiye Nezareti 25 Kasım 1918'de IX.Ordu'ya Elviye-i Selâse'yi tahliye emri vermek zorunda kalmıştı.

25 Ocak 1919'da acele, zorla ve kötü iklim şartları altında Türk Ordusu bölgeyi tamamen terk ederek 1914 sınırı gerisine çekilmişti.

Böylece 30 Ekim 1918'den 1921'e kadar süren "İkinci Milli Mücadele" dönemi başlamıştı. Bu dönemi de iki kısımda inceleyebiliriz;

1- 30 Ekim 1918-13 Nisan 1919

2- 13 Nisan 1919-16 Mart 1921

Gerek sivil, gerekse askeri kuvvetlerin gözleri, gönülleri arkada kalarak; bir hezimete uğramadan; arkalarına takılan, önlerine dikilen, düşman olmadan,

21 S. E. Dayı, Elviye-i Selâse'de Milli Teşkilatlanma, s.33.

22 S. E. Dayı, Elviye-i Selâse'de Milli Teşkilatlanma, s.34.

23 Fahrettin Erdoğan, Türk Elllerinde Hatıralarım, İstanbul, 1954, s.162.

24 Tevfik Biyıkılıoğlu, "Mondros Mütarekenâmesi'nde Elviye-i Selâse ile İlgili Yeni Vesikalar", Belleten XXI/84 (Ekim 1957'den ayrı basım) Ankara, 1957, s.573-74.

mecburi olarak, istemeyerek çekiliyorlardı²⁵. Ama IX.Ordu Komutanı Yakup Şevki Paşa, 2 ay gibi kısa sürede olağanüstü gayretle ordunun cephanesini, mühimmatını ve yiyeceklerini taşınarak, daha sonra XV. Kolordu'ya çevrilecek olan bu ordunun "Doğu Harekâtı"nı yapmasında ve Türkiye Devleti'nin ilk askeri zaferi kazanmasında önemli bir etken olacaktır.

Türk Ordusu'na Elviye-i Selâse hariç Kafkaslar'dan geri çekilme emri verildiği 21 Ekim 1918 tarihinden itibaren IX. Ordu Komutanı Yakup Şevki Paşa, halkın can, mal ve namuslarını koruyacaklarına dair ordu adına teminat vermiş; bölge halkından gerek maddi gerekse manevi desteklerini esirgememiştir.

Elviye-i Selâse halkı, kendilerini Ermeni ve Gürcü çetelerin kucağına atan ve savunmasız bırakmak isteyen İtilâf Devletleri'ne ilk tepkiyi 29 Ekim 1918'de "Ahıska Hükümet-i Muvakkatı"nı²⁶ kurarak gösterdiler.

İkinci tepki ise; 5 Kasım 1918'de Kars'ta kurulan "Milli İslâm Şûrası" idi ve kısa sürede Elviye-i Selâse'nin her yerinde şubeler açıldı²⁷ ki; bu, Mütareke sonrası kurulan ilk Milli Cemiyet özelliğini de taşımaktadır.

Üçüncü tepki ise 18 Kasım 1918'de Iğdır'da kurulan "Aras Türk Hükümeti" idi²⁸.

Kars Milli İslâm Şûrası 15 Kasım 1918'de I. Kars Kongresi'ni toplayarak; 30 Kasım'da yapılacak II.Kongre için Kars, Ardahan, Batum, Ahıska ve Ahılkelek sancak ve kazalara duyuru yapılmasına, çekilen ordumuzdan boşalan binaların ve cephanelerin teslim alınmasına ve Milli Şûra şubelerinin açılmasına karar verilerek Piroğlu Fahrettin (ERDO/AN) Bey başkanlığında 8 kişilik bir "Muvakkat Heyet" kuruldu²⁹.

30 Kasım-2 Aralık 1918'de toplanan II.Kars Kongresi'ne Ordubad, Nahçıvan, Kamerli, Sürmeli, Serdarabad, Doğu Şüregel, Ahılkelek, Ahıska, Kars ve Batum sancaklarından toplam 70 delege katılmıştı.

Bu kongrenin en büyük özelliği, Cihangiroğlu İbrahim Bey'in başkanlığında merkezi Kars olan "Kars Milli İslâm Şûrası Hükümeti"nin kurulmasıdır. 1 Aralık 1918 tarihli Milli İslâm Şûra Meclis'in kararına göre; "Kars-Batum Vilâyetleri;

25 Hilmi Uran, Hatıralarım, Ankara, 1959, s.111.

26 Ahmet Ender Gökdemir, Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti, Ankara, 1989, s.38.

27 İbrahim Cihangiroğlu (Aydın), Haltercümesi (Fahrettin Kırzioğlu Özel Arşivinden), s.1; Server Atabek, L'État Du Sud-Quest Du Caucase, Batum, 1919, s.5; Alfred Rawlinson, Advantures in the Nearest, Newyork, 1923, s.155-157; Yasin Haşimoğlu, Hatıralar, (Basılmamış), s.28; F. Kırzioğlu, Kars Tarihi, I, İstanbul, 1953, s.446; F.Kırzioğlu, "Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti", Türk Kültürü, S.72 (Ekim 1968), s.953; Cihangiroğlu İbrahim Aydın, "1874-1948'deki Milli Mücadele'de Kars ve Atatürk ile İlgili Belgeler", Belleten, XLVIII/189-190, (Ocak-Nisan 1984), s.124; F. Erdoğan, Türk Elleriinde Hatıralarım, s.173; Cevat Dursunoğlu, Milli Mücadelede Erzurum, Ankara, 1946, s.30.

28 S. E. Dayı, "1918-1920 Yılları Arasında Iğdır ve Çevresindeki Siyasi Gelişmeler", Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, S.5, Erzurum, 1996, s.8-9.

29 S. E. Dayı, Elviye-i Selâse'de Milli Teşkilatlanma, s.92-93.

Ahıska, Ahılkelek, Şerur, Nahçıvan, Sürmeli, Şark-ı Cenubi Revan Sancakları halkı birlikte Demorkat Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti kurmuşlar ve 5 maddelik bir bildiri hazırlamışlardı.

Bildirinin 5. Maddesi'nde; "Meclis-i Mebusan açılıncaya kadar (Cenub-i Garbi Kafkas) Cumhuriyeti'ni idare eden 'Milli Şûra'dır". ifadesinden gizli olarak kurulan bu hükümetin adının şimdilik "Kars Milli İslam Şûrası Hükümeti" olarak zikredildiği anlaşılıyor. Daha sonra 15 Aralık 1918'de gizli oy ile Demokrat Cenubi Garbi Kafkas Hükümeti'nin istiklâli ilan edilmiş; 25 Mart 1919'da Meclis-i Mebusan'da tasdik edilerek, 27 Mart'ta Meclis kararı ile ilan edilmiştir³⁰.

II.Kars Kongresi'nde ayrıca, Millî Şûra Hükümeti'nin Osmanlı Devleti'ne ve İslam Halifesi'ne bağlı kalmasına, Türk bayrağının kullanılmasına, adalet ve idari işlerin Osmanlı kanunlarına göre yapılmasına karar verildi³¹.

III.Büyük Kars Kongresi, 17/18 Ocak 1919'da gerçekleştirildi. Bazı kaynaklarda Cenubî Garbî Kafkas Hükümeti'nin bu kongreden sonra kurulduğu ifade edilmektedir³². Ancak Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti'nin II. Kars Kongresi'nde gizli olarak kurulup; bu ad yerine, "Kars Milli İslâm Şûrası Hükümeti" şeklinde kullanıldığı III.Büyük Kars Kongresi'nden sonra da bu ismin açıkça kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti, bir hükümet için gerekli olan idari teşkilatı kurarak, bakanlar oluşturmuştu. 1 Mart 1919'da açılan parlamentosu, 18 Maddelik Teşkilat-ı Esasiye Kanunu yani Anayasası, bayrağı, ordusu ile demokratik bir Cumhuriyetti.

Anayasası'nda; merkezi Kars olan ve Batum'dan Nahçıvan'a kadar çizilen resmi sınırlar içerisinde resmi dilinin Türkçe olduğu (1., 2., 4. maddeler); eğer Avrupa Devletleri; Vilayet-i Sitte'yi (Erzurum, Van, Diyarbakır, Bitlis, Sivas ve Mamuratülaziz) Türkiye'den alıp başka bir hükümete verilerse; hükümetlerinin Türkiye'den ayrılmayı kesinlikle düşünmediği şeklinde maddeler yer almakta idi³³.

Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti aslında 28 Mayıs 1919'da bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan Cumhuriyeti'nden sonra bağımsız ikinci Türk Cumhuriyeti idi.

Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti'nin 1 Şubat 1919 tarihli Hududnâmesi'nde yer alan nüfus istatistiğine göre; resmi sınırlar içinde toplam nüfus 1.738.478 idi. Bu nüfusun 1.534.824'ü Müslüman, geriye kalan 227.324'ü Rum, Ermeni, Malakan ve Rus idi³⁴.

30 Yavuz Aslın, "Türk Tarihinin İkinci Demokratik Cumhuriyeti Kars'ta Kuruldu, Cenub-i Garbi Kafkas Cumhuriyeti", Toplumsal Tarih, S.67, (Temmuz 1999), s.39.

31 S. E. Dayı, Elviye-i Selâse'de Milli Teşkilatlanma, s.95.

32 Hüseyin Koycu, "Oltu İslam Milli Komitesi", Şenkaya, S.15, 15 Eylül 1951.

33 S. E. Dayı, Elviye-i Selâse'de Milli Teşkilatlanma, s.104.

34 F. Erdoğan, Türk Elllerinden Hatıralarım, s.262; F. Kızıroğlu, Milli Mücadelede Kars, I, İstanbul, 1960, s.27-28.

Ruslar tarafından 1917 Kars ve Batum Oblast/Vilayetleri'nde yapılan nüfus istatistiğine göre; toplam nüfus 805.423 bin olup, 557.150 (59 71.7)'i Müslüman, 149.232 (%18.5) Ermeni, 27.706 (%3.44) Rus, 36.172 (%4.5)'i Gürcü idi³⁵.

Bir başka kaynak ise, Elviye-i Selâse'de toplam nüfusun 985.000 olup; 700.000 (% 72)'i Müslüman, 200.000 (920) Ermeni, 40.000 (%4)'i Rum, 30.000 (%3)'i Rus, 15.000 (% 1,5)'i Gürcü olarak kaydedilmektedir³⁶.

Hükümet, istiklâl mücadelesini siyasî alanda da göstermek gayretiyle uğraşırken; bir taraftan da Ermeni ve Gürcüler'e karşı askeri cephede savaşıyordu. Öte yandan sürekli Kars'a gelen İngiliz generalleri ve diğer yetkililerin Ermeniler'i, Kars'a getirip yerleştirme istek ve ısrarlarına karşı çıkıyor, bu yöndeki baskılarına direniyorlardı.

13 Nisan 1919'da hile ile Kars'ı işgal eden İngilizler, Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti Parlamentosu'nu basarak; Hükümeti dağıtmışlar ve hükümet üyelerinden 12 kişiyi tutuklayarak Malta'ya sürgün etmişlerdir. Daha önce alınan karara göre; "Ermeni yöneticileri gelinceye ve bu vilayet Ermeni Cumhuriyeti tarafından teslim alınıncaya kadar, mahalli konseyin tavsiye edeceği kişilerle"³⁷ bir idari teşkilat kurulmaya çalışılarak; 6 Türk, 1 Rum ve 1 Rus (Malakan)'dan oluşan "Halk İdare Heyeti" adıyla geçici bir hükümet oluşturulmuştur³⁸.

Sürekli İngiliz üniforması ile Kars'a Ermeniler'i taşıyan İngilizler, General Osebyans ve General Karganov'u Kars'a getirerek, 30 Nisan 1919'da şehrin idaresini teslim etmişlerdir.

Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti'nin dağılmasından sonra, İngilizler'in Ermeniler'e ve Gürcüler'e peşkeş çektikleri, işgal ettirdikleri Elviye-i Selâse'de yine Türkler'e yoğun bir katliam uygulanmıştır. Özellikle Ermeniler 1919-1920 yılında Türkler'e uyguladıkları mezalim sonucu binlerce Türk hayatını kaybetmiş; halkın bir kısmı da Anadolu'ya göç etmek zorunda kalmıştır.

Hükümet dağıtıldıktan sonra Oltu, Ortakale, Kağızman, Ardahan ve Batum gibi Elviye-i Selâse'nin çeşitli yerlerinde bulunan Milli Şûralar buldukları bölgede Ermeniler'e karşı mücadelelerini sürdürmüşlerdir.

Elviye-i Selâse meselesi, Anadolu'daki Milli Mücadele'nin dışında değildi. Nitekim 23 Temmuz-7 Ağustos 1919'da toplanan Erzurum Kongresi'nin 6.Maddesi'nde; Mütareke'nin (30 Ekim 1918) imza tarihindeki sınırların milli sınır olarak kabul edilmesi ile, Elviye-i Selâse'de; milli sınırlar içinde, Milli Mücadele'nin bir parçası oluyordu. Bunun Sivas Kongresi kararlarında aynen yer

35 F. Erdoğan, Türk Elllerinden Hatıralarım, s.177; S. E. Dayı, Elviye-i Selâse'de Milli Teşkilatlanma, s.111-112.

36 G.K. (S. Atabek), "Türk ve Müslüman Alemi, Cenubigarbî Kafkasya Amâl ve Metâlibi", Yenigün, 3 Kanunuevvel 1335, Sayı:257.

37 G.Richard Hovannissian, The Republic of Armenia, The First Year 1918-1919, Berkeley, Los Angeles, London: Universtiy of California Press, 1971, s.216.

38 H. Koycu, "Oltu İslam Milli Komitesi", Şenkaya, S.22, 15 Haziran 1953 ; F. Kırzioğlu, Milli Mücadelede Kars, I, s.12.

alması ve Misak-ı Milli'nin 2. Maddesi'nde; ahalinin ilk serbest kaldıkları zamanda, Elviye-i Selâse'de halk oylaması yapılması kararı³⁹ bunun işareti idi.

Üstelik Ankara'da Büyük Millet Meclisi'nin açıldığıının ertesi günü 24 Nisan 1920'de Mustafa Kemal Paşa; Erzurum'da, milletin kendisine yeni bir sınır çizdiğini; bu sınırın, 30 Ekim 1918'deki sınırların olduğunu belirterek "doğu sınırına Elviye-i Selâse'yi dahil ederek düşününüz"⁴⁰ demesi; Ankara Hükümeti'nin, bu meseleyi resmi olarak ele alacağını da gösteriyordu.

Nitekim, Ermenilerin bölge halkına yaptıkları mezalimlere yakından şahid olan, cephanesi ve personeli ile tam teşekküllü tek kolordu olan XV. Kolordu Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa'nın da yoğun ısrarları ile siyasi ve askeri hazırlığını tamamlayan hükümet derhal harekete geçti.

Önce, Haziran 1920'de, XV.Kolordu Doğu Cephesi Komutanlığı'na çevrilerek; 28 Eylül 1920'de de, I. Doğu Harekâtı başlatıldı. 28 Eylül'de Sarıkamış, 30 Eylül'de Merdenik kurtarılmış; ancak siyasi sebeplerden ötürü askeri harekâta ara verilmiş; ancak, 28 Ekim'de tekrar başlatılan II.Doğu Harekâtı ile 30 Ekim 1920'de Kars kurtarılmış; böylece, Kars'ın tarihteki son esaretine de son verilmişti. Türk ordusu ilerlerken, tıpkı I. Dünya Savaşı'nda olduğu gibi Elviye-i Selâse'deki Milli Şûralara bağlı milis kuvvetleri, ordumuza yardımcı oluyorlar, onlarla birlikte Ermenilere karşı savaşıyorlardı.

Doğu Cephesi Komutanı Kâzım Karabekir Paşa, 6 Kasım'da Gümrü'ye girmiş ve 3 Aralık 1920'de Ermenilerle Gümrü Antlaşması'nı imzalayarak Ermenilerle savaşa son vermişti. Böylece, TBMM Hükümeti'nin ilk askeri zaferi kazanılmış ve ilk siyasi antlaşması imzalanmıştı.

Kafkaslarda ilerleyen Rusların Batum'u işgal tehlikesi baş göstermişti. 19 Şubat 1921'de resmen Gürcü-Rus Savaşı'nın başlaması üzerine; Türk Hükümeti 20/21 ve 22/23 Şubat 1921'de Gürcü Hükümetine verdiği iki notada⁴¹ Ardahan ve Artvin'in tahliyesini istemesi üzerine; 23 Şubat'ta Artvin ve Ardahan tahliye edilerek Anavatan'a kavuştular. Kars ve Ardahan Sancağı'nın kurtarılmasından sonra sıra Batum'a gelmişti.

Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa, 8 Mart 1921'de Gürcü Hükümeti'nin teklifi üzerine, Batum Sancağı ile Ahıska ve Ahılkelek kasabalarının da geçici olarak askeri işgal altına alınmasının, Vekiller Heyeti'nce kararlaştırıldığı, işgalin, Gürcistan ve Kafkasya meselesinin halline kadar devam edeceği ve bu bölgenin

39 S.E. Dayı, Elviye-i Selâse'de Milli Teşkilatlanma, s.299.

40 Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi I/1, s.16.

41 T.B.M.M. ZC., VIII, s.424; M.Kemal Atatürk, Nutuk, II, Ankara, 1982, s. 489; Tevfik Bıyıklıoğlu, Osmanlı-Türk Doğu Hudud Politikası, İstanbul, 1958, s. 31; Aleksandre Manvelişvili, Histoire de Georgie, Preface de Joseph Karst Professeur a l'Université de Strasbourg, Paris, 1951, s.441.

Gürcü askeri tarafından tahliye olunacağı" bildirerek; harekâtın, mümkünse 9 Mart akşamına kadar yapılmasını istedi⁴².

İleri harekâta geçen Kâzım Karabekir Paşa, 9 Mart'ta Ahıska'yı kurtarmış; nihayet 11 Mart günü Türk askeri halkın alkışları arasında Batum'a girmişti⁴³. Nihayet 1878-1918, 1918-1921 yılları arasında iki kere Anavatan'dan ayrı, düşman işgali altında yaşayan Elviye-i Selâse tekrar Anavatan'a kavuşmuştu. 12/13 Mart 1921'de gelen Hükümet emri ile Miralay Kâzım Bey'den Batum'da Türk idaresini kurması istenilmiş⁴⁴ ve Miralay Kâzım Bey 17/18 Mart'ta Batum'da Türk idaresini kurarak kendisi de Mutasarrıf olarak göreve başlamıştı.

Batum'daki siyasi ve askeri gelişmeler başka bir boyut kazanmış, Batum'daki Menşevik Gürcü Hükümet Meclisi, 16 Mart'ta Batum'u Bolşeviklere vererek 17 Mart'ta şehri terk etmişti⁴⁵. Aynı günlerde Moskova'da Ruslarla yapılacak antlaşma için görüşmelerde bulunan Türk Heyeti, 16 Mart 1921'de Moskova Antlaşması'nı imzalamıştı.

Kafkasları Bolşevikleştirerek hızla ilerleyen Kızılordu 18 Mart'ta Batum'a girerek, 19 Mart 1921'de Gürcistan'da Sovyet Cumhuriyeti'ni ilan etmişti.

Batum'da karşı karşıya gelen Türk ve Bolşevik kuvvetleri arasında çatışmalar çıkması üzerine Kâzım Karabekir, 28.Kafkas Süvari Tümeni Komutanı Jloba'ya gönderdiği mektupta; "Batum'un bir zamanlar Türklere ait olduğunu bilmeniz gerek. Menşevik Gürcü Hükümeti, bütün bu toprakları bize bıraktı" diyerek, Türk askerine yapılan saldırıları ve Kızılordu'nun Batum'u işgalini protesto etmiştir⁴⁶.

Moskova'daki Heyetimizin 16. Mart'ta Antlaşmanın imzalandığına dair 20 Mart'ta gönderdikleri şifre⁴⁷ üzerine, Batum'a takviye kuvvet gönderilememişti. 21 Mart'ta da, Kâzım Karabekir Paşa'ya Moskova Antlaşması'nın Bakanlar Kurulu'na kabul edilip; Meclis'e sunulduğu bildirilmişti⁴⁸.

Bunun üzerine Kâzım Karabekir Paşa 22 Mart'ta Kızılordu Komutanı Gekker'e gönderdiği telgrafta; antlaşma gereğince Gürcistan İdaresi'ne bırakılan bu yerlerden askerlerimizin çekileceğini bildirerek; bu bölgelerde kalan müslüman halka

42 Türk İstiklâl Harbi (Doğu Cephesi), III, Ankara, 1965, s.234; T. Bıyıklıoğlu, Osmanlı-Türk Doğu Hudud Politikası, s.34.

43 Kâzım Karabekir, İstiklâl Harbimiz, İstanbul, 1988, s.884, T. Bıyıklıoğlu, Osmanlı-Türk Doğu Hudud Politikası, s.37; Türk İstiklâl Harbi, III, s.240.

44 S. E. Dayı, Elviye-i Selâse'de Milli Teşkilatlanma, s.279.

45 A. Manvelişvili, Histoire de Georgie, Preface de Joseph Karst Professeur a l'Université de Strasbourg, s.442; A.Poidebard, İran Yolları Mültekasında Seyahat, (Çevr.I.H.Bnb.Nazmi ve Emin), İstanbul, 1341, s.133; K.Karabekir, İstiklâl Harbimiz, s.888.

46 S.İ. Aralof, Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Anıları, (Çvr.Hasan A. Ediz), Ankara, 1985, s.22.

47 K. Karabekir, İstiklâl Harbimiz, s.888.

48 T. Bıyıklıoğlu, Osmanlı-Türk Doğu Hudud Politikası, s.37.

karşı her türlü tecavüz ve baskıdan uzak, antlaşma hükmüne göre, serbest yaşamasının teminini rica etmiştir⁴⁹.

Ordumuz, 28 Mart'ta Batum'dan geri çekilirken, Batum Mutasarrıfı Kâzım Bey'de Batum'dan ayrılmış; 30 Mart'ta Kızılordu Sarp Köyü Sınır noktasına kadar gelmişti.

Batum'un Anavatan sınırları dışında kalması hem Batum halkına, onların TBMM'deki milletvekillerine, hem de Anavatan'a çok ağır gelmiş; Batum için bir hasret ve esaret yılları ile birlikte Batum'dan Anavatan'a büyük çapta güç dalgaları başlamıştı.

Böylece Batum hariç, Elviye-i Selâse'nin 1878'den itibaren yaşadığı Anavatan'dan ayrılığına bir son verilmiş ama, hazin ve buruk bir sevinç yaşanmıştı.

49 Türk İstiklal Harbi, III, s.244.

ესინ დაი

ელვიე - ი სელასე / ხაგი ხანჯაყი (ჟარსი, ბათუმი, არტაანი)

ელვიე - ი სელასე ჟარსის, არტაანის და ბათუმის ხანჯაყების შესახებ გამოყენებული ძველი ტერმინია. ტერმინი განსაკუთრებით 1878 წლიდან იხმარება. ამ პერიოდიდან მოყოლებული მხარის ისტორიულ-კულტურულ, სტრატეგიულ მნიშვნელობასთან ერთად აქ მცხოვრები მოსახლეობის ტყვეობიდან განთავისუფლებამ და შემდეგში მხარის ბრძოლამ სამშობლოსთან შეერთებისათვის თურქეთის ისტორიაში და ეროვნულ-განმათავისუფლებელ მოძრაობის პერიოდში განსაკუთრებული ადგილი დაიკავა. ელვიე - ი სელასეს - ხანჯაყები შემდგენიერად შემოიფარგლება: 1294/1878 არზრუმის ვილაიეთის საღნამეს მიხედვით ჟარსის ხანჯაყი, ცენტრით-ჟარსის, შურუგელის, ზარშათის, ყალიზმანის, სარიყამიშის, არფაჩაის მხარეებისაგან შედგებოდა.

1877 წელს ჩილდირის ხანჯაყს ეკუთვნოდა შემდეგი: ოლთისი (ხაპიებით: ნარმანი, ფენქეი, ბარდიზი, თაუსქერ-ოლორი), არტანუჯი (შავშეთის ხაპიე), არტაანი (ხაპიებით: გიოლე, ფოცხოვი, ჩილდირი). ეს უკანასკნელი შემდეგში არტაანის ხანჯაყს წარმოადგენდა.

1294 - 1878 წლის ტრაპიზონის ვილაიეთის საღნამეს მიხედვით, ბათუმის ხანჯაყი შედგებოდა: ცენტრით ჩურუქსუ, ქვემო აჭარა, ზემო აჭარა, ართვინი იუსუფელითურთ, არხაყი, გონიო, ხოვა, ხემშინი და ათინაფაზარისაგან.

1877-78 წლების რუსეთ-ოსმალეთის ომში რუსებმა კავკასიის ფრონტზე არზრუმი, ხოლო ბალკანეთში უდირნე დაიკავეს და სტამბოლს დაემუქრნენ. აქედან გამომდინარე, დაპყრობილი რუმელის და აღმოსავლეთ ანატოლიის, აგრეთვე, სხვა დაპყრობილი ტერიტორიებიდან შიდა ანატოლიისაკენ დაძრულმა ლტოლვილთა ტალღამ ოსმალეთის იმპერია მძიმე მდგომარეობაში ჩააგდო და იძულებული გახდა რუსებისაგან ზავი მოეთხოვა.

1878 წლის 3 მარტის სან-სტეფანოს ზავის მე-19 მუხლის მიხედვით ნახსენები მილიარდ ოთხას მილიონ რუსულ რუბლად შეფასებული ელვიე - ი სელასე ანუ ბათუმის ჟარსის და არტაანის, მათთან ერთად ბაიაზეთის ხანჯაყი კონტრიბუციის სახით რუსეთის ხელში გადადიოდა.

რუსების მხრიდან კავკასიაში აღმოსავლეთ და ჩრდილო-აღმოსავლეთ ანატოლიაში მნიშვნელოვანი ტერიტორიების დაკავებამ და კავკასიაში პეკემონობამ ინგლისსა და გერმანიას მოსვენება დაუკარგა.

* პროფ. ათათურქის უნივერსიტეტი, ათათურქის პრინციპებისა და რევოლუციის ისტორიის ინსტიტუტის დირექტორი

ინგლისისა და გერმანიის მოთხოვნით კიდევ ერთხელ იქნა გადახედული სან-სტეფანოს ზავი და საბოლოოდ ხელი მოეწერა 1878 წლის 13 ივლისს.

ყარსისა და არტაანის მხარეებმა რუსებს ჯეროვანი წინააღმდეგობა გაუწიეს, მაგრამ ისინი რუსებმა მაინც დაიკავეს. მიუხედავად ამისა, ხელშეკრულებით რუსებს, ნახსენები მხარეების გარდა, ბათუმის სანჯაყი დაკავებული არ ჰქონდათ. აქედან გამომდინარე, ბათუმის სანჯაყის რუსებისადმი გადაცემამ ბათუმის მოსახლეობა მეტად მძიმე მდგომარეობაში ჩააგდო. აჭარის მოსახლეობა ერთი წლის განმავლობაში უწევდა წინააღმდეგობას რუსულ მმართველობას, თუმცა შემდეგში მთელი ელვით - ი ხელასეს მოსახლეობა იძულებული გახდა, რადგან იგი ეკუთვნოდა ოსმალეთის იმპერიას და ხალიფას³, დამორჩილებოდა ზავის გადწვევტილებას და შეგუებოდა დროებით რუსულ მმართველობას.

რუსების მიერ რუმელიის და აღმოსავლეთ ანატოლიის დაკავების შემდეგ ამ მხარეებიდან ღტოლვილთა გადასვლას ანატოლიის ცენტრალურ რაიონებში ისტორიაში ეწოდა „93 წლის მუჰაჯირობა“.

რუსები, სტამბოლის ხელშეკრულების მე-7 მუხლის მიხედვით, აიძულებდნენ ხალხს ღტოლვილებად ქცეულიყვნენ. გარდა ამისა, მათი ადგილიდან აყრის მიზნით, მოსახლეობას მიწის ნაკვეთსა და ქონებაში სთავაზობდნენ ზედმეტ თანხას. 1881წ. ოფიციალური რუსული სტატისტიკის მიხედვით 1878 წლიდან მოყოლებული მარტო ყარსიდან 11000, ხოლო მთლიანობაში 82000 მოსახლე აიყარა და გადავიდა ოსმალეთის ცენტრალურ რაიონებში.

1881წ. დადებული ხელშეკრულება, მოსახლეობის გადასვლის თაობაზე, 1882 წ. 14 მაისს ხუთი წლით კიდევ გაგრძელდა⁴.

ოსმალეთის იმპერია ყარსის კონსულის საშუალებით ცდილობდა, გაეწია პროპაგანდა და შეენარჩუნებინა ხალხის იმიგრაცია ცენტრალურ რაიონებში, რათა „არ გამქრალიყო გაზიებისა და გმირების კერა, არ შეწყვეტილიყო წმინდა ყარსის მიწაზე მუჰამედისადმი ღოცვა და მუსლიმანთა ხმა. ჯამეებისა და მეჩეთების, თურბე-სასაფლაოების მოსაგონრად და შესანარჩუნებლად, გაიურთა ჩაგურის ქვეშ მოქცეული უმცირესობის მხარდაჭერისათვის სამშობლოში დარჩენა იყო ყველაზე დიდი ღოცვა და ხალხის სამსახური, რადგანაც ეს ტერიტორია ფადიმაჰის მიერ რუსეთს დროებით და კონტრიბუციის სახით გადაეცა“⁵.

რუსებმა თურქების აყრის შემდეგ მათ ადგილზე სასწრაფოდ დაიწყეს ხოხოლი (უკრაინელი), დუხობორი, მალაკანი, ესტონელი კოლონისტების ჩამოსახლება, ანატოლიიდან კი დაკავებულ ტერიტორიებზე შემოჰყავდათ ბერძნები, სომხები, იეზიდები და ასირიელები⁶.

რუსეთის მთავრობა პოლიტიკური და ეკონომიკური შეხედულებებიდან გამომდინარე, ადრიდანვე ქრისტიანების დასახლების პოლიტიკას ეწეოდა. თურქების ადგილზე ღარიბი სომხების და არარენტაბელური მიწათმოქმედი ხალხის დასახლება ერჩინა. თავისთავად ცხადია, რომ მიწაზე დამაგრებული

სომხები რუსეთის კავკასიაში გააძლიერებდნენ სოფლის მეურნეობის ეკონომიკას. რუსები, თუმცა ოფიციალურად არა, მაგრამ, სიტყვიერი პროპაგანდის საშუალებით, კავკასიაში ჩამოსახვლელ ლტოლვილებს მიწის ნაკვეთებთან ერთად 15 რუბლის მიცემას, სამხედრო სამსახურიდან გათავისუფლებას, ნამატი პროდუქციის უქონლობის შემთხვევაში, გადასახადებიდან 20 წლით გათავისუფლებას კპირდებოდნენ და ხალხს კავკასიაში ჩამოსვლაზე აქეზებდნენ. ოსმალეთის სახელმწიფო კი ამის საწინააღმდეგოდ სომხებს კავკასიაში გადასვლაში უშლიდა ხელს⁷.

რუსები ამგვარი პროპაგანდით ცდილობდნენ დაესახლებინათ კავკასიაში მეფის ერთგული კოლონისტები⁸. ამით აზურბაიჯანს, თურქეთსა და კავკასიის მუსლიმანებს შორის არსებული კავშირები გაეწყვიტათ სწორედ იმგვარად, როგორც მოიქცნენ 1828 წ. თურქმენ-ჩაის ზავით რუსებისათვის ერევნის გადაცემის შემდეგ.

მეფის რუსეთის ხელში გადასული ელვიეი სელასე დაუქვემდებარეს კავკასიის მეფისნაცვალს, კავკასიაში სამეფო სახლის წარმომადგენელს, ან კიდევ სამეფო წარმოშობის მქონე მაღალი ჩინის ოფიცერს. კავკასიის მეფის ნაცვალი თავის მხრივ ექვემდებარებოდა რუსეთის იმპერატორს.

კავკასია დაყოფილი იყო რამდენიმე გუბერნიად და ობლასტად.

კავკასიის სამეფისნაცვალს ცენტრი იყო თბილისი, ხოლო თვითონ თბილისის, ქუთაისის, ელიზავეტოპოლის, სტავროპოლის გუბერნიებისაგან შედგებოდა⁹. თვით ელვიეი სელასე ბათუმის და ყარსის მხარეებად (ანუ ობლასტებად) დაიყო. ბათუმის, ართვინის, არტანუჯის ყაზები და შავშეთის ნაბიე თბილისის გუბერნიას დაუქვემდებარეს.

ხოლო თვით ყარსი არტაანის, ოლთისის, ვალიშმანის ყაზებით და ფოსოფის, გიოლეს, ჩილდირის ნაბიებითურთ პირდაპირ მეფის ნაცვალს დაუქვემდებარეს და ცალკე მხარედ (ობლასტად) გამოყვეს.

ოსმალეთმა ომის შედეგად დაკარგული ნახსენები ტერიტორიები არ დაივიწყა და არც აქაური ხალხი დაემორჩილა რუსეთთან შეერთებას¹⁰. ჩვენი ინტერესების სფეროში შედის ის ორმოცწლიანი ტყვეობის პერიოდი, რომელშიც იმყოფებოდა ელვიეი სელასეს ხალხი და რომელშიც მუდმივად ცხოვრობდა სამშობლოსთან შეერთების იდეა და ვეღვანაირად ეწინააღმდეგებოდა ოსმალეთისაგან მოწყვეტას.

ეს პერიოდი ჩვენ ორად შეგვიძლია დავეყოთ:

1. 1878-1914 წწ.

2. 1914-1918წწ.

1878-1914 წლებში, განსაკუთრებით, 1905 წლის რუსეთ-იაპონიის ომის შემდეგ რუსეთში მომხდარმა რევოლუციამ (1905წ.) და ირანში დაწყებულმა გამოსვლებმა „ერთობის და პროგრესის“ პარტიას ჯერ პანისლამიზმის და შემდეგ პანტურქიზმის პროპაგანდის საშუალება მისცეს, როგორც აღმოსავლეთ ანატოლიაში, ასევე კავკასიაშიც.

ელეიე-ი სელასეს სხვადასხვა მხარეებიდან „ერთობა და პროგრესის“ პარტიაში გაწევრიანებული ხალხი, „საგანგებო ორგანიზაციებთან“ ერთად, ეწეოდა აქტიურ საქმიანობას.

ამ პერიოდში ელეიე-ი სელასეში, სხვადასხვაგვარი ეროვნული ორგანიზაციების ჩამოყალიბების მიზნით, იქმნებოდა საზოგადოებები. მაგ.: პანისლამიზმის, პანთურქიზმის, ეროვნული დაცვის კომიტეტი, დიფაის პარტია, ჯანბიზარი (ჯენბიზარის ორგანიზაცია) წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოება.

აღნიშნული საზოგადოებები ელეიე-ი სელასეს ხალხში რწმენის, კულტურის და ეროვნული სულის შენარჩუნების მიზნით იქმნებოდა.

რუსეთ-იაპონიის ომის გამო რუსეთის ხელისუფლება აგრერიგად აღარ იყო დაინტერესებული კავკასიის საკითხებით. სწორედ ამ მიზეზით იგი აღვივებდა შუღლს თურქებსა და სომხებს შორის. აქეზებდა სომხებს თურქებზე თავდასასხმელად. სწორედ ყარსის, ბაქოს და ყარაბაღის თურქების სომხებისგან გააუღეტის თავდასაცავად შეიქმნა ეროვნული დაცვის კომიტეტი¹³.

ჯანბიზარის (ჯენბეზარის) ორგანიზაცია მიმართული იყო სომეხი ნაციონალისტების მიერ შექმნილი ჯანფიდალ წოდებული შეიარაღებული ფორმირების საწინააღმდეგოდ, რომლის კისერზეცაა ათახობით მუსლიმანის დაღვრილი სისხლი ელეიე-ი სელასეს ტერიტორიაზე. აქედან გამომდინარე, ჯანბიზარი მოხალისეთა ორგანიზაციას წარმოადგენდა¹⁴.

წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოება ხალხის რწმენის და ეროვნული უფლებების დაცვის, განათლებისა და სწავლებაში თურქების განვითარების მიზნით შეიქმნა¹⁵.

საგანგებო ორგანიზაციისა და ოსმალეთის კონსულების მიერ მუდმივი დაცვისა და მხარდაჭერის ქვეშ მყოფ აღნიშნული ორგანიზაციის წევრებს რუსები ხშირად სდევნიდნენ, სჯიდნენ და ციმბირში ასახლებდნენ.

პირველი მსოფლიო ომის დაწყებამდე რუსებმა ციმბირში გადაასახლეს ელეიე-ი სელასეს ხალხის წინამძღოლები, რათა თურქი ხალხი უმეთაუროდ და უმოქმედოდ დაეტოვებინათ. ამგვარი პოლიტიკური მიზნების გამო თურქეთში მცხოვრები სომხებისაგან და ბათუმში ქართველებისაგან ორი ბატალიონი შეიქმნა¹⁶.

1914 წ. 1 ნოემბერს რუსების მიერ კავკასიაში განხორციელებული სამხედრო მოქმედებების შედეგად დაწყებულ დიდ ომში ოსმალეთის მთავრობის მიზანი გახდა დაკარგული ტერიტორიების დაბრუნება. ამგვარად, დაძრული თურქული არმიის ხარციაშიშისა და არტაანის საზღვრებთან მოახლოების შედეგად ბათუმსა და არტაანს შორის არსებული მხარეების (აჭარა, ართვინი, არტანუჯი, შავშეთი, თავესქერი) ხალხი რუსების წინააღმდეგ ამხედრდა. თვით ელეიე-ი სელასეს მოსახლეობა ტერიტორიაზე შემოსულ თურქეთის არმიას უერთდებოდა ადგილებზე და ეხმარებოდა.

მაგრამ სარიყამიშის ტრაგედიის შემდეგ ელვიე-ი სელასეს მოსახლეობის სიხარული და თურქული არმიის წინსვლა ხანმოკლე აღმოჩნდა.

კაკასიის ფრონტის გარღვევის შემდეგ რუსეთის არმია, თურქეთის არმიის დახმარებისათვის, ანადგურებდა ელვიე-ი სელასეს მოსახლეობას, წვადა სოფლებსა და სხვა დასახლებულ პუნქტებს, ადამიანებს სახრწობელებზე კიდებდა, ციმბირში ასახლებდა¹⁷.

რუსები, რომლებიც 1915 წლამდე ეწოდნენ მხარის მოსახლეობის განადგურებას, სარიყამიშის ტრაგედიის შემდეგ ხელში ჩაგდებულ ტყვეებს და მხარის მოსახლეობას აშუქავენდნენ გზებისა და ხიდების მშენებლობაზე; ამ მშენებლობის პერიოდში მოსახლეობის სიკვდილიანობას თან დაერთო ტივის დაავადება, რამაც ათასობით ადამიანი გაანადგურა¹⁸.

ელვიე-ი სელასეში ათასობით გმირულად დაცემულის, დაჭრილის, გადასახლებულის ოჯახებს, ამდენივე ქერივობოლს, ოსმალეთის სახელმწიფოს გარდა, ბაქოს ისლამური კომიტეტიც დიდი ხნის განმავლობაში უწევდა დახმარებას.

ბაქოს ისლამურმა კომიტეტმა, რომელმაც მეფის მთავრობისაგან მიიღო უფლება გაეხსნა ფილიალები ელვიე-ი სელასეს ტერიტორიაზე, შეძლო დაფანტული „ეროვნული ორგანიზაციები“ შეეკრიბა და აღედგინა¹⁹.

რუსეთის რევოლუციის შემდეგ პერიოდში (1917-1918), ამინისტიით დაბრუნებულმა ელვიე-ი სელასეს ლიდერებმა, ისარგებლეს რა რევოლუციური ატმოსფეროთი, 1917 წლის აპრილში ყარსში დააარსეს „ფარული ისლამური კომიტეტი“²⁰. ელვიე-ი სელასეს ყველა მხარეში სასწარაფოდ გაიხსნა აღნიშნული „კომიტეტის“ ფილიალები. ამით შესაძლებელი გახდა ახალ ეროვნულ მოძრაობას ჩაეროდა საფუძველი.

რევოლუციის შემდეგ, რუსული მმართველობის გაუქმებისთანავე, რუსეთისაგან განცალკევებულ ყარსის ფილიალში შექმნილ ე. წ. „სახალხო მთავრობას“ მორიგეობით, თითო კვირის განმავლობაში, თურქებისაგან, ბერძენებისაგან, სომხებისაგან არჩეული გუბერნატორი და მხარის გამგებელი ხელმძღვანელობდა²¹.

1917 წ., როდესაც შეიქმნა ამიერკავკასიის „სეიმის მთავრობა“, ელვიე-ი სელასეს მოსახლეობის სახელით თბილისში გაიგზავნა წარმომადგენელი და ტერიტორიის მმართველობა ადგილობრივი თურქების მონაწილეობით სეიმის მთავრობას დაექვემდებარა.

პირველი მსოფლიო ომის შემდეგ რუსებთან 1917 წ. 17 დეკემბერს ხელმოწერილი ერზინჯანის ზავის და 1918 წ. 3 მარტის ბრესტის ზავის ძალით ელვიე-ი სელასე კვლავ დაუბრუნდა ოსმალეთის იმპერიას.

მაგრამ ზავის ძალით უკანდახეული რუსული არმიის ადგილზე შექმნილმა სომხურმა ფარულმა ორგანიზაციებმა ერზინჯანიდან ყარსამდე არსებულ მთელ ანატოლიის ტერიტორიაზე და ელვიე-ი სელასეს მიწებზე თურქთა გენოციდი მოაწვეეს. მათ მიერ განხორციელებული ხოცვა-ჟლეტის და

მხეცობის აღსაკვეთად თურქეთის არმია 1918წ 12 თებერვალს შეტევაზე გადავიდა და პოლიტიკური ხელშეკრულებით მოპოვებული წარმატება სამხედრო გამარჯვებით განამტკიცა. გარდა ამისა, ბრესტ-ლიტოვსკის ხელშეკრულების საფუძველზე 1918 წ. 12 ივნისს ჩატარდა პლებისციტი. რუსული სტატისტიკური მონაცემების და რუქების მიხედვით ელვიე-ი სელასე დაიყო 62 საარჩევნო პუნქტად, პლებისციტი ჯერ ბათუმის სანჯაყში, ხოლო შემდეგ არტაანისა და ყარსის სანჯაყებში ჩატარდა²³. ამგვარად, ხმათა უმრავლესობით, ანუ 85%-ით ელვიე-ი სელასე ოფიციალურად თურქეთს შეუერთდა.

მაგრამ ეს სიხარული ელვიე-ი სელასეში დიდხანს არ გაგრძელდა. 1918 წ. 30 ოქტომბერს ხელმოწერილ და ანტანტის ქვეყნების მიერ ძალით შეთავაზებული მუდროსის ზავის ძალით იგი ისევ დაიკარგა. ინგლისელებმა 1918 წ. 11 ნოემბერს ზავის მე-11 მუხლზე დამატების სახით შეტანილი ნოტის საფუძველზე, თურქეთის არმიის ელვიე-ი სელასიდან გამოეყვანა მოითხოვეს²⁴.

მიუხედავად თურქეთის მცდელობისა, ინგლისელთა ზეწოლის გამო, სამხედრო სამისნისტრო იძულებული შეიქმნა 1918 წ. 25 ნოემბერს IX არმიისათვის ელვიე-ი სელასეს დატოვება ებრძანებინა.

1919 წ. 25 დეკემბერს ნახჩარეუად, ძალით, მძიმე ბუნებრივ პირობებში ოსმალეთის არმიამ მთლიანად დატოვა მხარე და 1914 წლის საზღვრებში დაიხია.

ამგვარად, 1918 წ. 30 ნოემბერს დაიწყო და 1921 წლამდე მიმდინარეობდა ეროვნულ-გამათავისუფლებელი მოძრაობის მეორე პერიოდი. შესაძლებელია, ამ პერიოდის ორ ნაწილად განხილვა:

1.30 ნოემბერი 1918წ. - 13 აპრილი 1919წ.

2.13 აპრილი 1919წ. - 16 მარტი 1921წ.

როგორც სამოქალაქო, ასევე სამხედრო ძალებს გულისყური უკან რჩებოდათ, რადგანაც მათ ვერავითარი სამსახური ვერ გასწიეს, არ დახედათ მტერი არც წინ და არც უკნიდან ერეკებოდა ვინმე, ისინი თავიანთი სურვილის საწინააღმდეგოდ, იძულებით ტოვებდნენ საზღვრებს²⁵.

IX არმიის მეთაურმა იაკობ შევკი ფაშამ 2 თვიან მოკლე პერიოდში „ახალციხის დროებითი მთავრობის“ შექმნა დაიწყო, რადგანაც ანტანტის ქვეყნებმა ისინი ქართული და სომხური შეიარაღებული ფორმირებების წინაშე დაუცველი დატოვა²⁶.

1918 წ. 5 ნოემბერს ყარსში შეიქმნა „ეროვნული ისლამური საბჭო“, რომელმაც უმოკლეს ვადაში ელვიე-ი სელასეს ყველა მხარეში თავისი ფილიალები გახსნა²⁷.

აღნიშნული „საბჭო“ ზავის შემდეგ შექმნილ პირველი „ეროვნული ორგანიზაციის“ სახეს ატარებდა.

1918 წ. 18 ნოემბერს ელდირში შეიქმნა „არაქსის თურქული მთავრობა“²⁸.

ყარსის „ეროვნულმა ისლამურმა საბჭომ“ 1918 წ. 15 ნომბერს ჩატარა 1-ლი კონგრესი, სადაც გადაწყდა ყარსის, არტაანის, ბათუმის, ახალციხის, ახალქალაქის სანჯაყებისა და ყაზებისათვის ეცნობებინათ გასული ჩვენი

არმიის მიერ დატოვებული ცარიელი შენობების და შეიარაღების მიღების, ამ მხარეებში „საბჭოს“ ფილიალების შექმნის და II კონგრესში მონაწილეობის მისაღებად დელეგატების გამოგზავნის ამბავი. პირველივე კონგრესზე შეიქმნა 8 კაციანი „დროებითი კომიტეტი“²⁹.

1918 წ. 30 XI - 2 XII შემდგარ ყარსის II კონგრესში ორდუბადიდან, ნახჩევანიდან, ქამერლიდან, სურმელიდან, სერდარაბადიდან, აღმოსავლეთ შურეგელიდან, ახალქალქიდან, ახალციხიდან, ყარსიდან და ბათუმიდან სულ 70 დელეგატი მიიღო მონაწილეობა.

ამ კონგრესის დიდი მნიშვნელობა იმაშია, რომ ჯიპანგიროდღუ იბრაჰიმ ბეის ხელმძღვანელობით შეიქმნა ყარსში „ყარსის ეროვნული ისლამური საბჭოს მთავრობა“. 1918 წ. 1 დეკემბერს ეროვნული ისლამური საბჭოს გადაწყვეტილების მიხედვით: „ყარს-ბათუმის ვილაეთების, ახალციხის, ახალქალაქის, შარურის, ნახჩევანის, სურმელის, სამხრეთ-აღმოსავლეთ ერევნის სანჯაყების მოსახლეობამ ერთობლივად შექმნა სამხრეთ-დასავლეთ კავკასიის მთავრობა და 5 მუხლიანი კომუნიკე მიიღო.

კომუნიკეს მე-5 მუხლის მიხედვით პარლამენტის წევრების არჩევამდე სამხრეთ-დასავლეთ კავკასიის რესპუბლიკისათვის „ეროვნულ საბჭოს“ უნდა ეხელმძღვანელა. ამ განცხადებიდან ჩანს, რომ ფარულად შექმნილი აღნიშნული მთავრობის სახელის ქვეშ „ყარსის ეროვნული ისლამური საბჭოს მთავრობა“ იყო ნაგულისხმევი. 1918 წ. 15 დეკემბერს ფარული კენჭისყრით გამოცხადდა სამხრეთ-დასავლეთ კავკასიის დემოკრატიული მთავრობის დამოუკიდებლობა, ხოლო 1919 წ. 25 მარტს გაიხსნა პარლამენტი, რომლის წევრები აირჩიეს და დამტკიცდნენ პარლამენტის 27 მარტის გადაწყვეტილებით³⁰.

ყარსის II კონგრესზე ეროვნული საბჭოს მთავრობის გადაწყვეტილების მიხედვით იგი რჩებოდა კავშირში ოსმალეთის სახელმწიფოსა და ხალიფასთან, იყენებდა თურქეთის დროშას, სამართლისა და ქვეყნის მართვის საქმეებს წარმართავდა ოსმალური კანონების მიხედვით³¹.

ყარსის III კონგრესი, ჩატარდა 1919 წლის 17-18 დეკემბერს. ზოგი წყაროების მიხედვით, სამხრეთ-დასავლეთ კავკასიის მთავრობა შექმნილია ამ კონგრესის შემდეგ³². თუმცა „მთავრობა“ ფარულად II კონგრესზე შეიქმნა. სადაც იგი „ყარსის ეროვნული ისლამური საბჭოს“ სახელით იწოდებოდა, ხოლო III კონგრესის შემდეგ სახელწოდება „სამხრეთ-დასავლეთ კავკასიის მთავრობა“ იხმარებოდა.

სამხრეთ-დასავლეთ კავკასიის მთავრობამ, როგორც ნამდვილ მთავრობას შეეფერებოდა, შექმნა მინისტრთა კაბინეტი. 1919 წ. 1 მარტს გახსნილ პარლამენტის სხდომაზე მიიღო 18 მუხლიანი კონსტიტუცია, დაამტკიცა დროშა და გერბი, შექმნა არმია. იგი წარმოადგენდა დემოკრატიულ რესპუბლიკას.

ყარსში შექმნილ „სამხრეთ-დასავლეთი კავკასიის მთავრობის“ კონსტიტუციის 1, მე-2, მე-4 მუხლების მიხედვით, ევროპის სახელმწიფოების მიერ 6 ვილაეთის (არზრუმის, ვანის, დიაბეკირის, ბითლისის, სივასის და მამურა-

თულაზიზის) თურქეთისაგან გამოყოფის და სხვა რომელიმე ქსევენისადმი გადაცემის შემთხვევაში „ყარსის მთავრობა“ რჩებოდა თურქეთის შემადგენლობაში. ბათუმიდან ნახსენებამდე არსებულ „ყარსის მთავრობის“ საზღვრებში ოფიციალურ ენად თურქული იყო გამოცხადებული³³.

სამხრეთ-დასავლეთ კავკასიის მთავრობა იყო მეორე თურქული სახელმწიფო, რომელმაც დამოუკიდებლობა გამოაცხადა 1919 წ. 28 მაისს გამოცხადებულ აზერბაიჯანის დამოუკიდებლობის შემდეგ.

სამხრეთ-დასავლეთ კავკასიის მთავრობის 1919 წ. 1 თებერვალს გამოქვეყნებულ სასაზღვრო დეკლარაციის მიხედვით მოსახლეობის სტატისტიკური მონაცემები შემდეგნაირად გამოიყურება:

სულ 1. 738.478 კაცი

აქედან 1.534.814 მუსლიმი

227.324 ბერძენი, სომეხი, მაღაკანი და რუსი.

რუსების მიერ 1917 წ. ყარსისა და ბათუმის ვილაეთებში ჩატარებული მოსახლეობის აღწერის მიხედვით სულ იყო 805.423 მოსახლე,

აქედან 557.150 მუსლიმი

49.232 სომეხი

27.706 რუსი

36.172 ქართველი³⁵.

სხვა წყაროების მიხედვით ელვიე-ი სევესეს მოსახლეობა მთლიანად შეადგენდა 985.000, აქედან 700.000 მუსლიმი,

200.000 სომეხი,

40.000 ბერძენი,

30.000 რუსი,

15.000 ქართველი იყო³⁶.

მთავრობა, თავისი პოლიტიკური აღიარების მოპოვებასთან ერთად, ქართველებისა და სომხების წინააღმდეგ იბრძოდა. ამას გარდა კატეგორიულად უპირისპირდებოდა ყარსში ჩამოსული, ინგლისელი გენერლების სურვილს, რომელთაც აქ სომხების ჩამოსახლება სურდათ.

1918 წ. 13 აპრილს ინგლისელებმა აიღეს ყარსი, დააპატიმრეს პარლამენტის წევრები, დაშალეს მთავრობა და მისი 12 წევრი მაღტაში გადაასახლეს. უფრო ადრინდელი გადაწვეტილების მიხედვით, „სანამ ჩამოვიდოდა სომხური მმართველობა და ეს ვილაეთი სომხეთის რესპუბლიკას გადაეცემოდა, სამხარეთო კომიტეტის მიერ შეთავაზებული წევრებისაგან“³⁷ (6 თურქი, 1 ბერძენი, 1 რუსი) შეიქმნა დროებითი მთავრობა, რომელიც „სახალხო მმართველობის კომიტეტის“ სახელს ატარებდა³⁸.

ინგლისელებმა, რომლებსაც ინგლისურ სამხედრო ფორმაში გადაცემული სომხები ჩამოჰყავდათ, 1919 წ. 30 აპრილს ყარსის მმართველობა გენერალ ოსებიანს და გენერალ ფორდანივს გადასცეს.

სამხრეთ-დასავლეთ კავკასიის მთავრობის განადგურების შემდეგ ინგლისელებმა ელვიე-ი სელასე ქართველებს და სომხებს საჩუქრად გადასცეს, სადაც თურქების მასობრივი ელვრა განხორციელდა. განსაკუთრებით 1919-1920 წწ. სომხების მიერ ჩადენილი ელვრის საფუძველზე ათასობით თურქი გამოესალმა სიცოცხლეს, ხალხის ნაწილი კი იძლებული გახდა ანატოლიაში გაქცეულიყო.

მთავრობის დაშლის შემდეგ ოლთისში, ორთაყალეში, ყალიზმანში, არტანსა და ბათუმში დარჩენილმა ეროვნულმა საბჭოებმა განაგრძეს ბრძოლა სომხების წინააღმდეგ.

ელვიე-ი სელასეს საკითხი ანატოლიაში მიმდინარე ეროვნულ განმანთავისუფლებელი ბრძოლისაგან ცალკე არ იდგა. სწორედაც 1919 წ. 23 ივლისი - 7 აგვისტოს არზრუმის კონგრესზე მიღებული გადაწყვეტილების მე-6 მუხლის ძალით (სადაც სახელმწიფოს საზღვრებად დადგენილი იყო ტერიტორია მუდროსის ზავამდე) ელვიე - ი სელასეც ეროვნული საზღვრების შემადგენლობაში რჩებოდა და ეროვნულ-განმთავისუფლებელი მოძრაობის ნაწილად იგულისხმებოდა. იგივე გადაწყვეტილებები იქნა მიღებული სივასის კონგრესზე და „ეროვნული პაქტის“ მეორე მუხლის მიხედვით, ელვიე-ი სელასეს მოსახლეობის გათავისუფლებისთანავე იქ პლებისციტი უნდა ჩატარებულიყო³⁹.

ამასთან ერთად, ანკარაში დიდი ეროვნული მეჯლისის გახსნის მეორე დღეს, 1920 წ. 24 აპრილს მუსტაფა ქემალ ფაშას მიერ ნათქვამი-„ერზრუმში თურქი ხალხის მიერ აღიარებულ საზღვრებს, რომლებიც მოიცავს ტერიტორიას 1918 წ. 30 ოქტომბრის ზავამდე, აღმოსავლეთში ელვიე-ი სელასეს ჩათვლით განსაზღვრეთ“-არის მინიშნება ანკარის მთავრობის მიერ ამ საკითხის ოფიციალურად დაინტერესებისა.

ამგვარად, სომხების მიერ მხარის ხალხის მისამართით ჩადენილი ზეწოდის მოწმე, შეიარაღებით და სამხედრო პერსონალით გამზადებული XV კორპუსის მეთაურის ქიაზიმ ყარაბეკირ ფაშას დაუინებელი მოთხოვნის საფუძველზე პოლიტიკური და სამხედრო თვალსაზრისით მომზადებულმა მთავრობამ მოქმედება დაიწყო.

თავდაპირველად, 1920 წ. ივნისში, XV კორპუსის ხელმძღვანელობამ, რომელსაც გადაერქვა სახელი და ეწოდა აღმოსავლეთის ფრონტის სარდლობა, 1920 წ. 28 სექტემბერს აღმოსავლეთის ფრონტზე პირველი სამხედრო ოპერაციები წამოიწყო. 28 სექტემბერს სარიყამიში, ხოლო 30 სექტემბერს მერდანიკი იქნა გათავისუფლებული. თუმცა, პოლიტიკური მიზეზების გამო, სამხედრო მოქმედებები შეჩერდა. იგი კვლავ განახლდა 28 ოქტომბერს და აღმოსავლეთის ფრონტის II ოპერაციის დროს, 1920 წ. 30 ოქტომბერს, გათავისუფლდა ყარსი. ამგვარად, ყარსის ისტორიულ ტყვეობას ბოლო მოეღო. თურქეთის ეროვნული არმიის ელვიე-ი სელასეს ტერიტორიაზე წინსვლის პერიოდში, I მსოფლიო ომში მომხდარის მსგავსად, აქ შექმნილი

ეროვნული მილიციის რაზმები ესმარებოდნენ ჩვენს არმიას და ერთობლივად ებრძოდნენ სომხებს.

აღმოსავლეთის ფრონტის სარდალი ქაზიმ ყარაბეკირ ფაშა 6 ნოემბერს გიუმრში შევიდა და 1920 წ. 30 დეკემბერს ხელმოწერილი გიუმრის ზავის თანახმად საომარი მოქმედებანი სომხეთთან შეწყდა. ამგვარად, თურქეთის ეროვნული მეჯლისის მთავრობამ პირველ სამხედრო გამარჯვებას მიაღწია და პოლიტიკური ხელშეკრულება დადო.

ამ დროს გაჩნდა კავკასიაში შემოსული რუსების მიერ ბათუმის ადების საშიშროება. 1921 წ. 19 თებერვალს ოფიციალურად დაწყებული რუსეთ-საქართველოს ომის გამო, თურქეთის მთავრობამ 1921 წ. 21 - 22 და 22-23 თებერვალს საქართველოს მთარობას არტაანისა და ართვინის დაცლის თაობაზე ომის ნოტა⁴¹ გაუგზავნა, 23 თებერვალს ართვინის და არტაანის მხარეები დედასამშობლოს შეუერთდნენ. ყარსისა და არტაანის სანჯაყების გათავისუფლების შემდეგ ჯერი ბათუმზე მიდგა.

გენშტაბის მეთაურმა ფეფვი ფაშამ თავის 1921 წ. 8 მარტის გამოსვლაში მოითხოვა, რომ საქართველოს მთავრობის მოთხოვნისა და თურქეთის მთავრობის მინისტრთა საბჭოს გადაწყვეტილების საფუძველზე, სანამ მოგვარდებოდა საქართველოსა და კავკასიის საკითხი, მანამ 9 მარტის საღამოს საათებისათვის თურქეთის არმიას დაეწყო სამხედრო მოქმედება ბათუმის სანჯაყის, ახალციხის და ახალქალაქის დროებით დაკავების მიზნით⁴².

შეტევაზე გადასულმა ქაზიმ ქარაბეკირ ფაშამ 9 მარტს ახალციხე გაათავისუფლა, საბოლოოდ 11 მარტს თურქული არმია ბათუმში შევიდა⁴³. ამრიგად 1878-1918 და 1918-1921 წწ. დედასამშობლოსაგან ორჯერ მოწვევითი ელვიე— ხელახე საბოლოოდ შეუერთდა სამშობლოს. 1921 12-13 მარტს მთავრობიდან მოსული ბრძანებით ქაზიმ ბეის მოეთხოვა ბათუმში თურქული ხელისუფლების ჩამოყალიბება⁴⁴. თავის მხრივ პოლკოვნიკმა ქაზიმ ბეიმ 17-18 მარტს ბათუმში შექმნა თურქული ადგილობრივი მმართველობა, ხოლო თვითონ მხარის გამგებლის მოვალეობის შესრულებას შეუდგა.

ბათუმში პოლიტიკურმა და სამხედრო მოქმედებებმა სხვანაირი სახე მიიღო. ბათუმში მყოფმა მენშევიკურმა ქართულმა მთავრობამ 16 მარტს ბათუმში ბოლშევიკებს გადასცა და 17 მარტს ქალაქი დატოვა⁴⁵. იმავე პერიოდში მოსკოვში მოლაპარაკების მიზნით ჩასულმა თურქეთის დელეგაციამ 1921 წ. 16 მარტს ხელი მოაწერა მოსკოვის ხელშეკრულებას.

კავკასიაში ბოლშევიკური ძალაუფლების დამყარების მიზნით მოქმედი წითელი არმია 18 მარტს ბათუმში შევიდა, ხოლო 1921 წ. 19 მარტს საქართველო გამოცხადდა საბჭოთა რესპუბლიკად.

ბათუმში თურქულ არმიასა და ბოლშევიკურ არმიას შორის მომხდარი შეტაკებების გამო ქაზიმ ქარაბეკირმა კავკასიის 29 საკავალერიო პოლკის მეთაურს წერილი გაუგზავნა; წერილში იგი აღნიშნავდა „ბათუმში ერთი

პერიოდი ეკუთვნოდა თურქეთს, რაც თქვენთვის ცნობილი უნდა ყოფილიყო. გარდა ამისა, ქართულმა მენშევიკურმა მთავრობამ მთელი ეს მხარე ჩვენ გადმოგვცა“. ამ წერილით იგი აპროტესტებდა თურქ ჯარისკაცებზე თავდასხმებს და წითელი არმიის მიერ ბათუმის დაკავებას⁴⁶.

მოსკოვში 16 მარტს ჩვენი დელეგაციის მხრიდან ხელმოწერილი ხელშეკრულების თაობაზე 20 მარტს გაგზავნილი შიფროგრამის გამო ბათუმში დამატებითი სამხედრო ძალები აღარ იქნა გაგზავნილი⁴⁷. 21 მარტს ქიაზიმ ყარაბეკირ ფაშას აცნობეს, რომ მინისტრთა საბჭომ მიიღო მოსკოვის ხელშეკრულება და იგი განსახილველად გადაეცა მეჯლისს⁴⁸.

ამის გამო 22 მარტს ქიაზიმ ყარაბეკირ ფაშამ დეპეშა გაუგზავნა წითელი არმიის მეთაურს გეკერს, სადაც ხელშეკრულების საფუძველზე ნახსენები ტერიტორიის საქართველოს ძალაუფლების ქვეშ გადასვლას და ჩვენი არმიის გამოსვლას აცნობებდა. ამასთანავე ითხოვდა, რომ ამ ხარეში დარჩენილი მოსახლეობის წინააღმდეგ არ ყოფილიყო გამოყენებული ძალადობა, რადგანაც ხელშეკრულების მუხლების მიხედვით მათ თავისუფალი ცხოვრების გარანტია ეძლეოდათ⁴⁹.

ჩვენი არმია 28 მარტს ბათუმიდან გამოვიდა. ბათუმი დატოვა მისმა გამგებელმა ქიაზიმ ფაშამაც. 30 მარტს წითელი არმია სარფის საზღვრამდე მოვიდა.

ბათუმის დარჩენა დედასამშობლოს საზღვრებს გარეთ მიიმედ განიცადეს, როგორც იქ მაცხოვრებელმა ხალხმა, ასევე თურქეთის მეჯლისში ბათუმის წარმომადგენლებმა.

ბათუმიდან ანატოლიის ცენტრალურ რაიონში დაიწყო ხალხის მასობრივი ღტოლვა, მართალია, ისინი იქ მონურ მდგომარეობაში იყვნენ, მაგრამ ბათუმისადმი მონატრების სურვილი მათში არ ქრებოდა.

ამგვარად, 1878 წლიდან მოყოლებული ელვიე ი სელასეს დედასამშობლოსაგან მოწვევებს ბოლო მოეღო, თუმცა ბათუმის გამოკლებამ ნაღველი და ტკივილი გამოიწვია.

Esin DAYI

ELVIYE-İ SELÂSE/THREE SANJAK

summary

The district of Kars, Ardahan and Batum called Elviye-i Selâse or Three Sanjak which were belonging to Ottoman Empire had to be left as war compensation to Russia according the items of Ayestefanos agreement in 1878 Between 1878-1918 for forty years, the people of Three Sanjak who had be slavery of Russia refused seperateness from homeland and Ottomann Empire didn't give up the district which had been left inevitably.

At last at 3 March 1918 according to the Brest-Litovsk Agreement, There Sanjak joined to homeland because of the result of a referendum. But after Mondros Armistice at 30 October 1918 as The Entente Powers forced Turkish Army to leave from the district, the people of Three Sanjak became undefended again.

But the district people set up "Kars National Islam Council" as the first national defence council to show that the district was a Turkish land, they had the population density and historical, cultural and religious existence of them and they set up "South-west Caucasian Administration.

Three Sanjak people struggle in military and political ways with their formal government against English, Russian, Armenian and Georgian demands and politics till the date of 13 April 1919 which English troops occupied Kars and annuled the Caucasian Government For this reason, this second national struggle in Three Sanjak which began in 1918 continued till the salvation of Kars, even till Moscow Agreement at 16 March 1921.

თინა იველაშვილი*

დღეობა კავკასორში და მისი ისტორიული ძირები

2000 წლის ზაფხულში, თურქეთში ყოფნის დროს, ჩვენ საშუალება მოგვეცა, ართვინის მიდამოებში მეტად საინტერესო დღეობას დავსწრებოდით, რომელიც *კავკასორის* სახელითაა ცნობილი. იგი ყოველი წლის ივნისის ბოლო რიცხვებში, შაბათ-კვირას (დღეობა ორდღიანია) იმართება. ტრიალას მთაზე (ასე ეძახის იქაური მოსახლეობა იმ ადგილს, სადაც ეს დღეობა ტარდება) საგანგებოდ რკინა-ბეტონით, მრგვალად, ამფითეატრის მსგავსადაა გაკეთებული საჭიდაო მოედანი მწვანე კორდით.

დღეობაზე ძირითადად თავს იყრის ართვინის, კოლა-არტაანის, იმერხევის, შავშეთის მოსახლეობა. მთხრობელთა მითითებით, სხვა „დეველეთიდანაც“ (ანკარა, იზმირი, სტამბოლი და ა. შ.) მოდის ხალხი. პირველ დღეს, წონითი კატეგორიების მიხედვით, ძალას ცდიან ზემოაღნიშნული რეგიონების სოფლებიდან მოსული ახალგაზრდები. საპრიზო ადგილებზე გასულებს ფულადი გასამრჯელოთი ასაჩუქრებენ. ამავე დღეს, პარალელურად ხდება მოჭიდავე ბულების გაზომვა. ამ მონაცემების მიხედვით საზღვრავენ მის წონას, რადგან ბულების შერკინება წონითი კატეგორიების შესაბამისად ხდება. თითოეულ წონით კატეგორიაში (ასეთი კი რამდენიმეა) გამარჯვებულისათვის დაწესებულია ფულადი ჯილდო ორასიდან ათასხუთას დოლარამდე.

საჭიდაოდ ბულები ცალკეულ ოჯახს მოჰყავს. შეიძლება ერთი სოფლიდან ან ოჯახიდანაც კი ასპარეზობაში მონაწილეობა რამდენიმე ბულამ მიიღოს. ეს იმაზეა დამოკიდებული, ვის აინტერესებს ბულების საჭიდაოდ გაწვრთნა. გაწვრთნას კი საკმაოდ დიდი დრო (ოთხი-ხუთი წელი), ნებისყოფა და ცოდნა-გამოცდილება სჭირდება.

მოსახლეობაში მეტად დიდია ინტერესი *კავკასორში* მონაწილეობის მიღებისა. ეს იქიდანაც ჩანს, რომ 2000 წელს გამართულ დღეობაზე ასპარეზობაში მონაწილეობა ასხუთმა ბულამ (თითოეულს ნომერიც ეწერა) მიიღო.

წონითი კატეგორიების მიხედვით ხდება საჭიდაოდ ბულების გამოყვანა (თავდაპირველად მსუბუქ წონაში იძახებენ და შემდეგ თანდათანობით მძიმე

* პროფ., თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ახალციხის ფილიალი

წინააღმდეგობა გააძლიერა). საასპარეზო მოედანზე ბუღა ოჯახის რამდენიმე წევრის (მნიშვნელობა არ აქვს ქალი თუ კაცი, ძირითადად კი ის, ვინც მას წერტონის) თანხლებით გამოჰყავთ. უსაფრთხოებისა და მაყურებელთა დაცვის მიზნით, არენის შესასვლელს მსხვილკალიბრიანი შაშხანებით შეიარაღებული სამხედრო ნაწილი იცავს, რათა ჭიდაობისას გაღიზიანებული პირუტყვის ადგილზე ლიკვიდაცია მოახდინოს.

უნდა ითქვას, რომ ბუღები ისე ჰყავთ გაწვრთნილი, ძნელად თუ რომელიმე გახედდეს. ჩვენ მთელი დღე თვალს ვადევნებდით მათ შერკინებას, მაგრამ გაავებული პირუტყვი არ გვინახავს. ყოველი მათგანი პატრონების თანხლებით ჭიდაობის დაწყებამდე და დამთავრების შემდეგ მშვიდად მიდიოდნენ ხალხის შუაში (მოედანზე შესასვლელის ორივე მხარეს, საკმაოდ დიდი რაოდენობის მაყურებელი იყრის თავს).

მართალია, ამ დღეობას, ხელისუფლების მიერ, სულ რაღაც ოცი წლის წინ მიეცა ორგანიზებული ხასიათი (სწორედ 2000 წელს იყო მისი ოცი წლისთავი), მაგრამ ჩვენს ხელთ არსებული წერილობითი წყაროებისა და ეთნოგრაფიული მასალების მიხედვით, მას საკმაოდ ღრმა ისტორიული ფესვები უნდა ჰქონდეს, როგორც წინა აზიის, ისე კავკასიის უძველესი მოსახლეობის ტრადიციულ ყოფაში.

საერთოდ, საქართველოს ყველა კუთხეში ბუღების ჭეღობა-ჭიდაობა გაზაფხულის დღესასწაულთა ციკლში იყო მოქცეული. ასე მაგალითად: აჭარის ცალკეულ ხეობაში ბუღების ჭიდაობა აპრილის პირველი კვირიდან იწყებოდა. მოსახლეობას სასურველად მიაჩნდა, რომ ეს ასპარეზობა პარასკევს დღეს დამთხვეოდა. ე. შამილაძის მითითებით „აღნიშნული ცერემონიის მუსლიმანური წმინდა დღისადმი დამთხვევა გვიანდელი მოვლენაა. წარმართული სარწმუნოებისათვის დამახასიათებელი თარიღის აღდგენა კი ამჟამად ძალზე ძნელდება. საერთოდ, აპრილის დასაწყისი, აჭარაში ხენათესვის კომპანიის დასაწყისს ემთხვევა და ხალხური წეს-ჩვეულებების (ე. წ. ქაშატობა, პირველი ხნულის გავლება და ა. შ.) შესრულებაც ამ პერიოდისათვისაა დამახასიათებელი“¹.

მთაში წასვლამდე თითოეულ სოფელში აპრილის დასაწყისიდან ბუღების ჭიდაობა ეწყობოდა. ამ ასპარეზობისათვის ყოველ სოფელში გამოყოფილი იყო სპეციალური ადგილი. შეჯიბრების დღეს სოფლის ხალხი თავს იყრიდა

¹ ე. შამილაძე, კორიდას ადრეული ფორმების ისტორიისათვის საქართველოში ეთნოგრაფიული მონაცემების შექმნა/სამხრეთ საქართველოს მოსახლეობის კულტურისა და ყოფის საკითხები, თბ., 1973., გვ. 46.

ამ ადგილას. არენაზე გამოსულ ბულებს პატრონები შეძახილით ამხნეებდნენ. ჭიდაობაში ბულის გამარჯვებას, მის პატრონთან ერთად მთელი ნათესაე-ახლობლებიც ზეიმობდნენ.

გარდა აპრილის დასაწყისში გამართული ბულების ჭიდაობისა, როდესაც სოფელში მიწათმოქმედებასთან დაკავშირებული სასოფლო-სამეურნეო საქმიანობა ოდნავ შემსუბუქდებოდა, მოსახლეობას გვიან გაზაფხულზე (მაისის დასაწყისში) პირუტყვი ყიშლებში, ხოლო მაისის ბოლოს კი მთაში გადააყავდათ და გადააყავთ დღესაც. საზაფხულო იალაღებზე ივნისის მესამე-მეოთხე შაბათ-კვირას იმართებოდა დღეობა „შუამთობა“, რომელიც ტრადიციულად მისთვის შერჩეულ ადგილას (ტბისპირა ვაკე ადგილი) ტარდებოდა. მასში არა მხოლოდ ერთი სოფლის, არამედ რიგი სოფლების მოსახლეობა იღებდა მონაწილეობას. დღესასწაული ორდღიანი იყო და მთავრდებოდა ხარების ჭიდაობით - „ბუღრაობით“. იშვიათად, რომ თითოეულ სოფელს თავისი რამდენიმე გამორჩეული ფალავანი (ბულა ან ხარი) რომ არ ჰყოლოდა. საასპარეზო არენაზე ერთმანეთს ბულების ახალ-ახალი წყვილი ცვლიდა. ეს შეჯიბრი ერთ კვირამდე გრძელდებოდა. ეთნოგრაფიული მასალებიდან ჩანს, რომ აჭარელ მესაქონლეებს მოჭიდავე ბულებთან ერთად, ხშირად მეზობელ კუთხეებშიც იწვევდნენ საასპარეზოდ, სადაც ისინი მაყურებელს თავიანთი გამოზრდილი პირუტყვის ოსტატობასა და ხელოვნებას უჩვენებდნენ².

თითოეული ოჯახი, ჭიდაობისათვის სახარე ხბოს საგანგებოდ არჩევდა, რომელსაც წვრთნიდა და გარკვეულ იღეთებს ასწავლიდა. ერთი წლის ასაკიდან იწყებდნენ მის წვრთნას. ჭიდაობას სამი წლის ასაკიდან აწყებინებდნენ. ხუთი წლიდან ბულა საჭიდაოდ მწიფდებოდა. რვა-ათ წლამდე კი კარგ მოჭიდავედ ითვლებოდა. ათი წლის შემდეგ კი ჭიდაობის თვისებებს კარგავდა, ამიტომ ასუქებდნენ და კლავდნენ³.

ჭიდაობის პროცესში გამარჯვებულად ითვლებოდა ის ბულა, რომელიც შერკინების დროს მოწინააღმდეგეს წამოაჩოქებდა ან სარბიელს დაატოვებინებდა. მეთვალეყურენი (გამოცდილი რამდენიმე პიროვნება) ფხიზლად ადევნებდნენ თვალყურს, რომ გამარჯვებულს დამარცხებული არ დაეზიანებინა. ყოფილა შემთხვევა, რომ საჭიდაოდ გამოსული ბულებიდან, ურთიერთდაზვერვის შემდეგ, მშვიდობიანად გაეცლებოდნენ ერთმანეთს. ასეთ შემთხვევაში ორივე ღირსეულ მოწინააღმდეგედ ითვლებოდა და გამარჯვებას თანაბრად

² იქვე, გვ. 45.

³ იქვე, გვ. 46.

ინაწილებდნენ. არც ის იყო გამორიცხული, რომ მოთელვის შემდეგ ერთ-ერთი ნებაყოფილობით ტოვებდა ასპარეზს.

საერთოდ ბულების ჭიდაობა/ჭველობა გაზაფხულის დღესასწაულთა ციკლში იყო მოქცეული. იგი აპრილის პირველი კვირიდან იწყებოდა და მთელ კვირას გრძელდებოდა. ვ. შამილაძის მითითებით, აპრილის დასაწყისში ხენა-თესვის დაწყებას ემთხვევა და მთელი რიგი ხალხური რიტუალური წეს-ჩვეულებებიც ამ პერიოდისათვის სრულდებოდა⁴.

ჩვენს მიერ ანალოგიური მასალა დამოწმებულია შავშეთში. არსებული ეთნოგრაფიული მონაცემების მიხედვით, შავშეთში ყოველი სოფელი ზაფხულობით (ივნისიდან) საქონელს იაილაზე (მთაში) მიდევნის, რომელსაც მწყემსად მამაკაცები, ხოლო რძის პროდუქტების დასამზადებლად ქალები მიჰყვებიან. იაილაზე დაბანაკების მესამე დღეს, ყოველ სოფელში ცალ-ცალკე იმართება ბულების ჭიდაობა. სოფელში გამარჯვებული ბულები (ან ბულა, გააჩნია რამდენ წონით კატეგორიაში ჭიდაობდნენ) საასპარეზოდ მიჰყავთ ქ. ართვინის მახლობლად გამართულ ზემოთ დასახელებულ დღეობაზე საასპარეზოდ.

ხარის დიდი როლი საქართველოს ყველა კუთხის მოსახლეობის მეურნეობაში მკაფიოდ აისახა მთელ რიგ წეს-ჩვეულებებსა და რელიგიურ რწმენა-წარმოდგენებში. ხარი აქტიურად მონაწილეობდა საგაზაფხულოდ გამართულ სანახაობით წარმოდგენებში. ასე მაგალითად, სამხრეთ საქართველოში დიდმარხვის დადგომის წინა კვირას (ყველიერში) ყველა სოფელი დიდი ზემოთ აღნიშნავდა. ხალხი ცეკვა-თამაშითა და სხვადასხვა სახის სანახაობითი წარმოდგენებით ერთობოდა. ამ სანახაობებში ყველაზე მნიშვნელოვანი და საინტერესო იყო ჭიდაობა (როგორც მამაკაცების, ისე ხარების). სოფელში ცალკეულ ოჯახს თუ ვერა, უბანს მაინც გამოჰყავდა საუკეთესო ხარი საჭიდაოდ. ასპარეზობის დაწყებამდე საჭიდაოდ გამოყვანილ ხარებს ზოგიერთ სოფელში (ბარაღეთში, კოთელიაში, ვარევანში, ხიზაბაერაში, საროში და ა. შ.)⁵ წასახალისებლად ვედროებით ღვინოს ასმევდნენ. გამარჯვებულად ითვლებოდა ის, რომელიც შერკინების დროს მოწინააღმდეგეს მუხლებზე დააჩოქებდა ან უბრძოლველად მოედნიდან განდევნი-

⁴ ნ. აბაკელია, ხარის სიმბოლო ქართულ მითო-რიტუალში, მნათობი, №4, თბ., 1992, გვ. 46.

⁵ ვ. ლაფაჩი, სოფელი ბარაღეთი (ისტორიულ-ეთნოგრაფიული გამოკვლევა). საკანდიდატო დისერტაცია (ხელნაწერი), თბ., 1993, გვ. 147.

და. ადიგენის რაიონის მთელ რიგ სოფლებში (უღე, არალი და ა. შ.) ხარებთან ერთად პარალელურად, ცალკე კამეჩებს და ყოჩებსაც აჭიდავებდნენ⁶.

სამცხე-ჯავახეთში ხარების შერკინების რიტუალი, ზემოთგანხილული, აჭარაში გავრცელებული ბუღების ჭიდაობის ანალოგიურია და იგი საერთოდ ხარის კულტს უკავშირდება⁷. მესხეთის ტერიტორიაზე (სოფ. ხიზაბავრა) აღმოჩენილი, ბრინჯაოსაგან დამზადებული ხარის პატარა ქანდაკება, მკვლევართა მიერ სადღესასწაულო სანახაობებში მონაწილე რიტუალურ ცხოველად არის მიჩნეული⁸.

ხარის კულტის არსებობასთან დაკავშირებით საინტერესოა საქართველოს მთაში (კერძოდ სვანეთში) დიდი ღმერთის წმინდა ხარების - ვისხეების დაფიქსირება. ვ. ბარდაველიძის მითითებით სვანეთში ხანგრძლივ დღესასწაულთა ციკლი (რომელიც იწყებოდა თომას კვირის დღეს და გრძელდებოდა ორიდან ექვს კვირამდე, ე. ი. საგაზაფხულო დღეობათა თითქმის მთელი პერიოდი - თ. ი.) იწყებოდა წმინდა ხარების ბრძოლით. დღეობის დაწყების პირველ დღეს, სოფლის მოსახლეობა უხუცესთა წინამძღოლობითა და შესაწირავი ხარებითურთ საკრებულო ადგილზე - სვიფზე, - ხარების საჭიდაო მოედანზე, - იკრიბებოდა.

შესაწირავ ხარებს ჭიდაობის დაწყებამდე მხნეობის მომატების მიზნით არაყს ასმევდნენ. ვისხეების დაჭიდებისას გამარჯვებული სოფელი დარწმუნებული იყო, რომ იმ წელიწადს მას ბარაქა და კეთილდღეობა გარანტირებული ჰქონდა. ჭიდაობის შემდეგ შესაწირავ ხარებს დიდ ღმერთს (ხოშა დერმეთს) უძღვნიდნენ მსხვერპლად⁹.

წმინდა ხარების ჭიდაობა ფიგურირებს ქართველი ხალხის უძველესი წარმართული ქალ-ღვთაების ლილეს საგალობელშიც.

„მთა საბუღრაოდ ეცოტაეებათ
ოქროს რქებიან შენს საღმრთო ხარებს,
იალაღებზე რომ ჭიდაობენ,
იდრიკებიან თეთრი ქედები“¹⁰.

მასალის დამოწმება სხვა კუთხეებიდანაც შეიძლება, მაგრამ ესეც საკმარისია იმ ვარაუდის დასასაბუთებლად, რომ ბუღების (ხარების)

⁶ *მ. მკალათია*, მესაქონლეობა მესხეთში, მესხეთ-ჯავახეთი, თბ., 1972.

⁷ *ც. ლაფაჩი*, დასახ. ნაშრომი, გვ 60; *გ. ჩიტაია*, შრომები, III, თბ., 2001.

⁸ *Т. Н. Чубинишвили, Т. И. Татишвили, О. С. Габашвили*, Археологические разведки в Южных регионах Грузии 1953-1955 гг., *Советская Археология*, № 4, М., 1957., с. 126.

⁹ *В. В. Бардавелидзе*, Древнейшие религиозные верования и обрядовое графическое искусство грузинских племен, Тб., 1957, с. 90.

¹⁰ *აკ. გელოვანი*, მითოლოგიური ლექსიკონი, თბ., 1983, გვ. 282.

ჭიდაობა ადრინდელი ხანიდანვე კავკასიის ძირძველი მოსახლეობის ტრადიციულ რელიგიურ-მაგიური ქმედების სანახაობას წარმოადგენდა.

აღსანიშნავია ის გარემოება, რომ საქართველოს ყველა კუთხეში სასოფლო თუ რეგიონალური ხარების ჭიდაობა წინასწარ შერჩეულ იმ ტბათა (პალაკაციო-ჩილდირი, ტაბაწყური, ფარავანი, ერწო და ა. შ.) მიდამოებში იმართებოდა, სადაც ხალხური ლეგენდების მიხედვით წყლის ხარი - ბუღა ბუღობდა. ხალხის რწმენით იგი დროგამოშვებით წყლიდან ამოდიოდა, ნახირის ბუღას ჭიდაობაში ამარცხებდა და სოფლის ძროხა-დეკეულს თვითონ ანაყოფიერებდა. თ. ჩიქოვანის ვარაუდით, ბუღების ჭიდაობა თავდაპირველი სახით ნაყოფიერების სიმბოლოდ მიჩნეულ წყლის კულტისა და მის სტიქიაში ჩასახულ-აღმოცენებული განაყოფიერების დიდი პოტენციალის მქონე მამრი ბუღისადმი მიძღვნილი მაგიური რიტუალი უნდა ყოფილიყო. ამგვარი ქმედებანი კი კულტურული (გუთნური) მიწათმოქმედებისათვის დამახასიათებელი სამეურნეო ტრადიციით იყო შეპირობებული¹¹.

ისტორიული წყაროებით ცნობილია, რომ კლასიკური ხანის საბერძნეთში (განსაკუთრებით კრეტა-მიკენის კულტურაში), დიონისეს კულტისადმი მიძღვნილ საგაზაფხულო დღესასწაულის დღეობებში და მაგიურ-რელიგიური ხასიათის რიტუალებში ბუღების (ხარების) ჭიდაობას ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ადგილი ეჭირა¹².

საყოველთაოდ აღიარებული ფაქტია, რომ ხარის კულტი წინააზიურ კულტურულ სამყაროში (რომლის შემდგენელ ნაწილს საქართველოც წარმოადგენდა) ძალიან იყო განვითარებული. შინაური ცხოველებიდან ქართველ ხალხში უძველესი დროიდან განსაკუთრებული პატივისცემით ხარი გამოირჩეოდა. ეს ბუნებრივიც იყო, რადგან რთული, მრავალდარგოვანი მიწათმოქმედება (რომელიც საქართველოს ტერიტორიაზე ადრეული ხანიდან არსებობდა) შეუძლებელს წარმოადგენდა ხარის გამოყენების გარეშე.

არქეოლოგიური მონაცემებით საქართველოში ხარი, როგორც ერთ-ერთი უძველესი და უნივერსალური სიმბოლო, გვიან ბრინჯაოსა და ადრე რკინის ხანაში ჩნდება¹³, სწორედ ამ პერიოდში, როდესაც გუთნური მიწათმოქმედება ვითარდება. კულტურული (გუთნური) მიწათმოქმედების წარმოებისათვის კი ხარის ძირითადი თვისებები - ძალა და ნაყოფიერება აუცილებელი თანმხლები პირობაა. ამიტომ გასაკვირი არ უნდა იყოს ის ფაქტი, რომ

¹¹ თ. ჩიქოვანი, "შუამთობა, გაზ. „ფენიქსი“, №4, თბ., 1993.

¹² Б.А.Богаевский, Крет и Микены. М.-Л., 1924.

¹³ ნ. აბაკელია, სიმბოლო და რიტუალი ქართულ მითოლოგიაში, თბ., 1997.

ქართველმა მხენელ-მთესველებმა ეს კეთილშობილი პირუტყვი კულტის რანგში აიყვანა. ხარის კულტის მანიშნებელია კავკასიის არა ერთ არქეოლოგიურ ძეგლზე (დვინი, მეწამორი, მელი-დელე, ყათლანისხევი, ნაცარგორა, ხოვლეგორა და ა. შ.) აღმოჩენილ სალოცავში ხარის გამოსატყულებისა და ქანდაკებების სიმრავლე¹⁴. მკვლევართა აზრით ძვ. წ. ა. II-I ათასწლეულებში სამხრეთ კავკასიაში ხარი წმინდა ცხოველად ითვლებოდა და მოსახლეობა თაყვანს სცემდა მას. ხარი წარმოადგენდა ასტრალურ სამყაროსთან დამაკავშირებელ წმინდა ცხოველს, განასახიერებდა მზის ღვთაებას და უშუალოდ უკვშირდებოდა მიწათმოქმედებას¹⁵.

ხარი წარმოადგენდა ერთ-ერთი ძირითადი მწარმოებლური ძალის განსახიერებასა და ნაყოფიერების სიმბოლოს. ამაზე მეტყველებს მისი უშუალო კავშირი და უპირატესი როლი მიწათმოქმედებაში. ამავე დროს ხარი ბოროტებასთან ბრძოლის ინიციატორად გვევლინება. აღნიშნულის დამადასტურებელია საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში გველეშაპთან (ბოროტ ძალასთან) ხარის შებრძოლებისა და მისი გამარჯვების შესახებ დაფიქსირებული არა ერთი თქმულება-გადმოცემა¹⁶.

სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობაში ხარი სხვადასხვა კონტექსტში გვხვდება: სვანეთში იგი ყველაზე ძლიერი და მთავარი ხატის, დიდი ღმერთის (ხოშა ღერმეთის) წმინდა ცხოველს წარმოადგენდა, რომელიც დიდი პატივით ეპყრობოდნენ. დიდი ღმერთის წმინდა ხარი - ვისხვი ლამაზი იყო, მას არ კოდავდნენ, უღელში არ აბამდნენ, უხეშად არ ეპყრობოდნენ. საზოგადოება, რომელშიც წმინდა ხარი იყო, თავს საიმედოდ დაცულად გრძნობდა. ვის ჯოგსაც ეს ხარი მიეკედლებოდა, ბედთან წილხედომილად ითვლებოდა სოფელში. წმინდა ხარებს სიბერემდე ინახავდნენ¹⁷.

ხართან, როგორც წმინდა ცხოველთან დაკავშირებული იყო სხვადასხვა სახის სასწაულჩენა, ამიტომ ისინი სალოცავის დაარსების შესახებ ხალხურ გადმოცემებშიც ფიგურირებენ. ასე მაგალითად: სოფელ ისკალდის (ქვემო სვანეთში) მთავარანგელოზისათვის სალოცავი ადგილის მოძებნა ბულების

¹⁴ გ. ვობეჯიშვილი, სტალინის ნაცარგორა, *მომხილველი*, II, თბ., 1951; დ. ხახუტაიშვილი, უფლისციხე, I, თბ., 1964; К. Х. Кушнарлова, Древнейшие памятники Двьяна, Ереван, 1977.

¹⁵ დ. ხახუტაიშვილი, ადრეული რკინის ხანის სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ზღვისპირა მოსახლეობის რელიგიური რწმენა-წარმოდგენები (ხარის კულტი), *სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ისტორიის საკითხები*, თბ., 1992, გვ. 94.

¹⁶ თ. თჩიაური, თქმულება ერწოს ტბაზე, მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის, XX, თბ., 1979.

¹⁷ ნ. აბაკელია, სიმბოლო და რიტუალი ქართულ მითოლოგიაში, თბ., 1997, გვ. 152.

მეშვეობით მოხდა, თქმულების მიხედვით ორ ბუღას დაადგეს რკინის უღელი და გაუშვეს. იმ ადგილას, სადაც ბუღები გაჩერდნენ, ააგეს მთავარანგელოზის სახელობის ეკლესია¹⁸.

ასევე, ხარების მეშვეობით მოხდა აღმოსავლეთ საქართველოს მთიელეთში „ლომისას“ სალოცავის ადგილის შერჩევა. ლეგენდის მიხედვით, დიდი ხნის წინ „ლომისას ხატი“ თავისი საყმო მოსახლეობით შავშეთის ტერიტორიაზე ყოფილა დაფუძნებული. შავშეთს მტრები შემოსევიან და მოსახლეობასთან ერთად ხატიც ტყვედ ჩაუგდიათ. ამ ხატის ძალით, შვიდი წლის განმავლობაში, დამპყრობლებს არც მოსავალი მოსვლიათ, არც ადამიანებისა და საქონლის ნამატი შერჩენიათ. მათ მკითხავის მეშვეობით გაუგიათ, რომ ხატი ყავდათ ტყვედ და ვიდრე იგი თავისი საყმითი ტყვედ ეყოლებოდათ, უფრო მეტი უბედურება იყო მოსალოდნელი. მათ გადაწყვიტეს გაეშვათ ეს ხალხი და ასეც გააკეთეს. ამ ხალხს ლომა ხარის ქედზე დაბრძანებული ხატი წაუძღვა წინ. სადაც ხარმა შეისვენა, იქ ამ ხატის ნიში ააგეს. ლომისას მთაზე ასული ხარი დაწვა და მოკედა. მისმა მიმყოლმა ხალხმა ამ ადგილას სალოცავი - ეკლესია ააგეს, ხატი შიგ დააბძანეს და ლომისა უწოდეს¹⁹.

ფაქტების მოტანა კიდევ შეიძლება საქართველოს სხვადასხვა კუთხიდან, მაგრამ ვფიქრობთ, ესეც საკმარისი უნდა იყოს იმის საჩვენებლად, თუ რა ადგილი უკავია ხალხური გადმოცემების მიხედვით ხარს სალოცავისათვის ადგილის შერჩევაში.

ხარი, როგორც საკულტო ცხოველი, კალენდარულ დღესასწაულებშიც ფიგურირებს. საქართველოს მთელ რიგ კუთხეებში ახალი წლის მეკვლედ, ოჯახის უფროს მამაკაცთან ერთად, ხარი გვევლინება. ასე მაგალითად: სამცხე-ჯავახეთის მოსახლეობაში ახალი წლის დილით ადრე, ოჯახის უფროსი ტაბლით ხელში ჯერ სახლის გვირგვინს (ერდოს) და ბუხარს მიულოცავდა, შემდეგ შევიდოდა ბოსელში, აუშვებდა ხარს, შეიყვანდა სახლში და მისი თანხლებით მიულოცავდა ოჯახის წევრებს ახალი წლის დადგომას. ხარს იქვე ბოძზე მიაბავდა, რქებზე შოთებს ჩამოაცმევდა და გოდრით თივას დაუდგამდა. თივის ჭამის დროს რქებზე წამოცმული შოთი პურები იატაკზე ცვიოდა. იმის მიხედვით, თუ როგორ დაეცემოდა იატაკზე

¹⁸ ნ. აბაკელია, ხარის სიმბოლო ქართულ მითო-რიტუალში, *მნათობი*, №4, თბ., 1992, გვ. 20.

¹⁹ თ. იველა შვილია, ხალხური გადმოცემები, როგორც ქართველი ხალხის ეთნიკური ისტორიის შესწავლის ერთ-ერთი წყარო, *კავკასიის მაცნე*, №2, თბ., 2000, გვ. 67.

პური (პირადმა თუ პირდაღმა), განსაზღვრავდნენ დამდეგ წელს ოჯახის ბარაქიანობასა და მომავალს.

დასკენის სახით შეიძლება ითქვას, რომ დღეობა *კაკეასორის* ერთ-ერთი ძირითადი შემადგენელი ელემენტი, - ბულების ჭიდაობა, - თავისი ისტორიული ძირებით წინააზიისა და კაკეასის (ხმელთაშუაზღვისპირეთის ერთიანი კულტურული სამყარო) ადრეული ძირძველი დამჯდარი მოსახლეობის კულტურულ მონაპოვარს წარმოადგენდა, რაც შეპირობებული იყო გუთნური მიწათმოქმედებისათვის დამახასიათებელი სამეურნეო ტრადიციებით. დღეისათვის, რა თქმა უნდა, მას დაკარგული აქვს ადრინდელი მნიშვნელობა (რელიგიურ-მაგიური), მაგრამ შეიძინა ახალი, საზოგადოების თავშეყრის რეალური ცენტრის, სანახაობა-გართობისა და დროის გატარების შესაძლებლობის, - ფუნქცია.

Tina İvelaşvili*

"KAFKASÖR" FESTİVALİ VE TARİHİ KÖKLERİ

Geçen yıl Türkiye'de bulunduğumuz süre içerisinde bize Artvin çevrelerindeki uygulanan "Kafkasör" adıyla bilinen çok ilginç bayrama katılma imkanı verildi. Her yıl Haziran'ın son günlerinde cumartesi ve pazar günleri uygulanmakta olup iki gün sürmektedir. Yerlilerce Triala adı verilen ve uygulanan bayram yeri özel bu iş için demir betonla amfiteatr gibi çevrilmiş olup yeşil çimenli güreş sahalarını oluşturmaktadır.

Bayrama özellikle Artvin, Ardaneuş, İmerkhev ile Şavşat halkı katılıyor. Anlatanlara göre halk Ankara, İzmir, İstanbul ile diğer bölgelerden de iştirak etmektedir. İlk gün ağırlık sıklletlere göre yukarıda anılan bölge köylerinden gelen gençler güç yarışmasında bulunmaktadırlar. Başarılı olanları para ile taltif ederler. Aynı gün güreşçi boğaların tartmaları yapılıyor, çünkü boğaların güreşilmesi ağırlık sıklletlere göre gerçekleştirilmektedir. Bir kaç ağırlık sıklleti olduğundan her birinde başarılı olan için iki yüz ile beş yüz dolar civarında para ödülü tesbit edilmiştir. Güreş boğalarını her aile kamyonla getirmektedir. Köyde veyahut aileden dahi yarışmaya birkaç boğanın katılması da mümkün görülmektedir. Uygulanan bu usul boğaları güreş için yetiştirenlerin ilgilerinden kaynaklanır.

Bayramın ertesi günü tamamen boğa yarışmalarına ayrılır. Ancak boğa yetiştirmesine ise uzun süre, yaklaşık dört beş sene ve irade ile bilinç, tecrübe gerekir.

Halkta "Kafkasör" yarışmasına katılma ilgi muazamdır. İki bin yılında" uygulanan bayram da bin beş yüz üzerinde numaralı olan boğanın katılması da bunu göstermektedir. Ağırlık sıklletlere göre ilkin hafif sıklletli boğaları güreştirip gitgide ağır sıklletlere geçiyorlardır. Yarışma meydanına boğayı aileden birkaç kişi (erkek ve kadın farkı olmayan) çıkarır. Güvenlik amacıyla saha girişini silahlı askerler birliği korumaktadır. Çünkü seyircileri korumak için güreşten kudurgan hayvanın yerinde iken yok etmesi gerekir, fakat boğaların güzel beslendiklerinden kudurmaları çok nadirdir. Bir gün boyunca yarışma-

* Prof., dok., Tiflis Devlet Üniversitesi Akhaltsikhe Şubesi

larını seyredip kudurmuş hayvanı görmedik. Her birisi sahipler refakatiyle güreş başlanaya kadar ve bitirdikten sonra da ise rahat halinde halk arasından geçmekteydiler (saha girişinin her iki tarafında yeterinceye kadar seyirciler dikkatini boğa güreşi çekmişti).

Gerçi, hükümet tarafından anılan bayrama yirmi yıl önce düzenli şekil verilmiştir (yirminci yıldönümü 2000 tarihinde düzenlenmiştir). İki kaynak ile etnografik bilgilere göre bayramın gerek, ön Asya gerekse Kafkasya'daki oturan eski halklarının yaşamında derin tarihi köklerinin olması lazım.

Genellikle Gürcistan'ın her köşesinde boğaların güreşi ilkbahar bayramların kapsamındaydı. Acara'nın bazı yerlerinde boğalar güreşi nisanın ilk haftasından itibaren başlardı. Halk, yarışmanın cuma gününe denk gelmesini tercih ederdi. V. Şamiladze'ye göre "anılan törenin kutsal islam gününe denk gelmesi daha sonraki belirtidir. Şu an putperstliğe ait olan tarihinin yeniden kaldırması çok zordur. Genellikle nisan başlangıçları Acara'da ekme – sürmenin başlanmasına denk gelir ve halk adetlerinin (yani toprakta ilk sürülmüş izin geçirilmesi - "kaşatoba") bu devreye aittir"¹.

Nisan başlangıçlarında her köyde uygulanan boğa güreşlerinden gayri Acara halkı, köy işleri hafiflediği zaman yaylalarda Haziran'ın üçüncü – dördüncü cumartesi pazar günlerinde "Şuamtoba" bayramını kutlardı. Bayram özel, onun için seçilen yerlerde, göl kenarında veya düzlükte gerçekleşirdi. Bayrama halk sadece bir köyden değil, diğer köylerden de katılıyor. O iki gün sürüp öküz güreşi ile bitiyordu. Çoğunlukla her köyün bir kaç seçilmiş pehlivan boğa veya öküzü vardı.

Şuamtoba bayramı başlamadan önce her köyde, nisan başlangıçlarında, bayrama katmak için boğaların seçimine dair güreş uygulanıyordu. Güreş için özel bir yer ayrılıyor, müsabaka günü köylüler bu sahaya toplanıp sahipler boğalarını çağırarak cesaretlendiriyorlardı. Güreşte boğa başarılı olduğunda gerek sahibi gerekse akrabaları kutluyor, güreş sahasında boğaların yeni çiftlerinin değişimi musabaka bir hafta sürmekteydi. Etnoğrafi bilgilerinden Acara hayvancıları boğaları ile birlikte yarışmak için komşu mıntikalara da davet edilip seyircilere besledikleri hayvanların sanatını gösteriyorlardı².

Aileler güreş için dana ile boğayı özel seçerek besleyip gerekli usülleri öğretiyorlardı. Dana terbiyesine bir yıllık olduktan sonra başlardılar güreşmeye ise üç yıllık olduktan sonra çıkarıyorlardı. Beş yılına kadar boğa güreş için yetiştirilip sekiz on yaşında ise iyi bir güreşçi olarak sayılıyordu.

On yıllık olduktan sonra boğa güreşçi yatkınlığını kaybediyor, bu nedenle besiyeye koyup, sonradan kesiyorlardı³. Güreşte başarılı olarak karşısındakini dize çöktüren veya yarışmadan sahadan boğayı kovan sayılıyordu. Seyircilerden tecrübeli bir kaç kişi başarılı olan boğa tarafından mağlubun sakatlatılmasına dikkat çekiyordu. Bazan oluyordu ki, güreşe çıkan boğalar birbirini keşfettikten sonra ayrılıyorlardı. Böyle olduğu taktirde her ikisi birbirlerine layık rakip olarak sayılıp zaferide eşitlikle paylaşıyorlardı. Bazan keşfettikten sonra yarışçılardan birisi sahadan kendi başına ayrılıyordu. Mevcut etnografi bilgilerimize göre Şavşet'te her köy yaz mevsiminde hazirandan itibaren hayvanlarını yaylaya götürüyor. Çoban olarak erkekler, süt ürünlerini yapanlar ise kadınlardır. Yaylaya yerleşerek üç günden sonra her köyde ayrı – ayrı boğa güreşleri uygulanır. Köyde başarılı olan boğaları Artvin yakınında yapılan yukarıda anılan bayrama yarışmaya götürüyorlar. Yaylada her ailenin kendi binası vardır. Genellikle boğa güreşi ilkbahar bayramlarına denk geliyordu. Nisanın ilk haftasından itibaren tam bir ay sürmekteydi ve Şamiladze'ye göre nisan başlangıçları ekme-sürmeye denk gelip halk adetlerinin uygulaması da bu devir için vasıftı⁴.

Gürcistan halkının meşgalesinde ve adet ile dinsel hayatlerinde öküzün önemli rol oynadığı belli olmaktadır. Yılbaşı bayramında büyük bir sima olduğundan gayri öküz ilkbahar güney Gürcistan'da genel oruçtan önceki haftasını her köy kalabalık şenliklerle kutluyordu. Halk oyun ile çeşitli gösterilerle uğraşıyordu. Anılan gösterilerden en mühim ve ilginç gerek erkek, gerekse öküzlerin güreşmesiydi. Köyde yalnız aile çıkarmasaydı dahi mahalleden ise güreşmeğe seçilmiş öküz çıkarılıyordu.

Bazan güreşmeden önce bazı köylerde mesela (Baraleti, Kotelia, Varevan, Khizabavra, Saro ve diğer köyler)⁵ güreşen öküzleri teşvik üzere birer kova şarap içiriyorlardı. Başarılı olarak karşısındakini yarışmadan dize çöktürüp sahadan kovan boğa sayılıyordu. Adigeni ilçe köylerinde örneğin Ude – Arali'de öküzlerin yanısıra ayrıca manda ile koçları da güreştiriyorlardı⁶. Samtskhe-Djavakheti mıntikasındaki öküz güreştirme töreni anılan Acara'daki törene benzer ve her ikisi de öküz mezhebine bağlanır⁷. Meskheti yanı Güney Gürcistan topraklarında (Khizabavra köyü) bulunan öküzün küçük heykelciği araştırmacılar tarafından bayram törenlerine katılan merasim hayvanı olarak benimsenilmiştir⁸.

Öküz mezhebine değin Gürcüstan dağlığında özellikle Svaneti'de kutlanan yüce Tanrı'nın kutsal öküzlerine (Viskhvi) ait bayramının belirtmesi lüzum görülmektedir. Bardavelidze'ye göre Svaneti'de uzun süren bayramlar da (Toma Pazar gününden itibaren iki hafta süren yaklaşık bütün ilkbahar bayramları) kutsal öküzler yarışması ile başlanırdı. Bayramın ilk gününde halk aksakal önderliğinde kurbanlık öküzlerle güreş sahasına (Sviri) toplanıyordu. Güreşten önce kurbanlık öküzlere cesaret vermek için vodka içirtiyorlar. Viskhvlere güreştikten sonra başarılı olan köy senenin bereketli ve huzurlu olacağına emindi. Yarışmadan sonra bu güzel öküzleri yüce tanrıya (Hoşa Ğermet) kurban ediyorlardı⁹.

Kutsal öküzlerin yarışması Gürcü halkının eski putperest Kadın - Tanrı - olan Lile'ye şarkıdairda anılmaktadır¹⁰.

Örneklerin getirilmesi başka bölgelerden de mümkün, ancak bizce öküz güreşinin Kafkas halkları arasında eskiden beri olduğu ile birlikte geleneksel büyü - dinsel hareketlerinin tasdik etmesine yukarıda anılan örneklerde yeterli olacaktır. Gürcüstan'ın her bölgesinde köy ile muntıkının öküz güreşi önceden seçilen, halk efsanelerine göre su öküzü yaşayan, göller (Palakasio - Çildir, Tabatskuri, Paravani, Ertso, v.s) çevrelerinde uygulanıyordu. Halka göre su boğası zaman-zaman sudan çıkarak sürü boğasını mağlup edip köy düve - ineklerini döllüyordu. T. Çikovani'ce boğa güreşi olarak şekli ile bereketin sembolü olup su mezhebiyle içinden kaynaklanan ilkahta büyük potensiyeli olan boğa için yapılan büyü - dinsel törendir. Bütün hareketlerin ise pulluk tarımcılığına ait geleneklerden kaynaklanması gerek¹¹.

Tarihi kaynaklardan antik Yunanistan'da (özellikle Girit, Miken kültüründe) Dionise mezhebine vakfedilen ilkbahar bayramlarında ve leyki - dinsel törenlerde boğaların (öküz) güreşmesinin önemli bir yer tutmakta olduğu bilinir¹².

Genellikle bilinir ki, boğa mezhebi Ön Asya kültür dünyasında, Gürcüstan'da onun bir parçası olarak, çok yayılmış bir oluttu. Gürcü halkı eskiden beri evcil hayvanlardan özellikle öküzü tercih etmekteydi. Bu tabii bir oluştu, çünkü Gürcüstan topraklarında eskiden beri var olan zor ve çok dallı tarımcılığın yürütmesi öküz kullandığından güç gelirdi. Arkeoloji kaynaklarına dayanarak Gürcüstan'da boğa en eski ve universal (değişmez) sembol olarak geç pirinc ile ilk demir çağlarında meydana gelmektedir¹³. Anılan çağlarda ise tarımcılık gelişmeye başlamaktadır ve kültürel (pul) tarımcılığını yürütmek için öküzün nitelikleri, güç ve kabiliyet gibi önemli şartlarından dolayı gürcü tarımcılar

tarafından bu kibar hayvanın tapma derecesine kadar yükseltilmesi şartı olamayacaktır.

Kafkasya'daki bulunan arkeolojik eserler (jvin, Mestsamori, Meli – Ğele, Katlaniskhevi, Natsargora, Khovlegora v. s.), üzerinde fazlasıyla bulunan öküz resimleriyle anıtları öküz mezhebini belirtmektedir¹⁴. Bilim uzmanlarınca I.O. II-I binyıllarında Güney Kafkasya'da öküz kutsal hayvan olarak sayılmakta olup halk ona tapınıyordu. Öküz, halkı yıldız alemine bağlayan kutsal hayvandı. Güneş Samedanını işaretlendirip tarımcılığa bağlıydı¹⁵.

Öküz üretici güç le dölleme sembolünü oluşturmaktaydı. Bunu onun tarımcılıktaki önder rolü ve bağlantısı belirtmektedir. Ayrıca öküz rezalete karşı savaş oynağı olarak görülmektedir. Bunu Gürcistan'ın çeşitli bölgelerindeki rezalete karşı öküzün savaşması ile galip gelmesine dair rivayetler'de belirtmektedir¹⁶.

Güney – batı Gürcistan halkında öküz çeşitli tarzda bulunmaktadır. O büyük saygıyla mazhar olan en güçlü ve genel mabedin, yüce tanrı (Haşa Ğerbeti) nin aziz hayvanını temsil etmekteydi. Örneğin Svaneti'de Yüce Tanrı'nın aziz öküzü – "Viskhvi" güzel öküzmüş, onu burmayıp, boyundurmuyor, ona kabaca davranmıyor, aralarında aziz öküz olduğu toplayıp kendisini sağlam buluyordu. Bu öküz sürüyese katılınca sürü sahibi köyde bahtiyar sayılmaktaydı. Aziz öküzleri ihtiyarlığına dek saklıyordular¹⁷.

Aziz hayvan sayılan öküz çeşitli mucizelere bağlıydı ve dolayısıyla halk folklorunda mabedi kurmağa ait anılan mucizelerde yer almaktadır. Örneğin "İskaldi" köyü (Aşağı Svaneti) baş melek için ibad yerin bulunması öküz aracılığı ile gerçekleşti. Efsaneye göre iri öküzü demir boyunduruğuna vurup bırakmışlar ve öküzlerin durduğu yerde ise baş melek adına kilise inşa etmişlerdir¹⁸.

Aynısı gibi doğu Gürcistan dağlığında öküzlerle Lomisa mabedinin yeri bulunmuştur.

Efsaneye göre önce Lomisa ikonası kendisine tapan ahaliyle Şavşette yerleştirilmişti.

Şavşet'te düşman istilası olduğunda halk ile ikona esir düşmüştü. İkonadan kaynaklanan güçlerden yedi yıllık süre içerisinde fatihler ne tarım ürünlerini almış ne de onlarda insan ile hayvan artmıştır. Onlara falcı İkona'nın esir olduğundan dolayı felaket yaşanmalarını ve ikona ile halkın esir tutulduğu takdirde bedbahtlığın artmasını söylemiştir. Fatihler halkın bırakmak kararını

almışlardır. Loma öküzünün boynunda yerleşen ikona halka önder olup yola çıkarıp öküz dinlendiği yer ise ikonanın mabedini inşa etmişlerdir. Lomisa dağına çıkan öküz yatıp ölmüştü. Onu takip eden halk bu yerde kilise inşa ederek ikonayı içerisine yerleştirip adını ise Lomisa koymuşlardı¹⁹.

Gürcistan'ın çeşitli köşelerinden buna benzer örneklerin dile getirilmesi fazlasıyla mümkündür. Ancak bizce ibad yerlerini tesbit etmek üzere halk efsanelerine dayanarak öküzün yerini göstermek için yeterli olacaktır.

Öküz mezhep hayvanı olarak takvim bayramlarında da yer almaktadır. Gürcistan'ın çok köşelerinde yeni yıl mekvesi olarak mihmandar erkeklerle beraber öküzdür. Örneğin Samtskhe-Djavakheti mıntıkası ahalisinde yeni yılın ilk gününde sabahleyin mihmandar tabla elinde olup bayramı ilkin ev tacı (baca) ile ocağa tebrik ettikten sonra ahıra girip öküzü açıp eve götürerek öküzle birlikte aile üyelerine yeni yılın gelmesini tebrik ediyor, öküzü oradayken direğe bağlayıp, boynuzlarına ekmek takip önüne ise sepetle ot koyuyordu. Yere düştüğü ekmeğin şekline (yani sırtına veya tersine) göre aile için gelen yeni yılın getireceği bereket ile ailenin geleceğini tesbit ediyorlardı.

Şöyle ki, Kafkasör bayramını oluşturan unsur – yani boğa güreşi kendi tarihi kökleriyle Ön Asya ve Kafkasya kökenli olan halkların kültürel kazancını oluşturmakta olup pul tarımcılığına ait olan geleneklerden kaynaklanmaktadır.

Tabii ki, bu gün anılan bayram eski büyü-dinsel önemini kaybetmiştir, fakat yeni, halk toparlanması ile eğlenme amacını kazanmıştır.

Tina Ivelashvili

A HOLIDAY "KAVKASORI" AND ITS HISTORIC ROOTS

summary

A holiday "Kavkasori" held in Artwini region celebrated its 20 th anniversary in June, 2000. Bulls' Fighting is one of the most important moments in it. The existed written sources and ethnographical materials cleared up that the Bulls' Fighting had rather deep historical roots in the traditions of the ancient population living in the Caucasus and Asia Minor. In the population of every part of Georgia this ritual was in the spring cycle of public holidays and coincided with ploughing and sowing. It is clear for everybody that in the development of agriculture, a bull was the main power. According to the archaeological findings bull in Georgia as one of the ancient and universal symbols of worship appeared in late Bronze Age and early Iron Age when ploughing agriculture was founded.

Research showed us that Bulls' Fighting – the main element of a holiday "Kavkasori" with its historical roots was the cultural achievement of the ancient population of Asia Minor and the Caucasus (the whole cultural world of the Mediterranean) that was conditioned by the traditions typical to the ploughing agriculture.

Nurhan Aydın*

KARS ANTLAŞMASI VE TARİHTEKİ ÖNEMİ

Selçuklulardan itibaren ebedi Türk yurdu olan Anadolu'nun her bölgesi XIX. yüzyıldan itibaren büyük Avrupa devletlerinin, Türklerin ortadan kaldırılması ve Türk yurdunun yok edilmesini gaye olarak gösteren "Şark Meselesinin" özü olmuştur. Bu nedenle Anadolu'nun kendi menfaat sahalarına göre ayrılması demek olacaktı.

Avrupalı büyük devletlerin jeopolitik ve stratejik yönlerden dikkatini çeken bir diğer bölgede Kafkasya idi. Kafkasya tarih boyunca çeşitli kavimlerin yaşadığı ve çeşitli kültürlerin geçiş sahası olmuştur. XIX. y.y. dan itibaren çıkar çatışmaları başlayınca Avrupa Devletleri bu bölgede de çıkar mücadelesine başladılar.

Bir tarafta hızla büyüyen Avrupalı bir devlet olma gayesini taşıyan Rusya'nın sıcak denizlere inme siyaseti, diğer tarafta karşısında bu emellerine set çeken Osmanlı Devleti; Rusya bu amacı gerçekleştirmek gayesiyle sürekli İstanbul ve boğazlar konusunda hassas davranmıştır. Doğuda da tampon devletler oluşturmak suretiyle güneye sarmak, İskenderun Limanına ulaşarak Akdeniz'e inmeyi planlıyordu¹.

İngiltere sömürgelerini genişletmek ve bu sömürge zincirini elinde tutmak için hassas bölgelerde her an uyanık olmak zorundaydı. Akdeniz'i kontrol altında tutmak isterken, diğer taraftan da Rusya ve Almanya'nın bu sahalarda etkili olmalarını engellemek durumundadır.

Almanya ise Kafkasya'da kendi taraftarı bir devlet kurdurarak "Doğuya Doğru İlerleme" siyasetini uygulamaya çalışmıştır.

* Kafkas Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fak. KARS, Öğr.Gör.

¹ Seyithan Altaş, Milli Mücadelede Elviye-i Selase 1918-1921, Yüksek lisans Tezi, Ank. 1989, s.47.

Denilebilir ki dünyanın birçok bölgesinde olduğu gibi Anadolu'nun doğusunda, Kafkasya'da da başrollerde Avrupa'nın güçlü devletlerinin aynı oyunu oynamakta oldukları idi. I. Dünya Harbi sona erince itilaf devletleri mağluplarla yaptıkları antlaşmalar gibi Osman Devletine de Mondros Mütarekesini imzattirdiler. 11. ve 15. maddeye göre de doğuda ki Osmanlı askeri birliklerinin silahlarını teslim etmeleri emrediliyordu. Böyle olunca yörede İslam ahali Ermeni ve Gürcü saldırılarıyla baş başa kalıyordu. Bu duruma karşı Türk halkı kendilerini savunmak üzere 9. Ordunun da yardımları ile kısa zamanda teşkilatlandılar. Batum'dan Nahçıvan'a kadar uzanan bölgelerde yer yer Milli Şuralar kurdular.²

Elviye-i Selase'de yaşayan halk buralarda oluşturduğu suralarla Ermeni ve Gürcülere karşı, İngiliz oyunlarına karşı kahramanca mücadele etmekle bölge Türklüğünün korunmasını sağlamış, Ruslar'ın ve Ermenilerin daha iç kısımlara sızmalarına engel olmuşlardır.³

Yörede 40.000 km².lik bir sahada Türk Milli birlik ve beraberliğinin gerçekleşmesini sağlayan şura hükümetleri olmuştur. Bu hükümetlerden Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti devlet olarak kendisini tanıtmak, bölge halkının direnişini arttırmak için basın yoluyla da ettili oluyor. Elviye-i Selese'deki mücadele ruhunu yansıtan yazılar yayınlıyordu. Hatta İngiliz Yarbay Alfvat Rawlinson hatıralarında, İngiliz Politikasının yöredeki yanılışını şöyle ifade eder: "Durum bu merkezden iken İngiltere'deki idarecilerimizin Avrupa'daki yüksek konseye Kars ilinin Hıristiyan Ermeni Cumhuriyetine verilmesi gerektiğini ve bu devir işinin gerçekleştirilmesini temin maksadıyla da bu bölgede İngiliz kuvvetlerinin gönderileceğini bildirdiler. Bu anılan konseyin işlediği hataların ilkinin teşkil eder. Gerçekten bu bölgeler hakkında konseyin verdiği kararların yürürlüğe girmesi ancak buraların hatırı sayılır büyüklükte Avrupalı ordular tarafında devamlı surette işgaliyle mümkündür."⁴

² Altaş, Milli Mücadelede Elviye-i Selase, s.47

³ Seyithan Altaş, Milli Mücadele de Elviye-i Selase, s.48

⁴ M.F Kırzioğlu Milli mücadelede Kars, s.8. A.Ravlinson, a.g.e s,157 TBMM Z.C.2. Cilt, Jaeschke, G. İngiliz Belgelerinde Türk Kurtuluşu, Ank.1971,s.45

Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti'nin İngilizlerce dağıtılmasından sonra, başta Kars olmak üzere bölgede Ermeni katliamı ve baskısı başlamış, islam ahali büyük bir kıyım ile karşı karşıya kalmıştı.

Karadeniz'deki olaylar üzerine M. Kemal'in Anadolu'ya geçme şansı da doğmuştur. Nitekim 30 Nisan 1919'da Padişah buyruğu ile M. Kemal Anadolu'ya 9. ordu müfettişi olarak tayin ediliyordu⁵.

M. Kemal 29 Mayıs'ta Kazım Karabekir'e çektiği telgrafta Gürcü ve Ermenilere karşı alınacak tedbirleri açıklıyor, milletin topyekün hazırlıklı olmaları gerektiğini belirtiyordu. Harbiye Nezaretine çektiği telgrafta Elviye-i Selese'deki durumunu açıklamış ve Paris Konferansında doğunun Ermenilere peskeş çekileceğini ifadeyle cevap istemişti⁶.

I. Dünya Harbinde Ruslarla imzalanan Brest-Litovsk antlaşması yeni yönetimce benimsenmemiştir. Neden olarak da antlaşmanın taraflar arasında gönüllüce yapılmadığı idi. Antlaşmanın 4. maddesi gereğince Rusya Türkiye'nin doğu illerini derhal boşaltacak, Türkiye'ye geri verecekti. Bir müddet sonra Rus Dışişleri Komiseri Çiçerin bir nota ile Türkleri Bakü'ye kadar gitmekle antlaşmayı ihlal ettiklerini ve antlaşmayı tek taraflı olarak feshettiklerini bildirmişlerdir.⁷

K. Karabekir Paşa Bolşeviklerin Kafkaslara doğru harekete geçtiklerini ve Türkiye'ye tatmin edici bir barış teklif edilmezse düşmanların düşmanı olan Sovyet-Rusya ile sözleşme yapacağını bildirdi. Böyle bir sözleşme Sovyetleri itilaf devletlerine karşı bloke etmelerine engel olacak olan Türkiye'nin planlarını başarıya ulaşması demektir. Türk-Rus dostluğunu gelişmesi Rusların politikalarına uygun düşüyordu. Daha Aralık ayında bir bildiri ile Rusya'da yaşayanların serbest olduklarını ilan edecekti⁸.

TBMM'nin açılmasına kadar gelişen olayların bir olgunlaşma aşaması kaydettiğini ifade edebiliriz⁹.

⁵ Atatürk ile ilgili Arşiv Belgeleri (1919-1921) 106. Belge, Ank. 1982, s.21-22

⁶ N.Arsan, ATTB s.25-28, K.Karabekir, Erzincan ve Erzincan'ın Kurtuluşu, İst.1939, s.37-38

⁷ Çiçerin'den A.Nesimi beye. 20 Eylül 1918, Yevasimos, s.87-88

⁸ F. Armaoğlu, Siyasi Tarih, s.308

⁹ ATTB IV. Belge 288, Ank. 1964, Yerasimos, Belge 39, s.232

Sovyet Rusya'ya 26 Nisan'da gönderilen nota da TBMM Hükümeti'nin, Anadolu yönetimini tanımaya, Türk topraklarını işgal altında bulunduran emperyalistleri, Anadolu'dan kovmak amacıyla, bir ittifak kurarak birlikte ortak askeri harekatta bulunmaya çağırıyor, Kafkas yolunun açılmasını istiyordu. M. Kemal bu notaya, Kızıldurdunun Kafkaslara yaklaşması karşısında Kazım Karabekir'in gösterdiği aceleciliğe resmi bir nitelik kazandırmak, ayrıca mecliste konuyu tartışmak ve bu öneriye bir dayanak gösterebilmek amacıyla başvurmuştu¹⁰.

Rusya Anadolu yönetimini bir taraftan tanıyor, diğer yandan da özellikle İngiltere'ye karşı etki ve gücünü duyurmak için Türkiye'nin mücadelesine yandaş görünmek, kendisinden istenen ve veremeyeceği araçların sağlanmasını söz kalabalığıyla geçiştirmek, verebileceklerini de mümkün olduğu kadar ertelemektedir¹¹.

Şayet Rusya batı devletleriyle anlaşır, Türkiye'yi bırakmak ya da feda edebilmek için Türklerle kesin bir bağlantıya girişmemek, İslam uluslarının Türkiye'nin etkisine girmelerini önlemek amacıyla aralarındaki bağı engellemek, Ermeni sorunu nedeniyle Batı Hıristiyan Dünyasında Türkiye'ye karşı yerleşen zararlı görüşleri kıskırtmaktan kaçınmamak, Türkiye'nin bağımsız bir siyaset uygulamasını engellemek amacıyla Bolşevizmi Türkiye içinde olup bitti biçimine getirip, Türkleri serbestçe uyuşamayacak bir hale getirmek, ülkenin yöneticilerini ortadan kaldırarak Türkiye'nin yönetimini Moskova'ya bağlamak gibi amaçlar güdüyordu¹².

Türk heyeti Moskova'ya Mayıs ayında varır. Notayı Sovyet Çiçerin'e verir. 3 Haziran'da Rusya notaya karşılık verir. Misak-ı Milli'de belirtilen ilkeleri kabul ediyor ve diplomatik temsilciler göndermelerini, sınırları Self determinasyon esaslarına göre çözümlenmesi için arabuluculuk teklif ediyordu.

Sovyet siyasetini ve ihtirasını iyi bilen M. Kemal ve Kazım Karabekir Türkiye ile Ermenistan arasındaki arabuluculuk teklifini hoş karşılamıyorlardı. Sovyet Rusya Dışişleri komiseri Çiçerin Sovyet yardımlarının Ermenilere

¹⁰ Altaş, Milli Mücadelede Elviye-i Selase, s.67

¹¹ Salahi R.Sonyel, Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika, Ank.1986,C.II.s.20

¹² Sonyel, Dış Politika, C.II.s.21

toprak verilmesi şartına bağlı olduğunu sürekli gündeme getiriyordu. Türkiye'nin bütünlüğüne ters gelen böyle bir teklifin kabul edilmesi mümkün değildi.¹³

Daha önceden de Ermeni katliamlarının artması ve Kafkasya işlerine büyük güçlerin de çekilmeye çalışması karşısında, Osmanlılar, Batum'da da, aynen Brest-Litovsk ve Trabzon Konferanslarında olduğu gibi, barışı bir an önce Türk silahları ile gerçekleştirmekten başka çare kalmadığına inanmışlardı. Bir yandan Ermeni hareketi, diğer yandan ise uluslar arası gelişmeler üç başlı Mavera'yı Kafkas Cumhuriyeti'nin istikrarlı bir devlet olamayacağını Osmanlılara göstermişti. Gürcüler, Ermeniler ve Azerilerin uyum içinde aynı çatı altında yaşamalarının mümkün olamayacağına zaman da şahitti¹⁴.

Durum böyle olunca Osmanlılar, Türkiye ile yapılacak barışın kalıcı olabilmesi için, her üç hükümetin ayrı birer müstakil devlet haline gelmelerinin zorunlu olduğunu düşünüyorlardı.¹⁵

Bu müstakil devletlerle 4 Haziran 1918 tarihinde ayrı ayrı barış antlaşmaları imzalandı. Gürcistan barışı ile Türkiye, Batum Sancağından başka, Ahıska ve Ahılkelek nahiyelerini de almak suretiyle, sınır hattı 1828 yılındakine ulaştı. Aynı gün akid edilen "Osmanlı İmparatorluğu ile Ermenistan Cumhuriyeti arasındaki Barış ve Dostluk Antlaşması, Türkler'in Kafkasya'daki Ermeni yurdu üzerinde her hangi bir tasarrufta bulunmaya niyetli olmadıklarını gösteren önemli bir belgedir. 14. maddeden ve üç ekten oluşan bu andlaşmaya göre Osmanlı Hükümeti, zaptetmiş olduğu topraklardan çekiliyor ve Yeni Beyazıt, Gümrü, Erivan ve Şarur-Daralagiaz'i Ermenilere bırakılıyordu. Ancak, bu alicenaplığa karşılık olarak da Ermenistan'da yaşayan Müslümanlara dini ve kültürel haklar tanınmasını da istiyordu.(6. Madde) En önemlisi, Ermeni hükümeti Türkiye üzerine yönlendirilebilecek çetelerin topraklarını üs olarak kullanmalarını engellemeyi taahhüt ediyordu. (5. Madde) Diğer maddeler, iki ülke arasında dostluk ilişkilerinin kurulmasına ilişkindi¹⁶.

¹³ Tengirşek, s.159-164, Ali Fuat Cebesoy, Moskova Hatıraları, s.107,110

¹⁴ Mim Kemal Öke, Ermeni Sorunu, 1914-1923, (Ank.1991,s.130)

¹⁵ Öke, Ermeni Sorunu, s,131-476

¹⁶ Akdes Nimet Kurat, Türkiye ve Rusya, 1798-1919, Ank.1975

28 Mayıs'ta Ermeni yönetiminin Türkiye'ye adeta savaş ilan olacak nitelikte bir bildirge yayınlanması üzerine 4 Haziran'da K. Karabekir seferberlik için müsaade istiyor ve müsadese kabul ediliyordu.

Seferberlik ilan olunca 15. Kolordu Komutanlığı "Doğu Cephesi Komutanlığına" çevrilerek yetkisini artırmıştır. Bu arada Ermeniler doğuda zulüm ve katliamlarını artırmaya başlamıştı. Ermeniler bu sırada Sovyetlerle sıkı ilişkilere giriştiler. 20 Temmuz'da Çiçerin'in Ermeni Dışişlerine gönderdiği yazıda; Ankara ile ilişkilerinin sebebini Ermenilere doğuda toprak sağlamak olduğunu söylüyorlardı. Sovyetler ayrıca Türkler'in kendilerinden önce davranıp Ermenistan'a girmelerini engellemek gayesi ile 10 Ağustos'ta Ermeniler ile bir antlaşma imzalıyor, Erivan-Culfa-Şahtahtı demiryolunu Ermenilere veriyordu.

Yeni Türk hükümeti Ermeni sorununu halletmek için askeri bir hareketin gerekliliğini anlamıştı. Ermeniler, özellikle Sevr Antlaşması hükümlerine istinaden Doğu Anadolu üzerine matuf olmak üzere harekete giriştiler. Bundan dolayı Ermeni saldırganlığı gün geçtikçe artmıştı. Nitekim 12 Ağustos 1920'de Oltu bölgesinde bazı köyleri işgal etmiş, bir köyü de yakmışlardı. 20 Ağustos'ta bir Ermeni birliği Türk kuvvetlerine saldırdı. Eylül başlarında Ermeni uçağı Türk mevzilerini bombaladı. 13 Eylül'de Kazım Karabekir Paşa'ya Ermenilere taarruz edilmesi emri verildi¹⁷.

Hazır olan doğu komutanlığı 24 Eylül'de Bardız, Kötek'i işgal eden Ermenilere karşı 28 Eylül'de sınırı geçerek Sarıkamış-Leloğlu hattında durmuştur¹⁸.

Türk ordusu 30 Ekim 1920'de Kars'ı aldı. Büyük bir askeri zafer kazanıldı. Türkiye'nin doğu sınırı güvenlik altına alındı. Böylece Misak-ı Milli sınırlarına da ulaşılmış olundu.

Sovyet Hariciye Komiseri Çiçerin'in Ermeniler lehinde toprak talebinde bulunduğu sırada I. Dünya Harbi sonrasında Ermeni Taşnak Partisi'nin önderliğinde, Erivan merkez olmak üzere kurulan Ermeni Hükümeti, Brest-Litovsk antlaşmasının bazı maddelerini reddederek, Türkiye'ye karşı son derece hasmane bir politika takibine girişmişti. Uzun yıllar Rusların kontrolünde çalışan

¹⁷ Ahmet Ender Gökdemir, Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti, TTK., Ank.1998, s.220

¹⁸ Nutuk C.II. s.39

Ermeni çeteleri Bolşevik ihtilalinden sonra militanca faaliyetlerine hız vermiş olan Taşnak partisi idaresinde hem Türk ve Azeri sınırına, hem de Ermeni işgalinde kalan müslüman Türk ahaliye karşı baskınlar tertip etmeye ve büyük katliamlar yapmaya başlamışlardı¹⁹. Ermenilerin ardı arkası kesilmeyen ve giderek düzenli birlikler halinde yürütülen bu saldırılara ve cinayetlere gereken cevabı vermek ve hadiseleri akışına bırakmak yerine, bizzat kontrol altında tutma yolunu gaye edinen 15. Kolordu Komutanı Kazım Karabekir Ermenilerden, Kars ve yöresini kurtarmakla Türk gücünü bir kez daha cihana göstermiş oluyordu.

Bundan sora Ermeniler'e mütareke şartlarımızı kabul etmeleri için bir nota verilmiş red cevabı vermeleri üzerine 14 Kasım 1920'de tekrar Ermeniler üzerine taarruza başlanmıştır. Fakat Sarıkamış ve Kars zaferi sırasında iyice yıpranan Ermeniler iyice bozulmuşlardır²⁰. 17 Kasım 1920'de Kazım Karabekir Paşa'nın karargahına gelen bir Ermeni subayının bütün mütareke şartlarının kabul edileceğini bildirmesi üzerine barış görüşmeleri başlamış ve müzakereler 2-3 Aralık 1920'de imzalanan Gümrü Antlaşması ile nihayete erdi²¹. Bu antlaşma ile 1877-78 Osmanlı-Rus harbi neticesinde kaybetmiş olduğumuz Kars, Sarıkamış, Kulp (Tuzluca) Kağızman ve 1828 Türkmen Çayı ile Ruslara kaptırılmış olan İğdir (Sürmeli) de Türk topraklarına katılmıştır. Bu antlaşma ile Ermeniler Sevr Antlaşmasını tanımadıklarını bildirdikleri gibi birçok silah ve mühimmatı da terk etmek mecburiyetinde kalmışlardı. Ayrıca bu antlaşma Anadolu'da ki Milli Hükümetin akdettiği ilk antlaşma olması bakımından ehemmiyetli olduğu kadar, Misak-ı Milli'nin doğu hudutlarına da kısmen yaklaşılması oldu.

Gürcü yönetimine 9 Ekim'de başvurularak dostluk ilişkileri kurulması istenmiş, Ermenistan'a karşı yapılan hareketin gerekçeleri açıklanmıştı. Gürcüler ise kendilerine her hangi bir harekatta bulunulmadığı takdirde, iki ülke arasında Ardahan ve Batum illerini kapsamak üzere sınırın çizilmesini istiyorlardı. Bu notaya hemen cevap verilmiş, güçlü bir Gürcistan'ın varlığına duyulan memnu-

¹⁹ Mehmet Saray, Türk-Rus Münasebetleri'nin Bir Analizi, s.194. İst.1998

²⁰ Gökdemir, Cenub-i Garbi, s.220

²¹ M.Kemal Atatürk, Nutuk C.II. s.488

niyet belirtildiği gibi, Kazım (Dirik) Bey Tiflis'e elçi olarak tayin edilmişti. Böylece Gürcistan'ın da tarafsızlığı sağlanmış oluyordu²².

Yukarıdaki olaylar gelişmeden önce 1 Temmuz 1920'de Karadeniz kıyısında bulunan Çürüksü istasyonu İngilizler tarafından işgal edildi. İngilizler istasyona getirdikleri Gürcü kuvvetlerine teslim ettiler. Gürcü kuvveti, Batum'u İngilizlerden teslim aldı. Bu hareket Cemiyet-i İslamiye tarafından protesto edildi²³. Bunlara karşı 3. Kafkas Tümeni, sınırda gerekli koruma tedbirlerini aldı. Ermeni ordusunun yok edilmesi hedeflerini güden taarruz hareketi sırasında, Gürcülerin tarafsız tutulması gerektiğine inanan, TBMM Hükümeti, Gürcülerin her türlü şüphe ve endişeden uzak bulunmasını sağlamak için gerekli teşebbüslere girişti. Gürcü Hükümetine şu bildiri gönderildi.

“Devamlı Ermeni tecavüzleri yüzünden başladığımız bu taarruz sebebiyle Gürcistan'da meydana gelen endişe ve korkuyu kaldırmak için Tiflis Hükümetinin garanti isteğini, TBMM Hükümeti öğrenmiş bulunmaktadır”.

TBMM Hükümeti, kudretli ve dost durumda bulunan bağımsız bir Gürcistan Hükümeti, varlığını çıkarlarımıza uygun bulmaktadır. Böyle bir hükümet tarafından takip olunan samimi münasebetlere girişilmesini şiddetle arzu eder. Gürcü milletine karşı dostluğunu ispat etmek için Ankara hükümeti Tiflis Hükümetinin bütün tekliflerini göz önüne almayı kabul eder denilmiştir²⁴.

TBMM'nin Gürcistan'a karşı uyguladığı siyasetin temel prensipleri şunlardır: Sınır sorununu çözüme bağlamak, Türk-Ermeni çatışmasında Gürcistan'ın tarafsızlığını sağlamak, Sovyet Rusya'nın Anadolu'ya sızmasını engel olmak amacıyla Gürcistan'ı tampon bir bölge biçimine getirmek, itilaf devletleriyle bir antlaşmaya varılır ve Sovyet Rusya ile bir çatışma olursa, yardımına çok ihtiyaç duyulacak bir Gürcistan'ı yedek olarak tutmak.

Türklerin Ermenilere karşı zafer kazanmasıyla ayrıca Ermenilere yardım etmedikleri için de Gürcüler çok sevinmiş oluyorlardı. Gürcü nüfusunun çoğunun müslümanlardan oluşması, Gürcüleri Milli Mücadeleyi sürdüren

²² Altaş, Milli Mücadelede, s.76

²³ İbrahim Dilek, Milli Mücadelede Sarıkamış ve Kars Harekatımız, Doktora Tezi, Erz.1995,s.102

²⁴ Dilek, Milli Mücadelede, s.104

Türlere yaklařmaya teřvik edici bir unsurdu. Hatta 13 Kasım 1920'de Gürcistan'a giden Türk diplomatik heyetine; "Sovyetlerin Gürcistan'ı Sovyetleřtirmeklerini anladıklarını ve bunu Moskova'ya gitmekte olan Türk heyetine açıklarak onlardan yardım istemiřlerdi. Hatta Türkiye ile bir ittifak yaparak kuzeydeki güce karřı bir Kafkas Konfederasyonu kurmaktı.

Sovyetlerin amacı ise Gürcistan'ı Bolřevikleřtirip kendisine baęlamaktı. Bu nedenle TBMM tarafından Gürcü elçisine bir nota verildi (23 řubat). Ardahan'ın hemen verilmesi istendi. Bu sert tutum karřısında Gürcüler istenilen řartları kabul etmiř ve 23 řubat'ta durumu Ankara'ya bildirmiřlerdir. Türk birlikleri aynı gün Ardahan'a girmiřtir. Fakat iki gün sonra Sovyet Gürcistan'ın ilan edilmesi üzerine Türk hükümeti Batum'dan bahsetmemiř, bu iři bir plebisit ile sonuçlandırmayı uygun görmüřü²⁵. Daha sonraki siyasi geliřmelerden sonra Gürcü hükümetinin 17 Mart'ta Batum'u terk etmesi üzerine Batum'da Türk sivil idaresi kuruldu. Ancak Ruslarla çatıřmalar bařlamıř ve bir kısım Türk askeri řehit olmuřtu. Bir müddet sonra da 16 Mart 1921'de Moskova antlařması imzalanmıř ve Ahıska, Ahılkelek, Batum Türk sınırları dıřında kalmıřtı. 21 Mart'ta da bu antlařma TBMM'de kabul edilmiřti. Moskova barıřı ile Türkler Kars ile Ardahan'ı alıyor ama Batum'u bořaltıyorlardı. Böylece Gürcistan da Ermenistan gibi Bolřevikleřtirilmiř oluyordu²⁶.

On aylık uzun bir zamandan sonra 18 Mart'ta Moskova antlařması resmen imzalanıyordu. Bu antlařma ile taraflar birbirlerine zorla kabul ettirilen her hangi bir barıřı tanımayacaklardı. Sovyet Rusya Türkiye ile ilgili olan Misak-ı Milli'de belirtilen TBMM yönetiminin kabul etmeyeceęi herhangi bir antlařmayı tanımayacak; Batum Gürcistan yönetiminde kalacak, halkına özerklik verilecek, Türkiye'nin Batum limanında geçme hakkı olacak, Nahçıvan Azerbaycan koruyuculuk hakkını üçüncü bir devlete bırakmamak řartıyla özerk bölge haline gelecekti. Boęazlar tüm ulusların gemilerine açık olacak, boęazların güvenlięini Karadeniz'e kıyısı olan devletlerce Türkiye'nin kesin egemenlięine göre uygun biçimde tespit edilecek, taraflar kendi sınırları

²⁵ TBMM Z.C.8.C.s.424

²⁶ Mehmet Gönlübol, Olaylarla Türk Dıř Politikası, 1919-1990, Ankara 1993 s.25

içinde diğer tarafa düşman, akım ve örgütlerin kurulmasına izin vermeyecek, Sovyet yönetimi kapütilyasyonları tanımayacaktı²⁷.

Moskova antlaşması şüphesiz Türk-Sovyet ilişkilerinin önemli bir aşamasıdır. Zorla bir birlerine kabul ettirilmediği gibi, herhangi bir baskı ya da sömürü aracı da değildir, bu hususta bir kayıta içermez. Aksine sömürücü güçlere karşı bir belgedir. Moskova antlaşması ilişkilerin en bunalımlı döneminde olmasına karşın, tüm sorunlar çözümlenmemiştir. İtilaf devletlerinin iki ülke arasındaki ilişkileri baltalamaya çalışmaları da bunalımları daha da körükler hale getirdiği muhtemeldir.

Diğer taraftan Türkiye büyük bir diplomatik zafer kazanıyor, milli gayesini bir aşamaya kadar gerçekleştiriyordu. Doğu sınırlarının güvenliğini sağlıyor, itilaf devletlerine karşı da büyük bir başarı kazanmış oluyordu. Ayrıca Türklere silah ve cephane ile 10 milyon altın Ruble verilmesi garanti ediliyordu.

Moskova Antlaşması, mücadeleyi kazanmak açısından Türkler için kaçınılmazdı. Öte yandan sürekli emperyalist tehlikenin altında yaşayan Sovyet Rusya için en savunmasız bölgeler olan Karadeniz ve Kafkasların önünde duran Türkiye kendisine bir kalkan olabileceği kadar, kendisine karşı bir namlu da olabilirdi. Türkiye'nin emperyalistlere karşı korunması Sovyetlerin güvenliği bakımından da hayati önem taşımaktaydı²⁸.

Moskova antlaşmasının imzalanmasından 1 ay sonra tekrar bunalımlı döneme girilir. Bu arada Türk heyeti Bakü'ye gelir. Azerbaycan ile ayrı bir antlaşma yapılır. Gaye Ermenileri yalnız bırakmaktır. 15 Nisan'da Kafkaslarda Sovyet Temsilcisi B.V. Legran, Gürcü temsilcisi M.D. Oranelasvili ve U.K.Urkonokitze ile yapılan bir görüşmede Yusuf Kemal, ortak bir konferansın toplanmasını kabul eder ve konferansın Kars'ta yapılmasını önerir.

Zaten Türkiye'nin, Azerbaycan ve Ermenistan'la olan sınırının ortak bir komisyon tarafından düzenleneceği esası Moskova Antlaşmasının 3. maddesinde kabul edilmişti. Yine antlaşmanın 16. maddesi gereğince de yapılacak antlaşmanın, en kısa zamanda Kars'ta onaylanması istenmekteydi.

²⁷ Soysal, Siyasal Ant. S.7,6

²⁸ Altaş, Milli Mücadele de, s.90

Bu nedenle, 26 Eylül 1921'de Türkiye ile Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan Hükümetleri arasında Kars Konferansı başlamıştır²⁹.

Ülkelerin kendi geleceklerini kendilerinin özgürce belirleme hakkını vermekle, ulusların kardeşlik ilkesini tanımakta ve aralarında sürekli dostluğa dayalı iyi ilişkilerin ve karşılıklı çıkarlara dayanan dayanışma dostluk bağlarının kurulmasına imkan tanıyan ve özleminde olan, TBMM Hükümeti ile diğer taraftan, Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan Sosyalist Sovyetler Cumhuriyetleri ile Rusya Sosyalist Cumhuriyeti Hükümetinin de katılımıyla dostluk antlaşması için görüşmeler yapılmış ve aralarında bir takım kararlar alınmıştır³⁰.

Türk Heyeti adına, Doğu Cephesi kumandanı Kazım Karabekir Paşa, Azerbaycan Heyeti adına Yoldaş Behbud Şahtatinski, Ermenistan Heyeti adına, Yoldaş İ. Moravyan, Gürcistan Heyeti adına, Yoldaş Ş. İlyavo ve Sovyet Rus temsilcisi Baş delegesi olarak da Yoldaş Ganetzty katılmışlardır³¹.

Türk heyeti bu görüşmelerde; Batum Limanından özel, ticari ve askeri açıdan yararlanmak teklifinde bulunmuş, Rus temsilci aynı şeyin kendileri içinde geçerli olduğunu belirterek... “özerk idareye sahip Acare'nin merkezi olmak üzere, Batum'u terketmekliğimiz Kafkas milletlerinin hayati bir limanı olduğundandır. Fakat. Bizim de faydalanmamız şartıyladır.” diyerek, Türk heyetinin teklifini kabul etmiştir³².

1. Herkesin bir oyu olmalıdır. Yabancılar oya iştirak etmemelidir. Yabancı demek, Umumi Harp başladıktan sonra, Acera'ya gelenler demektir. Hariciye ve Harbiye Komiserlerini Gürcistan tayin ederse de, Hükümeti'in diğer üyelerini acare Milli meclisi tayin eder,

2. Dil; resmi dil Türkçe ve Gürcüce olmak şartıyla öğretim, her cemaatin isteğine göre serbesttir.

3. Müşterek menfaatlere hizmet eden şimendifer ve liman idareleri ve hasılatı, merkez hükümete ait olduğu gibi, önemi umumi ve bütün

²⁹ Dayı, Elviye-i Selase, s.286

³⁰ Soysal, Siyasal Ant. s.40

³¹ Dayı, Elviye-i Selase s.286

³² Dayı, Elviye-i Selase s.286

Gürcistan'a yaygın olan Acera Şoselerinin iyi korunması ve tanrı masrafı dahi Merkezi Hükümete aittir.

4. İslam halkının şer'i ve dini işlerinde serbest ve özerk olmaları ve ihtiyaç halinde şer'iyeye vekaletimizle münasebette bulunabilmeleri hakkının da teslim edilmesine çalışılmalı.

Kars Konferansı'nda bütün murahhaslar adına Rus temsilci Ganetzky'nın Gürcistan'ın Elviye-i Selase'de eski eser araştırma, Ermenilerin, Kulp tuz madenlerinden yararlanma, tebaanın, kültür ve dini gelişmelerini koruyacak hakların verilmesi Gümrü'den alınan şimendifer malzemelerinin geri verilmesi şeklindeki teklifleri reddedilirken; Türk tarafının da tebeamızdan alınan eşyaların geri verilmesi, taşınmaz malların millileştirilmesi ve Bakü gazlarından yararlanılması teklifleri reddedilmiştir³³.

Kars Konferansı'nın 10 Ekim 1921 günü sona ermesinin ertesi günü, Kazım Karabekir Paşa, Acaralıların; Acera'da hemen genel af transitin (Kars'tan tuz, Artvin'den sığır ve meyve) başlaması, on beş günlük geçici pasaport uygulamasının hemen uygulanması isteklerini Gürcü temsilcilerine kabul ettirmiştir.

Kars Antlaşması 13 Ekim 1921'de imzalanmıştır. Bu antlaşma Moskova Antlaşmasında yer alan Türkiye ve Kafkas Hükümetleri hakkındaki maddelerinin görüşülerek, taraflarca kabul edildiğini gösteren antlaşmadır.

Türkiye'nin kuzey doğu sınırı, antlaşmanın 4. maddesine göre, Sarp köyünden başlayarak Kars ve Ardahan'ı içine alıyordu.

6.Madde gereğince Batum Limanı Gürcistan'a bırakılıyor ve bu durum bazı şartlara bağlanıyordu: Şöyle ki;

Bu maddede teyid edilen yerlerin ahalisi her cemaatin harsi ve dini haklarını zaman altına alan ve kendilerine bu arazide ahalinin istediği idare usulüne vaza imkan bırakan mevzii ve idari geniş bir muhtariyetten müstefid olacaklardır.

Ayrıca Türkiye'ye Batum Limanı vasıtasıyla vaki olacak ihracat ve ithalattan her nevi emtea ve bütün mevad için gümrüksüz, hiçbir maniasız ve

³³ Dayı, Elviye-i Selese'de, s.286.

her hak ve resimden arı serbest transit ve Batum Limanından, hususi masrafsız ve ücretsiz istifade hakkı temin olunur. Bu muahedenin imzasını müteakib bu maddenin tatbiki için alakadar taraflar mümessillerinden mürekkebe bir komisyon teşkil olunacaktır³⁴.

Kars antlaşmasının 7. maddesine göre; Türkiye ile Gürcistan Hükümetlerinin ortak sınır bölgelerindeki halkın sağlık, gümrük ve polis işleri alanında, karma komisyonca hazırlanacak yasalara uymak şartıyla, sınırı geçmelerine izin verilecektir.

8. Madde ile de yine her iki hükümetin sınır bölgesindeki halkın, sınır ötesindeki kışlık ve kazlık otlaklardan yararlanmaları, yukarıdaki şartlar altında sağlanacaktır³⁵.

13. Madde ise Moskova antlaşmasının 12. maddesinin bir tekrarı idi ve konuya yine açıklık getirilmişti.

Bu madde ile ilgili olarak, 31 Mayıs 1926'da Moskova'da Türkiye ile Rusya arasında bir protokol imzalanmıştır. İlgili protokolün yürürlüğe girdiği andan itibaren bir yıl içinde halk bulunduğu yerde göç etme hakkına sahip olacaktır³⁶.

Kars Antlaşması 3 Mart 1922'de, Azerbaycan, 16 Mart'ta Türkiye'ye, 20 Mart'ta Ermenistan, 14 Nisan'da da Gürcistan meclisince onaylanmıştı³⁷.

Kars Konferansında en çok üzerinde tartışılan Batum ve Nahçıvan özerkliğinin kapsamı olmuştur. Özel görüşmelerde ise Kuvartshane ve Murgul bakır madenleriyle Kulp (Tuzluca) tuzlası işletmelerinin Gürcü ve Ermenilere verilmesi, Ruslarca istenmiş ancak reddedilmiştir. Sonuçta 13 Ekim 1921'de Kars Antlaşması tüm temsilciler tarafından imza edilmişti.

Kars antlaşması doğu cephesinde güvenliğin sağlanmasında önemli son aşama olmuştur. Antlaşma her ne kadar Moskova Antlaşmasının bir tekrarı ise de Sovyetleştirilmiş Kafkas Cumhuriyeti de bu antlaşmaya imza koymuşlardır. Böylece Doğu sınırimızda bu üç Cumhuriyet tarafından tasdik edilmiş ve pürüzler giderilmişti. İki tarafın kısa aralıklarla soğuyan politikaları, manfeatler

³⁴ Dayı, Elviye-i Selese'de Teşkilatlanma, s.288.

³⁵ Dayı, Elviye-i Selase'de Teşkilatlanma, s.288.

³⁶ Soysal, Siyasi Ant. S.43.44

³⁷ Dayı, Elviye-i Selase s.288

gereği sık sık birbirlerine yardım konusunda anlaşmada birlikte hareket etmede zorluk çekmemişlerdir. Uzun yıllar doğu sınırlarında pazarlık ve savaş haline gelmiş Elviye-i Selase'nin milli mücadelede Misak-ı Milli ilkeleri dahilinde (Batum hariç) sınırlarımıza dahil edilmesi sağlanmıştır. Ancak şunu ifade etmek gerekir ki, doğu cephemizdeki düzenli, disiplinli askeri birliklerimiz ile TBMM'nin ustaca yürüttüğü dış siyasette izlediği politikanın da büyük rolü olmuştur.

Şöyle ki; Sakarya Zaferinden sonra Türkiye'nin diplomasi alanında gösterdiği başarılarla artmıştı. Ankara Hükümeti Sakarya Zaferinden sonra Sovyetler'le yeniden temasa geçmiştir. 13 Aralık 1921 de Ukrayna'daki Sovyet kuvvetlerinin Başkomutanı Michael Frunze Ankara'ya gelmiş ve 2 Ocak 1922 de iki hükümet arasında bir antlaşma imzalanmıştır. Bu antlaşma içerik olarak 16 Mart 1921 de Sovyet Rusya ile imzalana Moskova Antlaşması-na benzemektedir³⁸.

Frunze'nin 23 gün süren Ankara ziyareti sırasında, Milli kuvvetlere yapılacak askeri yardımlar ve Sakarya zaferinden sonra Yunan kuvvetlerinin karşısında Türk kuvvetlerinin durumu ile ilgili meseleler üzerinde görüşmeler yapılmıştır. Frunze'nin ziyaretinden kısa bir süre sonra Rusya, Aralov'u elçi olarak Ankara'ya göndermiştir. Aralov M.K. ile birlikte Batı Cephesine gitmiş ve teftişler yapmıştır³⁹.

Şayet, Kars Antlaşmasını, Moskova Antlaşması ile karşılaştırmaya tabi tutarsak, bu antlaşmada, eski antlaşmaların geçersizliği, Türkiye'nin Misak-ı Milli sınırları ve Sovyetler Birliği ile güney doğu sınırlarına ilişkin 1, 2, 4 ve 6.maddeleri Moskova antlaşmasının 1.ve 2. maddelerini karşılamaktadır.

Sınır halkının gidip gelmesi ve otlaklardan yararlanmasına ilişkin 7. ve 8. maddeleri yeni hükümlerdir ve Moskova antlaşmasında yoktur.

Boğazlar meselesine ilişkin 9. madde ile Gürcistan, bir Karadeniz kıyısı devleti olarak, aynen Sovyetler Birliğinin Moskova antlaşmasının 5. maddesiyle ortaya konulan durumuna getirilmiştir.

³⁸ Gönübol, Türk Dış Politikası, s.41

³⁹ Gönübol, Türk Dış Politikası, s.41

İlgili devletlerin birbiri aleyhindeki olaylara imkan tanımama konusunda Moskova Antlaşmasının 8. maddesinde yer alan kararın Kars Antlaşması, küçük değişikliklerle 10. maddesini içermektedir.

İlgili devletlerin karşı tarafta oturan uyruklarına uygulanacak işlemlerle ilgili 11. madde en çok dikkat edilen ulus kuralına ilişkin 12. Madde ve Türkiye'yi terkedip karşı tarafa yerleşmek isteyenlere yapılacak işleme ilişkin 13. Madde ve Moskova antlaşmasının 10., 11. ve 12. Maddelerine oldukça yakındır.

Mülteciler ile cinayet ve cürüm işleyenlerin durumuna ilişkin 14. ve 15. maddeler Moskova Antlaşması'nda yoktur.

Tutukluların geri verilmesi konusunda 16. madde ile ilgili ülkeler arasında bağlantıların sürdürülmesine ilişkin 17. madde ise Moskova antlaşmasında yer alan 13. ve 9. maddelerin aynısıdır.

Ticaret ilişkileri ve Konsolosluk sözleşmesi yapılmasına ilişkin 18. ve 19. maddeler Moskova antlaşmasının 14. maddesinin karşılığıdır.

Kars Antlaşması 20 madde ve 3 ekten oluşur.

Ayrıca Moskova Antlaşması'nın 12. ve Kars Antlaşması'nın 13. Maddelerinde, sınır değişmesi sonucu Türkiye'ye geçen yerlerde (Kars-Ardahan Bölgesi) ya da Sovyetler Birliğine bırakılan yerlerde (Batım Bölgesi) oturan halktan isteyenlerin bu toprakları terk ederek karşı tarafa geçmelerine olanak tanımış ancak bunun için bir süre tespit edilmemişti. Bu işi kesinlikle sonuçlandırmak üzere Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında 31 Mayıs 1926 günü Moskova'da bir protokol imzalanmış ve söz konusu kişilerin, protokolün yürürlüğe girmesi gününden başlayarak, bir yıl içinde buldukları yerleri terketmesi gereği ortaya konulmuştur⁴⁰.

Sonuç:

Milli Mücadele hareketinin biri askeri diğeri siyasi olmak üzere iki cephesi olmuştur. Askeri cephelerde çatışmayı başarıya ulaştırabilmek için Ankara Hükümeti Milli Mücadelenin diplomatik cephesine de önem vermiştir. Müttefikler arasında I. Dünya harbinde yenilgiye uğrayan devletlere karşı uygulanacak politika üzerinde her zaman görüş birliği bulunmuyordu. Buna

⁴⁰ Düstur, Ter. III. C. 7. s.1525

karşın, ilgili devletler barış görüşmelerindeki pazarlıklarda tek bir cephe halinde hareket etmeyi başaramışlardır. Türkiye'nin bu devletlere karşı kullanabileceği en iyi yöntem güçlü siyaset ve diplomaside uygulayacağı esaslar olacaktır. Bu nedenledir ki; Yeni Türkiye'nin Sovyet Rusya ile yaptığı bu antlaşmanın diplomatik tarihimizde özel ve önemli bir yeri vardır. Çünkü her iki devletin nedenleri ve amaçları değişik de olsa Batı devletleri ile antlaşmazlık ve savaş içinde bulunduğu sırada yapılan bir Antlaşma, Türkiye'nin doğu sınırını çizdiği gibi Sovyet Rusya ile dayanışmasının ve işbirliğinin temellerini de oluşturmuştur⁴¹.

Milletlerin, ülkelerin kardeşliği ilkesini ve ülkelerin kendi geleceklerini bağımsızca tespit etme hakkını tanımakta birlikte hareket eden TBMM Hükümeti ile Sovyet Rusya Federal Cumhuriyeti Hükümeti, genişleme ve gelişme siyasetine karşı olan mücadelelerindeki dayanışma ve yardımlaşmalarını iki ulustan birinin karşılaşacağı zorlukların, diğerinin de durumunu zorlaştıracağını bilerek, her iki ulusun karşılıklı çıkarlarına dayanan devamlı dostluk ilişkilerinin pekişmesini görmek ve gerçekleştirmek gayesi ile bir dostluk ve kardeşlik antlaşması yapmaya karar vermişlerdir.

Sovyet Rusya'nın daha önceden de Osmanlı Devleti ile Erzincan'da silahları bırakma sözleşmesi ve Birest-Litovsk'da bir barış antlaşması yapmıştır.

Ancak Moskova Antlaşmasının tarihsel açıdan, I. Dünya savaşından sonra iki ülke arasında yapılan gerçek barış antlaşması saymak yerinde olur. İki devletin resmi ve diplomatik ilişkilerine daha sonra 1920 yılında girişmesi de antlaşmanın bu niteliğini değiştirmez.

Moskova antlaşmasının bir tekrarı şeklinde gösterilse bile, Kars Antlaşması, Komünist Devrimi üzerine Rusya'da 1918 yılında bağımsızlıklarına kavuşan Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan'ın 1920 yılında Bolşeviklerin eline geçip Sovyetler Birliği içinde yer almalarından sonra yapılmıştır.

Kars Antlaşması Türkiye'nin sınırları bakımından ve koyduğu ilkeler doğrultusundan, daha önce 16 Mart 1921'de imzalanan Moskova

⁴¹ Bolşeviklerin Osmanlı Devleti ile Yaptıkları İlk Antlaşma, Türk Tarihi Dergisi, Ekim 1970, Sayı 37.

Antlaşmasının bir benzeridir⁴². Kars Antlaşmasının Türkiye açısından çok önemli bir sonucu ortaya çıkar ki; bu da Türk sınırı ve ilkeleri Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan ulusları adına kabul edilip yükümlendiği gibi, tarihsel bir gerçeği de dünya kamuoyuna göstermektedir.

Kars Antlaşması 20. Maddesi gereğince onaylanmış ve onay belgeleri 11 Eylül 1922 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Moskova Antlaşması gibi, Türkçe ve Rusça metinlerinin yanında Fransızca metni de yasal bir referans belgesi olarak yayınlanmıştır.

⁴² TBMM'nin 16 Mart 1922 gün ve 207 sayılı Yasa ile onaylanan Antlaşmanın Osmanlı Türkçesi ve Fransızca metni için, Düstur, Ter. III, C.3, s.24

ნურჰან აიდინი*

ყარსის ხელშეკრულება და მისი ისტორიული მნიშვნელობა

სელჯუკებიდან მოყოლებული ანატოლია მუდმივად თურქების სამშობლოს წარმოადგენს. XIX საუკუნეში ევროპის დიდი სახელმწიფოების მიზანი გახდა ანატოლიის საკუთარი გავლენის სფეროებად დაყოფა, იქედან თურქების განდევნა და მათი განადგურება, რამაც ასახვა პპოვა ე. წ. „აღმოსავლეთის საკითხში“.

ვარდა ანატოლიისა, თავისი გეოპოლიტიკური და სტრატეგიული მნიშვნელობით ევროპის დიდ სახელმწიფოთა ყურადღებას კავკასია იქცევდა. ისტორიულად კავკასია სხვადასხვა ხალხით დასახლებულ და კულტურების სატრანზიტო მხარეს წარმოადგენდა. XX საუკუნეში სხვადასხვა ინტერესთა შეჯახების დაწყებისთანავე ევროპის სახელმწიფოებმა დაიწყეს ბრძოლა ამ მხარეებში საკუთარი გავლენის მოსაპოვებლად.

რუსეთი, რომელიც თანდათან ძლიერდებოდა და ევროპულ სახელმწიფოდ ჩამოყალიბებას ცდილობდა, ატარებდა თბილ ზღვებზე გასვლის პოლიტიკას. ხოლო თურქეთი, ყველანაირად უპირისპირდებოდა რუსეთს და აღნიშნული მიზნების საპირისპირო ზომებს ღებულობდა. რუსეთი თავისი მიზნების განსახორციელებლად მუდმივ ზემოქმედებას ახდენდა სტამბოლისა და სრუტეების საკითხებზე. იგი აღმოსავლეთში ქმნიდა ბუფერულ სახელმწიფოებს, რითაც გეგმავდა სამხრეთზე ზეწოლას, ისქანდერუნში შეღწევას და ხმელთაშუა ზღვაზე გასვლას¹.

ინგლისი იძულებული იყო თავისი კოლონიების გაფართოებით მუდმივად ფხიზლად ყოფილიყო და, ხმელთაშუა ზღვაზე თავისი ბატონობის შესანარჩუნებლად მუდმივი წინააღმდეგობა უნდა გაეწია გერმანიისა და რუსეთისათვის. გერმანია ცდილობდა შეექმნა კავკასიაში თავისი მომხრე სახელმწიფო და ამგვარად გაეტარებინა „აღმოსავლეთისაკენ წინსვლის პოლიტიკა“.

შეიძლება ითქვას, როგორც სხვაგან კავკასიისა და ანატოლიაში, მთავარ როლს ევროპის სახელმწიფოები ერთი და იმავე სცენარით თამაშობდნენ.

* მასწავლებელი, ყარსის კავკასიის უნივერსიტეტის ტექნიკურ მეცნიერებათა და ლიტერატურის ფაკულტეტი.

პირველი მსოფლიო ომის დასრულების შემდეგ ანტანტის სახელმწიფოებმა, როგორც სხვა დამარცხებულ სახელმწიფოებს, ასევე ოსმალეთსაც ხელი მოაწერინეს *მუდროსის ზავზე* მე-11 და მე-15 მუხლების თანახმად, ოსმალეთის არმიის აღმოსავლეთის ნაწილებს იარაღის ჩაბარება ებრძანათ. ამით მხარის მოსახლეობა პირისპირ რჩებოდა ქართველებისა და სომხების თავდასხმების წინაშე. ამგვარი მდგომარეობის საწინააღმდეგოდ, თურქმა ხალხმა, თავდაცვის მიზნით, მეცხრე არმიის დახმარებით, უმოკლეს ვადაში თავიანთი ორგანიზაციები შექმნა და დაირაზმა. მათ ბათუმიდან ნახჭევანამდე ტერიტორიაზე ადგილ-ადგილ ეროვნული საბჭოები შექმნეს².

ელვიე-ი სელასეს მოსახლეობა შექმნილი საბჭოებით გმირულ წინააღმდეგობას უწევდა ქართველებს, სომხებს და ინგლისელთა პოლიტიკურ თამაშებს, რითაც შესაძლებელი გახდა რუსებისა და სომხების შიდა რაიონებში შეღწევის შეჩერება³.

40000 კვ. კმ ფართობზე ადგილობრივი საბჭოების მთავრობებმა თურქულ ეროვნულ ერთობას ჩაუყარეს საფუძველი. ასეთი მთავრობებიდან ერთ-ერთი, სამხრეთ-დასავლეთ კავკასიის მეთაურობა, ყოველმხრივ ცდილობდა, რომ იგი ეღიარებინათ დამოუკიდებელ სახელმწიფოდ და მხარის მოსახლეობაში პრესის საშუალებით ეწეოდა აგიტაციას. ბეჭდავდა და ავრცელებდა ელვიე-ი სელასეში მებრძოლი სულის გამაღვივებელ წერილებს. ინგლისის არმიის ვიცე-პოლკოვნიკი ალფრედ რაულინსონიც კი თავის მოგონებებში ინგლისის პოლიტიკის შეცდომებს ამ მხარეში ასე გამოხატავდა: „ამგვარი მდგომარეობის პირობებში ინგლისის მთავრობამ ერთა ღივას ყარსის მხარის ქრისტიანი სომხეთის რესპუბლიკისათვის გადაცემის და ამ საქმის განსახორციელებლად ნახსენებ მხარეში ინგლისის სამხედრო ძალების შეყვანის აუცილებლობა აცნობა. ეს არის სწორედ პირველი შეცდომა ზემოთხსენებული ღივასისა. მართლაც, ამ მხარეების თაობაზე ღივის მიერ მიღებული გადაწყვეტილებების სისრულეში მოყვანა აქაურობის მუდმივად ევროპის ქვეყნების შეიარაღებული ძალების ბატონობის ქვეშ ყოფნას ნიშნავდა“⁴.

სამხრეთ-დასავლეთ კავკასიის მთავრობის ინგლისელთა მიერ განადგურების შემდეგ ყარსსა და მის შემოგარენში სომეხთა მხრიდან მოსახლეობის განადგურება და დევნა დაიწყო. მუსლიმი მოსახლეობა პირისპირ აღმოჩნდა დაუნდობლობის წინაშე.

შავ ზღვაზე მომხდარი მოვლენების შემდეგ მუსტაფა ქემალს მიეცა შანსი ანატოლიაში გადმოსულიყო. სწორედ ამ პერიოდში, ფადიშახის 1919 წლის 30 აპრილის ბრძანებით, მ. ქემალი მე-9 არმიის ინსპექტორად დაინიშნა⁵.

მუსტაფა ქემალი 28 მაისს ქიაზიმ ყარაბეკირისადმი გაგზავნილ დეპეშაში საქართველოსა და სომხეთის წინააღმდეგ მისაღები ზომების დეტალებს განმარტავდა და ერის მზადყოფნაზე მიუთითებდა. სამხედრო სამინისტროსადმი გაგზავნილ დეპეშაში სამი სანჯაყის მდგომარეობაზე საუბრობდა და პარიზის კონფერენციაზე აღმოსავლეთის სომხეთისათვის გაჩუქების შესაძლებლობის გამო პასუხს მოითხოვდა⁶.

პირველი მსოფლიო ომის პერიოდში რუსეთთან ხელმოწერილი ბრესტ-ლიტოვსკის ხელშეკრულება ახალმა მთავრობამ კარგად ვერ გაითავისა. ამის მიზეზი კი მხარეების მიერ ხელშეკრულებებისადმი არასერიოზული დამოკიდებულება იყო. ხელშეკრულების მე-4 მუხლის თანახმად, რუსეთს თურქეთის აღმოსავლეთი ვილაიეთები სასწრაფოდ უნდა დაეცალა და თურქეთისათვის უკან დაებრუნებინა. რამდენიმე ხნის შემდეგ რუსეთის საგარეო საქმეთა კომისარი ჩიჩერინი ნოტის საშუალებით იუწყებოდა, რომ თურქებმა ბაქოში შესვლის შედეგად დაარღვიეს ხელშეკრულება და, ამგვარად, ხელშეკრულების ცალმხრივად გაუქმებას აცნობებდა⁷.

ქიაზიმ ყარაბეკირ ფაშა იუწყებოდა, რომ ბოლშევიკები მოიწვედნენ კავკასიისაკენ და თუ თურქებს არ შესთავაზებდნენ დამაკმაყოფილებელი ზავის პირობებს, მაშინ იგი ხელშეკრულებას დაუდებდა თურქეთის მტრების მტერს საბჭოთა რუსეთს. ასეთი ხელშეკრულებით თურქეთი აღკვეთდა რუსეთის გაერთიანებას ანტანტის ბლოკში, ეს კი თურქეთის გეგმების წარმატებად ჩაითვლებოდა. თურქეთ-რუსეთის მეგობრობის გაძლიერება რუსეთის პოლიტიკისთვისაც მისაღები იყო. დეკემბრის თვეში გამოქვეყნებული ერთი განცხადების მიხედვით რუსეთში მცხოვრებ (გადასახლებულ) თურქებს ამინისტია ეხებოდათ⁸.

შეიძლება ითქვას, რომ თურქეთის დიდი ეროვნული მეჯლისის გახსნამდე მოვლენები საკმაოდ მომწიფდა⁹.

26 აპრილს საბჭოთა რუსეთისათვის გაგზავნილ ნოტაში თურქეთის დიდი ეროვნული მეჯლისის მთავრობა ანატოლიაში ხელისუფლების აღიარებას, თურქეთის ტერიტორიაზე მყოფი იმპერიალისტების ანატოლიიდან განდევნის მიზნით კოალიციის შექმნას და ერთიანი ჯარებით სამხედრო ოპერაციების დაწყებას, კავკასიის გზის გახსნას მოითხოვდა¹⁰.

რუსეთი, ერთი მხრივ, ცნობდა ანატოლიის მთავრობის ხელისუფლებას, ინგლისის შესაშინებლად თავისი გავლენისა და ძალის საჩვენებლად თავს თურქეთის თანამებრძოლად ასაღებდა, თუმცა ყველანაირად აყოვნებდა იმ

საშუალებების გადაცემას, რომელიც მას თურქეთმა სთხოვა, ხოლო, რასაც ვერ აღწევდა, იმ საკითხს, სიტყვების თამაშით, გვერდს უვლიდა¹¹.

თუ რუსეთი დასავლეთის სახელმწიფოებს შეუთანხმდებოდა, მაშინ მას უნდა მიეტოვებინა, გაეწირა თურქეთი და არ უნდა დაახლოებოდა მას, ხელი უნდა შეეშალა ისლამურ მოსახლეობაზე თურქეთის ზეგავლენისა და მათი გაერთიანებისათვის, სომხური საკითხის გამო უნდა გაეღვივებინა თურქეთის საწინააღმდეგო აზრები დასავლეთის ქრისტიანულ სამყაროში, თურქეთის დამოუკიდებელი პოლიტიკისათვის ხელის შეშლის მიზნით თურქეთში ბოლშევიზმი დაემკვიდრებინა, მოესპო თურქ ხალხში თავისუფალი მოქმედების უნარი, გაენადგურებინა ქვეყნის ხელისუფლება და თურქეთის მმართველობა მოსკოვისათვის დაექვემდებარებინა¹².

თურქეთის დელეგაცია მოსკოვში მაისის თვეში ჩავიდა და ჩიჩერინს ნოტა გადასცა. 3 ივნისს რუსეთმა ნოტაზე პასუხი გასცა. ამ ნოტის საფუძველზე იგი სცნობდა ეროვნული პაქტით დადგენილ საზღვრებს, ეთანხმებოდა მის პრინციპებს, დიპლომატიების გაცვლის წინადადებას და საზღვრების დადგენის მიზნით შუამავლობას სთავაზობდა.

მ. ქემალს და ქ. ყარაბეკირს, რომლებიც კარგად იცნობდნენ რუსეთის პოლიტიკას, არ ესიამოვნათ რუსეთის შუამავლობის წინადადება თურქეთსა და სომხეთს შორის საზღვრების დადგენის თაობაზე. საბჭოთა რუსეთის საგარეო საქმეთა კომისარი ჩიჩერინი სომხეთისათვის მიწის გადაცემის პირობასთან დაკავშირებულ საკითხებს მუდმივად დღის წესრიგში აყენებდა. ამგვარი პირობის მიღება შეუძლებელი იყო, რადგან იგი თურქეთის ტერიტორიულ მთლიანობას ხელყოფდა¹³.

კიდევ უფრო ადრე, სომეხთა მხრიდან ხალხის მასობრივი ხოცვის გაძლიერების და კავკასიის საქმეებში სხვა დიდი ძალების ჩარევის საწინააღმდეგოდ, ოსმალები, ისევე, როგორც ბრესტ-ლიტოვსკისა და ტრაპიზონის კონფერენციებზე, ბათუმშიც იძულებული გახდნენ მშვიდობა იარაღის ძალით დაემყარებინათ. ერთის მხრივ სომხეთის მოქმედებამ, მეორეს მხრივ კი საერთოშორისო ურთიერთობათა განვითარებამ ოსმალებს სამხელისუფლებიანი კავკასიის რესპუბლიკის სტაბილურ ქვეყანად ჩამოყალიბების შეუძლებლობა დაანახა. დრო მოწმობდა, რომ ქართველების, სომხების და აზერბაიჯანელების ერთ ჭერქვეშ ცხოვრება შეუძლებელი იყო¹⁴.

ამგვარი მდგომარეობის გამო ოსმალებმა თურქეთში მშვიდობის შენარჩუნების მიზნით, საჭირო პირობად ჩათვალეს სამივე ქვეყნის ცალ-ცალკე და-მოუკიდებელ სახელმწიფოებად ჩამოყალიბების აუცილებლობა¹⁵.

დასაკავებლად შეტევაზე გადავიდნენ. ამის გამო, სომხურმა თავდასხმებმა დღითიდღე იმატა. მათ 1920 წ. 12 აგვისტოს ზოგი სოფელი დაიკავეს, ზოგიერთი კი გადაწვეს. 20 აგვისტოს ერთ-ერთი სომხური ნაწილი თურქების სამხედრო ნაწილს დაესხა თავს. სექტემბრის დასაწყისში სომხურმა თვითფრინავმა თურქული პოზიციები დაბომბა. 13 სექტემბერს ქიაზიმ ყარაბეკირს ებრძანა შეეტია სომხებისათვის¹⁷.

აღმოსავლეთის არმიის ხელმძღვანელობამ 24 სექტემბერს შეუტია ბარდიზს, ქოთექს, რომლებიც სომხებს ეკავათ, 28 სექტემბერს გადალახა საზღვარი და მიაღწია სარიყამიშ-ლილეგოლის ხაზს¹⁸.

თურქულმა არმიამ 1920 წ. 30 სექტემბერს ყარსი დაიკავა. ეს იყო დიდი სამხედრო გამარჯვება. თურქეთის აღმოსავლეთი საზღვარი გამაგრდა. ამგვარად, შესაძლებელი გახდა ეროვნულ პაქტში დაფიქსირებულ საზღვრამდე მიღწევა.

როდესაც საბჭოთა საგარეო საქმეთა კომისარმა ჩინჩერინმა პირველი მსოფლიო ომის შემდეგ სომხების სასარგებლოდ მიწების გადაცემა მოითხოვა, სომხების დაშნაკთა პარტიის ხელმძღვანელობით ერევანში შექმნილმა სომხეთის მთავრობამ, უარყო ბრესტ-ლიტოვსკის ზავის ზოგიერთი მუხლი და თურქეთის საწინააღმდეგოდ მტრული პოლიტიკის წარმართვა დაიწყო. დიდი ხნის პერიოდში რუსეთის ხელშეწყობით მოქმედმა სომეხმა პარტიზანებმა ბოლშევიკური რევოლუციის შემდეგ თავიანთი მილიტარისტული მოქმედებანი გააძლიერეს და დაშნაკური პარტიის ხელმძღვანელობით, თურქეთისა და აზერბაიჯანის საზღვრების დარღვევა, დაკავებულ ტერიტორიებზე დარჩენილი მუსლიმი მოსახლეობისადმი ზეწოლა და მათი მასობრივი განადგურება დაიწყეს¹⁹. სომხების შეუწყვეტელი და თანდათან უფრო ორგანიზებული შეტევებისათვის პასუხის გასაცემად, ამგვარი მოვლენების აღსაკვეთად და სასწრაფოდ კონტროლის ქვეშ აყვანის მიზნით XV კორპუსის მეთაურმა ქიაზიმ ყარაბეკირ ფაშამ ყარსი და მისი მხარე სომხებისაგან გაათავისუფლა, რითაც მსოფლიოს კიდევ ერთხელ დაანახა თურქების ძალა.

ამის შემდეგ, სომხებს გაეგზავნათ ნოტა, რათა მათ საზავო პირობები მიეღოთ, თუმცა მათ ეს ნოტა უარყვეს და ამის გამო, 1920 წ. 14 ოქტომბერს კვლავ დაიწყო შეტევა სომხების წინააღმდეგ. სარიყამიშსა და ყარსში კარგად გამაგრებული სომხები თითქმის მთლიანად განადგურდნენ²⁰. 1920 წ. 17 ოქტომბერს ქიაზიმ ყარაბეკირის შტაბში მოვიდა სომეხი ოფიცერი, რომელმაც განაცხადა, რომ ისინი თანხმდებოდნენ ზავის ყველა პირობებზე.

ამგვარად, დაიწყო მოლაპარაკებები და იგი 1920 წ. 2-3 დეკემბერს გიუმრის ზავით დასრულდა²¹. ამ ხელშეკრულებით თურქეთის ხელში გადავიდა 1877-78 წ. ოსმალეთ-რუსეთის ომის შედეგად დაკარგული ყარსი, სარიყამიში, ყულუ (თუზლუჯა) ყალიზმანი და 1828 წ. თურქმენჩაის ხელშეკრულებით რუსებისათვის გადაცემული ილდირი (სურმელი). სომხებმა უარყვეს სევრის ზავი და ვალად იღეს დიდი რაოდენობის ტყვია-წამლის და სამხედრო აღჭურვილობის თურქებისათვის გადაცემა. გარდა ამისა, ეს ხელშეკრულება იყო ანატოლიის მთავრობის პირველი ხელშეკრულება, ამიტომ დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა, თანაც იგი ეროვნული პაქტით დადგენილ საზღვრებს მიუახლოვდა.

9 ოქტომბერს, მეგობრობის დამყარების მიზნით, მიმართვა გაეგზავნა ქართულ ხელისუფლებასაც, თანაც განემარტათ სომხეთის წინააღმდეგ წარმართული შეტევის მოტივი. ქართველებმა მოითხოვეს, რომ თუ მათ წინააღმდეგ არ იქნებოდა მიმართული რაიმე სამხედრო მოქმედება, მაშინ თანახმანი იყენენ არტაანის და ბათუმის მხარეების საქართველოს ფარგლებში დატოვების პირობით ორ ქვეყანას შორის საზღვრები დადგენილიყო. ამ ნოტას სასწრაფოდ გაეცა პასუხი, ძლიერი საქართველოს ჩამოყალიბების სურვილის საფუძველზე, ქაზიმ (დირიქ) ბეი თბილისში ელჩად გაიგზავნა. ამგვარად საქართველომ ნეიტრალური პოზიცია დაიკავა²².

სანამ ზემოთ აღნიშნული მოვლენები განვითარდებოდა, 1924 წ. 1 ივლისს შავი ზღვის სანაპიროს პორტი ჩურუქსუ ინგლისელებმა დაიკავეს და ქართულ ძალებს გადასცეს. გარდა ამისა, ქართულმა სამხედრო შენაერთებმა ბათუმიც დაიკავეს. ამგვარი ქმედება გააპროტესტა ისლამურმა საზოგადოებამ²³. ამის საწინააღმდეგოდ კავკასიის მე - 3 დივიზიამ საზღვრის დასაცავად შესაბამისი თავდაცვითი ღონისძიებანი მიიღო. სომხური არმიის განადგურების პერიოდში, თურქეთის დიდი ეროვნული მეჯლისის მთავრობამ, რომელსაც სჯეროდა საქართველოს ნეიტრალიტეტისა, ქართველების მოქმედებებთან დაკავშირებით ყოველგვარი ეჭვის გაფანტვის მიზნით საქართველოს მთავრობას შემდეგი სახის განცხადება გაგზავნა: „თურქეთის დიდი ეროვნული მთავრობა ინფორმირებულია საქართველოში შექმნილი შიშისა და ეჭვის გამო, რაც გამოიწვია ჩვენ მიერ წარმოებულმა სამხედრო მოქმედებებმა სომხების წინააღმდეგ, რომლის მიზეზი თვით სომეხთა სამხედრო შემოტევები გახდა“.

თურქეთის დიდი ეროვნული მეჯლისის მთავრობა მიესალმება ძლიერი და მეგობარი საქართველოს სახელმწიფოს ჩამოყალიბებას. მისი სურვილია

ამგვარ სახელმწიფოსთან გულწრფელი ურთიერთობები. ქართველი ხალხის წინაშე თავისი მეგობრობის დამტკიცების მიზნით ანკარის მთავრობა თბილისის მთავრობის ყველა წინადადების გათვალისწინებას დაეთანხმა²⁴.

თურქეთის დიდი ეროვნული მეჯლისის მთავრობის მიერ საქართველოსადმი განხორციელებული პოლიტიკის პრინციპები შემდეგია: საზღვრის საკითხის გადაწყვეტა, თურქეთ-სომხეთის დაპირისპირებაში ქართველთა ნეიტრალიტეტის უზრუნველყოფა, საქართველოს გადაქცევა ბუფერულ ზონად, რათა საბჭოთა რუსეთის ანატოლიაში შესვლა აღკვეთილიყო. თუ დაიდებოდა ანტანტასთან ხელშეკრულება და საბჭოთა რუსეთთან საომარი მოქმედებანი დაიწყებოდა, მაშინ საქართველო მეტად საჭირო დამხმარე ძალად განიხილებოდა.

ქართველები ძალიან გაახარა თურქების გამარჯვებამ სომხებზე, როდესაც ქართველებმა ნეიტრალიტეტი დაიკავეს. ქართველი მოსახლეობის უმრავლესობა მუსლიმანებისაგან შედგებოდა, რაც ქართველების თურქებთან დაახლოების ფაქტორს წარმოადგენდა. 1920 წ. 13 ნოემბერს საქართველოში ჩასულ თურქეთის დიპლომატიურ დელეგაციას ქართველებმა სთხოვეს, რომ მათ შეიტყუეს რუსების მიერ საქართველოს გასაბჭოების მიზანი და ამიტომ მოსკოვში მიმავალ თურქეთის დელეგაციისაგან ამ ინფორმაციის მიწოდება და მათგან დახმარება მოითხოვეს, ამასთანავე, შესაძლებლად თელიდნენ, თურქეთთან ერთად, ჩრდილოეთიდან საშიშროების აღსაკვეთად, შეექმნათ კავკასიის კონფედერაცია.

საბჭოთა რუსეთის მიზანი გახლდათ საქართველოს გაბოლშევიკება და შეერთება. ამ მიზნით თურქეთის დიდი ეროვნული მეჯლისის მხრიდან ქართველ ელჩს მიეცა ნოტა (23 თებერვალი), რომლითაც არტაანის სასწრაფოდ დაცლა მოითხოვეს. ამგვარი კატეგორიული მოთხოვნის საფუძველზე ქართველებმა მიიღეს თურქების წინადადება და 23 თებერვლის მდგომარეობა ანკარას აცნობეს. იმავე დღეს თურქული შენაერთები არტაანში შევიდნენ. თუმცა საბჭოთა საქართველოს გამოცხადებიდან ორი დღის შემდეგ თურქეთის მთავრობა აღარ შეეხო ბათუმის საკითხს და იგი ჩასატარებელი პლენისციტის გადაწყვეტილებას დაუქვემდებარა²⁵. შემდეგი პოლიტიკური მოვლენების შედეგად საქართველოს მთავრობამ 17 მარტს დატოვა ბათუმი და ბათუმში თურქული სამოქალაქო მმართველობა შეიქმნა, მაგრამ რუსებთან საომარი შეტაკებები დაიწყო და თურქი ჯარისკაცების ნაწილი გმირულად დაიღუპა. გარკვეული დროის შემდეგ 1921 წ. 16 მარტს ხელი მოეწერა მოსკოვის ხელშეკრულებას, რომლის ძალითაც ახალციხე.

ახალქალაქი, ბათუმი თურქეთის საზღვრებს მიღმა დარჩა. ამ ხელშეკრულებას თურქეთის დიდმა ეროვნულმა მეჯლისმა 21 მარტს გაუკეთა რატიფიკაცია. მოსკოვის ხელშეკრულებით თურქებს დარჩათ ყარსი და არტაანი, ხოლო ბათუმი, იძულებული გახდნენ დაეცალათ. ამრიგად, საქართველოც სომხეთის მსგავსად გაბოლშევიკდა²⁶.

ათი თვის შემდეგ, 18 მარტს, მოსკოვის ხელშეკრულება საბოლოოდ გაფორმდა, რომლის მიხედვით ერთი მხარე არ სცნობდა ისეთი ხელშეკრულების მუხლებს, რომლებიც მეორე მხარეს რაიმე იძულების გამო ჰქონდა მიღებული. საბჭოთა რუსეთი არ სცნობდა არც ერთ სხვა ხელშეკრულებას, რომელიც ეროვნული პაქტის საფუძველზე შექმნილ თურქეთის ეროვნული მეჯლისის მთავრობას უარყოფდა, ბათუმი რჩებოდა საქართველოს, აქაურ ხალხს ეკუთვნოდა ავტონომია. თურქეთს უფლება ჰქონდა ესარგებლა ბათუმის პორტით. ნახჭევანი აზერბაიჯანის მფარველობაში შედიოდა, მისი მესამე ქვეყნისათვის გადაცემა იკრძალებოდა და ავტონომიის სტატუსი ეკუთვნოდა. სრუტეები იხსნებოდა ყველა საერთაშორისო გემისათვის. სრუტეების უსაფრთხოებაზე უნდა ეზრუნათ შავი ზღვის ქვეყნებს, რომელთა სათავეშიც თურქეთი უნდა ყოფილიყო. მხარეები არ დაუშვებდნენ თავიანთ ტერიტორიაზე მტრული ორგანიზაციების, ჯგუფების შექმნას, რომლებიც დაემუქრებოდნენ მეორე მხარის უსაფრთხოებას. საბჭოთა მთავრობა არ სცნობდა კაპიტულაციებს²⁷.

მოსკოვის ხელშეკრულება საბჭოეთისა და თურქეთის შეთანხმების მნიშვნელოვანი საფეხური იყო. არცერთი მხარის მიერ ხელშეკრულება არ იყო ხელმოწერილი რომელიმე მხარის ზეწოლისა და იძულების გამო. იგი არ წარმოადგენდა საშუალებას კოლონიური პოლიტიკის განხორციელებისათვის, რომლის თაობაზეც ნახსენებ ხელშეკრულებაში არ არსებობდა რაიმე მინიშნებაც კი. პირიქით იგი ეწინააღმდეგებოდა ყოველგვარ კოლონისტურ ძალას. მოსკოვის ხელშეკრულებამ, მისი კრიზისულ პერიოდში ხელმოწერის მიუხედავად, ყველა პრობლემის გადაწყვეტა ვერ შეძლო. ანტანტის ქვეყნები ყოველნაირად ცდილობდნენ, გაეწყვიტათ ორ ქვეყანას შორის დამყარებული ურთიერთობა და გაეღვივებინათ დაპირისპირება.

თურქეთმა ამით დიდი დიპლომატიური გამარჯვება მოიპოვა და ეროვნული მიზანი წარმატებით განახორციელა. იგი აკონტროლებდა აღმოსავლეთის საზღვრებს, რაც ანტანტის წინააღმდეგ წარმატებაში გამოიხატებოდა. თურქეთი იარაღისა და ფულის სახით 10 მილიონი ოქროს რუბლით დახმარების გარანტიას ღებულობდა. მეორე მხრივ, მოსკოვის

ხელშეკრულება თურქეთის ომში გამარჯვებისათვის აუცილებელი პირობა იყო. მუდმივად იმპერიალური საფრთხის ქვეშ მყოფი საბჭოთა რუსეთისათვის ყველაზე დაუცველი მხარეები შავი ზღვა და კავკასია იყვნენ. ამიტომ, თურქეთი მისთვის ამ მხარეში როგორც მოწინააღმდეგე, ასევე მოკავშირეც შეიძლება გამხდარიყო. იმპერიალისტთა წინააღმდეგ თურქეთის გამოსვლა, საბჭოთა ქვეყნისათვის სასიცოცხლო მნიშვნელობას იქნდა²⁸.

მოსკოვის ხელშეკრულების დადებიდან ერთი თვის შემდეგ კვლავ კრიზისის პერიოდი დაიწყო. ამ დროს დელეგაცია ბაქოში ჩავიდა და აზერბაიჯანთან ცალკე ხელშეკრულება დადო. მისი მიზანი იყო სომხეთის იზოლირება. 15 აპრილს კავკასიაში საბჭოთა წარმომადგენელ ბ. ვ. ლეგრანთან, საქართველოს წარმომადგენელ მ. დ. ორახელაშვილთან და უ. ქ. ურქონოქიძესთან შეხვედრაზე იუსუფ ქემალი დათანხმდა ერთობლივი კონფერენციის მოწვევას და ამ კონფერენციის ადგილად ყარსი დაასახელა.

მოსკოვის ხელშეკრულების მე-3 მუხლით განსაზღვრული იყო ერთობლივი კომისიის მხრიდან თურქეთის, სომხეთის, აზერბაიჯანის საზღვრის დადგენის საკითხი. იმავე ხელშეკრულების მე-16 მუხლის ძალით საბოლოო ზავი ყარსში უნდა დამტკიცებულიყო.

სწორედ ამის გამო 1921 წლის 26 სექტემბერს თურქეთის, აზერბაიჯანის, საქართველოსა და სომხეთის მთავრობებს შორის ყარსის კონფერენცია გაიხსნა²⁹.

ერთი მხრივ, თურქეთის დიდი ეროვნული მეჯლისის მთავრობის, რომელიც ცნობდა სხვადასხვა ქვეყნების მიერ საკუთარი მომავლის თავისივე მხრიდან დადგენის უფლებას, ერთა შორის მეგობრობის პრინციპს და მეორე მხრივ, აზერბაიჯანის, საქართველოს, სომხეთისა და რუსეთის საბჭოთა რესპუბლიკის მთავრობების მონაწილეობით ჩატარდა მოლაპარაკებანი ხელშეკრულების დადების მიზნით, სადაც გარკვეული გადაწყვეტილებები იქნა მიღებული³⁰.

მოლაპარაკებებზე თურქეთის დელეგაციას წარმოადგენდა აღმოსავლეთის ფრონტის სარდალი ქაზიმ ქარაბეკირ ფაშა, აზერბაიჯანისას - ბეჰბუდ შაჰთათისქი, სომხეთისას ამხანაგი ი. მორავიანი, საქართველოსი ამხანაგი შ. ელიავა, ხოლო საბჭოთა რუსეთისას კი ამხანაგი განეცკი³¹.

თურქეთის დელეგაციამ ამ შეხვედრაზე ბათუმის პორტის სამხედრო და სავაჭრო მხრიდან გამოყენების წინადადება შეიტანა. რუსეთის წარმომადგენელმა აღნიშნა, რომ ეს საკითხი მისთვისაც მნიშვნელოვანი იყო და თქვა: „ავტონომიის სტატუსის მქონე აჭარის ცენტრი ბათუმი, არის

სასიცოცხლო მნიშვნელობის პორტი კავკასიის ხალხებისათვის. სწორედ ამის გამო შეუძლებელი ხდება მისი გადმოცემა თქვენი მხარისათვის. გარდა ამისა, ნახსენები პორტით სარგებლობა ჩვენთვის აუცილებელ პირობას წარმოადგენს. ამით იგი თურქეთის დელეგაციის წინადადებას დათანხმდა შემდეგი პირობების საფუძველზე³²:

1. ყველას ერთი ხმის მიღების უფლება უნდა ჰქონდეს. უცხოელები ხმის მიცემაში მონაწილეობას ვერ მიიღებენ. უცხოელებად, მსოფლიო ომის დაწყების შემდეგ აჭარაში შემოსულებს თელიდნენ. თუ შინაგან და სამხედრო კომისრებს საქართველო გამოჰყოფს, მაშინ მთავრობის სხვა წევრებს აჭარის ეროვნული მეჯლისი დაამტკიცებს.

2. ენა; ოფიციალური ენა თურქული და ქართულია. სწავლება მოსახლეობის სურვილის მიხედვით უნდა მიმდინარეობდეს.

3. რადგანაც საერთო მიზნებისათვის გამოყენებული პორტი, პროდუქცია, რკინიგზა არის დამოკიდებული ცენტრალურ ხელისუფლებაზე, ამიტომ მნიშვნელოვანი გზების კარგად დაცვა და მათი შენახვა საქართველოს ევალებოდა. ნახსენები გზები აჭარიდან მთლიანი საქართველოს ტერიტორიისაკენ მიემართება.

4. მუსლიმ მოსახლეობას სარწმუნოებრივი ავტონომია ენიჭებოდა, საჭიროების შემთხვევაში შეეძლოთ მიემართათ თურქეთის შარიათის სასამართლოსათვის.

ყარსის კონფერენციაზე ყველა დელეგატის სახელით რუსეთის წარმომადგენელმა განაცხადი საქართველოსათვის ელვიე-ი სელასეში ისტორიული კვლევა-ძიების ჩატარება, სომხეთისთვის - ქულფის მარილის საბადოების გამოყენება, გიუმრიდან გამოტანილი სარკინიგზო მარილის დაბრუნება მოითხოვა, რადგანაც უარი მიიღო, ამიტომ თავის მხრივ უარი განუცხადეს თურქებს თურქეთის მოქალაქეებისაგან გატანილი საქონლის უკან დაბრუნებაზე და ბაქოს გაზის გამოყენებაზე³³.

1921 წ. 10 ოქტომბერს ყარსის კონფერენციის დასასრულის მეორე დღეს ქიაზიმ ფაშამ აჭარლებისათვის მოითხოვა ყარსიდან მარილის, ართვინიდან პირუტყვის და ხილის ტრანზიტად გატანის უფლება, რაზედაც ქართული მხარე დათანხმდა.

ყარსის ხელშეკრულება ხელმოწერილ იქნა 1921 წლის 13 ოქტომბერს. ეს ხელშეკრულება წარმოადგენს მოსკოვის ხელშეკრულებაში თურქეთსა და კავკასიის ქვეყნების შესახებ მუხლების კიდევ ერთხელ დადასტურების ხელშეკრულებას.

თურქეთის ჩრდილო-აღმოსავლეთი საზღვარი, ხელშეკრულების მე-4 მუხლის მიხედვით, იწყებოდა სარფიდან და მოიცავდა ყარსსა და არტაანს.

მეექვსე მუხლით, ბათუმის პორტი საქართველოს რჩებოდა და რამდენიმე პირობას ექვემდებარებოდა. ამ მუხლში ნახსენები მხარის მოსახლეობას ეძლეოდა ფართო რელიგიური და ადმინისტრაციული ავტონომია.

საქართველო ბათუმის პორტის საშუალებით უზრუნველყოფდა იმპორტითა და ექსპორტით შემოსული ყველანაირი სახის საქონლის საბაჟო პროცედურების ყოველგვარი დაბრკოლების გარეშე, თავისუფალი ტრანზიტით, გადასახადისა და ჯარიმის გარეშე თურქეთში გასვლის შესაძლებლობას. ამ ხელშეკრულების ხელმოსაწერად და ასამოქმედებლად ორივე დაინტერესებულ მხარეს კომისია უნდა შეექმნა³⁴.

ყარსის ხელშეკრულების მე-7 მუხლის თანახმად, თურქეთისა და საქართველოს მთავრობას უნდა შეექმნა ერთობლივი კომისია, რომელიც შეამზადებდა საერთო საზღვარზე მცხოვრები ხალხის გადაადგილების წესს შესაბამისი საბაჟო, სამედიცინო, საპოლიციო კანონების ფარგლებში. მერვე მუხლში კი ორი სახელმწიფოს საზღვრის რაიონის მოსახლეობას ზამთრის და ზაფხულის საძოვრების გამოყენების უფლება ეძლეოდა ზემოთნახსენები პირობების საფუძველზე³⁵.

მეცამეტე მუხლი მოსკოვის ხელშეკრულების მეთორმეტე მუხლის გამეორება იყო და საკითხს უფრო აფართოებდა.

ამ მუხლთან დაკავშირებით, რუსეთსა და თურქეთს შორის 1926 წლის 31 მაისს ოქმს მოეწერა ხელი³⁶. ამ ოქმის მიღებიდან ერთი წლის მანძილზე ხალხს შეეძლო თავისი საცხოვრებელი ადგილის გამოცვლა.

ყარსის ხელშეკრულება 1922 წლის 3 მარტს აზერბაიჯანის, 16 მარტს თურქეთის, 20 მარტს სომხეთისა და 14 აპრილს საქართველოს პარლამენტების მიერ იქნა რატიფიცირებული³⁷.

ყარსის კონფერენციაზე გადაწყდა ბათუმისა და ნახჭევანის საკითხი, მათ მიეცათ ავტონომიის სტატუსი.

რუსებმა ქართველებისათვის მურღულის და კვარცხანის სპილენძის საბადოების გამოყენება, ხოლო სომხებისათვის თუზლუჯას მარილის საბადოების გამოყენება მოითხოვეს და უარი მიიღეს. ბოლოს ყარსის ხელშეკრულება 1921 წლის 13 ოქტომბერს იქნა ხელმოწერილი.

ყარსის ხელშეკრულებამ აღმოსავლეთის ფრონტის უსაფრთხოება საბოლოოდ უზრუნველყო. რამდენადაც ეს ხელშეკრულება მოსკოვის ხელშეკრულების გამეორება იყო, მას გასაბჭოებულმა კავკასიის

რესპუბლიკებმაც მოაწერეს ხელი. ამგვარად, თურქეთის აღმოსავლეთი საზღვრები ამ სამი რესპუბლიკის მხრიდან დადასტურდა, წლების განმავლობაში ვაჭრობისა და ომის საგნად ქცეული აღმოსავლეთი საზღვრები (ანუ ელვიე-ი სელასე) ეროვნული პაქტით დადგენილი საზღვრებითურთ (გარდა ბათუმისა) თურქეთის შემადგენლობაში შევიდა. აღმოსავლეთში წარმატება განაპირობა არმიის დისციპლინამ და ეროვნული მთავრობის სწორმა საგარეო პოლიტიკამ.

ამგვარად, საქარიის გამარჯვების შემდეგ, თურქეთის დიპლომატიური წარმატებანი გაიზარდა. საქარიის გამარჯვების შემდეგ ანკარის მთავრობამ საბჭოთა რუსეთთან კელავ დაამყარა ურთიერთობა. 1921 წლის 13 დეკემბერს უკრაინაში მყოფი საბჭოთა ძალების მეთაური მიხეილ ფრუნზე ანკარაში ჩავიდა და 1922 წლის 2 იანვარს ორ მთავრობას შორის ხელშეკრულებას მოეწერა ხელი. ეს ზავიც, საბჭოთა რუსეთთან დადებული 1921 წ. 16 მარტის ხელშეკრულების ანალოგი იყო³⁸.

ანკარაში ფრუნზეს 23-დღიანი სტუმრობის დროს გაიმართა შეხვედრები, რომლებიც შეეხებოდა ეროვნული ძალებისადმი გასაწევ სამხედრო დახმარებებს და საქარიაში მოპოვებული წარმატების შემდეგ თურქული ძალების მდგომარეობას ბერძნულ ჯარებთან მიმართებით. ფრუნზეს სტუმრობიდან მცირე ხნის შემდეგ, რუსეთმა ანკარაში გაგზავნა ორლოვი. იგი მუსტაფა ქემალთან ერთად დასავლეთის ფრონტს ესტუმრა და დაათვალიერა იქაური მდგომარეობა³⁹.

თუ ყარსისა და მოსკოვის ხელშეკრულებებს ერთმანეთს შევადარებთ, ნათელი გახდება ეროვნული პაქტის საზღვრებისა და საბჭოთა კავშირის აღმოსავლეთ საზღვრებთან დაკავშირებული I, II IV და VI მუხლები, რომლებიც მოსკოვის ხელშეკრულების I და II მუხლებს ემთხვევა.

ხალხის მიერ საზღვრის გადაკვეთისა და საძოვრების გამოყენებასთან დაკავშირებული VII და VIII მუხლები ახალია და მოსკოვის ხელშეკრულებაში არ ყოფილა.

სრუტეების საკითხთან დაკავშირებული IX მუხლით საქართველო, როგორც შავიზღვისპირა ქვეყანა, ანალოგიური პირობებით შევიდა საბჭოთა კავშირის მოსკოვის ხელშეკრულების V მუხლში.

აღნიშნული ქვეყნების ერთმანეთთან დაუპირისპირებლობის შესახებ მიღებული გადაწყვეტილება, რომელიც შეტანილი იყო მოსკოვის ხელშეკრულების მეორე მუხლში, ყარსის ხელშეკრულებაში მცირე ცვლილებებით შევიდა მეათე მუხლად.

11 მუხლი ხელისმომწერი მხარეების მოსახლეობის შესახებ, რომლის ძალითაც მხარეთა მოქალაქეებს ეძლეოდათ მეზობელ ქვეყანაში ცხოვრების შემთხვევაში სამშობლოში დაბრუნების უფლება, ამასთანავე, მე-12 მუხლი სამოქალაქო კოდექსის თაობაზე და თურქეთიდან გადასვლის და მეზობელ მხარეს დასახლების მსურველთა შესახებ შედგენილი მე-13 მუხლი, თავისი შინაარსით ძალიან ჰგავდა მოსკოვის ხელშეკრულების მე-10, მე-11 და მე-12 მუხლებს.

საზღვრის უკანონოდ დამრღვევთა დანაშაულის საკითხთან დაკავშირებული XIV და XV მუხლები მოსკოვის ხელშეკრულებაში არ იყო შეტანილი. დაკავებულთა უკან დაბრუნების თაობაზე შექმნილი XVI მუხლი და ორ ქვეყანას შორის კავშირის გაფართოებასთან დაკავშირებული XVII მუხლი მოსკოვის ხელშეკრულების XIII და XIV მუხლების მსგავსია.

ვაჭრობასთან და საკონსულოებთან დაკავშირებული XVIII და XIX მუხლები მოსკოვის ხელშეკრულების მე-14 მუხლის ექვივალენტია.

ყარსის ხელშეკრულება 20 მუხლისა და 3 დანამატისაგან შედგებოდა.

მოსკოვის ხელშეკრულების მე-12 და ყარსის ხელშეკრულების მე-13 მუხლების ძალით დადგენილ საზღვრებში (თურქეთის მხარე – ყარსი, არტაანი) და (სსრკ -ს მხარე – ბათუმი) მოსახლეობის იმიგრაციის ვადა ვერ იქნა განსაზღვრული. საბოლოოდ, ამ საქმის დასრულებისათვის, თურქეთმა და საბჭოთა კავშირმა 1926 წლის 31 მაისს მოსკოვში ხელი მოაწერეს ოქმს და მისი ძალაში შესვლიდან ერთი წლის განმავლობაში მოქალაქეებს საბოლოოდ უნდა განესაზღვრათ თავიანთი მუდმივი საცხოვრებელი ადგილი⁴⁰.

დასკვნა:

ეროვნული ბრძოლა, ერთი მხრივ, სამხედრო, მეორე მხრივ კი პოლიტიკური ბრძოლის ხასიათს ატარებდა. ანკარის მთავრობა ეროვნული ბრძოლის დიპლომატიურ ფრონტსაც დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა. პირველი მსოფლიო ომის დროს, მოკავშირეებს შორის დამარცხებული ქვეყნების თაობაზე, ყოველთვის ერთნაირი შეხედულება არ არსებობდა.

ამ ქვეყნების წინააღმდეგ თურქეთის მიერ შემუშავებული ყველაზე კარგი მეთოდი ძლიერი პოლიტიკა და დიპლომატია იყო. თურქეთსა და საბჭოთა რუსეთს შორის დადებულ ხელშეკრულებას თურქეთისათვის დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა, რადგან თურქეთმა ამ ხელშეკრულებით აღმოსავლეთი საზღვარი დაადგინა და საბჭოთა რუსეთთან სოლიდარობისა და თანამშრომლობის საფუძველი შექმნა⁴¹.

დიდი ეროვნული მეჯლისის მთავრობამ, რომელიც ცნობდა ხალხთა დამოუკიდებლობასა და თვითგამორკვევას, ქვეყნებს შორის მეგობრული ურთიერთკავშირის პრინციპებს და საბჭოთა რუსეთის ფედერაციული რესპობლიკის მთავრობამ ხელი მოაწერეს ხელშეკრულებას, რომლის ძალითაც ორივე მხარე გაუწევდა ერთმანეთს დახმარებას. თუ ერთ-ერთი ქვეყანა იძულებული იქნებოდა ეომა სხვა რომელიმე სახელმწიფოს მხრიდან ტერიტორიული შევიწროების შემთხვევაში, ორივე ქვეყნის ხალხები შექმნილი მძიმე მდგომარეობიდან გამოსვლის მიზნით გააუმჯობესებენ ურთიერთშორის არსებულ მეგობრულ დამოკიდებულებას.

ოსმალურმა სახელმწიფომ და რუსეთმა უფრო ადრე, ერზინჯანში ცეცხლის შეწყვეტაზე მოილაპარაკეს და ბრესტ-ლიტოვსკში მშვიდობიანი ხელშეკრულება დადეს.

მოსკოვის ხელშეკრულება ისტორიის გადასახედიდან პირველი მსოფლიო ომის შემდეგ ორ ქვეყანას შორის დადებულ აუცილებელ მშვიდობიან ხელშეკრულებად შეიძლება ჩაითვალოს.

მოსკოვის ხელშეკრულების განმეორებად შეიძლება ჩაითვალოს ყარსის ხელშეკრულება, რომელიც დაიდო მაშინ, როდესაც რუსეთში დამყარდა კომუნისტური რეჟიმი. 1918 წ. საქართველომ აზერბაიჯანმა და სომხეთმა დამოუკიდებლობა მოიპოვეს, შემდეგ ეს ქვეყნები 1920 წ. ბოლშევიკებმა ჩაიგდეს ხელში და საბოლოოდ საბჭოთა კავშირში გაერთიანდნენ.

ყარსის ხელშეკრულება თურქეთის საზღვრის საკითხებისადმი არსებული პოზიციიდან და პრინციპებიდან 1921 წლის 16 მარტს მოსკოვში ხელმოწერილი ხელშეკრულების მსგავსი იყო⁴². ყარსის ხელშეკრულებას თურქეთისათვის ძალიან დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა. თურქეთის საზღვარი და რაიონები საქართველოს, სომხეთისა და აზერბაიჯანის მიერაც იქნა აღიარებული და მსოფლიოს ხალხს თავის ისტორიული სინამდვილით წარუდგა.

ყარსის ხელშეკრულება 1922 წლის 11 სექტემბერს ძალაში შევიდა მისი მე-20 მუხლის თანახმად. ისევე, როგორც მოსკოვის ხელშეკრულებაში ყარსის ხელშეკრულებაშიც თურქული და რუსული ტექსტების გვერდით, ფრანგული ტექსტიც კანონიერი, რეკომენდირებული დოკუმენტის სახით გამოქვეყნდა.

Nurhan Aydin

THE KARSİ TREATY AND ITS HISTORIC SIGNIFICATION

Summary

The Turkish National Struggle for Independence has military and political stages. Those who prepared this struggle were not only busy organising the political relations of "New Turkish State", but they also struggled a lot in the military field.

The most important fronts of the Turkish National Struggle for Independence are east and west fronts. The struggles given in these fronts are very significant in Turkish history. In terms of the world history, it is a fight against the imperialist idea and injustice as well as against the exploitation of human rights and freedom and the idea that every nation will decide its future. Moreover, it is a document of the all-together-struggle of Turkish People, yet what is important is that it is the document of the desire for peace, friendship and fraternity in the world.

A week ago after the Sakarya victory and the Ankara treaty, therefore, Kazim Karabekir Pasha signed in Kars on 13 October 1921 a treaty with Georgia, Azerbaijan and Armenia on behalf of Turkish State when the Russian representatives were ready. Through this treaty, which has similar articles as in the treaty signed with Russia in Moscow on 16 March 1921, these three states accepted the east border of Turkey drawn in the Moscow treaty. This condition brought up a new guarantee in terms of law, but it symbolises a historical reality.

მერაბ ბერიძე*

არტაანის გუბერნიის ტოპონიმთა უახლესი ისტორია

მესხეთის ისტორიული ნაწილი არტაანი, რომელიც თავდაპირველად მხოლოდ მხარეს ერქვა¹ და შემდეგ იქცა ადმინისტრაციული ცენტრის სახელად, ოდიტგანვე ქართველებით იყო დასახლებული. ამას მიუთითებენ არა მარტო ქართველი მეცნიერები, არამედ თურქებიც. ამიტომ არტაანის დღევანდელ გუბერნიაში ბევრი ქართული სახელია. მიუხედავად იმისა, რომ ბევრ ადგილს შეუცვალეს სახელი და ახალი დაარქვეს, ზოგს კი არაქართულმა გარემომ თავად უცვალა ფორმა და ჩვენამდე მოვიდა იმდენად განსხვავებული სახით, რომ, ერთი შეხედვით, ძნელია მასში ნამდვილი ქართული სახელის ამოცნობა. ასეთ შემთხვევაში პრინციპული მნიშვნელობა ენიჭება თანამედროვესთან ერთად წყაროების მონაცემებსაც. ისტორიულ-გეოგრაფიული პრინციპი გადამწყვეტ მნიშვნელობას იძენს. მთავარია ადგილის ლოკალიზაცია, რის საფუძველზეც ხერხდება მიზნის მიღწევა.

სოფელი *ოღჩეკი* მდებარეობს არტაანის აღმოსავლეთით მდინარე მტკვრის მარჯვენა შენაკადის შავწყალას (ქარასუ) ნაპირზე.

თურქი მეცნიერის *მუჰმედ დოდრუს* მიერ აღწერილი ოღჩეკის შემოგარენი ტიპურია მთელი არტაანის მხარისათვის. მოვიყვან სიტყვა-სიტყვით თარგმანს: „ოღჩეკიდან 5-კმ-ით სამხრეთით არის კიზილ ქილისეს (წითელი ეკლესია) ნანგრევები, სადაც ჩატარდა გათხრები, რომლის შედეგად აღმოჩნდა ადრე-ქრისტიანული ხანის წარწერები, ფრესკები, ორნამენტები და ჯვრები. დღესაც სოფლებში და ნაფუზერებში (ასეა!-მ. ბ.) არის დანგრეული ეკლესიები. აქვე აღმოჩენილია გათხრების შედეგად ქვის ჯვრები და წარწერები. ახლაც კი სოფელ *ბურდოსანის* საზაფხულო საძოვრებზე არის ეკლესია, ხოლო ეკლესიის ეზოში არის ქრისტიანული საფლაკები“².

კიზილ ქილისე (კიზილ ქილისა) ამ მხარეში ორი იყო, ხოლო ჩვენთვის საინტერესო სახელის შესახებ *ს. ჯიქია* წერდა: „ამ კიზილ ქილისას ორჩოკის

* დოც., თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ახალციხის ფილიალი

¹ *ს. ჯიქია*, გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი, III, 1958, თბ., გვ. 501.

² *M. Doğru. Ardahanın ölçek köyü tarihi. Ankara, 1972, გვ. 2.*

კიზილ-ქილისა უნდა დაერქვეს და მისი ლოკალიზება ორჩოკის მიდამოში უნდა მოხდეს. ეს სოფელი უკაცრიელია და აწერია 1000 ახაჩა გადასახადი“³.

მე-16 საუკუნის ბოლოს სოფელში უკვე აღარავინ ცხოვრობს და მე-20 საუკუნეში თურქი არქეოლოგები თხრიან მის მიდამოს. სახელი თარგმნილია ქართულიდან. რადგან, სხვას რომ თავი დაეანებოთ „ეკლესია თურქების აშენებული არ იქნება“⁴.

მესხეთში ბევრი „წითელი“ ეკლესია იყო, ზოგი წითელი ქვით ნაშენი, ზოგს კი წითელი ქვა ზოლად გასდევდა ხოლმე, როგორც ეს არის ასპინძის რაიონის სოფელ ვიაში.

სოფ. *ოღჩეჯი* თავისი ისტორიით და არქეოლოგიით დიდ ინტერესს იწვევს, ამიტომაცაა, რომ წიგნს, რომელიც ამ მხარის სოფლებს და ისტორიას ეხება, ჰქვია „არტაანის სოფ. ოღჩეჯის ისტორია“. მისი ისტორია მიუხედავად იმისა, რომ, თითქოს მე-19 საუკუნის შუა ხნით უნდა დაეიწყოთ, ბევრად უფრო ძველია. ამ სოფელში 1855 წელს, საიდანაც იწყება სოფლის ახალი ისტორია, „სასაფლაო უკვე არსებობდა. ამ ისლამურ სასაფლაოზე არის აგრეთვე ჩაღმიანი საფლავის ქვები“⁵.

სოფელ ოღჩეჯის ახალ ისტორიას მე-19 საუკუნეში იწყებენ ახალციხელი ღტოლვილები, რომლებიც 1855 წელს ჩასულან მესხეთის შემდეგი სოფლებიდან: *ჭარალი, ვალე, ქისათიბი, გურკელი, კეხოვანი, ახალშენი, ტატანისი* და სხვა.

როგორც მეცნიერი წერს, ოღჩეჯელმა ასაკოვანმა ქალმა, რომელიც სტამბოლში ცხოვრობდა, მიაწოდა მას ცნობა, რომ ოღჩეჯს, გადმოცემით, რქმევია გარგუსუბანი თუ გერგუსუბანი⁶.

აშკარაა, რომ მე-19 საუკუნის შუა წლებში ჩამოსული ახალციხელი ღტოლვილები არქმევენ ახალ სახელს გარგუსუბანს თუ გერგუსუბანს, ხოლო შემდეგ ადმინისტრაცია კვლავ ძველ სახელს ტოვებს, აფორმებს ოფიციალურად და ახალი მე-20 საუკუნის 60-იან წლებამდე (როდესაც გამოდის აღნიშნული წიგნი) მოდის, როგორც ძველი სახელი. *გარგუსუბანიც* ქართული სახელია.

-უბან კომპონენტის სახელები ქართულ გეოგრაფიულ ნომენკლატურაში ძალიან ბევრია. ამავე არეალშია *წარბასთუბანი, ღოდათუბანი, ზეუბანი...*, ტო-

³ ს. ჯიქია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 557.

⁴ იქვე, გვ. 550.

⁵ M. Dogru, დასახ. ნაშრომი, გვ. 14.

⁶ იქვე, გვ. 6

პონიშიაში - -უბან კომპონენტი ახსნილია გ. ა ხ ვ ლ ე დ ი ა ნ ი ს მიერ: „სოფლის სახელწოდებებს ხშირად საფუძვლად უდევს იქ მცხოვრები გვარეულობის სახელწოდება, როგორც მრავლობითი რიცხვის ნათესაობით გაფორმებული. მაგ. გუდათუმანში (<გუდათუბანი) ცხოვრობენ გუდაძეები, დოლათუმანში (<დოლათუბანი) ცხოვრობენ დონდაძეები და ა.შ.“⁷.

გარდა მრავლობითისა, შესაძლებელია, უბანი ყოფილიყო ერთი მოსახლისა და მხოლოდ სახელის ნათესაობით ფორმას დართოდა. ასეთია გარგუსუბანი თუ გერგუსუბანი. კომპოზიციის პირველი ნაწილი არის გიორგი, რომელმაც არაქართულ ენობრივ გარემოში შეიძლება მოგვეცეს გარგუს და გერგუს. გვაქვს გიორგის სხვა ვარიანტიც ამავეს კომპოზიციაში - გორგეთუბანი, რომელიც ნასოფლარია ახალციხის რაიონში და სოფელი იყო XVI საუკუნეში და, რომელშიც გორგეთ ფორმა მრავლობითის საგვარეულო ფორმითაა წარმოდგენილი, ხოლო სხვა შემთხვევაში გვაქვს გიორგისუბანი, სადაც საკუთარი სახელია და არა საგვარეულო სახელი გიორგი. ახალციხელი ლტოლვილების ერთი ნაწილი და, შესაძლებელია, დიდი ნაწილი, შეიძლება ყოფილიყო ან გორგეთუბნიდან ან გიორგისუბნიდან და ამიტომაც შეარქვეს ოლჩექს ეს სახელი მე-19 საუკუნეში.

არტაანისა და ოლჩექის შემოგარენის აღმწერი მეჰმედ დოდრუ ოლჩექის 1855 წელს დაარსებას, მიუხედავად იმისა, რომ აქ ძველი სასაფლაოები იყო, აცხადებს იმი გამო, რომ 1573 წელს ოსმალეთის მიერ შედგენილი არტაანის მხარის აღწერის დავთარში მოხსენებულია „სოფ. დუდუნა, გულბერთი, ური, და ბერქუხათუნი. ეს სოფლები აღნიშნულ სახელებს დღესაც ატარებენ, მაგრამ ნახსენებ დავთარში სოფელი ოლჩექი არ გვხვდება“⁸.

მართალია, ეს სოფელი 1573 წლის არტაანის აღწერის დავთარში ოლჩექად არ მოიხსენიება, მაგრამ გვხვდება იგი სხვა ფორმით, კერძოდ, მას ჰქვია ორჯუქი. თანამიმდევრობა ასეთია: ორჯუქი, ყიზილქილისა, ქილვანა, საფიქლია, დუდუნა, გველაბერთი, ველი...⁹. ჩამოთვლილ სოფელთაგან ყველამ მოადწია დღევანდელამდე, ზოგმა სოფლის, ზოგმა ნასოფლარის სახით. ასე რომ, ორჯუქი და ოლჩექი ერთი და იგივე ობიექტის სახელია, ერთი მე-16 საუკუნეში, ხოლო მეორე XIX-XX საუკუნეებში.

⁷ გ. ახვლედიანი, დაალექტა შერევის საკითხისათვის, საქ. სსრ აკად. მოამბე, ტ. VII, №9-10, 1948, გვ. 636.

⁸ M. Doğru. dasax. naSromi, gv. 6

⁹ იქვე, გვ. 45.

არტაანის აღწერის დაეთრის შემდეგ ოსმალეთმა შეადგინა მეორე – „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დაეთარი“, რომელშიც ამავე ადგილზე აღწერილია სოფელი *ორჩოკი*, რის შესახებაც დაეთრის გამომცემელი ს. ჯიქია წერდა: „რუსულ რუკებზე, აგრეთვე სტატისტიკურ კრებულებში, ამ სოფლის სახელად –*Ольчак*-ი წერია. ერთ სტატისტიკურ კრებულში კი ამ სოფლის სახელი სამ ვარიანტშია მოცემული და სამივე განსხვავებულია *Ольчак*-ისაგან: *Ольчак*. *Ольчек*. *Ельчек*... აქ წარმოდგენილ ვარიანტთაგან ყველაზე სწორი მაინც ჩვენი „დაეთრის“ *ორჩეკი* უნდა იყოს. ამ მხარეში ცნობილია *ორჯოხის* მთა და ამავე სახელით გეოგრაფიული პუნქტებიც“¹⁰.

ს. ჯიქია იძლევა ორჯოხიდან ორჩოკი|ორჩოქი („დაეთარი“) და აქედან ოლჩეკის მიიღების დამაჯერებელ ახსნას. ეს ახსნა იმითაც არის მნიშვნელოვანი და სწორი, რომ სოფლის მდებარეობა გარკვეულია, უცვლელია მე-16 საუკუნიდან დღემდე, რომ *ორჩოკად* აღწერს მას ოსმალთა მოხელე, *ოლჩაკად* მოიხსენიებდნენ მას სხვადასხვა ვარიანტით მე-19 საუკუნის რუსი მოხელეები და *ოლჩეკს* უწოდებენ დღეს თურქები.

ხოლო 1573 წლის არტაანის აღწერის დაეთარში მოხსენიებული ფორმა *ორჯუქი*, უფრო სწორია და ახლოს დგას ქართულ *ორჯოხთან*, ვიდრე სხვა ყველა დანარჩენი, რომ 1855 წელს ახალციხელმა ლტოლვილებმა სცადეს სოფლის სახელის ჩატანილი ვარიანტით (გარგუსუბანი|გერგუსუბანი) შეცვლა, მაგრამ ეს იყო მხოლოდ დროებით და, რომ ოლჩეკი შერქმეული არ არის მე-19 საუკუნის შუა წლებში.

1595 წელს *ოლჩექში* (<*ორჩოკი* <*ორჯუქი* <*ორჯოხი*) ცხოვრობდა 49 კომლი, 1878 წელს 14 კომლი, ხოლო 1889 წელს–39. „დიდი დაეთრის“ დროს აღწერილია ოჯახის თავკაცებით, რომელთა აბსოლუტური უმრავლესობა ქართველებია: გოგინა მირზას ძე, ნათენა, ამირა, იოსებ, როსებ, ზურაბ, დოვლათიარ აკოფის ძე, მარქარ, მერაბ, მიკირტიჩ, ივანე, სორაზან, იოსებ მახარეს ძე, ებისონ, ზასელ დემეტრეს ძე, სულტანბეგ შალუმათის ძე, ლაშქარა მუხთარის ძე, სამსონ, იოსებ ამბროსის ძე, გაბრიელ მღვდელის შვილი, ნოშრევან, ხარება სიხარულის ძე, ფერისა, შერმადინ მომსარის ძე, სასო, მახარებელი მღვდლის შვილი, გოგინა ზურეკას ძე, გოგინა მანველის ძე, მანველ, ნურალი აღდგომელას ძე, ზასელა პავლეს ძე, შემაზა, ყუბად, როსაფ არაბის ძე, პაპუნა, მაზუნ მამისარის ძე, იორამა, გიორგი ბართლომეს ძე,

¹⁰ ს. ჯიქია, დასახ. ნაშრ., გვ. 528.

ბერო, ნურალი იასას ძე, ამირა, ანდერმან დამიანეს ძე, გულისადებ, აბისონ კობალას ძე, საურმელ ელიას ძე, გულისადებ¹¹.

ორჯობი ეტიმოლოგიურად გამჭვიურვალეა. რიცხვითი სახელი და არსებითი სახელი. ასეთივე კომპოზიტია *ორძელი*, ხოლო ტოპონიმიაში მსგავსი წარმოებებისაა ამავე არეალის სოფელთა სახელები: *ორგორა*, *ორხოფია*. *ორჯობთან* ახლოსვე იყო სოფელი *ორი ეკლესია*¹², რომლის კომპოზიტად ჩამოყალიბება ბოლომდე არც არის მისული.

ამგვარად, არტაანის გუბერნიის სოფელ *ოღჩეჯის* სახელი არის *ორჯობი*, რომელმაც არაქართულ გარემოში ცვლილება განიცადა, მაგრამ წყაროების საშუალებით შეგვიძლია მისი ისტორიისათვის თვალის გადავინებო.

ოღჩეჯის სიახლოვეს დასახელებულია სოფლის სახელად *ბურდოსანი*, რომლის ფუძეც ბურდ - აიხსნება აგრეთვე მხოლოდ ქართულ ნიდაგზე. კერძოდ, ეს ფუძე გვხვდება გვარში *ბურდ-ულ-ი*, ასევე ცნობილია ბურდ-ი, მიმდრობაში და-ბურდ-ულ-ი. ბურდოსანში ბურდო - არის საკუთარი სახელი (შდრ. ბურდო - ულეწავი ბზე¹³). ხოლო, რაც შეეხება სახელის დანარჩენ ნაწილს, დაიშლება შემდეგნაირად: ბურდ-ო-ს-ა-ნი. ასეთი წარმოება ამავე არეალში დასტურდება. კერძოდ, მეჰმედ დოდრუს ჩამოთვლილი აქვს 1573 წელს ჩატარებული არტაანის აღწერის დავთარში დასახელებული სოფლები, რომელთა შორისაა *ვარდოსანი*. ეს სოფელიც არტაანის სიახლოვეს იყო, მის ჩრდილოეთით.

ასევე ცნობილია ისტორიული სოფელი და მთა *ქურდოსანი* ახალციხის რაიონში.

ქართული ენისათვის ცნობილი წარმოებაა: ბურდ-ო, ვარდ-ო, ქურდ-ო და ა.შ. ყველა ის საკუთარი სახელი იყო ქართულ ონომასტიკონში, დღეს ძირითადად მეტსახელებად გვხვდება და მათი გაგრძელება ბევრად შეიძლება. მომდევნო - ს ნათესაობითი ბრუნვის ნიშანია. - ა არის საერცობი, ხოლო - ნ მრავლობითობის ნიშანი. თითოეული სახელის მნიშვნელობა ასეთია: ბურდოსანი, ვარდოსანი, ქურდოსანი - ებიანი მრავლობითით იქნება. *ბურდოსები*, *ვარდოსები*, *ქურდოსები*. ე. ი სიტყვა მიუთითებს ამ თუ იმ ნაკვეთის, მიწის, ჭაღის, ყანის პიროვნების საკუთრებაზე. ასეთი წარმოება ქართულ ენასა და დიალექტში დღესაც ცოცხალია.

¹¹ ს. ჯიქია. გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი, II, 1941, გვ. 460-461.

¹² ს. ჯიქია. გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი, III, გვ. 507.

¹³ სულხან-საბა ორბელიანი, თხზულებანი, IV, 1965, გვ. 125.

როგორც უკვე ითქვა, ბურდო - გამოყენებულია ქართული გვარის საწარმოებლად, ასევე ცნობილია გვარები, რომლებშიც ფუძედ გამოიყენება ვარდ-ო, და ქურდ-ო: ვარდი-ძე, ვარდიაშვილი, ვარდოსანიძე. ქურდაძე, ქურდოვანიძე, ქურდოსანიძე.

აღსანიშნავია, რომ ქურდოსანიძე და ვადროსანიძე ისევე იწარმოებოდა, როგორც გეოგრაფიული სახელი და ისიც შთამომავლობით კუთვნილებას აღნიშნავს.

აქვე გავემახვილებთ ყურადღებას სოფლის სახელზე *ხაროსმანი*, სადაც ჩემი აზრით მ - გაჩენილია ანალოგიის საფუძველზე. *ხარო* ასევე ქართული საკუთარი სახელია (შედარ. ხარაძე, ხარაიშვილი). ანალოგიას ხელი შეუწყო სოფელ ალიოსმანთან სიახლოვემ და სახელის შემადგენელ ნაწილად ოსმან - ოსმალურ სახელად წარმოდგენამ.

სოფ. ბურდოსანი დადასტურებულია *ბორდუსან*¹⁴ ფორმითაც.

არტაანის აღმოსავლეთით მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე არის სოფელი დუდუნა. ეს სოფელი ერთ-ერთი დიდი სოფელი იყო მე-16 საუკუნეში არტაანის მხარეში. მასში ცხოვრობდა 69 კომლი. სოფელი მე-19 საუკუნეში ისე დაკნინდა, რომ საუკუნის ბოლოსათვის (1889) 4 კომლია მხოლოდ.

„ვინ იცის, მტკვარო, რას დუდუნებ,

ვისთვის რას იტყვი?!“ - წერდა ნ. ბარათაშვილი.

„ისმენს დუდუნსა მტკვრისასა...“ - ამბობს ა. წერეთელი.

სოფლის ამ სახელმა შემოგვინახა მშვენიერი ქართული სიტყვა, რომელიც მდინარის ენას, მდინარის ხმაურს აღნიშნავს.

მოვიყვანთ მეძმედ დოდრუს მიერ ჩამოთვლილ სოფლის სახელებს, რომლებიც დაფიქსირებულია 1573 წელს ჩატარებულ არტაანის აღწერის დავთარში. ამჯერად მხოლოდ ისეთ სახელებს მოვიყვანთ, რომლებიც აშკარად ქართულია: *ფირეკეთი* - ქართული *პირაკეთი*. ამ ტიპის სახელები, რომლებიც რელიეფთან და მხარეებთან არის დაკავშირებული ბევრი მოიპოვება საქართველოს ტოპონიმიაში. *სიმინდლია* - სიმინდს მესხურ დიალექტში *სიმინდი* || *სიმინდრო* ერქვა. სიმინდლია მიღებულია სიმინდრისაგან. *ზისქელისთავი* - არის წისქვილისთავი. წისქვილთან ბევრი ტოპონიმია დაკავშირებული. ვფიქრობთ ამ შემთხვევაში შეიძლება დავასახელოთ *წისქვილის ხევი*, რომელიც ამ ადგილზე აღწერილია „გურჯისტანის ვილაეთის დიდ დავთარში“¹⁵ და რომელიც ზოგიერთ შემდგომდროინდელ რუსულ წყაროებში მითითებულია უკვე

¹⁴ M. Doğru, დასახ. ნაშრომი, გვ. 46.

¹⁵ ს. ჯიფია, გურჯისტანის ვილაეთის დიდი დავთარი, III, გვ. 505.

თარგმნილი სახით. Дагирманкей¹⁶ (წისკვილის სოფელი). ამ უკანასკნელს შემდეგ ჩამოსცილდა საზღვრული და მივიღეთ უკვე მე-19 საუკუნის ბოლოს დაგირმანი¹⁷.

თორსა და მასთან დაკავშირებულ სახელებს დიდი ისტორია აქვთ, ამიტომ ამის შესახებ აღარ გაეგარძელებ. თორთან არის დაკავშირებული *თორისხევი*, რომელიც 1573 წელს სამი ყოფილა: პატარა, დიდი და შუა. *ქურუკ თორისხევი*, *ბაუქ თორისხევი* და *ორთა თორისხევი*¹⁸. სამივე თორისხევი გვხვდება „დიდ დავთარში“ და იქვეა აღწერილი ცალკე თორა¹⁹.

არტაანის დავთარში უფრო ძველი ფორმაა ფიქსირებული – თორისხევი, ხოლო რუკებზე და დიდ დავთარში გვხვდება „თოროს ხევი“

ხევ – გეოგრაფიულ ტერმინთან იმდენად ბევრი ტოპონიმია დაკავშირებული ისტორიულ და დღევანდელ საქართველოში, რომ ჩამოთვლა არცაა საჭირო. სოფლის სახელად არტაანის დავთარში დამოწმებულია *ხევა*²⁰. *ხევა* აღწერილია დიდ დავთარშიც“ იგი 17 კომლიანი სოფელი იყო²¹.

ხევ კომპონენტი გამოიყოფა *ჯარისხევი*ში, რომლის მეორე სახელი ყოფილა *ჯივარის ქვა*²². *ჯარისხევი* იგივე *ჯვარის ხევი*ა, როგორც ამას ამოწმებს „დიდი დავთარი“²³, ხოლო მისი მეორე სახელი *ჯივარის ქვა* გვაძლევს სოფლის სახელის ეტიმოლოგიის საშუალებას. ორივე სახელი შეერქვა ამ სოფელში აღმართული ქვაჯვარის გამო.

ქართული სახელია *მადლისა*²⁴.

–შენ კომპონენტიანი სახელები საქართველოში ძალიან ბევრია. ასეთივე ათობით ახაშენი ფიქსირდება როგორც ისტორიულ, ისე თანამედროვე საქართველოში. *ახაშენი* არტაანის დავთარში ერთ შემთხვევაში²⁵ და იქვეა უფრო ძველი და ლიტერატურული ვარიანტიც *ახალშენი*. ასევე გვხვდება *დიქაშენი* (<*დივაშენი*), *მინდაშენი*, და *გოგაშენი*. ეს უკანასკნელები ადამიანის სახელებთანაა დაკავშირებული. მე-19 საუკუნის რუკებზე არის დაფიქსირე-

¹⁶ იქვე გვ. 506.

¹⁷ იქვე.

¹⁸ M. Doğru, დასახ. ნაშრომი, გვ. 45.

¹⁹ ს. ჯიქია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 510.

²⁰ M. Doğru, იქვე.

²¹ ს. ჯიქია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 516.

²² M. Doğru, იქვე.

²³ ს. ჯიქია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 541.

²⁴ M. Doğru, იქვე.

²⁵ იქვე.

ბული საზარა სოფლის სახელად, რომელშიც 1595 წელს 45 კომლი ცხოვრობდა და ერთი მათ შორის იყო მაჰმადიანი მუსტაფა ყაბდუ-ლ-ლაჰისძე²⁶.

ამ სოფლის სახელის უფრო ძველი ვარიანტია და ფიქსირებული არტაანის დაეთარში—საზარო.

არტაანის დაეთარში დამოწმებული ჯინჯიროფი არის ჯინჯრობი, რომელიც დიდ დაეთარში ორი იყო — დიდი და პატარა²⁷. ეგევე ჯინჯრობი აღწერილი აქვს ვახუშტი ბატონიშვილსაც. ჯინჯრობი საქართველოში გაერცვლებული ტოპონიმია, ბალახეულობასთან არის დაკავშირებული, გვხვდება როგორც მიკროტოპონიმიაში, ასევე მთების და სოფლების სახელად.

საინტერესო ძველი ოდენურეფიქსული წარმოება არის დადასტურებული სახელში, რომელსაც ნადარბაზი ჰქვია. ასეთი ფორმები მესხურ დიალექტსა და ტოპონიმიაში პროდუქტიულია: ნასოფლი, ნასაყდრი და სხვ. ქართლში გვაქვს სოფლის სახელად ნადარბაზევი. სახელი დარბაზთან არის დაკავშირებული. მართალია ფუძე შემოსულია აღმოსავლური ენებიდან, მაგრამ შემოსულია ენაში და შემდეგ ქართველი კაცის მიერ არის შერქმეული. ქართული ენობრივი ნორმების მიხედვით.

არტაანის დაეთარში მოხსენიებული საბუგარი არის საბუღარი²⁸, რომელიც რამდენიმე იყო—ზემო და ქვემო. სახელი ცხოველთან არის დაკავშირებული — სა-ბუღ-არ-ა. ამ ტიპის წარმოება ამ მხარისათვის და საქართველოს ტოპონიმისათვის დამახასიათებელია. რუსულ რუკებზე ეს სახელი САБГАРА ფორმითაც გვხვდება. როგორც ჩანს, გვექონდა პარალელურად საბუღარა ფორმაც (შდრ. ბუზი-საბუზარა...).

მინდა მივუთითო, აგრეთვე, ცნობილ ეტიმოლოგიაზე ჩილდირის ტბის შესახებ. ზოგჯერ, მე-19 საუკუნის რუკებზე, ამ ტბის სახელად ჩილდირის ტბაც გვხვდებოდა. ორივე შემთხვევაში ამოსავალია ქართული სიტყვა ჩრდილი.

ოსმალეთის აღწერის დაეთარებში ესა თუ ის კუთხე იყოფოდა სხვადასხვა რაიონად. დარაიონება ძირითადად ხდებოდა რომელიმე გეოგრაფიული ან რელიეფური ნიშნის მიხედვით. მაგ.: ტყიანი ჯაფახეთი, ტყიანი არტაანი, მზვარის რაიონი და ჩრდილის რაიონი ახალციხეში, არტაანში, ჯაფახეთში და ა. შ.

„სხვანაირი ვითარება გვაქვს, თუ მზვარისა და ჩრდილის მიხედვით მხარეთა განსაზღვრა ხდება ორ მთას შუა მდებარე პუნქტიდან. ვთქვათ, მაგალითად, ახალციხეს ორის მხრით აკრავს მაღალი ადგილი (ერთი მის

²⁶ ს. ჯიქია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 446.

²⁷ იქვე, გვ. 523.

²⁸ იქვე, გვ. 522-523.

ჩრდილოეთითაა, ხოლო მეორე – სამხრეთით). ჩრდილოეთის მთა (უფრო ზუსტად: ახალციხისათვის მზვარის მხარე იქნება, რადგანაც ეს მხარე მზიანია. სამხრეთის მთა (უფრო ზუსტად: ახალციხის სამხრეთით მდებარე მთის ჩრდილოეთი ფერდობები) ახალციხისათვის იქნება ჩრდილის მხარე, რადგანაც მას მზე არ ხედება. მართლაც, „დავთრის“ მიხედვით ახალციხის ლივის მზვარის რაიონი მზიანი რაიონია, ახალციხის ჩრდილოეთით მდებარე (სოფლები: წყრუთი, ტატანისი, ანი, მიქელწმინდა, კლდე, სვირი და სხვ.), ხოლო ჩრდილის რაიონი ახალციხის სამხრეთითაა (სოფლები: ვალე სხვილისი, ორალი, პამაჯი და სხვ.)“²⁹.

ჩრდილოეთ და სამხრეთ მხარეებად ასეთ ხშირ დაყოფას, ჩვენი აზრით, ეკონომიკური საფუძველი ჰქონდა. მოსავლიანობის თვალსაზრისით იყო მათ შორის განსხვავება.

ჩრდილ სიტყვა ქართულში აღნიშნავს ჩრდილიანს, ჩრდილოეთს. თანხმობენ შორის ხმოვნის გაჩენა თურქულ ნიადაგზეა ახსნილი.

„ჩრდილ“ სიტყვას თურქობის დროს შემდეგი საცხებით კანონზომიერი ტრანსფორმაცია განუცდია: თურქულისათვის უჩვეულო თავკიდური სამი თანხმობის თავყრილობა თავიდან აცილებულია ვიწრო ხმოვნის ჩართვით (ჩირდილ); მომხდარა დისტანციური მეტათეზისი რ-სა და ლ-სი (ჩილდირ), რითაც მიღებულია თურქულისათვის ჩვეულებრივი ბგერათა კომპლექსი“³⁰.

ამასთანავე შეიძლება ითქვას, რომ ხმოვნის ჩართვა ქართულ დიალექტებსაც ახასიათებს, ოღონდ მეტათეზისის გარეშე. ჩირდილი ქართული დიალექტებისათვის ჩვეულებრივი ფორმაა.

ჩამოვთვლით არტაანის დავთარში დამოწმებულ სხვა ქართულ ტოპონიმებს, რომელნიც თითქმის სახეშეუცვლელად არის წარმოდგენილი: ეელი, ქუქუბე (<კიკიბო), ფიქლოფი (<ფიქლობი), ჯიქურეთი, მერიემი (<მერიები), მაჩუვეთი, (<მაჩვეთი) სამუთხი (<სამოთხე), ოქრუქოთანი (<ოქროქოთანი), ხევისკარი, დევისკარი და სხვა.

მივუთითებთ, აგრეთვე, სულ ახალ ცვლილებებზე, რომელიც მოხდა ამ რეგიონში და ძველი ქართული სახელები შეიცვალა ახლით. ბადელას ახალი სახელია თურქ გაოზ, ჭილოვანი-ჭილვანა – ემინ ბეი, ზენდარი-ჯამაშუშ ქავაქყელის ციხე – ყელიყაია, საულღია-ასმა ქონაქი, პაპოლა-არმუღვერენი, ჭუნთელი-ინჯუღერე, გერგისუბანი-ტასქერანი, შუაწყალი-გენულაჩარი, ხერთ-

²⁹ ს. ჯიქია. სამცხე-საათაბაგოს ტოპონიმიკისა და ისტორიული გეოგრაფიის მოგიერთი საკითხი, სტალინის სახელობის თსუ შრომები, XLI, 1950, გვ. 191.

³⁰ ს. ჯიქია. დასახელებული ნაშრომი. გვ. 193.

ვისი-სარიჩინავი, ღამიანი-მაღლა ალთა, შურღაული-ქაინლი, სუსხაბი (წურწყაბი)-აშულ ზულელი, აგარა-ქაღე ონუ, მანარხევი-გაუნბათა, ოხტულა-ჩამააზი, ჭანჭახი-საეაშირიე, არილა-სენგულა, და მრავალი სხვა.

სახელთა გადარქმევამ კიდევ უფრო გააბუნდოვნა არტაანის სოფელთა ისტორია. გაბუნდოვანება განსაკუთრებით მაშინ ხდება, როდესაც ცვლილებები ადმინისტრაციულია, ბუნებრიობის შემთხვევაში რჩება ძველის რაღაც ნაწილი. ძირითადად ითარგმნება ან ახალი ენობრივი ნორმებით ხდება ძველი ფუძის გაფორმება. ამის მაგალითია ყვლიყაია. ითარგმნა მხოლოდ მეორე ნაწილი კომპოზიტისა, რადგან აქ მხოლოდ ციხეა, დასახლება არ არის და ცვლილებაც ბუნებრივად მოხდა.

Merab Beridze*

ARDAHAN MINTIKASI TOPONİMİS: ÇAĞDAŞ TARİHİ

Meskheti'nin tarihi bölgesi olan Ardahan, önce sadece bölge adı olarak kullanılmaktaydı¹. Sonradan mülki taksimat idare merkezine döndü Gerek Gürcü, gerekse Türk bilim adamlarınca belirtildiği gibi eskiden Gürcüler yaşadığından dolayı bugünde bu mntıkada bolca Gürcü toponim bulunmaktadır. Yerlerden çoğunun isminin değiştirilmesinden ve yeni ad koyulmasından, bazılarının ise gayri Gürcü ortamda olması nedeniyle şekil değiştirmesinden ve bugüne kadar gerçek Gürcü anlamının bilinmemesinden ötürü amaç o yerin gerçek ismini tesbit etmek için gerek çağdaş, gerekse tarihi kaynakların yanısıra tarihi ve coğrafi prensibler de önemli yer tutmaktadır.

Ölçek Köyü Ardahan'ın doğusunda, Kura nehrinin sağ kolu olan Karasu ırmağının kenarında bulunmaktadır.

Türk bilim adamı Mehmet Doğru tarafından anlatılanlar Ölçek Köyü'nün çevresi Ardahan mntikasını bütün çıplaklığıyla tarihi gerçek olarak belgelemektedir: Ölçek'in 5 kilometre güneyindeki Kızılkilise harabesinde yapılan temel kazılarında ilk Hristiyanlık devrine ait yazılar, resimler, süsler ve haçlar bulunmuştur. Halen köyün içinde ve napuzarlarda harabe kiliseler vardır, yapılan kazıda haç yapılmış taşlar ve bazı yazılar çıkmıştı. Şimdiki Burdosan yaylasında da bir kilise vardır. Bunun önünde Hristiyan mezarlarının bulunduğu tesbit edilmiştir².

Bu bölgede iki Kızılkilise vardı. Bize ilginç gelen Kızılkilise S. Cikiya'ya göre şöyle anlatılmaktadır: "Anılan Kızılkilise'nin Orçoki'deki Kızılkilise olması lazım ve bulunduğu yer Orçoki'nin çevresinde olması gerek". Yine S. Cikiya tarafından incelenen "Gürcistan Vilayeti'nin Mufassaal Defteri şu an köy nüfussuz olup 1000 akça vergisi vardır"³ bilgisini vermektedir.

* Doç., Tiflis Devlet Üniversitesi Akhaltsikhe Şubesi

XVI. asrın son yıllarında köy nüfussuzdu artık. XX asırdan itibaren Türk arkeologlar tarafından kazılara başlanmıştır. Ad Gürcüceden Türkçeye çevrilmiş, çünkü Kilise Türkler tarafından inşa edilemezdi"⁴.

Meskheti bölgesinde "Kırmızı" kilise çoktu. Bazılarının üzerinde Aspindza ilçesi Pia köyündeki gibi kırmızı taştan yapılan çizgi de bulunmaktaydı.

Ölçek köyü tarih ve arkeolojisi ile büyük ilgi çekmektedir, dolayısıyla M. Doğru'nun kitabına da "Ardahan'ın Ölçek Köyü Tarihi" ismi verilmiştir". Köyün tarihini güya XIX. asırdan başlatmalarına rağmen daha eski yıllara dayandığını kabul ediyorlar. 1855 yılında yeniden yerleşime açılan köyde "Mezarlık vardı, ve halen kavuk sarılı, külah şeklinde mezar taşları vardır"⁵.

XIX. asırda Ölçek'in yeni tarihi oraya yerleşen Ahıska muhacirleriyle başlar. 1855 tarihinde Ölçek'e Ahıska köyleri olan Çaralı, Vale, Kısatibi, Gurkeli, Kekhovani, Akhalseni, Tatanisi vesairenden muhacirler yerleşmişlerdir.

Mehmet Doğru'ya göre, Ölçekli bir yaşlı kadın bu yerin adının Gargusubani (veya Gergusubani) olduğunu söylemişti⁶.

Bellidir ki, XIX. asır ortasında Ahıska'dan gelen muhacirler köye yeni isim Gargusubani ya da Gergusubani koymuşlar, fakat sonradan mülki taksimat idarecileri tarafından eski ismi değiştirilerek resmi şekil vermişlerdir (kitabın basıldığı zaman) XX. asır, 60. yıllarında da eski isim olarak geçmektedir. Gargusubani de Gürcücedir.

...Uban ile biten, kısmılı mahalle anlamını taşıyan adlar Gürcü coğrafi terimlerde fazlasıyla bulunmaktadır. Aynı bölgede Tsarbastubani, Ğoğatubani, Zğubani isimli köylerde mevcuttur. ...Uban'ın kısım olarak kelimeye eklenmesi Givi Akhvlediani'ye göre şöyle açıklanmıştır "Köyler genellikle isimlerini o bölgede yaşayan ve sayıca kalabalık (çoğunlukta) olan akraba ve soylardan almaktadır. Örneğin: Gudatubani'de Gudadzeler, Ğoğatubani'de - Ğoğadzeler oturuyorlardır"⁷.

Yukarıda belirtilenin dışında bir şahsın ismi de bir mahalle ve köye isim olabilir, ...Ubanı uzantısı bu isme eklenebilirdi Buna örnek olarak Gargusubani ile Gergusubani verilebilir. Giorgi ismin bir parçası olup Gürcücenin dışındaki dillerde Gurgu veya Gerguya şekline dönüşebilirdi. Ahıska ilçesinde XVII asıra kadar faal durumunda olan ve sonra harabe haline dönen bir köy olan Gorgetubani isminde

Gorget - çoğul olarak soyu gösteren şekil olup diğer hallerde Giorgisubani ismini oluşturmakta, ancak anılan Giorgisubani'de Giorgi soy ismi değil, özel isim olarak belirtmektedir. Ahıska muhacirlerinin bir kısmı belki de çoğunluğu ya Gorgetubani'den ya da Giorgisubani'den gidip Ölçek'e yerleşmişlerdir.

Ardahan çevresi ile Ölçek'in tarihini anlatan Mehmet Doğruca Ölçek'in kurulmasını (burada eski mezarlıkların olmasına rağmen) 1855 yılı olarak göstermesinin sebebi 1573'te tutulan Osmanlı tahrirat defterinde Duduna, Gölapert, Ur ve Bekrehatun denen ve bugün de aynı isimleri taşıyan köyler olduğu halde Ölçek kaydına rastlanmamasından kaynaklanır⁸.

Gerçi, bu köy 1573' te tutulan Ardahan tahrirat defterinde Ölçek olarak değil Orcuki şeklinde kayıtlıdır. Defterdeki köyler şöyle sıralanmıştır: Orcuki, Kızılkilise, Kilvana, Sapiklia, Duduna, Gvelabert, Veli⁹...

Anılan köylerden bazıları bugün faal köy olarak bazıları da harabe halinde bulunmaktadır. Şöyle ki, Orcuki ile Ölçek aynı köy isimleri olup XVI. asırda Orcuki, XIX. – XX. asırlarda ise Ölçek olarak geçiyor.

Ardahan tahrirat defterinden sonra ayrıca Osmanlı Devleti tarafından da ikinci olarak "Gürcistan Vilayeti'nin Mufassaal Defteri" tutulmuştur. Anılan "Defterde" aynı yerde Orçoki köyü bulunmaktadır. "Defteri" inceleyen S. Cikia'ya: göre "Rus haritalarında ve istatistik defterlerinde köye ad olarak Ольчак (Olçak) verilmiştir. Bir defterde ise bu köyün ismi üç şekilde belirtilmiş olup her üçü de birbirinden (Ольчек, Ельчек, Ольчак - Olçak) farklıdır. Bana göre buraya kadar anılan isimlerin en doğrusu Orçoki olması gerekir. Ayrıca bu bölgede Orcokhi dağı ile aynı adı taşıyan diğer yerlerde bilinmektedir¹⁰.

S. Cikia'ca incelediği defterde Ölçek isminin Orçoki'den geldiğinin inandırıcı açıklamasını yapmaktadır.

Açıklamasının önemli ve gerçek olmasını XVI. asırdan beri köyün yer değiştirmemesini göstererek, Osmanlı memurunun köyün ismini Orçok olarak listede göstermesi ayrıca XIX. asırda Ruslar tarafından ayrı isimlerle köyün ismi değiştirilmiş olmakla beraber, Ölçak olan köyün ismi bugün Türkler tarafından Ölçek olarak kullanılmaktadır.

1573 tarihini taşıyan Ardahan tahrirat defterindeki Orcuki şekli daha doğru olup diğerlerine göre Gürcü Orcokhi şekline daha yakındır. 1855 tarihinde Ahıska

muhacirler köy ismini diğer isimle değiştirmişler, fakat yeni isim az zaman kullanılmıştır. Ölçek adı ise XIX. asır ortalarında konuldu.

1595 tarihinde Ölçek'te (< Orçoki < Orcuki < Orcokhi) 49 aile, 1878'de 14 aile, 1889'da ise 39 aile oturuyordu. "Mufassaal Defteri'nde" bahsedilen aile reislerinden çoğu Gürcü'dür; örneğin: Mirza'nın oğlu Gogiça, Natena, Amira, İoseb, Roseb, Zurab, Akop'un oğlu Dovlatiar, Markar, Merab, Mikirtiç, İvane, Sorazan, Makhare'nin oğlu İoseb, Mukhtar'ın oğlu haşkara, Samson, Ambrosi'nin oğlu İoseb, Şağumat'ın oğlu Sultanbeg, Ebison, Demetre'nin oğlu Zasel, Keşiş'in oğlu Gabriel, Noşrevan, Sikharul'un oğlu Khareba, Perisa, Momsar'ın oğlu Şermadin, Saso, Keşiş'in oğlu Makharebeli, Gogiça, Zureka'nın oğlu, Manvel'in oğlu Gogiça, Şemaza, Kubad, Arap'ın oğlu Rosef, Manvel, Ağdgomela'nın oğlu Nurali, Pavle'nin oğlu Zasele, Papuna, Mamisar'ın oğlu Mazun, İorama, Bartlome'nin oğlu Giorgi, Bero, İasa'nın oğlu Nurali, Amira, Damiane'nin oğlu Anderman, Gulisadeb, Kobala'nın oğlu Abison, Elia'nın oğlu Saurmel, Gulisadeb"¹¹.

Orcokhi ismi etimoloji olarak sayı sıfatları ve isimlerden müteşekildir. Benzeri birleşik sözcüklerden oluşan Ordzeli'dir.

Aynı bölgede bulunan köyler de benzer şekilde isimlendirilmiştir, örneğin: Orgora, Orkhopia. Orcokhi bitişik sözcüklerden oluşmasına rağmen yine aynı çevrede bulunan Ori Eklesia¹² (İki Kilise)' halen bitişik seklini almamıştır.

Ardahan'da bulunan Ölçek Köyü'nün ismi aslında tarihi kaynaklara bakıldığında gayri Gürcü ortamda şekli değişip Orcokhi'den Ölçek'e dönüştüğünü söylemek mümkündür.

Ölçek yakınlarında Burdosan köyü de bulunmaktadır. Bu isimdeki "Burd" kökünün açıklanması için Gürcücenin kökeni ne demek gerekiyor. Bahsedilen bu köke soyad alan Burduli'de rasflamaktayız. Ayrıca Burdi kelimesi sıfat fiil olarak "da Burd - ul - i" de de bulunmaktadır. Burdosan'daki "Burdo" özel isim olup diğer kısmı ise Burd - o - s - a - n - i olarak açıklanabilir. Burdo Gürcücede "dövülmemiş saman" anlamına gelmektedir¹³.

Bahsedilen çevrede bunun gibi isimler kendine has bir oluştur. Örneğin Mehmet Doğru tarafından incelenen 1573 tarihli Ardahan tahrirat defterindeki köyler arasında Vardosani Köyü de bulunmaktadır. Bu köy Ardahan yakınlarında, kuzey semtinde bulunuyor.

Ayrıca Ahıska ilçesinde tarihi köy Kurdosani ismini hem köye, hem o bölgede bulunan dağa vermiştir.

Burdo, Vardo, Kurdo vesaire Gürcücede bilinen türemiş kelimelerdir. Herbirisi Gürcücede özel isim olup şu an lakap olarak kullanılmaktadır ve sayısı da çoktur. "Burd - o - s - a - n - ı" deki s-tamlayan durum eki, a-uzatma işareti, n - ise çoğaltma işaretidir. Burdosani, Vardosani, Kurdosani, kelimelerindeki-sani ekleri Gürcüce'de (-Ebiani) denilen çoğul ekidir. Burdosebi, Vardosebi, Kurdosebi kelimelerindeki -sebi ekleri ise toprak, çayır ve tarlanın kime ait olduğunu bildiren aitlik ekidir. Bunun gibi türemiş sözcükler Gürcü dilinde ve şivelerinde halen bulunmaktadır.

Yukarıda belirtildiğimiz gibi Burdo Gürcü soyadlarının türetilmesinde kullanılmaktadır. Ayrıca Vard - o, Kurd - o kökleri soyadlarda bulunmaktadır, örneğin: Vardidze, Vardiaşvili, Vardosanidze, Kurdadze, Kurdovanidze, Kurdosanidze gibi.

Kurdosanidze ile Vardosanidze kelimeler de coğrafi adlar gibi türeyip, nesilden nesile geçen özgürlüğü belirtmektedir.

Harosman köyündeki M - harfi bana göre etkileşimden doğmuştur. Kharo - Gürcücede özel isim anlamına gelir. (örn: Kharaişvili). Bu etkileşim Aliosman köyüne yakınlıktan kaynaklanmaktadır. Osman ismi ise Osmanlı'dan benimsenerek alınmıştır.

Burdosan köyü Burdusan şeklinde de yer almaktadır¹⁴.

Ardahan'ın doğusunda Kura nehrinin sağ kenarında Duduna köyü bulunmaktadır. XVI. asır Ardahan mıntıkasında Duduna, en büyük köylerden biri olup, 69 aileden ibaretti. XIX. asır (1889) tarihinde köyde 4 aile ancak kalmıştı. Köyün bu ismi yani Duduna kelimesi Gürcücede nehir sesi anlamına gelir.

Metinde Mehmet Doğru tarafında tarif edilen ve 1573' de Ardahan tahrirat defterinde yer alan Gürcü isimlerine değinilmesini gerekli görüyoruz. Pireket (Gürcüce Piraketi yani bu yanki taraf). Rölyepler ile taraf kelimelerinden oluşan bu tip isimler Gürcü toponimisinde fazlaca bulunmaktadır.

Simindliya (Gürcüce Mısır) köyü. Simindiye Meskh lehçesinde simindro da denilirdi. Simindliya - Simindriya kelimesinden oluşmuştur. Ziskolistavi - Tsiskvilistavi (Gürcüce değirmenbaşı) Tsiskvili kelimesi yeradlarında bolca

bulunmaktadır. Şu halde "Gürcistan Vilayetinin Mufassaal Defterinde"¹⁵ adı geçen Tsiskvilis khevi (Değirmen deresi) daha sonra Rus kaynaklarında tercüme edilmiş (Дагирманкей¹⁶ yani Değirmanköy) şeklini almıştır. Sonradan Değirmen köy isminden "Köy" kısmı kaybolarak XVI. asır sonunda artık Değirmen şekline dönüşmüştü¹⁷. Kökeni çok eski olan "tori" kelimesi ve ondan türeyen isimlerden dolayı konunun uzun uzadıya görüşülmesini gerekli görmüyorum. 1573 tarihinde Küçük, Büyük ve Orta üç Toriskhevi bulunmaktaydı¹⁸. Her üç Toriskhevi "Mufassaal Defterinde" yer almaktadır, aynı yerde ayrıca Tora da tespit edilmiştir¹⁹.

Ardahan tahrirat defterinde daha eski şekili - Toriskhevi yer almaktadır. Harita ve "Mufassaal Defterinde" ise "Toros Khevi" olarak anılmaktadır.

Khev - coğrafi terimine bağlı tarihte ve günümüzde Gürcistan'da fazlasıyla toponim olduğundan şu an bundan bahsetmeyi gerekli görmüyorum. Ardahan tahrirat defterinde köy adı olarak Kheva geçmektedir²⁰, ayrıca Kheva "Mufassaal Defterinde" de belirtilmiş olup 17 ailelik köydür²¹.

Sözcüğün Khev kısmı "Cariskhev" 'de de yer almaktadır. Köyün ikinci ismi Civaris Kva²² imiş. "Mufassaal Defterine"²³ göre Cariskhevi ile Cvaris Khevi, aynı köyün adıdır. Bu isimdeki "Khevi" kısmı köy isminin nereden geldiğini belirtmektedir. Mağlisa da Gürcü isimdir²⁴. Cvaris Khevi ve Mağlisa isimleri bu köylere köy içindeki taş haçlardan dolayı konulmuştur. -Şen kısmını taşıyan isimler de Gürcistan'da çoktur. Gerek bugünkü, gerekse tarihi Gürcistan'da onlarca Akhaşeni bulunmaktadır. Bu isim Ardahan tahrirat defterinin bir yerinde Akhaşeni olarak geçerken²⁵, yine aynı defterin başka bir yerinde daha eski ve edebi variant olarak Akhaşeni şekliyle geçmektedir. Ayrıca Dikaşeni (<Digaşeni), Mindaşeni ve Gogaşeni'ye rastlarız. XIX. asırda çizilen haritalarında 1595 tarihinde 45 ailelik Sazara köyünde bir de Müslüman olan Mustafa Kabdu - I - Lapidze ailesinin yaşadığı gösterilmiştir²⁶.

Ardahan tahrirat defterinde bahsedilen anılan köyün daha eski ismi Sazara olarak geçmektedir.

Ardahan defterindeki Cincirop köyü "Mufassaal Defterdeki" büyük ve küçük Çinçrob köyüdür²⁷. Vakhuşti Batonişvili Çinçrob köyünü çinçari (ısırgan) adıyla

belirtmektedir. Çinçrob yer adları Gürcistan'da bolca bulunmaktadır. Ottan alınan isimlerle gerek mikro toponimide gerekse dağ ile köy adlarında karşılaşılmaktadır.

Eski Oden önekli türetme şekli Nadarbasevi isimde bulunmaktadır. Bu gibi şekiller Meskh şivesi ile toponimide fazlasıyla bulunmaktadır; örneğin: Nasopli, Nasakdri vesaire. Kartli Mıntıkasında köy ismi olarak Nadarbasevi bulunmaktadır. İsim Darbaziden kaynaklanıyor. Kök olan Darbazi doğu dillerinden Gürcüceye girmiş, Gürcüler tarafından Gürcücenin gramer kurallarına göre şekillenip kullanılmıştır.

Ardahan tahrirat defterindeki Sabugari Gürcüce Sabuğarıdır²⁸. Anılan Sabuğar isimleri yukarı Sabuğar ile aşağı Sabuğar olup hayvan adından gelmektedir. Sabuğar gibi isim türemeleri bu bölge ile Gürcistan toponimisine has bir durumdur. Rus haritalarında bu isim (САБУГА) şeklinde geçmektedir. Herhalde Sabugara şeklinin yanısıra Sabuğara da bulunmaktaydı (örneğin: Buzi - sabuzara. Buzi - Gürcücede sinek) 'anlamındadır.

Bana göre bilinen etimoloji kelimesi olan "Çıldır Gölü" ne de değinmek gerekir. Bazan XIX. asır haritalarında bu gölün ismine Çaldır olarak da rasgelenmektedir. Ancak her iki şekilde de kelimenin kökü olarak Gürcü kelimesi Çrdili (gölge) kullanılmıştır.

Osmanlı tanrirat defterlerinde iller ayrı ayrı ilçelere bölünüyordu. Bölünmek ise rölyef veya coğrafi özelliklere dayanarak yapılıyordu. Örneğin: Meşe Cavakheti, Meşe Ardahan, Mzvare bölgesi ve Ahiska Ardahan ile Cavakhetideki Çrdili ilçeleri vesaire sıralanabilir.

"İki dağ arasındaki noktadan Mzvare ile Çrdili taraflarını tesbit ettiğimiz takdirde farklı durum saptamaktayız. Örneğin, Ahiska her iki taraftanda yüksek dağlarla çevrilmiştir (biri kuzeyde ve diğeri güneyde). Kuzeydeki dağ, Ahiska için Mzvare olur çünkü güneşlidir. Güneydeki dağı ise güneş değmeden (daha doğrusu güneyindeki dağın kuzey eteği) çrdili olan tarafı oluşturmaktadır. (Mzvare Gürcücede güneşli; çrdiliani ise gölgeli demektir). Gerçekten "Deftere" göre Ahiska'da Livasının Mzvare denilen bölgesi güneşlidir (Ahiska kuzeyindeki köyler Tskruti, Tatanisi, Ani, Mikeltsminda, Kede, Sviri vesaire), Çrdili (gölgeli) bölgesi ise Ahiska güneyindedir (köyler: Vale, Skhvilisi, Orali, Pamaci vesaire)"²⁹.

Ahiska'nın Kuzey ve Güney bölgelerine ayrılması yetiştirilen farklı tarım ürünleri ve farklı ekonomik yapısından kaynaklanıyordu.

Çrdil kelimesi Gürcücede gölgeli, kuzey demektir. Ünsüz harfler arasında ünlü harfin oluşması Türkçedendir.

"Çrdil" kelimesi Türkler bu bölgede bulunduğu süre içinde transformasyona tabii olmuştur. Türkçeye garip olan ilk üç ünsüz harfin birliği aralarına dar ünlünün konulmasıyla önlenmiştir. R ile L arasındaki mesafe Türkçeye uygun harf birliği haline dönüşmüştür³⁰.

Konsonantlar arasına vokal gelmesi Gürcü şivelerine de has bir oluştur. Çirdil kelimesi Gürcü lehçelerinde de kullanılmaktadır.

Ardahan tahrir defterinde tutulan ve şekli değişmeyen Gürcü toponimleri Vale, Kukube (Kikibo), Pikloi (Gürc - Piklobi), Cikureti, Meriyemi (Gürc. Meriebi), Maçuveti (Gür. Maçveti), Samutkhi (Gür. Samotkhe), Okrukotani (Gür. Okrokotani), Kheviskari, Deviskari vesaire.

Bölgede Gürcüceden Türkçeye dönüştürülen toponimler: Badela yeni isim Türkgözü,Çilovani / Çilvana yeni isim Emin bey, Zendar - Camuş Kavak, Kelis Tsikhe - Kelikaya, Sauğlia - Asmakonak, Papola - Armutveren, Çuanteli - İncedere, Gergisubani - Taşkeran, Şuatskali - Gönülaçar, Khertvisi - Sariçiçek, Lamiani - Yaylaaltı, Şurğauli - Kayınlı, Suskhabi (Tsurtskabi) - Aşık Züleli, Agara - Kaleönü, Manarkhevi - Günbatı, Okhtula - Çamyazı, Çançakhi - Savaşır, Arila - Süngülü vesaire.

Ad değişimi Ardahan köylerinin tarihini daha karanlığa gömdü.

İsim değişimi özellikle bölgenin idari şeklinin değişimlerinde gerçekleşmiştir, doğal değişimlerde ise eskinin bir kısmı kalmaktadır. Eski kök dönüşüyor veya yeni dil kurallarına tabi oluyor.

Bunun örneğini Kelikaya oluşturmaktadır. Anılan kelimedeki bütünün sadece ikinci kısmı (kale) değiştirilmiş, çünkü buralarda yerleşim yok ve değişim ise kendi kendine yapılmıştır.

Merab Beridze

FOR THE HISTORY OF THE TOPONYMS OF ARTAANI PROVINCE

summary

Artaani, the historical part of Meskheti, which first was the name of a region, then it became the name of an administrative centre, was inhabited by the Georgians long since as it is pointed out by the Turkish and Georgian scientists. That's why there are a lot of Georgian names in Artaani province nowadays. Many toponyms changed their names administratively and were given the new ones. A lot of them changed their forms in the non-Georgian environment. It makes difficult to identify a Georgian name in it. In this case the data of sources attach principle importance, but historic-geographical principle is decisive. The main thing is to localize the place.

The names of Georgian origin in Artaani province are: Olcheki, Burdosani, Gergusubani, Duduna, Saphiklia, Veli, Kurdosani, Kharosnmani, Ziskolistavi, Kheva, Maghlisa, Nadarbazi, Sabugari, Childiri, Phiklophi, Machueti, Kheviskari, Deviskari, Okrukotani, Chilovani, Zendari, Saughlia, Khertvisi, Lamiani, Chanchakhi and so on.

Oktay Kızılkaya*

MİLLİ MÜCADELE DÖNEMİNDE KARS VE CİVARINDA SOSYAL VE KÜLTÜREL YAPI

Kars'ın Türk Hakimiyetine Geçmesinden Sonraki Kısa Tarihi.

1064 yılında Ani Şehri'nin Büyük Selçuklu Sultanı Alparslan tarafından fethinden sonra Anadolu kapıları, bir daha kapanmamak üzere Türklere açılmıştır.

Tarihte bir çok milletin mücadelesine meydan olan Kars, Türklerden sonra Anadolu'ya çeşitli amaçlarla gelen Moğol, Safevi, Rus ve Ermenilerin istilasına maruz kalmıştır¹. Kars, karşı karşıya kaldığı bu istilalar sonucunda belirli aralıklarla Türk hakimiyetinden çıkmış ise de; daha sonra tekrar Türk hakimiyetine girmiştir.

1- 1878-1918 Rus İşgali Döneminde Kars.

Kars ve civarı 1878'de Rus hakimiyetine geçmiştir. Ruslar, Türkleri bu bölgeden göç ettirmeye yönelik bir politika takip etmişlerdir. Göç etmeyip yerinde kalanların ise, din, dil, örf ve adetlerini değiştirmeye, bozmaya ve hatta yok etmeye yönelik baskıcı bir politika takip etmişlerdir.²

Ruslar, Kars'ı işgal ettikten sonra Kars ve civarında askeri yönetim kurmuşlar ve bu yönetiminin başına Tümgeneral rütbesinde askeri bir vali atamışlardır. İlçeleri ise Albay rütbesindeki askeri kaymakamlarla idare etmişlerdir. Bucakları halk tarafından seçilen nahiye müdürleri ile, köyleri ise muhtarlar aracılığı ile yönetmişlerdir. Sekiz köyden oluşan köyler grubunu da bir baş muhtarlığa bağlamışlardır. Bu yöneticilerin tamamını Rus ve Ermenilerden seçmişlerdir.

* Kafkas Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Görevlisi Kars.

¹ M. Fahrettin Kırzioğlu, Kars Tarihi I Işık Matbaası. İst. 1953, s.432-530-548-556

² Cem Ender Arslanoğlu, Cenubi Garbi Kafkas Hükümeti Muvakkata-i Milliyesi.

Azerbaycan Kültür Derneği Yay. III. Ankara 1989 s.74

Askeri vali ve askeri kaymakamların maaşlarını Rus Devleti karşılarken, nahiyeye müdürleri ile muhtarların maaşlarını ise halka ödetmişlerdir.³

a) Kültür ve Eğitim.

Türklere yönelik baskı ve yıldırma siyaseti, eğitim ve kültür alanında daha açık bir şekilde hissedilmiştir. Türklere ait medreseler ile Kars ve Kağızman Rüştiyeleri, Ruslar tarafından kapatılmış, ardından Türk ve Müslüman çocuklarının, Rus okullarında eğitim görmelerini istemişler ve bu doğrultuda telkinlerde bulunmuşlardır. Ancak Türk ve Müslümanlar, çocuklarını, Rus okullarına göndermemişlerdir. Bunun nedeni ise Türk ve Müslüman çocuklarının milli ve dini duygularının köreltileceği endişesidir.⁴ Rus Hakimiyeti döneminde Kars'taki Türk halkı kapatılmayan medrese ve camilerde din alimleri tarafından aydınlatılmaya çalışılmıştır. Dolayısıyla buralar birer eğitim kurumu görevini üstlenmişlerdir. Yine bu dönemde Ruslar, Osmanlı Devleti'nden Kuran-ı Kerim dışında kitap ve gazete getirilmesine müsaade etmemişlerdir. Bu nedenle Kars'taki Türkler dünyada ve Osmanlı Devleti'nde olan siyasi hareketleri ve olayları, Rus hakimiyetinde yaşayan Türkler tarafından, Bakü, Tiflis, Kırım'da, yayımlanan ve Rus denetiminden geçen gazete ve dergilerden öğrenmişlerdir. Ayrıca Kars'ta Azerbaycan Karaşarlı Rıza Bey, 1917'de Yeni Hurşit adlı bir gazete çıkararak Türk halkını aydınlatmaya çalışmıştır. Kars'ın bu esaret yıllarında Türk halkının diğer bir haber kaynağı ise, Kars'taki Osmanlı Konsolosları olmuştur. Osmanlı Konsolosları, her cuma namazından sonra dünya ve Osmanlı Devleti hakkında Kars'taki Türk halkını aydınlatmışlardır.⁵

Türkler bu faaliyetleri ile benliklerini korumaya çalışırken, Ruslar da boş durmamışlardır. Ruslar, Türk halkını kendilerine sadık birer vatandaş yapmak için özel kanun yapmışlardır. Bu kanuna göre, Türklere 50 yıl asker almayacaklar, Osmanlı mahkemelerinden asliye mahkemeleri 50 yıl Kars ve civarında baki kalacak, bu mahkemelerin üyelerini, Türk halkı 3 yılda bir seçecekti. Yalnız bu mahkemelerin başkanı Ruslardan olacaktı. Nikah,

³ S.Esin Dayı, Elviye-i Selase'de (Kars-Ardahan-Batum) Milli Teşkilatlanma,Kültür Eğitim Vakfı Yay. Erz. 1997 s.8

⁴ M. Fahrettin Kırzioğlu, Edebiyatımızda Kars, II.Kitap Işıl Matbaası, Ank.1958 s.46

⁵ Arslanoğlu, a.g.e. s.71-73

beslenmesi, korunması ve Türk halkının asimile edilemeyişinde önemli görevler üstlendiklerini göstermektedir.⁸Türklerin kültürel alandaki bu duygu ve tutumları, Kars'taki milli mücadelenin, 1878'de Rus hakimiyetine geçmesi ile başladığının delilidir.

b) Dini Hayat

1878 den sonra Ruslar, Kars ve civarında, Türklerin dini kurumlarını yeniden düzenlemişlerdir. Görünürde Müslümanlara hizmet amacıyla Kars'ta müftülükler açmışlardır. Açtıkları bu müftülükleri de, Kars'taki Türklerin mezheplerine göre, Şii ve Sünni müftülüğü olmak üzere iki kısım halinde düzenlemişlerdir.⁹ Ruslar, bu müftülüklere, Rusya'da eğitim almış, kendilerine taraftar kişileri getirmişlerdir.¹⁰ Böylece Türkleri dini yönden de parçalamayı hedef almışlardır, bu müftülüklere gelen kişilere mezheplerini sormak suretiyle, kişiyi mezhebine göre, Şii ya da Sünni müftülüklerine yönlendirmişlerdir. Ruslar, Türkler arasında mezhep ayrımcılığını artırmak için mezheplerin görüşlerini ihtiva eden çeşitli dini toplantılar düzenlemişler ve bu toplantılarda bazen Şiiilerin bazen de Sünnilerin dini ve mezhebi görüşlerini desteklemişlerdir. Türkler arasındaki bu mezhep ayrımcılığının önüne geçmek için, Kars kökenli aydın din alimleri de karşı önlem almışlardır. Bu din alimler, en ücra köylere varana kadar dolaşarak, Türklerin hepsinin Müslüman olduklarını söyleyerek, Türk halkının dini yönden bölünüp parçalanmasının önüne geçmeye çalışmışlardır.

c) Demografik Yapı

1878'e kadar Osmanlı Devleti hakimiyetinde kalan Kars ve civarında yoğun bir şekilde, Türk ve Müslüman nüfus varlığını sürdürmüştür. Bu bölgede, Türk ve Müslümanlarla kıyaslanmayacak kadar az oranda, Ermeni ve Hristiyan unsurlar da yaşamışlardır. 1878'de Kars ve civarının, Rus hakimiyetine geçmesi ile adı geçen milletlerin dışında Rusya ve İran'dan getirilen çok sayıda, Ermeni, Rum, Rus, Malakan, Khakhol, Dukhobar ve Nemis denilen Ruslaşmış Alman kökenlileri görmek mümkündür. Bu unsurları Ruslar bilinçli olarak Kars ve civarına yerleştirmişlerdir. Amaç, kendilerine sadık kitleler oluşturarak,

⁸ Dayı, a.g.e. s. 10

⁹ Erdoğan, a.g.e. s.27

¹⁰ Sami Önal, Milli Mücadelede Oltu, Ank. 1968, s.17-19

Kars ve civarını daimi surette hakimiyetlerinde bulundurmak istemeleridir. 1882 yılında Rusların Kars ve civarında yaptıkları nüfus sayımında Türk ve Müslümanlar, Truç, Tatar, Türkmen, Kürt ve Kara papak gibi ayrı milletler olarak gösterilmiştir. Bu sayım sonuçlarına göre Kars ve civarında 200.868 kişi yaşamaktadır. Kars'ta yaşayan nüfusun milletlere göre yüzdeler oranları ise, % 24 Türkler, % 14 Azerbaycan Tatarları, % 5 Kara papaklar, % 15 Kürtler ve % 5 Türkmenlerden oluşmaktadır. Bu sayımda Türkler ayrı milletler gibi gösterilirken, Rus, Ermeni, Dukhobar, Khakhol, Malakan, Nemis ve Rumları ise, Rus ve Hıristiyan adı altında % 7 oranında göstermişlerdir. 1910 yılındaki nüfus sayımlarında ise Kars ve civarının nüfusu 313.402 olarak görülmektedir. Bu nüfus oranında Türk ve Müslümanların sayısı 164.191'dir. Rus ve Hıristiyanların sayısı ise, 149.211 olarak gösterilmiştir. Her iki sayımda Türk ve Müslümanlar daha kalabalık kitleyi oluşturmuşlardır. ¹¹1918 yılı Rus tarım istatistiklerine göre, Elviye-i Selase olarak bilinen Kars-Ardahan ve Batum da Türk ve Müslüman nüfusu 1.500.000 olarak gösterilmiştir. Yine aynı istatistikte adı geçen şehirler ve civarında yaşayan Rus ve Hristiyan nüfus 250.000 olarak sayılmıştır. ¹² Cenubi-Garbi Kafkas Hükümeti Muvakkata-i Milliye'sinin 1 Şubat 1919 daki resmi bir belgesinde hükmettiği bölgelerdeki genel nüfusun 1.738.478 olarak görülmüştür. Bunun 1.534.824'ü Türk ve Müslüman, 227.324'ü Rus, Rum, Malakan ve Ermenilerden oluşmuştur. ¹³ Bu nüfus oranları her durumda Kars ve Kars'a bağlı ilçe ve köyler de Türk ve Müslümanların 1919 yılına kadar çoğunluk da olduklarını gösterir.

d) İktisadi Durum

1878'den itibaren Kars ve civarındaki ekilebilir verimli toprakların tamamına, Ruslar, Rus Çarı adına el koymuşlardır. Rus Çarı adına el konulan bu topraklar doğrudan Rus hazinesine geçmiştir. Ruslar bu toprakları Kars ve civarında otorite sağlayabilmek amacıyla kullanmışlardır. Ruslar el koydukları bu toprakları, Kars ve civarının ileri gelenlerine, nüfuzu ve otoritesi olanlarına bol, bol ihsan etmişlerdir. Bu bölgenin ileri gelenlerine cin adı verilen unvanlar

¹¹ Dayı, a.g.e. s.12

¹² Erdoğan, a.g.e. s.28

¹³ Dayı, a.g.e. s.107

vermiş ve omuzlarına bu unvanı belirten sırmalı bir apolet diktirmişlerdir.¹⁴Bu dönemde Rusların, Türklerden aldığı vergiler. a) Hayvan ve Tarım ürünlerinden maktu adıyla iki yılda bir alınan vergiler,b)Her evden alınan beş lira emlak vergisi ,c)Yüz haneli bir köyden yirmi lira eğitim vergisi,d)Asker edilmeme bedeli olarak ev başı on beş kuruş vergi almışlardır.¹⁵

1920 yılına kadar Kars ve civarı, kargaşa ve savaş dönemleri dışında kendi kentine yeten bölgelerden biridir. Hatta arpa,buğday,yün,çavdar,ot,canlı hayvan ve hayvansal gıdaları Rusya,İran ve Azerbaycan'a ihraç eden bir bölge olmuştur.¹⁶ Rus hakimiyeti devresinde ekonomik yönden zengin kitleyi genel olarak Ermeniler ve diğer Hıristiyan unsurlar teşkil etmişlerdir.

e) Türklerin Siyasi Faaliyetleri

Rus hakimiyeti döneminde, Kars'ta Türk ve Müslüman halk açık veya gizli olarak siyasi faaliyetlerde de bulunmuşlardır. Bu açık ve gizli siyasi faaliyetler, Osmanlı Türkleri'nin siyasi partileri ve Kafkasya ve Azerbaycan'dakilerle irtibatlı olmuştur.¹⁷ Kars'ta etkili olan ve gizli teşkilat kuran Osmanlı Devleti kökenli parti, İttihat ve Terakki Partisidir. İttihat ve Terakki Partisi ile irtibatlı olan Karşlı Türkler, Cihangir Oğullarından İbrahim, Aziz, Aydın ve Hasan Han ile Evliya camii imamı Hafız Kurban efendi ve büyük kardeşi Mevlüd Efendi, Atbaşzade Asaf Bey, Akbabalı Avukat Halil Beyzade Ali Bey, İsmail Beyzade Ali Bey, Hoca Halid Efendi, Kağızman Müftüsü Mustafa Efendi ile Rus Ordusunda Subaylık yapan Mamiloğlu Tevhüdittin Beylerdir. Bunlar "Kars'ta "Türk Birliği Cemiyeti" adını taşıyan bir cemiyet kurmuşlardır. Bu Cemiyete daha sonra Kafkasya'da gizli faaliyet gösteren Panislamizm Cemiyetinin Kars şubesi de katılmıştır.¹⁸ Karşlı Türkler dünyada Türk birliğini sağlamak amacıyla da hareket etmişlerdir. Osmanlı Devletinin 1911 de Balkan savaşına girmesi üzerine Karşlı Cihangir oğlu İbrahim Bey, Kars ve civarından gizli olarak topladığı dört taburluk kuvveti ile Osmanlı Devletinin yanında Balkan Savaşlarına katılmıştır.¹⁹ Azerbaycan ve Kafkasya'da faaliyete bulunan siyasi

¹⁴ Erdoğan, a.g.e. s. 27-28

¹⁵ Erdoğan, a.g.e. s.28-29

¹⁶ Erdoğan, a.g.e. s. 354

¹⁷ Y.Hikmet Bayur, Türk İnkılâp Tarihi, Ank. 1983 s.343

¹⁸ Erdoğan, a.g.e. s.25-26

¹⁹ Dayı,a.g.e. s.23

parti ve liderlerle de irtibata geçen Türkler, Bakü de gizli faaliyette bulunan Müdafaa-i Milli Komitesinin bir şubesini Kars'ta açmışlardır. Cihangiroğlu İbrahim Bey ve arkadaşlarının Kars Merkezinde açtıkları Azerbaycan ve Kafkasya kökenli parti ve cemiyetlerin bazıları şunlardır. Dıfa-i Partisi, Neşri Maârif Cemiyeti ve Can Bizar teşkilatlarıdır. Adı geçen parti ve cemiyetlerin tamamı faaliyet gösterdikleri bölgelerde Rus destekli, olumsuz Ermeni hareketlerine karşı, Türk ve Müslümanların can ve mal güvenliklerini öncelikli olarak korumak ve faaliyet gösterdikleri bölgelerin Osmanlı Devleti hakimiyetine girmesi için uygun siyasi ve sosyal ortamın hazırlanmasını sağlamaktır. Bu amaçla I. Dünya Savaşı sırasında Karşlı Türkler, Osmanlı Devletinden yardım istemişlerdir. Bunun üzerine. Osmanlı Devleti İstihbaratı, Teşkilatı Mahsusa, Kars ve Kafkasya bölgesinde hızlı bir teşkilatlanmaya gitmiştir.²⁰ Teşkilatı Mahsusa'nın çalışmaları neticesinde Kars, Ardahan ve Batum Bölgesinde çok sayıda Osmanlı Devleti taraftarı gruplar toplanmıştır.

2-Birinci Dünya Savaşı'ndan Sonra Kars'ın Siyasi ve Sosyal Durumu

Ekim 1917 de Rusya'da yönetim değişikliği olmuştur. Yönetimi ele geçiren Bolşevikler, Rusya'nın I. Dünya Savaşı'ndan çekildiğini ilan ederek, 3 Mart 1918'de Osmanlı Devleti ve diğer taraf devletler arasında Brest-Litovsk Barış Antlaşması'nı imzalamışlardır.²¹ Brest Litovsk antlaşması gereğince Ruslar, 1878'den itibaren ele geçirdikleri Türk topraklarından çekilirken, Bu doğrultuda Kars'tan da çekilmişlerdir. Ancak Ruslar, Kars ve civarından çekilirken, çekildikleri yerlerin güvenliklerini sağlayacak askeri birlik bırakmadan ve Türk Ordusu'na teslim etmeden çekilip gitmişlerdir. Ruslar çekilirken, Kars ve civarını adeta Ermenilere bırakmış gibi yanlış bir davranış sergilemişlerdir. Rusların bu tutumu, Ermenilerin bu bölgede askeri ve sivil teşkilat kurmalarına ortam hazırlamıştır. Bu nedenle Ermeniler, Kars ve civarında kısa süreli de olsa hakim duruma gelmişlerdir.²² Ermenilerin kısa süreli hakimiyetinde çok sayıda Türk öldürülmüş ve malları yağmalanmıştır.

²⁰ Ali İhsan Sabis, Harp Hatıralarım II, Ank. 1951 s.76

²¹ Refik Turan ve Diğerleri, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi, 5.Baskı, Siyasal Kitapevi., Ank. 1997, s. 50

Mehmet Saray, Türk-Rus Münasebetlerinin Bir Analizi, M.E.B. Yay. İst. 1998, s. 177

²² Akdes Nimet Kurat. Türkiye ve Rusya . Ank. 1948, s. 652-658-696-698. Saray, a.g.e. s.183

²³Kars ve civarındaki Ermeni hakimiyeti 25 Nisan 1918'de Türk Ordusunun Kars'ı ilk kurtarışı ile son bulmuştur. Böylece Kars'ın 1878'den 1918'e kadar süren 40 senelik Osmanlı Devleti'nden zorunlu ayrılığı sona ermiştir. ²⁴ Rus hakimiyetinde 40 yıl kalan Kars'ın Türk ahalisi, bu dönemi 40 yıllık Kara günler olarak adlandırmışlardır.²⁵Kars'ın I.Dünya savaşından sonra Türk hakimiyetinde geçirdiği dönem kısa sürmüştür. Osmanlı Devleti, I. Dünya Savaşı'ndan yenilgiyi kabul ederek çekilmiş ve Türkler için şartları çok ağır olan Mondros Ateşkes Antlaşması'nı imzalamak zorunda kalmıştır. ²⁶Mondros Ateşkes Antlaşması gereğince Kafkasya ve İran'dan çekilen Türk Ordusu, Ocak 1919'da Kars'tan da çekilmiştir.

Bu durum karşısında Türk halkının büyük çoğunluğu, çekilen Türk askerlerinin ayağına kapanarak, "Yine mi bizi Ermeniler' in kılıcına teslim ediyorsunuz?" diye feryat ve fığan etmişlerdir. Bunun üzerine Türk Ordusu, geri çekilmeden Kars ve civarındaki Türk halkını silahlandırıp, teşkilatlı bir hale getirdikten sonra bölgeyi terk etmiştir. ²⁷Ancak bu durum bile yeterli olmamış, Türk Ordusu geri çekildikten sonra Ermeni baskınları durdurulamamıştır. Bölgede kendini savunmak zorunda hisseden Türkler,yeniden teşkilatlanma gereği duymuşlardır. Bu doğrultuda 5 kasım 1918'de Kars Milli İslam Şurası adıyla Anadolu'da ilk milli ve siyasi teşkilatı oluşturmuşlardır. Bu şuranın öncülüğünde Türkler, Kasım 1918'de Birinci ve İkinci Kars Kongrelerini yapmışlardır. Bu kongreler sonucunda 17 Ocak 1919'da Kars merkezli Cenubi-Garbi Kars Kafkas Hükümeti Muvakkata-i Kuvvay-ı Milliyesi adı ile bir devlet kurulmuş, Kurulan bu devletin başına Cihangiroğlu İbrahim Bey, Reis-i Cumhuriyet olarak getirilmiştir. Bu devlet o dönemdeki ekonomik, sosyal ve siyasi imkansızlıklara rağmen 8 bin kişilik bir ordu kurarak, Ermeni ve Gürcüler ile mücadeleye atılmıştır.²⁸

²³ Dayı, a.g.e. s. 48-49

²⁴ DayıI, a.g.e. s. 52

²⁵ Karagün Sözcüğü, Kars ve Civarında Halk Arasında üzüntü ve sıkıntıyı İfade Eder.(Türkçe Sözlük,TDK)

²⁶ Hamza Eroğlu. Türk İnkılap Tarihi, Savaş Yay, Ankara 1990,s.86-87

²⁷ Kırzioğlu, Kars Tarihi, s.556-557

²⁸ Turan ve Diğerleri, a.g.e. s. 99-100

Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti Muvakkata-i Kuvvay-ı Milliyesi, Osmanlı Devleti ve Azerbaycan ile siyasi ilişkiler kurmuş ve bu devletlerden çeşitli harp, gıda ve giyecek maddeleri istemiştir. Bu hükümet halkı, bölgenin savaş alanı olması nedeniyle, kıtlık ve yoklukla karşı karşıya kalmıştır. Bu dönemde Kars ve civarındaki Türk halkı yas, üzüntü ve keder içindedir. Halkın üzüntü ve kederi halk ozanlarının ağıtlarına da yansımıştır. Türk halkı bu üzüntü, keder ve kıtlığa Ermenilerin sebep olduğu düşüncesindedir. Bu nedenle de Ermenilere karşı, Türklere büyük bir güvensizlik duygusu hakim olmuştur, bu durum, Mondros Ateşkes Antlaşması uyarınca Kars'a gelen İngilizler tarafından da anlaşılmıştır.

Şöyle ki İngilizler, I. Dünya Savaşı süresince kendi taraflarında yer alan ve Osmanlı Devleti'ne karşı silahlı mücadele veren Ermenilere, Kars, ve civarının yönetimini vermek istemişlerdir. Bu doğrultuda Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti Muvakkata-i Milliyesi yöneticilerinden, Kars Valiliği ve Belediye Başkanlıklarına Ermeni Generalleri Garganof ve Osebyan'ın getirilmesini, bununla da kalmayarak Kars'a tekrar Ermenilerin yerleşmesine izin verilmesini istemişlerdir. Bu istekleri Kars'taki mevcut Türk hükümeti tarafından geri çevrilmiştir. Ancak İngilizler, Kars ve civarında Ermeni idaresi kurmada ısrarlı olmuşlar ve bunu sağlamak için, her türlü yola başvurmuşlardır. Şöyle ki; daha önceden Kars Dereçi'ndeki müstahkem mevki de bir İngiliz alayı yerleşmiş idi. Bu alayın başındaki İngiliz Komutanı, Kars Parlamentosunun oturumlarını dinlemek için yazılı istekte bulunmuş ve bu istek, Kars Parlamento Başkanlığı, tarafından olumlu karşılanmıştır.¹³ Nisan 1919 günü Parlamento oturumlarını dinlemek için toplantıya gelen İngilizler, Parlamento binasının etrafını zırhlı araçlarla sarmışlar, Ardından Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti Muvakkata-i Milliyesi Hükümet Üyeleri'nden 12 kişiyi esir ederek Malta Adası'na sürmüşlerdir.²⁹

Bu olaydan sonra İngilizler, General Garganof ve General Osebyan önderliğindeki Ermenileri, Gümrü'den Kars'a getirmişler, Kars ve civarının idaresini de bunlara vermişlerdir. Ermeniler, Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Wilson'un, I. Dünya Savaşı sırasında yayınladığı bildirisinde yer alan, "Her millet

²⁹ Dayı, a.g.e. s.90-102.

nüfusça çoğunlukta buldukları yerlerde devlet kurabilir. ”maddesinin şartlarını sağlamak ve nüfus çoğunluğunu ele geçirmek için olumsuz faaliyetlerine vakit kaybetmeden başlamışlardır. Kars ve civarında nüfus çoğunluğunu Ermeniler lehine değiştirmek için çok sayıda Türk ve Müslüman, Ermeniler tarafından öldürülmüştür³⁰. Öldürülmekten kurtulanlar ise, can güvenliklerinin olmaması nedeniyle, bölgeyi terk ederek Anadolu içlerine ve Azerbaycan’a göç etmişlerdir.

3-Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi Döneminde Kars ve Civarının Askeri, Siyasi ve Sosyal Durumu

30 Ekim 1918 de imzalanan Mondros Ateşkes Antlaşması şartları gereğince Anadolu; İngiliz, Fransız, İtalyan, Yunan ve Ermenilerin haksız ve hukuksuz bahaneleri ile her taraftan işgale uğramıştır. Bu işgaller karşısında, Türkler Anadolu’da Türk varlığını korumak ve yaşatmak amacıyla örgütlenmişlerdir. Bu amaçla Anadolu’da Türklerin tarafından milli savunma cemiyetleri adı altında bir çok siyasi ve askeri birimler oluşturulmuştur. Anadolu’da değişik isimlerle faaliyet gösteren bu Cemiyetler, Mustafa Kemal Paşa tarafından Sivas Kongresi’nde (4-11 Eylül 1919) Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti adı altında birleştirilmiştir. Sivas Kongresi’ne katılan Türk milletinin temsilcileri ve bu kongrede oluşturulan Temsil Heyeti, daha sonra Ankara’ya gelerek 23 Nisan 1923 Ankara’da Türkiye Büyük Millet Meclisi’ni açmışlardır. Bu suretle Anadolu’da Yeni Türk Devleti’nin kurulması tamamlanmıştır. Anadolu’da ortaya çıkan ve gelişen Türk Milli Mücadelesi, Mustafa Kemal Paşa’nın liderliğinde, Ankara’dan yönetilmeye başlanmıştır³¹. Anadolu Türk topraklarında ilerleyen Yunanistan, Fransa, İngiltere, İtalya ve Ermenistan işgalcilerine karşı, Türkler, hızla siyasi ve askeri faaliyetlere girişmişlerdir. Batı Anadolu Bölgesi’nde Yunanlılara karşı Batı Cephesi kurulmaya çalışılırken, Doğu’da Kazım Karabekir Paşa Komutasındaki düzenli ve tam teçhizatlı 15.Kolordu, Kars ve civarını Ermenilerden geri almak, bölgedeki Ermenilerin yaptığı, Türk

³⁰ Aydın Hacıyev. Kars ve Araz Türk Respublikaları’nın Tarihinden, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü 1994. s.40

³¹ M.Kemal Atatürk, Nutuk, Ankara Üniv. Basımevi, Ank. 1973 s.10.
Halil Metin. Türkiye’nin Siyasi Tarihi’nde Ermeniler ve Ermeni olayları, M.E.B. Yay. İst. 1997 s.159

Hamza Eroğlu, Türk İnkılap Tarihi, Siyasal Kitapevi, Ank. 1990, s. 128-129

ve Müslüman katliamını durdurmak için „Mustafa Kemal Paşa’dan gelen emir ile 28 Eylül 1920’de Ermenilere karşı ileri harekete geçmiştir³². Kars yolu üzerinde, Ermeni generalleri Mazmanov, Marmanov ve Osebyan komutasında mevzilenmiş bulunan Ermeni Kuvvetleri yenilgiye uğratılmıştır. Yenilen Ermeni Kuvvetleri, Kars şehir merkezi ve Gümrü’ye doğru çekilmişlerdir.

Kars’a girmeden önce Ermenilerle son kez Berne Köyü civarında bir savaş olmuştur. Bu muharebede Türklerin 36. Alayı’nın I. Tabur Komutanı Yüzbaşı Faik Bey şehit olmuş, bu muharebede çok sayıda Ermeni asker de ölmüştür.³³

30 Ekim 1920’de Kars şehir merkezi Türk Kuvvetleri tarafından muhasara edilmiş ve aynı gün Kars Kalesi’nde rehin tutulan Türkler, kaledeki Ermeni askerlerini etkisiz hale getirerek, Kars Kalesi’ne Türk bayrağını çekmişlerdir. Kalede asılı Türk bayrağını gören Ermeni askerleri başlarındaki General Mazmanov’un Türk kuvvetlerine ateş açılması doğrultusundaki emrini dinlemeyerek, teslim olmuşlardır.³⁴ 3 Aralık 1920’de Gümrü’de imzalanan antlaşma ile Türkler, Doğuda kendilerini emniyete almış oluyorlardı. Ermenistan, Gümrü antlaşması ile Sevr Antlaşması’nı tanımadığını ilan etmiş ve Türkiye’den toprak isteklerinden vazgeçtiklerini kabul ve ilan etmişlerdir. Bu antlaşma ile Ermeniler, Türklere tazminat olarak yüklü miktarda silah ve cephane vermeyi de kabul etmişlerdir. Kazım Karabekir Paşa, bu durumu Ankara’da Genel Kurmay Başkanlığı’na çektiği telgrafta:“Ermenilerden ganimet ve tazminat olarak alınan silah ve cephane miktarı Kurtuluş Savaşı’na on yıl yetecek kadar çoktur” diye bildirmiştir.³⁵

a) Kars’ta Türk Devlet Teşkilatı’nın Kurulması

30 Ekim 1920’de Kars’ın, Türkler tarafından alınmasından hemen sonra bölgede, Türk Devlet Teşkilatlanması başlamıştır. Bu amaçla daha önce Kars’ta kurulan “Cenub-i Garbi Kars Kafkas Hükümeti Muvakkata-i Milliyesi”eski Dışişleri Bakanı olan ve Türk ordusuyla beraber Kars’a gelen Fahrettin

³² Turan ve Diğerleri , a.g.e. s. 179

³³ Erdoğan, a.g.e. s. 308 Bu şehidin mezarı çevre köyler halkı tarafından kutsal addedilerek, mezarın etrafında çıkan uzun bitkilere bez bağlanarak dilek tutulmaktadır.(Kendi tespitlerimize göre)

³⁴ Gürsoy Solmaz, Deli Halit Paşa, Kültür Bakanlığı Yay,Ank. 1996, s.94

³⁵ Kazım Karabekir, İstiklal Harbimiz Cilt IV. Emre Yay, İst. 1995. s.1884

Erdoğan, Kazım Karabekir Paşa tarafından Kars'a Vali olarak atanmıştır. Fahrettin Erdoğan Bey, yanına 29. Alayda askerlik yapan Erzurumlu Mustafa ve Ahmet Beyleri de alarak Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti teşkilatını kurmak için çalışmalarına başlamıştır. Bu şahıslardan, Ahmet Bey' i yanına katip olarak almış, Mustafa Bey'i de Belediye Başkanlığı'na atamıştır. Yine 36. Tümeninden Binbaşı Enver Bey'i Kars Jandarma Komutanlığına, Erzurumlu Hasan Beyi de, Kars Emniyet Müdürü olarak atamıştır. Böylece Kars şehir merkezinde üst düzeyde Türk teşkilatı oluşturulmuş, ardından Kars'a bağlı ilçelerde teşkilatlanmaya gidilmiştir. Bu amaçla Ali Rıza Bey (Ataman), Kağızman'a mutasarrıf, Kocaoğlu Mehmet Bey Arpaçay'a Kaymakam olarak, Selim Nahiyesine Pozatlı Yunus Bey, Karakurt nahiyesine ise Halil Bey Nahiyeye Müdürü olarak tayin edilmişlerdir.³⁶

Kars'ın Türk hakimiyetine geçmesini müteakip, Türklerin bir iyi niyet gösterisi olmak üzere, Kars'ta bulunan ve kaçamayan, Zengin Ermenilerden biri olan, Hanemeryan Vahan Efendi vasıtasıyla, Kars'ta saklanan Ermenilerin gelerek Türk yönetimine sığınmaları istenmiştir. Bunun üzerine Ermeni toplumu arasında ileri gelenlerden, Şehir Doktoru Kazancıyan Karabet, Taşnak Sutyun Partisi'nin Genel sekreteri Biznuni Haçadur ve Belediye Reisi Nuhrabiyan Efendi gelip Türk yönetimine teslim olmuşlardır. Bunlardan Kazancıyan Karabet, Kars Şehir Doktorluğuna Biznuni Haçadur ve Nuhrabiyan Efendiler de Belediye Meclis Üyesi olarak, Kars Valisi Fahrettin Bey tarafından görevlendirilmişlerdir.³⁷ Kars Şehir merkezinde saklanan ve can güvenliklerinden korkan diğer Ermenilere karşı, Ermenice, Rusça ve Gürcüce olmak üzere üç dilde bir bildiri hazırlanarak köşe başlarına yapıştırılmış ve halka dağıtılmıştır. Bu bildiriye verilen can güvenliği garantisi üzerine, saklandıkları yerlerden çıkan Ermeniler, belediye gelerek ispatı vücut etmişlerdir. Kars'ta Türk Ordusu ve Türkler, Ermeni halkına karşı en ufak herhangi olumsuz bir davranışta bulunmamışlardır. Bu durumu Kars'taki Amerikan Yakın Doğu Yardım Cemiyeti mensupları da görmüşlerdir. Bu cemiyet mensubu ve Kars'taki yetkilisi Edvard Foks, 31 Ekim 1920'de İstanbul'daki İngiliz Amirali Bristol'a gönderdiği telgrafta "Kars'taki Amerikalıların hepsi iyi ve Türk Ordusu bize

³⁶ Erdoğan, a.g.e. s.310-311-314

³⁷ Erdoğan, a. g. e. s. 312

mükemmel ilgi ve ihtimam gösteriyor. Teşkilatı önceki gibi devam ettirmeye iznimiz var. Türk askerleri çok disiplinli ve herhangi bir katliam olmadı”.³⁸ diye bildirmiştir.

Kars ve civarının Türk hakimiyetine geçmesi ile bu bölgenin ileri gelenlerinden, Kars’tan Fahrettin Bey, Kağızman’dan Ali Rıza Bey, Iğdır’dan Behman Bey, Çıldır’dan Kamil Bey, Sarıkamış’tan Hayrullah Bey, Akbaba’dan Mehmet Bey, Oltu’dan Bilal Bey ve Ardahan’dan Server Beylerden oluşan bir heyet, Kars ve civarının sorunlarını bir arzuhal ile Kazım Karabekir Paşa’ya bildirmiştir. Bu arzuhal de kısaca, “Kars ve Türkiye dışında bulunan Kars ileri gelenlerinin Kars’a dönmelerine izin verilmesi, Kars ve civarının tekrar Rus ve Ermenilerin işgaline uğramaması için kalıcı ve etkili tedbirlerin alınması, Kars’ın yerli halkından hiçbir ayırım yapılmaksızın düzenli askeri birlikler oluşturulması, milletvekili seçimlerinin öncelikle yapılması ve seçilenlerin Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin çalışmalarına katılması için gerekli sosyal ve yasal düzenlemenin gerçekleştirilmesi”.³⁹ isteklerinden oluşuyordu. Bu isteklerin tamamını Kazım Karabekir Paşa uygun görmüş ve uygulamaya koymuştur. Kazım Karabekir Paşa, öncelikli olarak, Türkiye Büyük Millet Meclisi’ne gidecek olan milletvekili seçimlerini yaptırmıştır. Seçim sonuçlarına göre Ali Rıza Ataman, Fahrettin Erdoğan, Albay Cavit Bey, Mühendis Server Atabey ve Hilmi Bey olmak üzere, beş milletvekili seçilmiştir. Seçilen milletvekilleri Ankara’ya gitmişler, giderken yanlarında Türkiye’ye yeni katılan, Kars ve civarının hediyesi olarak, Ermenilerden tazminat olarak alınan silah ve mühimmatın küçük bir kısmını da Ankara’ya götürmüşlerdir. Milli mücadele döneminde Kars ve civarında binlerce Türk çocuğu kimsesiz kalmıştır. Kazım Karabekir Paşa, kimsesiz kalan Türk çocuklarından 6 binden fazlasını koruması altına almış ve bu çocuklar için Sarıkamış merkezli, Kars, Ardahan ve Iğdır’da çeşitli meslek gruplarını ihtiva eden okullar açmıştır. Açılan okulların tüm ihtiyaçlarını komutanı olduğu 15.Kolordu’dan

³⁸ Karabekir, a.g.e. s. 1883-1884.

³⁹ Erdoğan, a.g.e. s.331

karşılamiştir. Bu nedenle Kars ve yöresindeki Türkler, Kazım Karabekir Paşayı “Baba” olarak görmüş ve böyle de adlandırmışlardır⁴⁰.

Sonuç olarak, Kars ve civarında 19. yüzyılda üç, 20.yüzyılda bir kez yaşanmış olan Türk-Rus Savaşları, burada yaşayan Türk halkının büyük felaketlerle karşı karşıya kalmasına sebep olmuştur. Bu savaşlar neticesinde bu bölgeden çok sayıda Türk, Anadolu içlerine ve diğer ülkelere göç etmek zorunda kalmıştır. 1914-1921 yılları arasındaki savaşlarda ise, Kars ve civarındaki Türk halkı, sosyal ve ekonomik olarak ağır şartlarla karşı karşıya kalmıştır. Bu ağır şartların hafifletilmesi ve ortadan kaldırılmasında yeni Türk Devleti her türlü yardımı yapmıştır. Bizzat Mustafa Kemal Paşa, 1924 yılında, Kars halkına moral ve destek vermek amacıyla Kars’a gelmiştir. Bu ziyaretten son derece memnun olan Kars halkı, Mustafa Kemal Paşa’yı, Kars karşılaması olarak bilinen (Hoş gelişler ola Mustafa Kemal Paşa) Türküsü ile coşkunu gösterilerle karşılamışlardır.

⁴⁰ M.Fahrettin Kırzioğlu, Kazım Karabekir, Kültür Bakanlığı Yay, Ank. 1991, s.154-155

ოქთაი ყიზილყაია*

ყარსისა და მისი შემოგარენის სოციალური და კულტურული სტრუქტურა მროვნულ-გამათავისუფლებელი მოკრაობის პერიოდში

1064 წ. სელჯუკთა დიდი სულთნის ალფარსლანის მიერ ქალაქ ანისის აღებით თურქებისათვის ანატოლიის კარი გაიხსნა სამუდამოდ.

ისტორიულად სხვადასხვა ხალხების საბრძოლო ასპარეზი ყარსი, თურქების შემდეგ ანატოლიაში სხვადასხვა მიზნებით მოსული მონღოლების, სეფევიდების, რუსების და სომხების თავდასხმების ქვეშ მოექცა¹.

ამგვარი ოკუპაციების შედეგად ყარსი დრო და დრო გარკვეული პერიოდით კარგავდა თურქეთის მფარველობას, თუმცა საბოლოოდ მაინც დაუბრუნდა დედასამშობლოს.

1. ყარსი რუსული ოკუპაციის პერიოდში (1878-1918წწ)

ყარსი და მისი შემოგარენი 1878 წ. რუსეთის ხელში გადავიდა. რუსები ამ მხარიდან თურქების გადასახლების პოლიტიკას ატარებდნენ. ხოლო დარჩენილებს უცვლიდნენ სარწმუნოებას, ენას, ზნეჩვეულებებს და ცდილობდნენ ამოეძირკვათ ყოველგვარი ადგილობრივი².

რუსებმა, ყარსის დაპყრობის შემდეგ, ყარსსა და მის შემოგარენში სამხედრო მმართველობა დააწესეს და სათავეში გენერლის ჩინის მქონე სამხედრო გუბერნატორი ჩაუყენეს, ხოლო რაიონებს ხელმძღვანელობდნენ პოლკოვნიკი - გამგებლები. სასოფლო თემებს - არჩევითი გზით მოსული თავმჯდომარეები, სოფლებს - მამასახლისები: ყოველი რვა სოფელი შეადგენდა ერთ სამამასახლისო ერთეულს. ამ ხელმძღვანელობის უმეტესობა რუსებისა და სომხებისაგან იყო არჩეული. სამხედრო გუბერნატორსა და გამგებლებს ხელფასს

რუსეთის მთავრობა უხდიდა, თემების თავმჯდომარეებს და მამასახლისებს კი ადგილობრივი მოსახლეობა³.

კულტურა და განათლება

თურქების მიმართ წარმოებული ზეწოლა და ტერორი განსაკუთრებით გამოიხატა განათლებისა და კულტურის სფეროში. თურქთა მედრესეები და რუსთიები ყარსსა და ყალიზმანში რუსებმა დახურეს. ამასთანავე, მოითხოვეს, რომ თურქების და მუსლიმების ბავშვებს რუსულ სკოლებში მიეღოთ განათლება, მაგრამ თურქები და მუსლიმები თავიანთ შვილებს რუსულ სკოლებში არ აგზავნიდნენ. ამგვარი მეთოდის მიზანი იყო თურქი და მუსლიმი ბავშვების გონებაში ჩაესმით ეროვნული და რელიგიური მრწამსი⁴. რუსების ბატონობის პერიოდში თურქი ხალხის განათლებას ცდილობდნენ ჯერ კიდევ მოქმედ მედრესეებსა და ჯამეების მსახურნი. აქედან გამომდინარე, მათ იტვირთეს ე. წ. საგანმანათლებლო ორგანიზაციების მოვალეობა. ამავე პერიოდში რუსები, ყურანის გარდა, ოსმალეთის სახელმწიფოდან სხვა წიგნებისა და გაზეთების შემოტანას კრძალავდნენ. ამის გამო ყარსელი თურქები ქვეყანაში და ოსმალეთის სახელმწიფოში მომხდარ მოვლენებს და პოლიტიკურ ცვლილებებს რუსეთის ხელკეით მყოფი ბაქოს, თბილისის, ყირიმის თურქების მიერ გამოცემულ და რუსულცენზურაგამოვლილ გაზეთებიდან და ჟურნალებიდან გეზულობდნენ. ამის გარდა, აზერბაიჯანელმა ყარაშარელმა რიზა ბეიმ 1917 წ. დაიწყო გაზეთის გამოცემა ყარსში სახელწოდებით „ენი პურშიტ“, რითაც ცდილობდა, გაენათლებინა თურქი ხალხი. ამგვარი მონობის პერიოდში თურქებისათვის კიდევ ერთი საინფორმაციო წყარო იყო ყარსში გახსნილი ოსმალეთის მთავრობის საკონსულო, ოსმალეთის კონსულები, ყოველი პარასკევის ღოცვის შემდეგ, ხალხს მსოფლიოსა და ოსმალეთის სახელმწიფოს შესახებ ინფორმაციას აწვდიდნენ⁵.

თურქები იცავდნენ თავიანთ ღირსებებსა და ამისათვის არ იშურებდნენ ძალდონეს, რუსები, თავის მხრივ, უსაქმოდ არ იყვნენ. მათ, იმისათვის, რომ თურქები თავიანთ ერთგულებად ექციათ, ცალკე კანონი შემოიღეს. ამ კანონის მიხედვით, 50 წლის განმავლობაში თურქების ჯარში გაყვანა იკრძალებოდა, ოსმალური სასამართლოებიდან ძირითადი 50 წლით ყარსსა და მის შემოგარენში მუდმივად რჩებოდა. მათი წევრები ხალხს 3 წელიწადში ერთხელ უნდა აერჩია, მაგრამ სასამართლოს ხელმძღვანელები რუსები უნდა

ყოფილიყვნენ. ქორწინების, გაყრის და წესის აგების საკითხი მუსლიმი მუფტიების მიერ უნდა შესრულებულიყო⁶.

თურქებს შორის მომხდარი დანაშაული არ ისჯებოდა. რუსები ამ პოლიტიკას მათში განხეთქილების შეტანის მიზნით აკეთებდნენ. ასეთი მდგომარეობა შემდეგ მაგალითშიც კარგად არის ასახული:

ერთხელ ჩილდირის მხარეში, ერთ-ერთ სოფელში გამართულ ქორწილში, სადაც თურქების ლიდერებიც იმყოფებოდნენ, რუსეთის მეფის არმიის ჩილდირის სამხედრო ნაწილის მეთაური თავისი თანმხლები პირებითურთ მოულოდნელად მივიდა და სუფრის თავში დაჯდა. მას განზრახული ჰქონდა ლიდერების დაპატიმრება და თანაც ეს იყო ხელსაყრელი მომენტი, რადგან ყველანი აქ იმყოფებოდნენ. ქორწილში იყო, აგრეთვე, აშული შენლიქი. რუსმა ოფიცერმა მოისურვა აშულის ვნით რუსეთის მეფის ქება, ამიტომაც ხელი ხმლის ვადას მოჰკიდა და ფეხზე ამდგარმა დაიშუქრა: „თქვენ კარგად მოგეხსენებათ, რომ რუსეთის მეფემ ოსმალეთის ფაღიშახი დაიმორჩილა. ოსმალეთის პერიოდში ისინი თქვენ ჯარში გიძახებდნენ. ჯარში 15 წლის ვადით მიდიოდით. ბრუნდებოდით მოხუცებულნი, ან საერთოდ არ ბრუნდებოდით. ოსმალეთის მთავრობა თქვენგან აშარს, ჯიზიეს და კიდევ სხვა გადასახადს კრებდა. ამგვარად, თქვენ გზაგრავედათ. ვინც მცირეოდენ დანაშაულსაც კი ჩაიდენდა, მას სიკვდილს უსჯიდა ან ციხეებში აღჰკობდა. ხოლო ჩვენი მმართველობის პერიოდში თქვენ ჯარში არ მსახურობთ, გადასახადს არ იხდით, დანაშაულს გაპატიობთ, ყოველთვის გიწვდით დახმარების ხელს“. როდესაც დაამთავრა მან თავისი გამოსვლა, მიმართა აშულ შენლიქს: „აშულო, ეხლა ლექსად უნდა იმღერო, მიაქციე ყურადღება ჩემს ნათქვამს და თქვი, თუ, რომელი მმართველობა ჯობია“. ამგვარად, მას იმედი მიეცა, რომ აშული შენლიქი დაიწყებდა რუსეთის მეფის ქებას. აშულ შენლიქმა, „ბრძანეთ ბატონო“, უპასუხა და ასეთი სტრიქონი დაამღერა:

„წრფელი გულით თუ მკითხავ
ჩემს აზრებს, გეტყვი შენ,
მე ალაჰისაგან მის უდიდებულესობა
ფაღიშახს ვისურვებდი“.

ოთხსტრიქონიანი ლექსით სიმღერა წამოიწყო. მან ყარსსა და მის შემოგარენში მცხოვრები თურქების გრძნობები გამოხატა და მიუხედავად სატევრით დაშინებისა, ხმამაღლა თქვა თურქული მმართველობის ნატვრა. აქედან ნათლად იკვეთება, რომ რუსული ანექსიის პერიოდში აშულები ყარსსა და მის შემოგარენში თურქების ეროვნულ გრძნობებს აღვივებდნენ,

იცავდნენ და საკუთარ თავზე იღებდნენ თურქების ასიმილაციის წინააღმდეგ მიმართულ მოვალეობას⁸. თურქების ამგვარი გრძნობები და პოზიციები წარმოადგენდნენ 1878 წ. რუსეთის ხელში გადასვლის შემდეგ ყარსში დაწყებული ეროვნული მოძრაობის ფაქტს.

სარწმუნოებრივი მდგომარეობა

1878 წ. შემდეგ რუსებმა ყარსსა და მის შემოგარენში თურქების სალოცავები ახლად შექმნეს. მათ მუსლიმების მომსახურებისათვის სამუფტიოები შემოღეს. მათ მიერ შემოღებული სამუფტიოები, ყარსელი თურქების რწმენის მიხედვით, შიიტებისთვის ცალკე და სუნიტებისთვის ცალკე გახსნეს⁹.

რუსებმა აქ მუფტიებად რუსეთში ნასწავლი და თავიანთი ერთგული ხალხი ჩამოიყვანეს¹⁰. ამგვარად, მათ მიზნად დაისახეს მუსლიმები სარწმუნოებრივადაც გაეთიშათ. ისინი მუფტიებთან მისულ ხალხს სარწმუნოებას ეკითხებოდნენ, შიიტების და სუნიტების სალოცავებში აგზავნიდნენ. რუსები, სარწმუნოებრივი განხეთქილების გადავივების მიზნით, რწმენის საკითხებთან დაკავშირებით ატარებდნენ კრებებს და ამ კრებებზე მხარს ხან შიიტებს, ხანაც სუნიტებს უჭერდნენ. თურქებს შორის ამგვარი სარწმუნოებრივი განსხვავების საწინააღმდეგოდ წარმოშობით ყარსელი განათლებული მუსლიმი რწმენის მსახურები გარკვეულ ზომებს ღებულობდნენ. ისინი ყველაზე უშორეს სოფელშიც მიდიოდნენ და ქადაგებდნენ ყველა თურქის მუსლიმობას. ამგვარად ცდილობდნენ, ადგკვეთათ თურქი ხალხის სარწმუნოებრივი განსხვავება.

დემოგრაფიული მდგომარეობა

1873 წლამდე, ოსმალეთის მთავრობის მფლობელობის პერიოდში ყარსსა და მის შემოგარენში თურქი და მუსლიმი მოსახლეობა უმეტესეობას წარმოადგენდა. ამ მხარეში, თურქებთან და მუსლიმებთან შედარებით, ძალიან ცოტა სომეხი და ქრისტიანი ცხოვრობდა. 1878 წ. როდესაც ყარსი და მისი შემოგარენი გადავიდა რუსების მფარველობის ქვეშ, ზემოთ აღნიშნული ხალხების გარდა, რუსებმა რუსეთიდან და ირანიდან აქ დიდი რაოდენობის სომეხი, ბერძენი, რუსი, მაღაკანი, ხოხოლი, დუხობორი და გარუსებული გერმანელი მოსახლეობის ჩასახლება დაიწყეს. ამგვარი საქციელის მიზანი იყო მათი ერთგული ჯგუფების შექმნა, რითაც შესაძლებელი შეიქმნებოდა

ყარსსა და მის შემოგარენში მუდმივი ძალაუფლების დამყარება. 1882 წ. რუსებმა ყარსსა და მის შემოგარენში ჩატარებულ მოსახლეობის აღწერაში თურქები და მუსლიმები სხვადასხვა ერებად ჩაწერეს: თურქები, თათრები, თურქმენები, ქურთები და ყარაფაფახელები. აღნიშნული აღწერის მიხედვით, ყარსსა და მის შემოგარენში 200 868 ადამიანი ცხოვრობდა. ყარსში მაცხოვრებელი მუსლიმი ერების პროცენტული შემადგენლობა ამგვარი იყო 24% თურქი, 14% აზერბაიჯანელი თათარი, 5% ყარაფაფახი, 15% ქურთი, 5% თურქმენი. ამ აღწერის მიხედვით თურქები სხვადასხვა ხალხის სახით არის წარმოდგენილი, ხოლო რუსები, სომხები, დუხობორები, ხოხოლები, მალაკნები, ბერძნები და გერმანელები კი რუსებისა და ქრისტიანების სახით, სადაც ისინი მოსახლეობის მხოლოდ 7% შეადგენდნენ. 1910 წლის აღწერის მიხედვით მოსახლეობის რაოდენობა ყარსსა და მის შემოგარენში შეადგენს 313 402 კაცს. ამ აღწერის მიხედვით თურქი და მუსლიმი მოსახლეობის რაოდენობა 164 211 იყო. როგორც ვხედავთ, ორივე აღწერაში თურქები და მუსლიმები შეადგენდნენ უმრავლესობას¹¹. 1918 წ. რუსეთის სოფლის მეურნეობის სტატისტიკის მონაცემების მიხედვით, ელვიე-ი სელასში (ბათუმი, ყარსი, არტაანი) თურქი და მუსლიმი მოსახლეობის რაოდენობა შეადგენდა 1 500 000 -ს. სტატისტიკის მიხედვით, ნახსენებ ქალაქებსა და მათ შემოგარენში 250 000 რუსი და ქრისტიანი ცხოვრობდა¹². სამხრეთ-დასავლეთ კავკასიის მთაწარმის 1919 წ. 1 თებერვლით დათარიღებული ერთი საბუთის მიხედვით ზემოაღნიშნულ მხარეებში მოსახლეობის ძირითადი რაოდენობა შეადგენდა 1 738 478-ს. აქედან, 1 534 824 -ს თურქი და მუსლიმი წარმოადგენდა; 227 324-ს კი რუსი, ბერძენი, მალაკანი და სომეხი¹³. მოსახლეობის ზემოთ ნაჩვენები პროპორციული შემადგენლობა ყარსში, მის რაიონებსა და სოფლებში 1919 წლამდე შენარჩუნებული იყო, სადაც უმრავლესობა თურქი და მუსლიმი იყო.

ეკონომიკური მდგომარეობა

1878 წლიდან ყარსისა და მისი შემოგარენის ნაყოფიერ მიწებს რუსეთის მეფის სახელით რუსები დაეპატრონენ. ნახსენები მიწები უშუალოდ რუსეთის ხაზინას დაუქვემდებარეს. რუსები ამ მიწებს თავიანთი ავტორიტეტის ასამაღლებლად იყენებდნენ, დიდი რაოდენობით ჩუქნიდნენ ყარსისა და მის შემოგარენში მცხოვრებ გავლენიან პირებს. ამ მხარის ლიდერებს აძლევდნენ ჩინს და ეპოლექტებს¹⁴. ამ პერიოდში რუსები თურქებისაგან შემდეგი სახის

გადასახადებს კრეფდნენ: ა) საქონლისა და სოფლის მეურნეობის პროდუქტებზე ორ წელიწადში ერთხელ, გადასახადი – *მაქთუ*; ბ) ყოველი ოჯახიდან ხუთი ლირა მიწის გადასახადი; გ) კომლიანი სოფლიდან ოცი ლირა განათლების გადასახადი; დ) სამხედრო სამსახურიდან აცილების გადასახადი თითოეულ ოჯახზე თხუთმეტი ყურუში¹⁵.

მიუხედავად 1920 წლამდე ყარსსა და მისი შემოგარენში ომისა და არეულობებისა მას შეეძლო თავისი თავი გამოეკვება. იგი რუსეთში, ირანსა და აზერბაიჯანში ქერის, ხორბლის, ფქვილის, თივის, ცოცხალი პირუტყვის, პირუტყვის საკვების ექსპორტიორ მხარედაც იქცა¹⁶. რუსეთის მმართველობის პერიოდში ეკონომიკური თვალსაზრისით მდიდართა ფენას სომხები და სხვა ქრისტიანები შეადგენდნენ.

თურქების პოლიტიკური მოღვაწეობანი

რუსული მმართველობის პერიოდში თურქი და მუსლიმი მოსახლეობა ყარსში ღია თუ ფარული სახით პოლიტიკურ მოღვაწეობას ეწეოდა. ღიად თუ ფარულად მოღვაწე ყარსელმა პოლიტიკოსებმა კავშირი დაამყარეს, როგორც ოსმალეთის, ასევე კავკასიასა და აზერბაიჯანში არსებულ პოლიტიკურ პარტიებთან¹⁷. ყარსში ყველაზე გავლენიანი ოსმალური პარტია იყო „ერთობისა და პროგრესის პარტია“, რომელმაც იქ ფარულად თავისი ფილიალი გახსნა. ერთობისა და პროგრესის პარტიასთან კავშირში იმყოფებოდნენ ყარსელი თურქები; ჯიჰანგიროღლები იბრაჰიმი, აზიზი, აისანი, ჰასანჰანი, ევლუია ჯამეს იმამი ჰაფიზ ყურბან ეფენდი, მისი უფროსი ძმა მეველუდ ეფენდი, ათბაშზადე ასაფ ბეი, იამაილ ბეიზადე ალი ბეი, პრიჯა პალიდ ეფენდი, ყალიზმანის მუფტი მუსტაფა ეფენდი და რუსის არმიის ოფიცერი მამილ ოღლუ თეჰჰიდდუნ ბეი. მათ ყარსში შექმნეს „თურქთა გაერთიანების საზოგადოება“. შემდეგში ამ საზოგადოებას შეუერთდა კავკასიაში მოღვაწე პანისლამური საზოგადოება¹⁸. ყარსელი თურქები მთელი მსოფლიოს თურქების გაერთიანებისათვისაც მოქმედებდნენ. 1911 წ. ოსმალეთის ბალკანეთის ომში მონაწილეობის პერიოდში, ყარსელმა ჯიჰანგიროღლუ იბრაჰიმ ბეიმ ყარსისა და მისი შემოგარენიდან ოთხი სამხედრო ბატალიონი შექმნა და ოსმალეთის სახელმწიფოს გვერდით აღნიშნულ საომარ მოქმედებებში მიიღო მონაწილეობა¹⁸. ყარსელმა თურქებმა კონტაქტები დაამყარეს პოლიტიკურ პარტიებთან და ლიდერებთან. მათ ბაქოში იატაკქვეშ მოღვაწე ეროვნული დაცვის კომიტეტის ფილიალი გახსნეს ყარსში.

ჯიჰანგიროღლუსა და მისი მეგობრების მიერ აზერბაიჯანისა და კავკასიის პარტიების ფილიალები შემდეგია: დიფაის პარტია, წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოება და ჯან ბიზარის საზოგადოება. ნახსენები ორგანიზაციები და ქალაქ ყარსში გახსნილი პარტიები წინააღმდეგობას უწევდნენ რუსების მხარდაჭერით წარმოებულ სომეხთა თავდასხმებს ყარსის მხარეში, იცავდნენ თურქი და მუსლიმი მოსახლეობის უსაფრთხოებას და მათ ქონებას, ეწოდნენ შესაბამის პოლიტიკას მთელი ამ მხარის ოსმალეთის ფარგლებში გაერთიანებისათვის შესაბამისი ნიადაგის შესაქმნელად; სწორედ ამიტომ, პირველი მსოფლიო ომის პერიოდში ყარსელმა თურქებმა ოსმალეთის მთავრობისაგან დახმარება მოითხოვეს. ამ მიზნით ოსმალეთის სახელმწიფო უშიშროებამ, საიდუმლო სამსახურებმა ყარსსა და კავკასიაში სასწრაფოდ დაიწვეს მხარდამჭერი ორგანიზაციების შექმნა²⁰. სწორედ მათი მოღვაწეობის შედეგად ყარსს, არტანსა და ბათუმის მხარეებში მრავალი ოსმალეთის სახელმწიფოს მხარდამჭერი ჯგუფი შეიქმნა.

2. პირველი მსოფლიო ომის შემდეგ ყარსის პოლიტიკური და სოციალური მდგომარეობა

1917 წ. ოქტომბერში რუსეთში შეიცვალა მთავრობა. ბოლშევიკებმა, რომლებმაც ძალაუფლება ხელში ჩაიგდეს, რუსეთის I-ლი მსოფლიო ომიდან გამოსვლა გამოაცხადეს და 1918 წ. 3 მარტს ოსმალეთის სახელმწიფოსა და დანარჩენ მის მოკავშირეებთან ხელი მოაწერეს ბრესტ-ლიტოვსკის ხელშეკრულებას²¹. ბრესტ-ლიტოვსკის ხავით რუსებმა დატოვეს 1878 წლის შემდეგ ხელში ჩაგდებული თურქული ტერიტორიები და აქედან გამომდინარე ყარსიდან გამოვიდნენ. გასვლისას რუსებმა ყარსისა და მისი შემოგარენის უსაფრთხოების მიზნით არ დატოვეს არავითარი სამხედრო ძალა და არც თურქულ არმიას ჩააბარეს მხარე. ფაქტიურად, გასვლის შემდეგ ყარსი და მისი შემოგარენი მათ სომხებს გადასცეს. რუსების ამგვარმა პოზიციამ საფუძველი ჩაუყარა ამ მხარეში სომხური სამხედრო და სამოქალაქო ორგანიზაციების ჩამოყალიბებას. ამგვარად, თუმცა მოკლე დროით, მაგრამ სომხები ამ მხარეში მაინც გაბატონდნენ²². გაბატონებულმა სომხებმა ბევრი თურქი ამოწყვიტეს და მათი ქონება გადაწვეს²³. ყარსსა და მის შემოგარენში სომეხთა ბატონობას ბოლო მოეღო 1918 წ. 25 აპრილს, როდესაც თურქულმა არმიამ ყარსი პირველად გაათავისუფლა. ამგვარად დასრულდა 1878 წლიდან 1918 წლამდე ყარსის ოსმალეთისაგან ძალით განცალკევების პერიოდი²⁴. მუსლიმმა ყარსელებმა რუსული ხელისუფლების 40 წლიან პერიოდს შავი

დღეები დაარქვეს²⁵. პირველი მსოფლიო ომის შემდეგ ყარსი თურქეთის ხელში გადასვლამ ძალიან მოკლე ხანს გასტანა. ოსმალეთის მთავრობა დამარცხდა I მსოფლიო ომში და თურქებისათვის ძალიან მძიმე მუდროსის ზავს მოაწერა ხელი²⁶. მუდროსის ზავის მიხედვით ოსმალეთის არმიამ ჯერ კავკასია და ირანი, ხოლო შემდეგ 1919 წ. იანვარში ყარსიც დატოვა.

ასეთი მდგომარეობის შექმნის გამო, თურქების უმრავლესობა თურქ ჯარისკაცებს ეუბნებოდა: „ჩვენ ისევ სომხების ხელში, მათი ხმლების საშიშროების ქვეშ გეტოვებთ?“. ამის გამო, თურქეთის არმიამ უკანდახევისას შეაიარაღა ადგილობრივი მოსახლეობა, შექმნა აქ ორგანიზაციები და ასე მიატოვა მხარე²⁷. ესეც არ გახდა საკმარისი, რადგან ოსმალეთის ჯარის გასვლის შემდეგ სომეხთა ძალადობა ვერ იქნა შეჩერებული. მხარის თურქმა მოსახლეობამ საკუთარი თავის თავდაცვის მიზნით ორგანიზაციების შექმნის საჭიროება დაინახეს. ამ მიმართულებით 1918 წ. 5 ნოემბერს ანატოლიაში ყარსის ეროვნული საბჭოს სახელით პირველი ეროვნული და პოლიტიკური ორგანიზაცია შეიქმნა. აღნიშნული საბჭოს ხელმძღვანელობით თურქებმა 1918 წ. ნოემბერში ჩაატარეს ყარსის პირველი და მეორე კონგრესები. კონგრესების შედეგად 1919 წ. 17 იანვარს ყარსში შეიქმნა სამხრეთ-დასავლეთ კავკასიის დროებითი ეროვნული მთავრობა. ამ სახელმწიფოს მეთაურად დაინიშნა ჯიჰანგიროღლუ იბრაჰიმ ბეი. მიუხედავად ამ სახელმწიფოს სუსტი ეკონომიკური, პოლიტიკური და სოციალური მდგომარეობისა, მან შექმნა 8 ათას კაციანი არმია, რომელიც სომხებისა და ქართველების წინააღმდეგ იბრძოდა²⁸.

სამხრეთ-დასავლეთ კავკასიის დროებითმა ეროვნულმა მთავრობამ პოლიტიკური ურთიერთობა დაამყარა ოსმალეთის სახელმწიფოსთან, აზერბაიჯანთან და მათგან მოითხოვა სხვადასხვა სახის ტანსაცმელი, კვების პროდუქტები და საბრძოლო იარაღი. ეს მხარე ფაქტიურად ბრძოლის ველს წარმოადგენდა, სწორედ ამის გამო აქაური ხალხი შიმშილის, სიღარიბისა და მგლოვიარე მდგომარეობაში აღმოჩნდა. თურქი ხალხი ამგვარი უბედურების მიზეზად სომხებს ასახელებს. აქედან გამომდინარე თურქი ხალხი სომხებს უნდობლობას უცხადებდა. ეს მომენტი მათ მუდროსის ზავის შემდეგ მხარეში ჩამოსულ ინგლისელებთანაც დააფიქსირეს.

ამრიგად, ინგლისელებმა რომლებიც პირველი მსოფლიო ომის პერიოდში ემხრობოდნენ სომხებს და ხელს უწყობდნენ მათ, შეიარაღებული თავდასხმები მოეწყოთ ოსმალეთის სახელმწიფოზე, მოისურვეს ყარსისა და მისი შემოგარენის მათთვის გადაცემა. ამ მიზნით მათ სამხრეთ-დასავლეთ

კავკასიის მთავრობის ხელმძღვანელებისაგან მოითხოვეს ყარსის გუბერნატორად და ქალაქის მერად სომეხი გენერლების ყორღანოვისა და ოსებიანის დანიშვნა. ისინი ამითაც არ დაკმაყოფილდნენ და მოისურვეს ყარსში სომხების კვლავ ჩასახლება. მათი ეს სურვილი ყარსის თურქულმა ხელისუფლებამ უარყო. თუმცა ინგლისელები ყარსსა და მის შემოგარენში დაუინებით მოითხოვდნენ სომხების ჩამოსახლებას და ამ საკითხის გადასაჭრელად ყველანაირ ზომებს მიმართავდნენ. აღრიდებულ ყარსში დერე იჩის პოზიციაზე ინგლისელთა პოლკი იდგა. აღნიშნული პოლკის მეთაურმა წერილობით მიმართა ყარსის მთავრობას პარლამენტის სხდომაზე დასწრების მიზნით. ამგვარ თხოვნას ყარსის მთავრობის პარლამენტი დაეთანხმა. 1919 წ. 13 აპრილის პარლამენტის სხდომის მოსმენის მიზნით სხდომაზე მოსულმა ინგლისელებმა პარლამენტის შენობას ჯავშნიანი სამხედრო მანქანებით ალყა შემოარტყეს და სამხრეთ-დასავლეთ კავკასიის მთავრობის 12 წევრი დააპატიმრეს და კუნძულ მალტაზე გადაასახლეს²⁹.

აღნიშნული მოვლენის შემდეგ ინგლისელებმა გენერლების ყორღანოვისა და ოსებიანის ხელმძღვანელობით სომხები გუმრიდან ყარსში ჩამოიყვანეს, ყარსის და მისი შემოგარენის მმართველობაც მათ ჩააბარეს. სომხებმა მიზნად დაისახეს ამერიკის შეერთებული შტატების პრეზიდენტის ვილსონის მიერ პირველი მსოფლიო ომის პერიოდში გამოქვეყნებული პრინციპის („ყველა ერს, რომელიც უმრავლესობას წარმოადგენს რომელიმე ტერიტორიაზე, უფლება აქვს შექმნას სახელმწიფო“) განხორციელება და უმრავლესობად ქცევის მიზნით დაუჯერებელ მოქმედებებს ჩადიდნენ. ყარსის მხარეში სომეხი მოსახლეობის უმრავლესობისაკენ შეცვლის მიზნით, სომხებმა დიდი რაოდენობის თურქი და მუსლიმი მოსახლეობა გაუღიტეს³⁰. ხოლო ვინც გადაურჩა სიკვდილს, გადასარჩენად შიდა ანატოლიასა და აზერბაიჯანში გაიქცა.

3. ყარსისა და მისი შემოგარენის სამხედრო, პოლიტიკური და სოციალური მდგომარეობა თურქეთის პირველი და დიდი პროვინული მუჯალისის პერიოდში

1918 წ. 30 ოქტომბერს ხელმოწერილი მუდროსის ზავის პირობების თანახმად ანატოლია ინგლისელებმა, იტალიელებმა, ბერძნებმა, ფრანგებმა და სომხებმა უკანონოდ დაიპყრეს. ამის საწინააღმდეგოდ თურქებმა, ანატოლიაში გადარჩენის მიზნით დარაზმვა დაიწყეს და ეროვნულიდან სამხედრო ორგანიზაციების ჩამოყალიბებას შეუდგნენ. ანატოლიაში

სხვადასხვა სახელწოდებებით მოღვაწე ნახსენები საზოგადოებები მუსტაფა ფაშამ 1919 წ. 4-11 სექტემბერს სივასის კონგრესზე გააერთიანა ერთ ორგანიზაციაში სახელწოდებით—„ანატოლიისა და რუმელიის უფლებათა დაცვის კომიტეტი“. სივასის კონგრესში მონაწილე თურქი ერის წარმომადგენლებმა ამავე კონგრესზე შექმნეს წარმომადგენლობითი კომისია, რომლებმაც შემდეგ 1923 წ. 23 აპრილს ანკარაში მოიწვიეს თურქეთის დიდი ეროვნული მეჯლისი. ამგვარად ანატოლიაში ფეხადგმული და შემდეგ კიდევ უფრო გაძლიერებული თურქეთის ეროვნულ-გამათავისუფლებელ მოძრაობას, რომელსაც მუსტაფა ქემალ ფაშა ლიდერობდა, ხელმძღვანელობას უწევდა ანკარა³¹. ანატოლიის თურქულ მიწებზე შემოსული ბერძნების, ფრანგების, ინგლისელების, იტალიის და სომხეთის წინააღმდეგ თურქებმა სასწრაფოდ დაიწყეს სამხედრო და პოლიტიკური მოქმედება. დასავლეთ ანატოლიაში ბერძნების წინააღმდეგ შეიქმნა დასავლეთის ფრონტი, ხოლო აღმოსავლეთში ქიაზიმ ყარაბეკირ ფაშას მეთაურობით სრული სამხედრო მზადყოფნაში მოყვანილმა XV კორპუსმა, მუსტაფა ქემალ ფაშას 1920 წ. 28 სექტემბრის ბრძანების საფუძველზე, შეტევა დაიწყო ყარსისა და მისი შემოგარენის სომხებისაგან განთავისუფლებისა, თურქი და მუსლიმი მოსახლეობის ხოცვის შეჩერების მიზნით³². გენერლების მაზმანოვის, მარმანოვის და ოსებიანის სომხური რაზმები ყარსის მისადგომებთან დამარცხდნენ. დამარცხებულთა ერთი ნაწილი ქალაქ ყარსში გამაგრდა, ხოლო მეორემ კი გიუმრისაკენ დაიხია.

ყარსში შესვლამდე სომხებთან საბოლოო შეტაკება მოხდა სოფელ ბერნესთან. ამ ბრძოლაში გმირულად დაიღუპა თურქების 36-ე პოლკის პირველი ბატალიონის მეთაური კაპიტანი ფაიქ ბეი. ბრძოლამ ბევრი სომხის სიცოცხლეც შეიწირა³³.

1920 წ. 30 ოქტომბერს ქალაქი ყარსი თურქულმა სამხედრო ნაწილებმა ალყაში მოაქციეს, იმავე დღეს ყარსის ციხეში მძევლად აყვანილმა თურქებმა განაიარაღეს სომხები და ყარსის ციხეზე თურქული დროშა აღმართეს. სომეხმა ჯარისკაცებმა დაინახეს რა ყარსის ციხეზე გადმოკიდებული თურქული დროშა, აღარ მოუსმინეს სომეხი გენერლის მაზმანოვის ბრძანებას, ცეცხლი გაეხსნათ თურქებისათვის და უბრძოლველად დანებდნენ³⁴. 1920 წ. 3 დეკემბერს გიუმრში ხელმოწერილი ზავით თურქებმა აღმოსავლეთში თავიანთი უსაფრთხოება უზრუნველყვეს. სომხეთმა, გიუმრის ზავით უარყვეს სერის ხელშეკრულების მუხლები და აღარ წაუყენეს თურქეთს ტერიტორიული პრეტენზიები. ნახსენები ხელშეკრულებითვე სომხებმა ვალად იღეს დიდი რაოდენობით ტყვია-წამლისა და იარაღის თურქებისათვის კონტრიბუციის

სახით გადაცემა. ქიზიმ ყარაბეკირ ფაშამ ეს მდგომარეობა ანკარას შემდეგი სახის დეკრეტით აცნობა: „სომხებისაგან კონტრიბუციის სახით მიღებული იარაღი და ტყვია-წამალი ეროვნულ ბრძოლას ათ წელზე მეტ ხანს ეყოფა“³⁵.

ყარსში თურქული სახელმწიფო სისტემის ჩამოყალიბება

1920 წ. 30 ოქტომბერს თურქების მიერ ყარსის აღების შემდეგ, მხარეში სასწრაფოდვე დაიწყო თურქული სახელმწიფო სისტემის ჩამოყალიბება. ამ მიზნით უფრო ადრე ყარსში შექმნილმა „სამხრეთ-დასავლეთ კავკასიის დროებითი ეროვნული მთავრობის“ ყოფილი საგარეო მინისტრი ფაჰრეთდინ ერდოღანი, რომელიც თურქეთის არმიასთან ერთად ყარსში შევიდა, ქიზიმ ყარაბეკირ ფაშამ მხარის გუბერნატორად დანიშნა. ფაჰრეთინ ერდოღანმა 29 პოლიკის სამხედრო მოსამსახურეებთან, არზრუმელ მუსტაფა და აჰმედ ბებერთან ერთად დაიწვეს თურქეთის დიდი ეროვნული მეჯლისის მთავრობის სისტემების შექმნა ადგილზე. ფაჰრეთინ ერდოღანმა აჰმედ ბეგი თავისთან მდივნად დანიშნა, მუსტაფა ბეი კი ქალაქის მერად. 36-ე დივიზიიდან მაიორი ენვერ ბეი – ყარსის ჟანდარმერიის მეთაურად, ერზრუმელი ჰასან ბეი – ყარსის პოლიციის უფროსად. ამგვარად, ქალაქ ყარსში ყველა მაღალ თანამდებობაზე თურქული მმართველობის სისტემა იქნა დამკვიდრებული. ცალკე, ანალოგიური ღონისძიებები ტარდებოდა ყარსის მხარის რაიონებში. ამ მიზნით ადგილი რიზა ბეი (ათამანი) ყალიზმანის მხარის გამგებლად, ყოჯაოღლუ მეჰმეთ ბეი არფაჩაის რაიონის გამგებლად, სელიმის ნაჰიეში ფოზათლი იუზუს ბეი და ყარაქურთის ნაჰიეში ჰალილ ბეი თავმჯდომარეებად დანიშნენ³⁶. ყარსის თურქეთის ხელში გადასვლის შემდეგ, თურქების კეთილგანწყობილების გამო, ყარსში დარჩენილმა მდიდარმა სომხებმა ჰანემერიან ვაჰან ეფენდიმ სხვა დარჩენილი სომხების სახელით თურქ ხელმძღვანელობას მფარველობა სთხოვა. ხოლო სომეხი ლიდერები ქალაქის ექიმი ყაზანჯიანი კარაპეტი, პარტია დაშნაკუთუნის გენერალური მდივანი ბიზნუნი ხაჩატური და ქალაქის მერი ნუჰრაბიანი თურქულ ხელისუფლებას ჩაბარდნენ. ფაჰრეთინ ერდოღანმა კარაპეტ ყაზანჯიანი კვლავ ქალაქის ექიმად დანიშნა. ხოლო ხაჩატური ბიზნუნი და ნუჰრაბიანი ქალაქის მერიაში წევრებად გაამწესა³⁷. ქ. ყარსში დამალული და საკუთარი სიცოცხლის უსაფრთხოებისაგან დაშინებული სომხებისათვის სომხურ, რუსულ და ქართულ ენებზე დაიბეჭდა განცხადებები, რომლებიც გამოაკრეს ქალაქში და ხალხშიც გაავრცელეს. ამგვარი განცხადებების საფუძველზე მიცემული

უსაფრთხოების გარანტიის გამო, დამალული სომხები გამოცხადნენ ქალაქის მერიაში და დაფიქსირდნენ. ყარსში, როგორც თურქულმა არმიამ, ასევე ყარსელმა თურქებმა სომხები შეიწყალეს. ეს მდგომარეობა ამერიკის ახლო აღმოსავლეთის დახმარების კომიტეტის წევრებმაც დააფიქსირეს. ამ ორგანიზაციის წევრმა და წარმომადგენელმა ყარსში Edvard Foks-მა, 1920 წ. 31 ოქტომბერს სტამბოლის ინგლისელ წარმომადგენელს აღმირალ Bristol-ს შემდეგი სახის დეკლარაცია გაუგზავნა: „ამერიკელები ყარსში თავს კარგად გრძნობენ, თურქეთის არმია ჩვენდამი დიდ ყურადღებას იჩენს და კარგად გვეპყრობა. უფლება გვაქვს, ნება მივცეთ, გააგრძელონ თავიანთი სისტემის ჩამოყალიბება, თურქი ჯარისკაცები მეტად დისციპლინირებული არიან. არავითარი მოსახლეობის მასობრივი ელექტა არ მოხდა³⁸. ყარსისა და მისი შემოგარენის თურქეთის ხელისუფლების ხელქვეით გადასვლის შემდეგ, მხარის ლიდერებმა ყარსიდან ფაჰრეთინ ბეიმ, ყალიზმანიდან ალი რიზა ბეიმ, აქბაბიდან მუჰმედ ბეიმ, ოლთისიდან ბილალ ბეიმ, არტაანიდან სერვერ ბეიმ ერთობლივად შექმნეს კომისია, რომელმაც თხოვნის წერილი გაუგზავნა ქიაზიმ ყარაბეჟირ ფაშას. მასში ნათვამი იყო: „ნება დაერთო ყარსსა და თურქეთის გარეთ გასული ყარსელებისათვის უკან, ყარსში დაბრუნებისა, მიეღო გადამჭრელი ზომები, რათა ყარსი და მისი შემოგარენი კვლავ არ გადასულიყო რუსებისა და სომხების ხელში, ადგილობრივი ყარსელებისაგან განურჩევლად შეედგინა დისციპლინირებული სამხედრო შენაერთები, სასწრაფოდ ჩაეტარებინა დეპუტატების არჩევნები და მათგან რჩეულები თურქეთის დიდი ეროვნული მეჯლისის სხდომებში მონაწილეობის მიღების მიზნით შეემზადებინა, აგრეთვე შეემზადებინა საჭირო სოციალური და პოლიტიკური საფუძვლები“³⁹. ქიაზიმ ყარაბეჟირ ფაშა ამ მოთხოვნებს დაეთანხმა და მათი განხორციელება დაიწყო. თავდაპირველად მან თურქეთის ეროვნულ მეჯლისში წასასვლელი დეპუტატების არჩევნები ჩაატარებინა. არჩევნების შედეგად ხუთი დეპუტატი დასახელდა: ალი რიზა ატამანი, ფაჰრეთინ ერდოღანი, პოლკოვნიკი ჯავით ბეი, ინჟინერი სერვერ ათაბეგი და ჰილმი ბეი. არჩეული დეპუტატები ანკარაში ჩამოვიდნენ, თან გაიყოლეს სომხებისაგან კონტრიბუციის სახით მიღებული სამხედრო შეიარაღების და ტყვია-წამალის ნაწილი, როგორც ყარსისა და მისი შემოგარენის საჩუქარი. ეროვნული ბრძოლის პერიოდში ყარსსა და მის შემოგარენში ათასობით თურქი ბავშვი უპატრონოდ დარჩა. ქიაზიმ ყარაბეჟირ ფაშამ 6 ათასზე მეტი უპატრონო ბავშვი თავისი მფარველობის ქვეშ აიყვანა და მათთვის ქ. სარიყამიში, ყარსში, არტაანსა და ოღღირში

პროფესიული ჯგუფებით დაკომპლექტებული სკოლები გახსნა, რომელთა ცენტრად სარიყამიში დაადგინა. გახსნილი სკოლების ყველანაირი უზრუნველყოფა XV კორპუსმა ითავა. ამის გამო ყარსისა და მისი შემოგარენის თურქებმა ქიაზიმ ყარაბეკირ ფაშას „მამა“ უწოდეს.

ამრიგად, ყარსსა და მის შემოგარენში XIX ს-ში სამჯერ, ხოლო XX ს-ში ერთხელ მომხდარმა რუსეთ-თურქეთის ომებმა, აქაური თურქი მოსახლეობა დიდ უბედურებაში ჩააგდო. აღნიშნული ომების შედეგად მხარის თურქების უმრავლესობა ანატოლიასა და სხვა ქვეყნებში იძულებით გადავიდა. 1914-1921 წწ. ომებში კი ყარსისა და მისი შემოგარენის თურქი მოსახლეობა აღმოჩნდა მძიმე სოციალურ და ეკონომიკურ მდგომარეობაში. ამგვარი პრობლემების გადასაჭრელად ახალი თურქული სახელმწიფო ხალხს ყველანაირ დახმარებას უწევდა. მუსტაფა ქემალ ფაშა ყარსელთა მორალური სულისკვეთების ასამაღლებლად და მხარდასაჭერად პირადად ჩავიდა ყარსში. მისი ჩამოსვლით განსაკუთრებით გახარებულმა ყარსელმა ხალხმა მას სიმღერა მიუძღვნა.

Oktai Kizilkaya

THE SOCIAL AND CULTURAL STRUCTURE AROUND KARS AND ITS SURROUNDINGS DURING THE PERIOD OF THE TURKISH NATIONAL STRUGGLE FOR INDEPENDENCE

summary

This paper was divided into three parts to explore briefly the social, cultural and political history of Kars. The first part focused upon the period between when Kars was conquered by the Seljuks in 1064 and when it came under the Russian rule in 1878. The second part dealt with the period from 1878 to 1918 under the Russian rule in terms of education, culture, religion, population and economy in Kars under subtitles. In addition to these, a brief information was given about positive and negative effects of the economic,

cultural, political and demographic application by Russians upon Turks. In view of these applications, the attitudes of the Turkish people around Kars and its surroundings was explained by means of examples. The hidden and open political ties of the Turkish people around Kars and its surroundings from 1878 to 1918 was shortly mentioned. An answer was sought to why these relations were formed.

The last part dealt with the migration of the Turks around Kars and its surroundings towards the border of the Ottoman State caused by Russian and Armenian pressures. After the withdrawal of Russia from the First World War, not only were the political and military activities of Turks and Armenians emphasised, but the mass killing of Turks by Armenians to change the demographic figure in their own favour and the counteractions taken by the newly founded Turkish Government were also illustrated. The re-capture of Kars by Kazim Karabekir, the commander of 15. army corps, and the election of Kars representatives to the Turkish Grand National Assembly were demonstrated. The going of the representatives elected from Kars to Ankara and the presents they took there were elucidated. Finally, the fact that Kazim Karabekir Pasha took care of the orphans around Kars and its surroundings as well as of their maintenance and education was explained.

გურანდა ჭელიძე*

1877-1878 წლების რუსეთ-თურქეთის ომის დროინდელი ქართული
პრესა ყარსის უხახეშ

XIX ს-ის II ნახევარში ქართველი პუბლიცისტები განსაკუთრებულად ამახვილებდნენ ყურადღებას საერთაშორისო ცხოვრების იმ მოვლენებზე, რომელთაც საქართველოსთვისაც აქტუალური მნიშვნელობა ჰქონდა და მის პრობლემებთან იყო დაკავშირებული. ასეთ მოვლენათა შორისაა 1877-1878 წლების რუსეთ-თურქეთის ომი, ყარსის საკითხი და მის ირგვლივ არსებული ინტერესი.

„დროების“ რედაქცია ომის დაწყებისთანავე შეეცადა გაეფართოებინა გაზეთის თვალსაწიერი. „დროებამ“ ოფიციალური ტელეგრაფების გარდა, ომს მიუძღვნა სპეციალური რუბრიკა „ომის ამბები“, განთავსებული გაზეთის პირველ და მეორე გვერდებზე, რომელიც თავის მხრივ ორ ნაწილად იყოფოდა – „ახიის ბრძოლის ველიდამ“ და „ევროპის ბრძოლის ველიდამ“, რაც თავისთავად მიუთითებს ამ ომით გამოწვეულ გაცხოველებულ ინტერესზე ფართო საზოგადოებაში. სამწუხაროდ, გაზეთი ვერ იღებდა ოპერატიულ ინფორმაციას უშუალოდ კავკასიის ფრონტიდან, რადგან მას არ ჰყავდა საკუთარი კორესპონდენტები. ის ძირითადად ბეჭდავდა რუსულ პერიოდიკაში არსებულ მასალას – შემოიფარგლებოდა რუსეთის მთავრობის ოფიციალური პოლიტიკის მთავარი პროპაგანდისტის, საქართველოში გამოშავად „Кавказ“-სა და პეტერბურგში გამოშავად „Новое Время“, „Московские Ведомости“ და „Голос“-ში დაბეჭდილი ინფორმაციებით. რაც შეეხება უცხოეთიდან მიღებულ ცნობებს ომისა და ყარსის საკითხის შესახებ, „დროებას“ გააჩნდა ინფორმაციის მოპოვების საკმაოდ ფართო ქსელი ინგლისური რეიტერის, ფრანგული ჰავასის, გერმანული ვოლფის და ავსტრიული პირშის სააგენტოების, პერიოდული გამოცემების – ინგლისური „Daily News“, „Times“, „Daily Telegraph“ გერმანული „Tagblatt“, „Vossische Zeitung“, „Politische Correspondenz“, ავსტრიული „Neue Freie Press“, ფრანგული „Le Temps“, ბელგიური „Independence Belge“-ის სახით. აქვე ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ, სამწუხაროდ, ვერ ხერხდებოდა

* დოკ., თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ახალციხის ფილიალი

რუსეთ-თურქეთის ომის მსვლელობის ამსახველი მასალების დროული მიწოდება მკითხველამდგ, რის შესახებაც თავად გაზეთიც გულისტკივილით მიუთითებდა: „საუბედუროდ რაც ხდება, იმასაც ვერ ვტყობულობთ თავის დროზე ვერც აქ, კავკასიაში და ვერ ტყობულობენ ვერც რუსული გაზეთები. ამის გამო ჩვენც და რუსული გაზეთებიც იძულებულნი ვართ, რომ ეს ამბები რომელიც აქ, თითქმის ჩვენის ცხვირის წინ ხდება, უცხო ქვეყნების გაზეთებიდან ამოვკრიბოთ და ვაცნობოთ ჩვენს მკითხველებს“¹. რასაკვირველია, სხვადასხვა ქვეყნების პოზიციამ რუსეთ-თურქეთის ომის მიმართ შესაბამისი გამოხატულება ჰპოვა ამ ქვეყნების მიერ გავრცელებულ ინფორმაციებში, თუმცა, თავად „დროებაში“ ხაზგასმით იყო ნათქვამი: „ვინც ჩვენს გაზეთს გულისმოდგინებით თვალყურს ადევნებდა ის დაინახავდა გაზეთის უცხო ქვეყნების მიმოხილვიდან, რომ ის არ ვკუთვნის იმ გაზეთების რაზმს, რომელიც ზოგიერთი აფიციალური ცნობების და საზღვარგარეთის გაზეთებისაგან შეთხზული ამბების წყალობით არაფერს არ ჰშურვენ, რომ ოსმალეთის სახელმწიფო დაამცირონ და დაამდაბლონ ქვეყნის თვალში. ჩვენ ყოველთვის დიდი სიფრთხილით ამოგვქონდა ამისთანა ცნობების გამავრცელებელი გაზეთებიდან ოსმალეთის შესახებ რაიმე ამბები. არასოდეს არ ვფარავდით ნამდვილ ამბავს“². და, მართლაც, „დროება“ ომის დაწყებისთანავე თანამიმდევრულად ატარებდა სერიოზული გამოცემისათვის აუცილებელ ობიექტურობას, რაც საკმაოდ რთული იყო მითუმეტეს მაშინ, როცა ის ფაქტობრივად იმყოფებოდა ერთ-ერთი მეომარი მხარის – კერძოდ, რუსეთის ბანაკში.

„დროება“ ომს შეეხმინა დაწყებამდე რამდენიმე დღით ადრე, მას შემდეგ, რაც ვეროპის დიდი სახელმწიფოების მოლაპარაკება ბალკანეთში არსებული სიტუაციის მოგვარების ირგვლივ უშედეგოდ დასრულდა და რუსეთმა ინიციატივა თავის ხელში აიღო. გაზეთ „...Кавказ“ - იდან გადმობეჭდილი ტელეგრამით საზოგადოებას ამცნობდა რუსეთის ხელმწიფე-იმპერატორის მიერ კიშინიოვში ხელმოწერილ უმაღლეს მანიფესტს, რომლითაც ომი გამოცხადდა ოსმალეთს³. ეს ინფორმაცია არ იყო ცალმხრივი, რადგან „დროებაში“ აღნიშნა ომის დაწყებასთან დაკავშირებით ოსმალეთში თურქეთის სულთნის მანიფესტის გამოქვეყნების შესახებაც⁴.

¹ დროება, 1877, 2 აგვისტო, № 111, გვ. 1.

² დროება, 1877, 2 ივნისი, № 61, გვ. 3.

³ დროება, 1877, 13 აპრილი, № 40, გვ. 1.

⁴ დროება, 1877, 27 აპრილი, № 46, გვ. 1.

საქართველოს ინტერესებში ძირითადად მოქცეული იყო ფრონტი მცირე აზიაში, სადაც ერთ-ერთ ძირითად ციტადელს წარმოადგენდა ყარსი, ვინაიდან „ეინც ამ ციხეს დაიჭერს, თითქმის მთელი მცირე აზიაც იმის ხელში იქნება“⁵. „დროების“ რედაქციამ საჭიროდ ჩათვალა ქართველი საზოგადოებისათვის რამდენიმე სიტყვით შეეხსენებინა ყარსის ისტორია და მკითხველისათვის მოეთხრო ყარსის გეოგრაფიული მდებარეობის, მისი წარსულის, 1828-1829 წწ. და 1853-1856 წლების ომების დროს რუსეთის ჯარის მიერ ყარსის აღების, ყირიმის ომის შემდეგ ყარსის თავდაცვითუნარიანობის გასაძლიერებლად თურქეთის მიერ გატარებული ღონისძიებების შესახებ⁶. ამის საფუძველზე აკეთებდა დასკვნას, რომ ოსმალეთი არც ისე სუსტი იყო იმჟამად, როგორც ყირიმის ომის დროს და არ ეთანხმებოდა ერთ-ერთ ბელგიურ გაზეთში გავერცელებულ მოსაზრებას, რომ რუსეთი იოლად გაიმარჯვებდა ოსმალეთზე⁷, მითუმეტეს, რომ ოსმალეთი სასტიკი წინააღმდეგობის გაწევას აპირებდა.

ომის დაწყებისთანავე რუსეთის ჯარმა გადალახა საზღვარი და საომარი ოპერაციები თურქეთის ტერიტორიაზე გადაიტანა. „დროებამ“ კარგად აღწერა რუსეთის არმიის შეტევა, არტაანის აღება და ამის შემდეგ ყარსის ირგვლივ რუსთა ჯარის განლაგება და მისი მნიშვნელობა რუსეთის შემდგომი წარმატებისათვის⁸.

„დროება“ განიხილავდა ომში მოვლენათა განვითარების ორ ვარიანტს. ერთ-ერთი შესაძლო ვარიანტი იყო ყარსის დაცემა უბრძოლველად, თუ ის ვერ მიიღებდა დახმარებას გარედან შეიარაღებული ძალის, სამხედრო აღჭურვილობისა და სურსათ-სანოვაგის სახით, რასაც შეიძლებოდა მოჰყოლოდა თურქი ჯარისკაცების დემორალიზაცია⁹. გაზეთი არ გამოორიცხავდა მეორე ვარიანტსაც—თუ ყარსი მიიღებდა აღნიშნულ დახმარებას, მაშინ ასეთ შემთხვევაში რუსეთისათვის აუცილებელი გახდებოდა ყარსის დასაუფლებლად მასზე იერიშის მიტანა: „ყარსი ისეა გამაგრებული და იქ მდგარს გარნიზონს ისე სამყოფათ აქეთ საზრდო, რომ იმის აღება ძრიელ გაჭირდება“¹⁰.

„დროება“ შეეცადა შეეჯერებინა მიღებული უცხოური ინფორმაციები და მკითხველისათვის რეალური სურათი დაეხატა ფრონტის ამ უბანზე მიმდინარე ბრძოლების შესახებ. მისთვის განსაკუთრებული მსჯელობის საგნად იქცა

⁵ დროება, 1877, 4 მაისი, №49, გვ. 3.

⁶ დროება, 1877, 1 ივნისი, № 60, გვ. 1.

⁷ დროება, 1877, 4 მაისი, № 49, გვ. 1.

⁸ დროება, 1877, 18 მაისი, №54, გვ. 1.

⁹ დროება, 1877, 18 ივნისი, № 76, გვ. 1.

¹⁰ დროება, 1877, 8 ივნისი, № 66, გვ. 2.

ორივე დაპირისპირებული მხარის თავდადებული ბრძოლა, რამდენადაც ძალთა შესაძლო თანაფარდობის შემთხვევაში გადამწყვეტი როლი შეიძლება სწორედ ამ ფაქტორს ეთამაშა.

ყარსი რუსული სამხედრო ნაწილების ალყაში იმყოფებოდა, მტერი აქტიურად უშენდა მას ყუმბარებს, მაგრამ ოსმალების წინააღმდეგობა იმდენად დიდი აღმოჩნდა, რომ მცირე აზიაში ოსმალთა ჯარის მთავარსარდალმა მუხთარ-ფაშამ შეძლო რუსების უკუქცევა. ამასთან დაკავშირებით „დროება“ გამოაქვეყნა თურქეთის სულთნის წერილი მუხთარ-ფაშასადმი, რომელშიც სულთანი მადლიერებას გამოთქვამდა თავისი ჯარისკაცების მიმართ: „ჩემს სალდათებში არ დაკარგულან ჩინებული თვისებანი ოსმალებისა“¹¹. ოსმალთა თავდადება და ბრძოლისუნარიანობა არ უნდა ყოფილიყო გასაკვირი მას შემდეგ, როცა ყარსთან ბრძოლის ველზე დაღუპულთა შორის რამდენიმე ქალიც კი იპოვეს. ამ ამბისათვის გვერდი არც ქართულ პრესას აუვლია და „დროებას“ აღუნიშნავს კიდევ, რომ „ყარსელი ქალები თავისი მხნეობით და მამაცობით დიდი ხნითგანვე გამოჩენილი არიან“¹². როგორც ჩანს, ქართველი ქალებისა არ იყოს, ყარსელი ქალებიც ტოლს არ უდებდნენ თავიანთ მამაკაცებს მტერთან ბრძოლაში.

უშუალოდ ბრძოლის მიმდინარეობის გაშუქების გარდა, „დროება“ შეეხო ყარსში მცხოვრები სომხების დადებით განწყობილებას რუსეთის მიმართ¹³. სომეხთა ამგვარ პოზიციას განაპირობებდა ის, რომ რუსთა ჯარის სარდლობა ყველანაირად ცდილობდა თურქეთის საზღვრებში მცხოვრები სომხების კეთილგანწყობილების მოპოვებას, მათ ამხედრებას ოსმალების წინააღმდეგ. გაზეთი გარკვეული მადლიერების გრძნობითაც კი მოიხსენიებდა მათ, რამდენადაც „რითიც შეეძლოთ გვშველოდნენ ოსმალოს ჯარის წინააღმდეგ“¹⁴, თუმცა მას ისიც არ დაუმაღავს, რომ სომეხთა შორისაც იყვნენ პროთურქული განწყობილების პირები, რომელთაც ისევე უსწორდებოდნენ რუსები, როგორც ყარსის ახლომახლო სოფლებში მცხოვრებ ოსმალების არმიის მომხრეებს.

გაზეთის ცნობით, რუსების ყარსიდან უკუქცევის შემდეგ, ხელახლა იწყებოდა ყარსის მომარაგება იარაღით და სურსათით, რაც ბუნებრივია, რუსეთის მხარეს ურთულებდა მიზნის მიღწევას—„ოსმალოს ჯარი მზად არის

¹¹ დროება, 1877, 14 მკათათვე, № 95, გვ. 1.

¹² დროება, 1877, 16 მკათათვე, № 97, გვ. 1.

¹³ დროება, 1877, 3 აგვისტო, №112, გვ. 1.

¹⁴ იქვე.

და სრულებით არ ვტყობათ რაიმე ნაკლუვანების მოთმენა და გაჭირვების გამოვლა¹⁵. ამასთან დაკავშირებით „დროება“ ვერ მაღავედა თავის შეშფოთებას, რადგან ხშირ შემთხვევაში, რაც ძალზედ თეაღში მოსახვედრია, იგი რუსთა ჯარს „ჩვენი ჯარის“ სახელით მოიხსენიებდა. ეს ბუნებრივიც იყო იმ პირობებში, რადგან მაშინ საქართველო რუსეთის იმპერიის შემადგენლობაში იმყოფებოდა და გარკვეულწილად მისი ინტერესებითაც სუნთქავდა. მაგრამ „დროების“ ამგვარი განწყობილება ოპტიმიზმით შეიცვალა მას შემდეგ, რაც გაგრძელდა ინფორმაცია რუსეთის მცირე აზიის კორპუსის გაძლიერების შესახებ¹⁶. ამასთანავე მაშინ, როცა ევროპის ბრძოლის ველზე რუსეთის ჯარებმა გადალახეს დუნაი, რუსეთის არმიის მთავარსარდალმა მცირე აზიაში ყარსის გარნოზონს მოსთხოვა ციხის დათმობა უბრძოლველად, რაზეც „დროების“ ცნობით, თურქებს რუსებისათვის ვაჟკაცურად შემოუთქლიათ „მობრძანდით და აიღეთ“¹⁷. ასე რომ, ბრძოლების განახლება გარდუვალი იყო.

ბრძოლების ახალი ძალით გაჩაღების პროცესი დაწვრილებითაა „დროებაში“ აღწერილი. მან გაიზიარა ახლადდაწყებული ბრძოლის სტრატეგიის არსი, რომელიც კარგად გამოხატა რუსულმა საინფორმაციო წყაროებმა: „მთელი მცირე აზიის კამპანიის ბედი მხოლოდ მაშინ შეიცვლება, თუ ყველგან დავამარცხებთ ჩვენ მუხთარ-ფაშას არმიას“¹⁸. მომდევნო ნომერში „დროება“ იტყობინებოდა ოსმალთა ჯარის დაფანტვისა და დიდი ნაწილის რუსთა ხელში ტყვედ ჩავარდნის შესახებ, მაგრამ ამასთან წერდა, რომ შესაძლებელი იყო გაფანტულ ნაწილს კვლავ მოეყარა თავი ყარსში და ახალი ძალებით დაპირისპირებოდა რუსეთს¹⁹. შეიძლება ფეიქრა მკითხველს, რომ მოახლოებული ზამთრის პირობებში შეუძლებელი იქნებოდა ბრძოლის გაგრძელება, რაც „დროებას“ არ გამოპარვია ყურადღების ცენტრიდან და საზოგადოებას ამცნო ყარსში ზამთრის სუსხის შედარებით გვიან დადგომისა და ბრძოლების კიდევ ორ თვეს გაგრძელების შესაძლებლობის შესახებ²⁰. ამას ადასტურებდა მომდევნო პუბლიკაციებში დაწვრილებით აღწერილი რუსული ჯარების ყარსისაკენ გადაადგილება, საბრძოლო ტექნიკის გადაზიდვა და საბოლოოდ ყარსის ხელახალ აღყაში მოქცევა. ამასთან რუსები

¹⁵ დროება, 1877, 14 მკათათვე, № 95, გვ. 1.

¹⁶ დროება, 1877, 16 მკათათვე, № 97, გვ. 1.

¹⁷ დროება, 1877, 10 ენკენისთვე, №140, გვ. 1.

¹⁸ დროება, 1877, 29 ენკენისთვე, №155, გვ. 2.

¹⁹ დროება, 1877, 6 ღვინობისთვე, №160, გვ. 2.

²⁰ იქვე.

კვლავ ითვალისწინებდნენ ყარსის აღების პირველ ვარიანტს და ამჯერად მაინც ცდილობდნენ ყარსის აღებას უბრძოლველად შიმშილის ფონზე, რისთვისაც „დროების“ ცნობით, რუსები ძალ-ღონეს არ იშურებდნენ ყარსის მომმარაგებელი სურსათით დატვირთული ურმების გასაძარცვად, რის შედეგადაც შესაძლებელი იქნებოდა ორი მოწინააღმდეგე მხარის მოლაპარაკება ყარსის დათმობის თაობაზე. ამ საკითხის გარეშემო კონცენტრირებული იყო „დროების“ მთელი ყურადღება. საბრძოლო ამბების აღწერისა და ანალიზის პარალელურად გამოჩნდა სხვადასხვა მოსაზრება ყარსის საკითხის ირგვლივ თავად ოსმალთა შორის²¹. ვიდრე ოსმალები აღნიშნულთან დაკავშირებით საერთო ენას გამონახავდნენ, „დროება“ ჩვეული ტემპით აგრძელებდა ომის ამბების ბეჭდვას და ოქტომბრის ბოლოსათვის იტყობინებოდა რუსების აღყაში ყარსის სრულად მოქცევის შესახებ, თუმცა, იქვე აღნიშნავდა იმასაც, რომ ალყის მიუხედავად, ოსმალები კვლავ ეწინააღმდეგებოდნენ რუსებს. როგორც ჩანს, ბრძოლა ყარსისათვის დასასრულს უახლოვდებოდა, მაგრამ ჯერ კიდევ არ იყო გადაწყვეტილი ყარსის საბოლოო ბედი, როცა გერმანიამ, ავსტრიამ, ინგლისმა და იტალიამ ერთმანეთში შეათანხმეს მორიგების პირობები, რომელიც ყარსის აღების შემთხვევაში უნდა წარედგინათ რუსეთისა და ოსმალეთისათვის. არც ეს მნიშვნელოვანი და საკვანძო საკითხი გამორჩენია „დროებას“ თვალთახედვიდან. ამ პუნქტებიდან ძირითადად ყურადღება შეჩერებული იქნა მეექვსე პუნქტზე, რომლის მიხედვით მცირე აზია უნდა დარჩენილიყო ომამდელ მდგომარეობაში ანუ ოსმალეთის ხელში²², რაც, ბუნებრივია, რუსეთს არ აწყობდა, ამიტომ რუსეთი ყველანაირად შეეცდებოდა ბრძოლის ველზე იმეამად არსებული უპირატესობის გამოყენებას და გადამწყვეტი სიტყვის თქმას: „როცა ოსმალეთს გამოეცლება ხელიდან ყარსი, მთელი ეს მხარეც რუსეთის მფლობელობაში იქნება“²³ – აღნიშნული იყო „დროებაში“. თურქები სისხლის უკანასკნელ წვეთამდე იბრძოდნენ, მაგრამ მიუხედავად ამისა, 18 ნოემბრის ღამით გენერალ ლორის-მელიქოვის სარდლობით გადამწყვეტი იერიში მიიტანეს ყარსზე და გათენებისას შეძლეს მისი აღება. „დროება“ მაშინათვე გამოეხმაურა ბრძოლის დასრულებას. სწორედ ამ დროიდან ჩაება ყარსის საკითხის მიმოხილვაში ჟურნალი „ივერია“, რომელიც 1877 წლის 10 ნოემბრის ნომერში წერდა: „ომი დაწყებული ღამის 8 საათზედ, დილის 8 საათზედ შეწყვეტილა. ამ

²¹ დროება, 1877, 23 დეკემბრისთვის, №175, გვ. 1.

²² იქვე.

²³ დროება, 1877, 9 გიორგობისთვის, №189, გვ. 1.

ამბავმა ელვაზედ უმაღეს მორბინა მთელი თბილისი. ასე რომ, ვიდრე ზარბაზნის სროლას დაიწყებდნენ, თითქმის მთელმა ქალაქმა იცოდა კიდეც. მეორე დღეს სიონში სამადლობელო პარაკლისი იყო დანიშნული²⁴. ამასთან, აქვე, რუსების გამარჯვებასთან ერთად, ხაზს უსვამდნენ ოსმალთა თავდადებულ ბრძოლასაც.

ყარსის აღებით რუსეთმა ხელთ იგდო უამრავი ტყვე, სამხედრო საჭურველი, მაგრამ ყარსის აღების უდიდესი მნიშვნელობა მდგომარეობდა იმაში, რომ ამ გამარჯვებით წელში გამართულ რუსის ჯარს არ გაუძნელდებოდა ოსმალთა დამარცხება სხვა ფრონტებზეც. და მართლაც, „ყარსის აღებით თუ სრულად არ გათავებულა მცირე აზიაში საომარი საქმე, ბევრით მიახლოებულია გათავებამდე... იმედია, რომ ბევრი ხანი არ გავა და არ ზრუმის აღების ამბავიც მოგვივა“²⁵. ყველაფერ ამასთან ერთად, „ივერიამ“ დიდი ყურადღება დაუთმო დიდი ბრიტანეთის დამოკიდებულებას რუსების მიერ ყარსის აღების მიმართ: „ინგლისში ყარსის აღებაზედ ყალპზედ შემდგარან მწუხარებისაგან ოსმალთს კეთილმყოფელნი გვამნი. მით უფრო უნდა იყოს შეწუხებული ის ინგლისელი, რომელსაც ოსმალთსათვის გული შესტკივა“²⁶, თუმცა, ეურნალი ამასთან დაკავშირებით არ აკეთებდა რაიმე კომენტარს, რადგან ქართული საზოგადოებრივი აზრისათვის ცნობილი იყო ინგლისის ტრადიციული დამოკიდებულება ოსმალეთის მიმართ. იგივე „ივერიას“ ცნობით, მცირე აზიაში ასეთი საგრძნობი მარცხის მიუხედავად, ოსმალეთი იმედს მაინც არ ჰკარგავდა, ცდილობდა ძალები მოეკრიბა და ომის ბედი თავისკენ მოეტრიალებინა, მაგრამ ამჯერად უკვე გვიანი იყო: „ისტორიამ ბევრი მაგალითი არ იცის იმისთანა, რომ ერთს ღამეს ისეთი ძლიერი ციხე-სიმაგრე აღებული იქმნას, როგორიც ყარსია“²⁷.

ყარსის გარდა, რუსეთის არმიამ დიდი წარმატებით დაიპყრო მცირე აზიის სხვა ტერიტორიები. 1878 წლის იანვრის ბოლოს რუსეთმა საბოლოოდ გაიმარჯვა ოსმალეთზე. იწყებოდა ახალი ეტაპი, ეტაპი მოლაპარაკებისა, რომელსაც ამ ომის შედეგები უნდა შეეჯამებინა, სადაც მნიშვნელოვან ადგილს ყარსის საკითხიც დაიკავებდა. ეს კარგად აისახა 1878 წლის 3 მარტს სან-სტეფანოში დადებულ საზავო ხელშეკრულებაში, რომელშიც სხვა პირობებს შორის უმთავრესი იყო რუსეთისათვის ყარსის, არტაანის,

²⁴ ივერია, 1877, 10 ნოემბერი, №37, გვ. 8-9.

²⁵ იქვე.

²⁶ ივერია, 1877, 17 ნოემბერი, № 38, გვ. 9.

²⁷ ივერია, 1877, 24 ნოემბერი, № 39, გვ. 5.

ბაიაზეთისა და ბათუმის გადაცემა. 1878 წლის 4 მარტს „დროებაში“ სრულად გამოაქვეყნა სან-სტეფანოს ზავის პირობები, რომელშიც მითითებული იყო: „მცირე აზიაში რუსეთი მიიღებს ყარსის მაზრას, სოღანლუდის მთის სამზღვრიდამ, ბაიაზეთსა და ბათუმს“²⁸. მაგრამ, როგორც ჩანს, „დროებაც“ და „ივერიაც“ უფრო მეტად დაინტერესებულნი იყვნენ ბერლინის კონგრესით, რომელსაც სან-სტეფანოს ზავი უნდა გადაესინჯა. მათ სწორად შეაფასეს ბერლინის კონგრესის მუშაობის მნიშვნელობა. სერგეი მესხი წერდა: „კარგი ნიშნებით გაიხსნა კონგრესი... ბისმარკს უთქვამს, რომ კონგრესმა რაიმე გაარიგოს იმ ნიშნით, რომ მშვიდობიანობა დაამყაროს, მაგრამ მეორე მხრით ისეთი ამბებიც ხდება, რომ ამას ჰქვიან დაიარაღებული მშვიდობიანობა. ყველანი ნატრულობენ, რაც შეიძლება მალე დამთავრდეს ამისთანა მდგომარეობა, რაც შეიძლება სიჩქარით გადაწყვიტოს კონგრესმა გამოცხადებულს ომს უნდა მოველოდეთ თუ ნამდვილს მშვიდობიანობასა. ეს გამოჩნდება ამ ორი კვირის განმავლობაში, როდესაც კონგრესი შეუდგება სან-სტეფანოს მორიგებისა და საზოგადოდ აღმოსავლეთის საქმეების განხილვას“²⁹. „კონგრესმა უნდა გადაწყვიტოს თუ რამდენი უნდა აიღოს რუსეთმა ოსმალეთისაგან ომის ხარჯი, რა და რა მიწები უნდა შეიძინოს ამ ომის ხარჯში და სხვა“³⁰. აღნიშნული პერიოდის პუბლიკაციათა შესწავლამ ცხადყო, რომ ქართულმა პრესამ ომის დამთავრების შემდეგ სწორად განსაზღვრა, რომ კონგრესის მუშაობის ყურადღების ცენტრში იქნებოდა არა იმდენად რუსეთ-თურქეთის საზღვრის საკითხი კავკასიაში, რამდენადაც ბალკანეთის პრობლემა, ამიტომაც მცირე აზიას, კერძოდ, ყარსის ბედს მხოლოდ რამდენიმე ცნობით შეეხო: „ოსმალეებს სურთ კონგრესს სთხოვონ ყარსი არ ჩამოერთვას ოსმალეთს“³¹, მაგრამ „დროების“ ცნობით, რუსეთის და ინგლისის შეთანხმების პირობებს შორის ერთ-ერთია: „მცირე აზიაში რუსეთი შეიძენს მხოლოდ ყარსს და მის მაზრას“³², ამასთან ინგლისი იმ პირობით თანხმდებოდა მცირე აზიაში დათმობებს რუსებს, თუ შემდგომში ამ უკანასკნელს ამ არეალში არ გაუჩნდებოდა სხვა პრეტენზიები. ბერლინის კონგრესზე არსებული მრავალი წინააღმდეგობის მიუხედავად არტაანი, ყარსი და ბათუმი რუსებს დარჩა.

²⁸ დროება, 1878, 4 მარტი, №46, გვ. 1.

²⁹ დროება, 1878, 11 თიბათვე, №113, გვ. 1.

³⁰ იქვე.

³¹ დროება, 1878, 8 თიბათვე, №110, გვ. 1.

³² დროება, 1878, 10 თიბათვე, №112, გვ. 1.

1877-1878 წლების რუსეთ-თურქეთის ომისდროინდელი ქართული პრესის, ძირითადად „დროების“ მასალების შესწავლამ ცხადყო, რომ „დროება“ ფეხდაფეხ მიჰყვებოდა საერთაშორისო ცხოვრებაში მიმდინარე მნიშვნელოვან მოვლენებს, კერძოდ, რუსეთსა და თურქეთს შორის საომარი მოქმედების მსვლელობისა და ომის შემდგომ მიმდინარე სამშვიდობო მოლაპარაკების შესახებ ქართველ საზოგადოებას სისტემატურად აწვდიდა საინტერესო, ამასთან ობიექტურ ინფორმაციას. ეს გაზეთის განსაკუთრებულ ღირსებად უნდა ჩაითვალოს, რადგან ამის გაკეთება რთული იყო ისეთ პირობებში, როცა ინფორმაციის შეგროვება ხდებოდა საზღვარგარეთის ქვეყნების გაზეთებსა და სატელეგრაფო სააგენტოებში. აქვე უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ „დროება“ ამ ინფორმაციებს ბრმად როდი ენდობოდა. პირიქით, მათი შეჯერებისა და ანალიზის საფუძველზე ცდილობდა დასკვნების გაკეთებას, რითაც ქართული საზოგადოებრივი აზრის მდინარებას გარკვეულ მიმართულებას აძლევდა. ამავე დროს, „დროებაში“ გამოქვეყნებული ინფორმაციები 1877-1878 წლების რუსეთ-თურქეთის ომის მიმდინარეობის შესახებ, საკმაოდ მდიდარ მასალას წარმოადგენს ისტორიული კვლევის თვალსაზრისითაც. ამით კიდევ ერთხელ დასტურდება ისტორიაში გაზეთის გამოკვლევისას წარსული განვითარების უწყვეტი სურათის აღდგენის შესაძლებლობა.

Guranda Çelidze*

1877 – 1878 RUS – TÜRK SAVAŞI VE GÜRCÜ BASININDA KARS KONUSU

XIX asrın ikinci yarısında Gürcü gazetecileri uluslararası hayatında yer alan ve Gürcistan için günün meselesi olan sorunlara önemle dikkat çekmekteydiler. Bu meselelerden birisi 1877 – 1878 tarihleri Rus – Türk Harbi ile Kars konusuna dair mevcut ilgililerdi.

“Droeba” gazetesinin şefliği savaş başladığından beri gazetenin dünya görüşünü genişletmeğe çalışıyordu. “Droeba” resmi telgrafnamelerden başka gazetenin birinci ve ikinci sayfalarında savaşa dair “Harp Haberleri” adında özel bir bölüm ayırdı. Savaşa ayırdığı bölüm iki kısımdan mevcuttu. Birisi “Asya Savaş Alanından” ve ikincisi ise “Avrupa Muharebe Meydanından” olup geniş toplumunun ilgisini göstermekteydi. Maalesef kendi muhabirleri olmadığı için, gazete Kafkas Cephesi'nden çabuk ve tesirli olan haberleri alamıyordu. O nedenle Rus basınında yayınlanan haberleri basıyordu. Ayrıca Gürcistan'da basılan, Rusya Hükümeti'nin resmi siyasetinin baş propagandacısı olan “Kafkas” gazetesindeki mevcut haberlerle, ayrıca Petersburg'ta çıkan “Novoye Vremya” (Yeni Çağ), “Moskovskiy Vedomosti” (Moskova Bildirileri) ve “Golos” (Ses) gazeteler, tarafından neşredilmiş olan haberlerle yetiniyordu. Yurt dışından alınan harp ile Kars meselesine ait ilanlara gelince “Droeba”nın yeni haberleri araştırmak için oldukça geniş imkanı vardı. Bunlar İngiliz “Reyter”, Fransız “Havas”, Alman “Volf”, Avusturya “Hirş” ajanslar yanı sıra İngiliz - “Daily News”, “Times”, “Daily Telegraph”, Alman - “Tagesblatt”, “Vossische Zeitung”, “Politische Correspondenz”, Avusturya - “Neue Freie Press”, Fransız - “Le Temps”, Belçika - “Independence Belge” mevcut gazetelerdi. Maalesef Osmanlı – Rus Savaş seyrini gösteren meseleler okura

* Doç., Tiflis Devlet Üniversitesi Akhaltsikhe Şubesi

kadar vaktinde ulaşamıyordu. Bu gazete kendi teesürünü de saklamıyordu: "Maalesef ne Kafkasya'da, ne Rusya'da basılan gazetelerce harp seyrine dair haberleri gerekli zaman içerisinde alamadığı için, gerek biz gerekse Rus gazeteleri burnumuzun dibinde meydana gelen olaylar hakkındaki mevcut bilgileri dış ülkelerde basılan gazetelerden toparlayıp okurumuza iletmek zorundayız"¹. Elbette diğer ülkelerce Osmanlı - Rus Savaşı hakkında yayınlanan haberlerde kendi tutumlarına uygun bir tasvir de vardı."Droeba'ya göre:"Gazetemizin dış ülkeler basımına ait sayfasını dikkatle gözden geçirenler, gazetemizde basılan haberlerden anlayabilirler ki, gazetemiz bazı resmi ilanlar ile dış ülkeler gazetelerince uydurulan haberler sayesinde memleketimizin gözünde Osmanlı Devleti'nin tahkir etmek ve alçaltmak için yayın yapan gazete değildir. Biz her zaman Osmanlı Devleti'ne ait haberleri neşreden gazetelerden alınan bilgileri büyük bir ihtiyatla alıp gerçeği hiç bir zaman saklamıyorduk"². Hakikaten, "Droeba" harp başladığından itibaren git gide gerçek basına layık nesneliği taşımaktaydı, ancak savaşan taraflardan birisinde, yani Rus kampında bulunduğu için gerçeği yarması çok zordu.

"Droeba" savaş başlamadan bir kaç gün önce yani, Avrupa'nın büyük devletlerince Balkanlar'da durumu düzeltmek için yapılan görüşmeler başarısızlıkla sonuçlandıktan ve Rusya insiyatifi ele aldıktan sonra bazı gerçeklere değinebildi. "Droeba" "Kafkas" gazetesinden alıp - bastığı telgrafnameyle Rusya İmparatorunca Kışinefte imzaladığı beyanname gereğince Osmanlı Devleti'ne savaş ilan ettiğini neşretmişti³. Ancak ilan tek taraflı değildi, çünkü "Droeba" savaşın başlanmasıyla ilgili olan Osmanlı Sultanınca yayınlanan beyannameyi de basmıştı⁴.

Esas itibariyle Gürcistan'ın ilgisini Kars Kalesi bulunduğu Küçük Asya Cephesi çeker, çünkü "bu kaleyi zapteden tarafın eline bütün Küçük Asya Bölgesi geçerdi"⁵.

"Droeba" şefliği Gürcü toplumuna Kars tarihinin kısaca hatırlatılmasını gerekli görmüştü. Ayrıca okurlara Kars konumunun, geçmişinin, 1828 - 1829 ile 1853 - 1856 tarihlerindeki savaşlarda Kars'ın Ruslar tarafından alınmasını, Kırım Savaşı'ndan sonra Kars'ın savunması için Osmanlı hükümeti tarafından alınan tedbirlere anlatmak niyetindeydi⁶. Buna dayanarak gazete Osmanlılar'ın Kırım Savaşı'ndaki gibi zayıf olmadıklarını belirtip, Belçika gazetesi tarafından

yayınlanan haberdeki gibi Rusya'nın Osmanlılar'a karşı kolay galip geleceğine mutabik değildi⁷. Çünkü, Osmanlı Devleti merhametsiz, insafsız mukavemete hazırdı.

Harp başladığında Rus askeri kuvvetleri sınırları geçip Osmanlı topraklarında savaş hareketlarına başladılar. "Droeba" Rus Ordusu tarafından Ardahan'ın işgalının ve Kars'ın kuşatılmasının Ruslar'ın sonraki başarıları için ehemiyetli olduğunu iyice açıkladı⁸.

"Droeba" savaş seyirinin iki alternatifini görüyordu. Bunlardan birisi Kars'ın savaşız teslim edilmesi idi, yani Kars garnizonu dışarıdan askeri kuvvet, teçhizat, yiyecek maddelerini alamadığı takdirde Türk askerlerinin demoralizasyon haline düşmesi beklenir⁹ ve ikinci alternatife göre de Kars garnizonu yukarıda anılan yardımı aldığı halde onu zaptetmek için Ruslar tarafından katı hücumu geçmek gerekirdi. Gazeteye göre "Kars öyle tahkim edilmiştir ve orada bulunan garnizonun o kadar gıda maddeleri var ki, onun alınması zor olacaktır"¹⁰.

"Droeba" kendi okuruna yabancı basınından alınan haberleri yorumlayıp sunmakla beraber cephede süren çatışmalar hakkında gerçeği iletmeye çalışıyordu. Onun için her iki tarafın fedakarlıkla savaşmaları gazete için özel bir görüşme konusu halini aldı. Gazeteye göre madem ki, kuvvetler eşitti savaşta son rolü anılan fedakarlık oynayabilirdi.

Kars Kalesi, Rus askeri birliklerinin muhasarası altında olup amansız bir top atışı altındaydı. Ama Osmanlı mukavemeti o kadar büyüktü ki, Küçük Asyada Osmanlı Ordusu Başkumandanı Muhtar Paşa Ruslar'ı geriletebildi. Bu olay üzerine "Droeba" Muhtar Paşa'ya dair Osmanlı Sultanı'nın mektubunu neşretti. Muhtar Paşa'ya gönderdiği bu mektupta Osmanlı Sultanı askerlerine ait şükranlarını belirtmekle beraber "Askerlerimin huylarında Osmanlı Halkı'nın mükemmel karakteri halen devam etmektedir". diye teşekkürlerini dile getirmişti¹¹. Kars yöresindeki harp sahasında şehit düşenler arasında bir kaç kadının bulunması, ordunun fedakarca muharebe kabiliyeti şaşılacak bir durum değildi. Bu tür olayların tarif etmesinden Gürcü basını da kaçmadı, bilakis "Droeba" "Kars'lı kadınların çoktan beri gayret ve şevkle savaşa dahil olduklarını"¹² belirtmişti. Görülüyor ki, Gürcü kadınlar gibi Kars'lı kadınlar da düşmana karşı harp cephesinde eşleriyle birlikte savaşıyorlardı.

Savaş seyirini aydınlatmasından gayri “Droeba” Kars’ta oturan Ermeniler’in Ruslar’a karşı iltifat göstermelerine de değindi¹³. Rus Başkomutanlığı Osmanlı Devleti’nde oturan Ermeniler’in iltifatını kazanmakla beraber onları Osmanlılar’a karşı baş kaldırmaya davet ediyordu. Ayrıca gazete onların şükranla anmaktan da kaçmıyor, çünkü “imkanları ölçüsünde Osmanlı Ordusu’na karşı bize yardımcı olmaktadır”¹⁴. Gazete Ermeniler arasında var olan Türk taraftarlarını da saklamıyor, Ruslar ise gerek Türk taraftarlarını, gerekse Kars yakınındaki Osmanlı Ordusu’nu tutanları da aynı şekilde yok ediyordu.

Gazete’ye göre, Ruslar’ın Kars’tan çekilmesinden sonra Osmanlılar tarafından Kars’ın teçhizat ve gıda maddeleriyle donatılması yeniden başladı. Tabiyatıyla bu, Rusya’nın hedefe varmasını güçleştirdi acaklarına. “Osmanlı Ordusu hazır olmakla beraber bazı yetersiz ve durumlarını belli etmiyordu”¹⁵, dolayısıyla “Droeba” Rus Ordusunu sık sık “Bizim Ordu” diye adlandırdığı için okurun nezdinde korkusunu da saklayamıyordu. Bu büsbütün doğal bir haldi, çünkü o devirde Gürcistan Rusya İmparatorluluğu’nun dahilinde olup, belirli derecede onun menfaatlarıyla yaşıyordu. Ancak, “Droeba”nın bu korkusu Rusya’nın Küçük Asya’daki kolordusunu kuvvetleştirmesinden sonra bitti¹⁶. Aynı zamanda, Avrupa savaş sahasında Rus Orduları Tuna nehrini geçtikleri için Küçük Asya’da Rus Ordusu Başkumandanlığı Kars garnizonundan savaşmadan kalenin kendilerine bırakmasını istedi.”Droeba”ya göre Türkler Ruslara “gelin ve alın”¹⁷ diye cevap vermişlerdir. Bu itibarla savaşın tekrarlanması kaçınılmazdı artık.

“Droeba”ca savaşın yeniden başlama seyri detayla tarif edilmektedir. Gazete Rus basınında neşredilen ve yeniden başlamış savaşın stratejik esaslarını tutmakla beraber “Küçük Asya’da durumun değişmesi, her tarafta Muhtar Paşa’nın Ordusu’nun yenileceğine bağlı olduğuna”¹⁸ dair fikirleri paylaşıyordu. Daha sonraki sayılarında “Droeba” Osmanlı Ordusu’nun dağıtılması üzerine büyük bir kısmının Ruslar’ın eline esir düştüğü kalanlarında Kars’ta yeniden toparlanma ve yeni güçlerle Ruslar’a karşı savaşma imkanını da neşretmiş bulunuyordu¹⁹. “Droeba” okurun şüphesini yaklaşan kış şartlarında savaşın devam edilemeyeceğine dair nazarı dikkate alarak halka Kars’ta ayazlı kışın geç gelmesiyle beraber savaşın yine iki ay sürebileceğini bildirdi²⁰. Savaşın devam

ettiği gazetenin sonraki sayılarında yayınlanan hareketin detayla tarif edilmesi, araçların taşınmasıyla beraber sonunda ise Kars'ın yeniden muhasara altına alınması haberinden anlaşılıyor. Ruslar Kars'ın alınması için birinci alternatifini göz önünde bulundurarak kaleyi savaşız muhasara ile açlığa mahkum edip ele geçirme niyetindeydiler. “Droeba”ya göre Ruslar Kars'a erzak sağlayan arabaları soyuyorlardı sonuçta Osmanlılar Kars'ı Ruslar'a teslim etmek zorunda kalabilirdi. “Droeba”nın bütün dikkati bu mesele üzerine çevrilmişti. Gazetede savaş haberlerinin tarif ile tetkik edilmesi yanısıra Kars meselesi hakkındaki Osmanlılar'ın görüşleri de belli oldu²¹. Osmanlılar, anılan Kars meselesine ait müşterek karara varıncaya kadar, “Droeba” savaş haberlerini iletmeye devam etti Ekim ayı sonunda Ruslar tarafından bütün Kars Kalesi'nin muhasara altına almasını belirtmekle beraber aynı zamanda muhasaraya rağmen, Osmanlılar tarafından Ruslar'a karşı gösterilen mukavemeti de bildiriyordu. Kars için savaş biter gibiydi, ancak Kars'ın işi tamamen çözülmüş değildi. Almanya, Avusturya, İngiltere ve İtalya Devletleri sözleşme şartlarını aralarında görüşüp Kars alındığı takdirde Rusya ile Osmanlılar'a teklif edeceklerdi. “Droeba” nazarı dikkatından bu önemli meseleyi de kaçırmadı²². Bu maddelerden en önemlisi altıncı maddeydi. Bu maddeye göre Küçük Asya savaş öncesi halinde, yani Osmanlı Devleti'nin elinde kalacaktı. Tabiidir ki, bu hal Rusya için elverişli değildi. Bu nedenle savaş sahasındaki kendi üstünlüğünden istifade ederek işi kendine uygun cihete götürebilirdi. “Droeba” “Osmanlı Devleti Kars'ı kaybettiği takdirde bütün bu bölgenin Rusya'nın eline geçeceğini” belirlemekteydi²³. Türkler'in son nefese kadar savaşmalarına rağmen 18 Kasım gecesinde General Loris – Melikov kumandasındaki Rus Ordu'su Kars'a kararlılıkla hücum edip sabah saatlerinde kalenin alınmasını gerçekleştirdi. “Droeba” savaşın bitmesine hemen değindi. Savaş bittikten sonra “İveria” dergisi de Kars meselesini işlemeye başlamıştı. 10 Kasım (1877) tarihinde “İveria” tarafından yayınlanan habere göre savaşın gece saat 8'de başladığı ve sabah 8'de bittiği anlaşılıyor. Bu haber, yıldırımdan daha hızlı bir şekilde bütün Tiflis şehrini sardı. Şöyle ki, zaferi bildiren top atılmadan -önce şehrin büyük kısmı haberdardı artık. “Sioni” mabedinde ertesi gün için dua okunması kararlaştırılmıştı²⁴.

Ayrıca Rusya zaferi ile beraber Osmanlıların sadık savaştıkları da söz konusu edilmişti. Ancak bu zaferin esas büyük önemi daha farklı bir yöneydi. Çünkü bu savaştan galip ve güçlü çıkan Rus Ordusu'nun diğer cephelerde de Osmanlı'ya karşı üstünlük sağlaması galip gelmesi zor olmayacaktı. Hakikatte "Savaş Küçük Asya'da Kars'ın ele geçirilmesiyle bitmiş değildi, umuyoruz ki, çok geçmeden Erzurum'un alınmasına dair haber de geç kalmayacaktı"²⁵.

Ayrıca "İveria" dergisi Rusya tarafından Kars'ın ele geçirilme meselesine dair Büyük Britanya'nın tutumuna da değinerek "İngiltere'de, Kars'ın düşmesi haberi üzerine Osmanlı taraftarları çok üzölmüş bulunuyorlardı"²⁶ haberini neşretmişti. Ancak dergi yukarıda anılan mesele hakkında hiç bir açıklama yapmıyordu, çünkü Gürcü toplumuna göre İngiltere'nin Osmanlılar'la ilgili geleneksel görüşü açıktı. Aynı "İveria" haberlerine göre Küçük Asya'da büyük başarısızlığa rağmen Osmanlılar ümitlerini kesmiş değildiler. Bilakis, bütün kuvvetlerini toparlamaya çalışarak savaşı kazanmaya uğraşıyorlardı. Ancak bu geç kalmış bir hareketli. "İveria"ya göre " tarihte, bir gece içinde Kars gibi dayanıklı kalenin alınması örnekleri çok azdı"²⁷. Kars'ın dışında Rus Ordusu Küçük Asya'nın diğer topraklarını da başarıyla zaptetti. Ocak (1878) tarihinde Rusya savaştan galip çıktı. Artık savaş sonuçlarını değerlendiren müzakerelerin zamanı gelmişti. Anılan müzakerelerde önemli konulardan birisi Kars konusu olacaktı. Bunu 3 Mart (1878) tarihinde Aya – Stefanos'ta akdedilen "Barış" metni de göstermektedir. "Barış" metninde diğer şartlar arasında Kars, Ardahan, Beyazit ile Batum'un Rusya'ya harp tazminatı olarak verilmesi önemli bir konu halını almıştı. 4 Mart (1877) tarihinde "Droeba" Aya – Stefanos'ta imzalanan bütün barış şartlarını basıp "Küçük Asya'da Soğanlık Dağı'ndan itibaren Kars mıntikasının, Beyazit ile Batum'un Rusya'ya verilmesinide belirtmişti"²⁸. Gerek "Droeba", gerekse "İveria" Aya – Stefanos'ta imzalanan "Barış" şartlarını tetkik eden Berlin Kongresi'ni de gözden kaçırmıyorlardı. Sergeyi Meskhi'nin beyanatına göre "Kongre iyi bir hava içerisinde açılmıştı. Bismark kendi beyanatında kongrenin önemli vazifesi olarak barışın gerçekleşmesini dile getirmişti. Aynı Bismark'a göre bazan olabilir ki, gerçekleştirilen barış, silah altındaki barışa benzeyebil, fakat şu an herkes gerçek sulhun kurulmasını arzulamaktadır, çünkü halk için en önemli konu kongre tarafından kısa bir süre içinde kararlaştırılan barış akdidir. Ayrıca

bu iki hafta içerisinde düzenlenen kongre süresince Aya – Stefanos Barışı ile Şark meselesi de görüşülecek²⁹, kongre Rusya tarafından alınacak harp tazminatıyla toprak meselesini de sonuca bağlayacaktır³⁰. Ancak o devirde neşredilen basının gözden geçirilmesinden belli oluyor ki, savaştan sonra Gürcü basını kongre’de öne sürülen konuları tam olarak değerlendirebildi, çünkü kongrenin en mühim konusu Kafkasya’daki Rus – Osmanlı hududu değil, Balkan sorunuydu. Dolayısıyla, Gürcü basını Küçük Asya’ya, özellikle Kars meselesine, sadece birkaç haberle değinerek “Osmanlılar kongreden Kars’ın kendilerine bırakılmasını isteyeceklerdir”³¹ haberini neşretmişti .Fakat “Droeba”ya göre Rusya ile İngiltere arasında yapılan müzakere gereğince “Küçük Asya’da Rusya’nın eline Kars ile Kars bölgesi geçecekti”³², hem de İngiltere Rusya ile Küçük Asya konularında Rusya’nın bu bölgede başka bir istekleri olmadığı takdirde uzlaşabilirdi. Berlin Kongresi’nde var olan güçlükler rağmen Ardahan, Kars ve Batum Rusya’nın eline geçti.

1877 – 1878 tarihleri Rus – Osmanlı savaşı devrindeki Gürcü basınının, özellikle “Droeba”nın tetkik edilmesi gösteriyor ki, “Droeba” uluslararası hayatındaki mühim olaylarını, bilhassa Rus – Osmanlı harbini takip etmekte olup, Gürcü toplumuna barış müzakereleri hakkında devamlı ilginç ve gerçek haberleri vermekteydi. Bu davranış gazetenin özel bir meziyeti olarak sayılabilir, çünkü bunun yapılması dış ülkeler basını ile telgraf ajentelerinden alınan haberlere dayanarak çok güçtü. Ayrıca denilebilir ki, “Droeba” alınan haberlere körü körüne inanmakta değildi, bilakis onları karşılaştırıp incelemekle beraber neticesini alıyor ve Gürcü toplumunun fikir cereyanına belli bir yöntem veriyordu. Aynı zamanda “Droeba”da basılan 1877 – 1878 tarihleri Rus – Osmanlı harbine ait haberler o devir tarihinin araştırılması için zengin bir kaynak olup meselenin yeniden tetkik edilmesi tarihteki gelişmelerin yeniden gözden geçirmesi imkanını sağlamaktadır.

Guranda Chelidze

GEORGIAN PRESS ABOUT KARSİ DURING RUSSIAN-TURKISH WAR
IN 1877-1878
summary

In the second half of the XIX cent. the Georgian publicists paid a special attention to those events of the international life which had an actual importance to Georgia and were connected to its problems. Among these events were: Russian-Turkish war in 1877-1878, the question of Karsı and the interest around it.

During Russian-Turkish war in 1877-1878, Georgian press, mainly the newspaper "Droeba" and the magazine "Iveria" followed step by step to the course of military activities between Russia and Turkey and the process of peace talks held after the war. They, in details, surveyed the question of Karsı which could have solved the fate of Asia Minor in the war and all the details connected to capture and defend of Karsı from the side of Russia or Turkey.

Georgian periodicals tried to give the objective information to the reader though Georgia was in the camp of Russia and it was difficult to get the information from the telegraph agencies and the newspapers from foreign countries. But the Georgian public opinion didn't trust them blindly. On the contrary, on the base of their analyses, it tried to make logical conclusions. The information published in the press about the course of Russian-Turkish war in 1877-1878 is rather rich material from the point of view of historical investigation.

Günay Çağlar*

ATATÜRK VE TÜRKİYE'DE ÇAĞDAŞLAŞMA

Çağdaşlaşmayı Türkçe sözlük; “çağın tutumuna, anlayışına, gereklerine uymak, muasırlaşmak” şeklinde tanımlıyor.

Çağdaşlaşma, kaynakları akılcı bir biçimde kullanarak çağdaş bir toplum kurmayı amaç edinen bir eylemdir. Çağdaş toplum teknoloji, toplumsal dayanışma, kentleşme, okur yazarlık, toplumsal hareketlilik ve ulusal kimlik bilinci gibi öğelerin yaygın olduğu bir toplum olarak tanımlanabilir¹.

Çağdaşlaşmak, anlam bakımından yeni bir kelime değildir. 19 uncu yy.ın ikinci yarısında ve özellikle İkinci Meşrutiyet'ten sonra bu kavramı asrileşmek sözcüğü karşılamıştır. Sonradan bu kelime bir kısım zümrelerde Türk, İslâm örf ve adetlerinden, kültüründen kopmuş, yabancı taklitçiliği yapmış bulunmayı çağrıştıran ek bir anlam ifade etmeye başlamış ve bazı sosyal grupları belirlemek amacıyla kullanılmıştır. Daha sonraları ise, batılı toplum biçimine uygun tarzda başka bir medeniyet dünyasına yollama yapmak amacıyla “medenileşmek” terimi kullanılmaya başlanmıştır².

Tarihte değişik çağlarda farklı toplumlar bilim, teknik ve sosyalleşmedeki gelişmelerine bağlı olarak, refah ve otoritede belli bir düzeye ulaşmışlardır. Bu gibi toplumlar, varmış oldukları konum sayesinde egemen ve sözü geçer toplumlar olmuşlardır. İnsanlık tarihi boyunca, doğu ve batı uygarlıkları ulaştıkları doruk noktası bakımından değişkenlik göstermişlerdir. Zaman içinde çeşitli uygarlıklardan etkilenecek gelişen batı uygarlığının temelinde özgür düşünce oluşmuş ve buna bağlı olarak insan kişiliği değer kazanmıştır.

* Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

¹ Suna Kili, Atatürk Devrimi Bir Çağdaşlaşma Modeli, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 2000, s. 214-215

² Sulhi Dönmezer, “Atatürk ve Çağdaşlaşmada İnsan Prototipi” , *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, IX/26 (Mart 1993), s. 281

Çağdaş düzeye ulaşmış olan Avrupa ülkelerinin insanları bağımsızlıklarına kavuşmuş ve bu düzeye erişememiş milletler üzerinde egemenlik kurmaya başlamışlardır. Böylece, başlayan sömürgecilik dönemi, yüzyıllarca etkisini göstermiştir. Zamanla diğer toplumlar da kendilerini içinde buldukları zor durumdan kurtarmak için bir takım çabalar göstermeye başlamışlardır. Toplumların yaptıkları bu mücadelelerin tümünü birden çağdaşlaşma şeklinde yorumlamak mümkündür.

Türkiye'nin kültür alanında batılılaşması Atatürk zamanında başlamıştır. Ancak Türkiye'nin siyasi bakımdan Avrupalı olma çabalarının tarihi çok daha eskidir. Osmanlı Devleti Avrupa, Asya, Afrika kıtalarına yayılmış çok uluslu bir devlettir. Türkler Avrupa Kıtası'na adım attıklarından beri sürekli olarak "batı" ile ilişki içinde olmuşlar ve Avrupa tarihinde önemli bir rol oynamışlardır.

Yıkılan Osmanlı Devleti'nin kalıntılarından yepyeni bir devlet çıkartmak için büyük bir mücadele veren Atatürk, gerek bu mücadele sırasında ve gerekse Millî Mücadele'nin kazanılmasını izleyen yıllarda, hemen hemen her konuşmasında çağdaşlaşma kavramı üzerinde önemle durmuştur.

Millî Mücadele'nin birinci amacı bağımsız ulusal Türk Devleti'nin kurulması, bundan sonra gelen en önemli amacı ise çağdaşlaşma olmuştur. Misak-ı Millî sınırları içerisinde bağımsız bir devlet kurulması ve çağdaşlaşma Millî Mücadele'nin iki temel amacıdır.

Atatürk, Türk toplumunda, çağdaşlaşmayı, bir "hayat davası" ve "var olma mücadelesi" olarak kabul etmektedir. "Medeniyet yolunda ilerlemek ve muvaffak olmak, var olmanın şartıdır" diyen Atatürk'e göre; "Dünyada her milletin varlığı, kıymeti, hürriyet ve istiklâl hakkı, ancak gösterdiği ve göstereceği medenî eserlerle orantılıdır. Medenî eser vücuda getirmek kabiliyetinden mahrum milletler, hürriyet ve istiklâllerinden soyunmağa mahkûmdurlar."

Millî Mücadele ile siyasî, sosyal ve ekonomik bağımsızlığa ulaşılmış, çağdaşlaşmanın gereklerine kendi irademiz ve kendi ölçülerimiz içerisinde yönelmenin ortamı hazırlanmıştır. Atatürk'ün Aydınlanma Çağı'nın bir ürünü olan medeniyet anlayışı doğrultusunda, Millî Mücadele'den zaferle çıkılmasını müteakip, topyekün çağdaşlaşmaya devam etmek, Türk toplumu için büyük bir zorunluluktur. Diğer taraftan, Lozan'da bağımsızlığını onaylatmaya çalışan yeni

Türk devleti, batılı devletlerin Türkiye'nin geri bir devlet olduğu üzerinde durarak, Türkiye'ye eşitlik hakkı tanımak istememeleri gibi bir sorunla da karşı karşıya kalmıştı.

Aynı tarihte, Atatürk de Türk milletine; "Memleket behemehal asrî, medenî, müteceddit olacaktır. Bizim için bu hayat davasıdır." diyerek, çağdaşlaşma özlemini dile getiriyordu.

Atatürk'ün Türk toplumuna kazandırdığı en büyük değer, misak-ı millî sınırları içinde kurduğu ulusal devlet ile bu devletin çağdaşlaşması için ortaya koyduğu düşünce sistemi ve bu yöndeki uygulamalarıdır.

Türkiye'de batılılaşma hareketlerinin başlama tarihi çok eski olmasına rağmen, Atatürk'ten önceki çağdaşlaşma hareketinde topyekün modernleşme kavramı olmadığından, Türkiye gerçek çağdaşlaşma yoluna girememiştir. Çünkü O'na kadar çağdaşlaşmadan anlaşılan, daha ziyade yalnız batı ilim ve teknolojisini taklit etmektir. "Biz, batı medeniyetini bir taklitçilik yapalım diye almıyoruz. Onda iyi olarak gördüklerimizi, kendi bünyemize uygun bulduğumuz için, dünya medeniyet seviyesi içinde benimsiyoruz." diyen, Atatürk'ün "Muasır medeniyet seviyesi" olarak ifade ettiği hedef medenî batı toplumları düzeyi olmasına rağmen, çağdaşlaşma yöntemleri taklitçilikten çok uzaktı.³

Atatürk, Batı'yı yalnızca, ilim ve teknoloji alanında değil, hayat felsefesi ve değer hükümleriyle birlikte benimsiyordu. 1925'de Türk toplumuna söylediği şu sözlerle çağdaşlaşmada hedefinin topyekün bir çağdaşlaşma olduğunu belirtmiştir:⁴

"Medeniyim diyen Türkiye Cumhuriyeti halkı zihniyetiyle medenî olduğunu ispat ve izhâr etmek mecburiyetindedir. Aile hayatıyla, yaşayış tarzıyla medenî olduğunu göstermek mecburiyetindedir".

1925'de Kastamonu'da yaptığı bir konuşmada da; "Yaptığımız ve yapmakta olduğumuz inkılâpların gayesi Türkiye Cumhuriyeti halkını tamamen asrî ve bütün mana ve eşkâliyle medenî bir heyet-i içtimaiye haline isal etmektir. İnkılâbımızın umde-i asliyesi budur. Beş altı sene içinde kendimizi kurtarmışsak bu, zihniyetimizdeki tebeddüldendir. Artık duramayız. Behemehal ileri

³ Afetinan, Atatürk Hakkında Hatıralar Belgeler, T.T.K., Ankara 1994, s. 183

⁴ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II, Ankara 1989, s. 220

gideceğiz.”⁵ şeklindeki sözleriyle, çağdaşlaşmanın her alanda yapılması gerektiğini ve başarının da buna bağlı olduğunu ortaya koymaktadır.

Atatürk çağdaş bir düşünce sistemine sahip olduğundan, O'nun düşünce yapısı, bireyi ve toplumu yüceltmeye yönelik özgürlük ve çağdaşlık ekseninde etrafında gelişmiştir. Aynı şekilde, O çağdaş düşünebildiği, hatta bazen çağını aşabildiği için, bağımsızlığa kavuşturduğu Türk toplumunun çağdaşlaşmasını amaç edinmiştir.

Atatürk'ün birey olarak çağdaş düşünce yapısını kazanması, gençlik yıllarında başlamıştır. O'nun gençlik yıllarındaki davranışları incelendiğinde, çağdaş düşünce izlerine rastlamak mümkündür.

Büyük lider çağdaşlaşmaya giden yolun ancak düşünce ve davranışlarda değişiklik yapmayla açılabileceğini görmüş ve toplumun kurtuluşunu bireylerin kurtuluşunda bulmuştur. Atatürk bu düşüncelerini şu şekilde dile getirmektedir:⁶

“Biz, her görüş açısından medenî insan olmalıyız. Çok acılar gördük. Bunun sebebi, dünyanın vaziyetini anlamayışımızdır. Fikrimiz, düşüncemiz, tepeden tırnağa kadar medenî olacaktır. Şunun bunun sözüne ehemmiyet vermeyeceğiz. Bütün Türk ve İslâm âlemine bakın: Düşüncelerini, fikirlerini, medeniyetin emrettiği değişiklik ve ilerlemeye uydurmadıklarından ne büyük felaket ve ıstırap içindedirler. Bizim de şimdiye kadar geri kalmamız, en nihayet son felâket çukuruna batışımız bundandır. Beş altı sene içinde kendimizi kurtarmışsak zihniyetlerimizdeki değişmedendir. Artık duramayız; mutlaka ileri gideceğiz, çünkü mecburuz! Millet açıkça bilmelidir: Medeniyet öyle kuvvetli bir ateştir ki, ona kayıtsız olanları yakar, mahveder”.

Atatürk, ulusların, kişilerin bağımsızlığını, insan, toplum ve devlet yaşamının vazgeçilmez ana ögesi saymıştır. Bu ana ögenin işlerliğe kavuşturulması için yeni bir ulusal model oluşturmak istemiştir. Bu modelde, ulusal çıkar, kişi yararlarının üstünde tutulmuştur. Bu ulusal model hem Türkiye için, hem

⁵ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II, s. 224

⁶ Mustafa Selim İncece, Atatürk'ün Şapka Devriminde Kastamonu ve İnebolu Seyahatleri (1925), Türkiye İş

Bankası Yayınları, Ankara 1959, s. 18

de diğerk mazlum toplum ve ÷lkeler için yeni bir kalkınma ve çağdaşlaşma yöntemi olmuştur⁷.

Bu ulusal model nasıl oluşturulacaktı.

Çağdaş toplumlar, bu düzeye, her türlü dogmatik unsurdan uzak, ilim ve fen kurallarını kendilerine rehber edinerek ulaşmışlardı. Türk milletine de, tek yol gösterici ilim ve teknik olacaktı. Büyük lider, bu konudaki düşüncelerini 27 Ekim 1922'de Bursa'da öğretmenlere yaptığı bir konuşmada şöyle özetlemektedir⁸:

“Gözlerimizi kapayıp yalnız yaşadığımızı farzedemeyiz. Memleketimizi bir çember içine alıp cihan ile alâkasız yaşayamayız. Bilâkîs ileri, medenî bir millet olarak uygarlık sahasının üzerinde yaşayacağız. Bu hayat, ancak ilim ve fen ile olur. İlim ve fen nerede ise oradan alacağız her millet ferdinin kafasına koyacağız. İlim ve fen için kayıt ve şart yoktur”.

Atatürk , çağdaşlaşma hareketini başlattığı zaman,Türk toplumunun batı medeniyeti ile arasındaki mesafe çok büyüktü. İktisadî hayatımız büyük bir çöküntü içinde idi. Yıkıntılar arasından çıkmış yeni Türkiye'de köklü bir ekonomik hamle yapılmasına ihtiyaç vardı. Şeriat esaslarına dayanan hukuk düzeni yerine de, günün çağdaş ölçülerine uygun laik bir hukuk düzeni getirmek gerekiyordu. Eğitim ve kültür hayatında da önemli düzenlemelere gerek bulunmaktaydı.

Ülkesini çağdaşlaştırmak için ilk önce Batılı tarzda bir sistem kurması gerektiğini bilen Atatürk, 29 Ekim 1923'te, Cumhuriyet'in ilân edildiği gün, Fransız yazarı Maurice Pernot'a şu sözleri söylemiştir⁹:

“Ülkemizi çağdaşlaştırmak istiyoruz. Bütün çalışmamız, Türkiye'de çağdaş ve buna göre Batılı bir hükümet oluşturmaktır. Uygarlığa girmek isteyip de Batı'ya yönelmemiş millet hangisidir?”

Atatürk, Türkiye'yi çağdaş uygarlık düzeyine ulaştırmak için, akıllı, bilimi egemen kılan laik, halkçı, devrimci, özgürlükçü, ulusçu, cumhuriyetçi bir toplum ve devlet yönetimini kurmak istemiştir.

⁷ Kili, Atatürk Devrimi Bir Çağdaşlaşma Modeli, s. 214-215

⁸ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II, s. 48

⁹ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri III, s. 91

Osmanlı Devleti'nin yerine kurulan çağdaş Türkiye Cumhuriyeti, ulusal egemenliğe, milliyetçilik, halkçılık ve laiklik ilkelerine ve akılcı-bilimci esaslara dayandırılmıştır. Bunun için de hilafet kaldırılmış, tekke ve zaviyeler kapatılmış, laiklik ilkesi bütün gerçekleri ile Anayasa'da yer almıştır. Ulusal egemenlik prensibinin gereği olan "çok partili sistemin" yerleştirilmesi için de Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren bu yolda bir takım çabalarda bulunulmuş ve sonuçta Türkiye gerçek anlamı ile çok partili bir sisteme kavuşmuştur.

Çağdaşlaşmayı bir bütün olarak benimseyen Atatürk, yeni sosyal düzen için, Kıyafet İnkılâbı, Kadın Hakları, Uluslararası Takvim ve Ölçü Değişiklikleri ve Soyadı Kanunu'nun kabulü gibi uygulamalarda bulunmuştur.

Türkiye'de çağdaşlaşma, Batı'nın temel değerleri ile uyumlu, fakat kendine özgüdür. Şüphesiz ki daha önceki uygarlık aşamaları, kültür gelişmeleri Türk İnkılabı için etkili örnekler oluşturmuş, Türk İnkılabı Batı kültürünün oluşma sürecinin deney ve düşünce birikiminden yararlanarak olgunlaşmıştır.

Atatürk, yaptığı ve yapacağı inkılâplarla ulaşmak istediği yeni toplumsal sistemin, düzenin gerektirdiği zihniyeti taşıyan insan prototipini ortaya çıkarıp yaygınlaştırmadan, yeni sistemin geleceğinin güvence altına alınmasının mümkün olmadığını bildiğinden, özellikle iki husus üzerinde durmuştur¹⁰:

Birincisi, gençlerde yeni toplum düzeninin gerektirdiği zihniyeti oluşturmanın daha kolay olacağını bildiğinden, yeni sistemin güvencesi olarak, sürekli olarak gençliği ve gençleri vurgulamıştır.

İkincisi ise, eğitim alanındaki inkılâplara öncelik tanımıştır. Böylece, "Tevhid-i Tedrisat Kanunu" 3 Mart 1924'de kabul edilmiştir. Bu kanunla bütün eğitim ve kültür kurumları Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlanıyor, eğitim laikleştiriliyor, din eğitimi ve din adamlarının yetiştirilmeleri de bakanlığın sorumluluğuna veriliyordu.

Topyekün çağdaşlaşmanın önemli şartlarından biri de hiç şüphesiz, iktisadî durumla bağlantılıdır. Konunun uzmanlarınca genellikle, çağdaş Batı toplumunun ana vasfının, onun iktisadî bünyesi ile ilişkili olduğu kabul edilir. Çağdaş bir devletten de bir refah devleti olması beklenilir.

¹⁰ Dönmezer, "Atatürk ve Çağdaşlaşmada İnsan Prototipi", s. 286-287

Atatürk, daha 1923'de Türkiye'nin çağdaşlaşması için refah devleti hedefini göstermişti. O, İzmir'de toplanmış olan İktisat Kongresi'nde bu konudaki görüşlerini şu şekilde özetlemiştir:

"Bence halk devri, iktisat devri mefhumıyla ifade olunur. Öyle bir iktisat devri ki, onda memleketimiz mamur olsun, milletimiz müreffeh olsun ve zengin olsun... Fakrı fazilet bilmek felsefesine de iktisat devri hitam versin..."

Atatürk, Cumhuriyet'in 10 nuncu Yıl Söylevi'nde de; "Yurdumuzu dünyanın en bayındır ve en uygar ülkeleri düzeyine çıkaracağız. Milletimizi en geniş refah araç ve kaynaklarına sahip kılacağız. Millî kültürümüzü çağdaş uygarlık düzeyinin üstüne çıkaracağız." şeklinde dile getirdiği refah konusundaki özelemlerini gerçekleştirmek için, Devlet'in ekonomik-sosyal hayatta, terbiyede ve kültürde belirli bir amaç için düzenleyici devlet olmasını istemiştir. Devlet faaliyetlerini bu şekilde uygulamaya koyan Atatürk 1937'de de bu konudaki düşüncelerini şu şekilde dile getirmiştir:¹¹

"Büyük davamız en medenî ve en müreffeh millet olarak varlığımızı yükseltmektedir... Bu teşebbüste başarı ancak töreli bir planla ve rasyonel tarzda çalışmakla olur"

Bu düşüncelerin ışığı altında Atatürk döneminde Devlet, akılcı metotlara ve akılcı bir hukuk sistemine dayandırılmak istenmiştir.

Türk toplumunu en kısa zamanda çağdaşlaştırmayı hedefleyen Atatürk inkılâplarının, daha önceki çağdaşlaşma hareketlerinden en büyük farkı, bunların laik bir temel üzerine oturtulmuş olmasıdır.

Laik düzenin sağlanması, çağdaş devlet düzeninin temel ögesidir. Laik düzende kişiler din ve vicdan hürriyetine sahiptirler. Eğitim laik ilkelere göre düzenlendiği gibi, bu devlette hukukî işlemler de, akıl ve mantık kurallarına göre düzenlenir.

Atatürk ilke ve inkılâpları, çağdaşlaşma modeli olarak bir bütün, ilke ve inkılâpların her birisi ise, bütünü taşıyıcı sütunlarıdır.

Türk Dil Kurumu Türkçe sözlüğündeki tanıma göre, Atatürkçülük; Gerçeklere dayanan, evrensel ağırlıklı, geleceğe yönelik, birbiri ile uyumlu amaçlar, uygulamalar ve ilkeler bütünüdür. Bu içeriği ile yeniliğe açık, dinamik özelliği

¹¹ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, II, s. 318

ve bütünlüğü olan, birbirini tamamlayan bir düşünce sistemidir. Bağımsız millî devleti, millî egemenliği, kişi özgürlüğünü, her çağda çağdaş olmayı amaçlar, akla ve bilime dayanır.

Bu tanımın özünde, Atatürkçülüğün her çağda çağdaş olmayı amaçladığı göze çarpmaktadır.

Türk toplumu bakımından çağdaşlaşma ülküsü bugün de günceldir. Hayati değerdedir.

Atatürk, yalnız Türk toplumunun İstiklâl Harbi'ni yürütüp modern Türkiye'yi kuran inkılâpçı bir devlet adamı değil, bağımsızlık savaşı veren bir çok devletin kendine örnek aldığı bir öncüdür. Bir milletin yeniden doğuşunu sağlamış ve insan haklarına saygılı, yeni bağımsız ve barış sever bir örnek devlet kurmuştur.

Türkiye Cumhuriyeti'ni çağdaş uygarlık düzeyine getirmek için köklü inkılâplar uygulamış, çağının eğilimlerini kabul ederek, geleneksel Türk kültür yapısını Batı'ya dönük öğelerle bağlamış ve bu arada özel Türk çekirdeğini korumasını bilmiştir.

Atatürk'ün bütün dünyaca kabul edilen bir çok üstün vasıflarından dolayıdır ki, Birleşmiş Milletler'in Eğitim, Bilim ve Kültür Organizasyonu (UNESCO), üyelerine Atatürk'ün doğumunun yüzüncü yılını uygun bir şekilde kutlamalarını tavsiye etmiştir. Bu tavsiye doğrultusunda, Ulu Önder'in doğumunun 100. yıl dönümü 1981 yılında, bütün dost devletlerde de kutlanmıştır.

"Mustafa Kemal" isimli biyografik eserin yazarı Paul Dumont söz konusu eserinde, Atatürk'ün ölümü üzerine, bütün Fransız basınının sağ ve sol ayrımı yapmadan bir defalığına beraber olarak, Atatürk'ten övgü dolu sözlerle bahsettiklerini yazmaktadır. Bunlardan, Je Suis Partout, Gazi'yi, "Ülkesini, çalışma ve barış içinde modern milletler seviyesine yükseltmekten başka düşüncesi olmayan idareci"¹² olarak sınıflandırmaktadır.

Yine bir başka bilim adamı Gerhard Doerfer, Atatürk için şunları söylemektedir:¹³

¹² Paul Dumont, Mustafa Kemal, Çev: Zeki Çelikkol, Ankara 1994, s. 138

¹³ Gerhard Doerfer, "Atatürk'ün Kişiliği ve Hizmetleri", *Mustafa Kemal Atatürk 1881-1981*, Çev: Musa Yaşar Sağlam, Ankara 1997, s. 132

“Tarihe geçmiş pek çok büyük şahsiyet, ya kendi devletlerine büyük zarar vermiş (İsveç’de Demirbaş Şarl, Napolyon, Hitler) ya da büyük fetihler yapmış ve yabancı halkların çok büyük acılar çekmesine neden olmuşlardır (Şarlman, Cecil Rhodes, Stalin); Atatürk ise kapalı millî bir yapıyı muhafaza etmiş, sağlamlaştırmış ve içten yenilemiştir. O, Türkiye Cumhuriyeti’ni çağdaş bir Avrupa devleti olarak kurmuştur. Atatürk bugün bile Türklerin büyük çoğunluğunun, kendisine minnet borçlu oldukları bir ideal kurmuştur.”

İsviçreli muhabir Arnold Hottinger, 1977’de Türkiye’de bulunarak Türkiye’de yaşanan ve Atatürk’ün kişiliği dolayısıyla kendisine has bir rota izleyen “batılılaşma” sürecini izlemiş, Atatürk’ün çağdaşlaşma yöntemini ilginç bir yaklaşımla ifade etmiştir.¹⁴

“Atatürk, sık bir ormanı andıran Türk siyasetinin içinde sağduyuya dayanan kama şeklinde bir yol açtı. Modern Türkiye’nin babasının zamanında, bu kamanın ucu öylesine genişti ki, başlangıçta bütün ormanı temizliyormuş gibi görünüyordu. O’nun ölümünü izleyen on yıllar içinde bu geniş yol daraldı; ağaçlar yükseldi, kökleri dört bir yana yayıldı. Ancak bu yolun genel doğrultusu bugün de korunuyor ve istendiğinde bu yol üzerinde yol almak hala mümkündür.”

İngiliz araştırmacı-yazar Andrew Mango’nun da dediği gibi; “Aydınlanma çağının ürünü olan Atatürk düşüncesi, Karanlık Çağ’na karşı etkin bir savunma aracı olarak önemini hala sürdürmektedir”¹⁵.

Atatürk olayı, geçmişte yaşanmış parlak bir tarihi olay değildir. Atatürkçülük, yani Atatürk’ün bize bıraktığı “fikri miras” bugün de yaşayan bir ideolojidir. Türkiye’nin bugünkü ve yarınki sorunlarının çözümünde kullanılabilecek bir inanç sistemini, aksiyon programını ve pragmatik metodunu oluşturmaktadır.

Atatürkçülük, siyasal, ekonomik ve kültürel alanda bir “Çağdaş Türkiye”yi amaçlamaktadır. Atatürkçülük, bir “Ulusal Çağdaşlaşma İdeolojisi”dir.

¹⁴ Vamık D. Volkan-Norman Itzkowitz, *Ölümsüz Atatürk*, İstanbul 1998, s. 454

¹⁵ Andrew Mango, “Atatürk’ün Uygarlık Anlayışı ve Bugünkü Dünya” *Üçüncü Uluslar arası Atatürk*

Sempozyumu 3-6 Ekim, 1995 – Gazi Mağusa Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, Ankara 1998, s. 485

Soyadı Kanunu'nu Türk dünyasında ilk defa uygulayarak, insanımıza aile bazında kişilik kazandıran, kendisi de Türk'ün atası anlamına gelen Atatürk ismini soyadı olarak alan Mustafa Kemal Atatürk'ün Türkiye'yi çağdaştırma hedefine, O'nun açtığı yolda, vakit kaybetmeden varmak için elimizden geleni yapmalıyız. Türkiye'de çağdaşlaşma, her aşamada, her çağda vazgeçilmez ve değişmez bir hedeftir.

Bu konuda bize yine Ulu Önder Atatürk'ün 1923'de söylediği şu sözleri rehberlik etmektedir:¹⁶

“Bugüne kadar elde ettiğimiz başarı, bize ancak ilerleme ve medeniyete doğru bir yol açmıştır; yoksa ilerleme ve medeniyete henüz ulaşılmış değildir. Bize ve torunlarımıza düşen vazife, bu yol üzerinde tereddütsüz yürümektir.”

¹⁶ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I, s. 336

გიუნაი ჩაღლარი*

ათათურაჰი და თურქეთის მოღერნიზაცია

მოღერნიზაცია თურქულ ლექსიკონში განიმარტება, როგორც დროის პოზიციებისადმი, იდეოლოგიისადმი, მოთხოვნილებისადმი ფეხის აყოლა.

მოღერნიზაციის მიზანია ყველანაირი წყაროს ჭკვიანურად გამოყენების საფუძველზე თანამედროვეობის მოთხოვნილებისადმი შესაბამისი საზოგადოების შექმნა. მოღერნიზირებული საზოგადოება ხასიათდება როგორც უახლესი ტექნოლოგიური მიღწევების, საზოგადოებრივი მოღვაწეობის და სოლიდარობის, ურბანიზაციის და ეროვნული ცნობიერების ერთობლიობა¹.

მოღერნიზაცია თავისი შინაარსით ახალ სიტყვას არ წარმოადგენს. მან მე-19 საუკუნის მეორე ნახევარში, განსაკუთრებით კი მეორე კონსტიტუციის შემდეგ, შეიძინა ნამდვილი მნიშვნელობა. მოგვიანებით იგი ნაწილობრივ მოწყდა თურქულ-ისლამურ ტრადიციებს, ჩვევებს, კულტურას და იქცა უცხო, დამატებით სიტყვად. იხმარებოდა მხოლოდ ზოგიერთი სოციალური ჯგუფების გამოსახატავად. შემდეგში დასავლური საზოგადოების მსგავს ცივილიზებულ სამყაროსკენ კურსის აღების მიზნით დაიწყო გამოყენება ტერმინისა „ცივილიზება“².

ისტორიულად ცვალებად პერიოდში სხვადასხვა საზოგადოებრივმა ჯგუფებმა სამეცნიერო, ტექნიკური, სოციალური პირობების გაუმჯობესებით კეთილდღეობისა და ავტორიტეტის გარკვეულ დონეს მიაღწიეს. ამგვარი საზოგადოებრივი ჯგუფები, მიღწეული მდგომარეობის შედეგად, დიდი გავლენის მქონენი შეიქნენ. კაცობრიობის ისტორიის მანძილზე, განვითარების უმაღლეს საფეხურზე ყოფნის მიხედვით თუ ვიმსჯელებთ, აღმოსავლეთისა და დასავლეთის ცივილიზაციებმა რიგი ცვლილებები განიცადეს. დროთა განმავლობაში სხვადასხვა ცივილიზაციების ზემოქმედებით განვითარებულ დასავლურ კულტურაში წარმოიშვა ორიგინალური შეხედულებანი და ადამიანის ინდივიდუალურობა დაფასდა.

* დოც., დოქ., ათათურქის სახელობის უნივერსიტეტის ტექნიკურ მეცნიერებათა და ლიტერატურის ფაკულტეტის ისტორიის განყოფილება.

განვითარების თანამედროვე დონეს მიღწეულმა ევროპის ქვეყნების ხალხებმა დაიწყეს ზეგავლენის მოხდენა იმ ხალხებზე, რომლებიც ჯერ კიდევ არ იდგნენ ანალოგიურ საფეხურზე. ამგვარად დაწყებულმა კოლონიზაციის პერიოდმა საუკუნეების მანძილზე გასტანა. დროთა განმავლობაში ასეთი რთული ვითარებიდან თავის დაღწევის მიზნით სხვადასხვა საზოგადოებებმა გარკვეული მცდელობები წამოიწყეს. საზოგადოებების მიერ გაწეული ნახსენები ბრძოლების კომენტირება, შესაძლებელია როგორც მთლიანად თანადროული მოდერნიზაციის პროცესი.

თურქულ კულტურაში დასავლური ცივილიზაციის შემოსვლა ათათურქის პერიოდიდან დაიწყო, თუმცა მცდელობას, დამსგავსებოდა ევროპას, თურქულ პოლიტიკაში დიდი ხნის ისტორია აქვს. ოსმალეთის იმპერია, რომელიც ევროპის, აზიის, აფრიკის კონტინენტებს მოიცავდა, მრავალეროვანი სახელმწიფო იყო. თურქები ევროპის კონტინენტზე შებიჯებისთანავე დასავლეთთან მუდმივ კავშირში იყვნენ და ევროპის ისტორიაში მნიშვნელოვან როლს თამაშობდნენ.

დანგრეული ოსმალური სახელმწიფოს ნარჩენებზე სრულიად ახალი სახელმწიფოს შესაქმნელად მებრძოლი ათათურქი, როგორც ამ ბრძოლის, ასევე ეროვნულ განმათავისუფლებელი მოძრაობის გამარჯვების პერიოდში, თავის გამოსვლებში, თითქმის ყოველთვის დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა მოდერნიზაციის იდეას.

ეროვნული ბრძოლის უპირველესი მიზანი იყო დამოუკიდებელი ეროვნული თურქული სახელმწიფოს ჩამოყალიბება, ხოლო შემდგომში უპირველესი მიზანი კი მისი მოდერნიზაცია, მიღებული „ეროვნული პაქტის“ საზღვრებში დამოუკიდებელი სახელმწიფოს დაარსება და მისი მოდერნიზაცია ეროვნულ-განმათავისუფლებელი ბრძოლის ორი ძირითადი მიზანი გახდა.

ათათურქი მოდერნიზაციას თურქულ საზოგადოებაში უწოდებს „ბრძოლას არსებობისათვის“ და „ცხოვრებისეულ ჭიდილს“. ცივილიზაციისაკენ წინსვლა და წარმატება ყოფნა-არყოფნის პირობაა, ამბობდა ათათურქი და თვლიდა, რომ მსოფლიოს ყველა ერის არსებობის, მისი ღირსების, თავისუფლების და დამოუკიდებლობის უფლებას წარმოადგენს უკვე შექმნილი და აწ შესაქმნელი თანამედროვე ღირებულებები, რომლებიც ცივილიზაციის პროპორციულია. „ერები, რომლებსაც არ ესმით ცივილიზაციის მნიშვნელობა და ვერ ითავისებენ მას, განწირულნი არიან დამოუკიდებლობისა და თავისუფლების დასაკარგავად“, ამბობდა ის.

ეროვნული ბრძოლით შესაძლებელი გახდა პოლიტიკური, სოციალური და ეკონომიკური დამოუკიდებლობის მოპოვება, ხოლო ამით მომზადდა გარემო, რათა მოდერნიზაციის მოთხოვნის დაკმაყოფილების, საკუთარი ნებისა და საზომების ფარგლებში გვემართა საკუთარი თავი. ცივილური შეგნებისაკენ, როგორც ათათურქის განმანათლებლობის პერიოდის პროდუქტისაკენ სვლა, ეროვნულ-განმათავისუფლებელი ბრძოლიდან გამარჯვებით გამოსვლა და მასშტაბური მოდერნიზაცია, თურქული საზოგადოებისათვის მეტად რთული პროცესი იყო. სხვა მხრივ, ლოზანაში, დამოუკიდებლობის რატიფიკაციისათვის მებრძოლი თურქული სახელმწიფო, იმის გამო, რომ მას დასავლეთის ქვეყნები ჩამორჩენილად თვლიდნენ და არ სურდათ მასთან გათანაბრება, კიდევ ერთი სიმძვინვარების წინაშე აღმოჩნდა.

იმავე წელს, ათათურქი მოუწოდებდა თურქ ხალხს: „სამშობლო, რაღაც არ უნდა დაგვიჯდეს, უნდა იყოს თანამედროვე, ცივილური და განახლებული. ეს ჩვენთვის სიცოცხლისათვის ბრძოლას ნიშნავს“. ამგვარად გამოხატავდა იგი მოდერნიზაციისაკენ სწრაფვის აუცილებლობას.

ათათურქის მიერ თურქი ხალხისათვის მოპოვებული ყველაზე დიდი განძი არის „ეროვნული პაქტის“ საზღვრებში ეროვნული სახელმწიფოს ჩამოყალიბებასთან ერთად, მისი მოდერნიზაციისათვის შექმნილი აზროვნების სისტემა და ამ მიზნით მიღებული ზომები.

მიუხედავად იმისა, რომ თურქეთის მხრივ დასავლეთისაკენ სწრაფვის ისტორია ადრეული პერიოდიდან იწყება, ათათურქამდე იგი არ ატარებდა ტოტალურ, მოდერნიზირებულ ხასიათს და ამიტომაც იგი ნამდვილი მოდერნიზაციის გზაზე არ იდგა, რადგან ათათურქამდე მოდერნიზაცია გაგებული იყო, როგორც დასავლური მეცნიერების და ტექნიკის იმიტაცია. „ჩვენ არ ვცდილობთ მოვახდინოთ დასავლური ცივილიზაციის იმიტაცია, არამედ ვთვლით მას ჩვენი წყობისათვის მისაღებად და ვითვისებთ, როგორც მსოფლიო ცივილიზაციის პროდუქტს“, ამბობდა ათათურქი. მის მიერვე „თანამედროვე საზოგადოების დონედ“ დასავლეთის საზოგადოებების წყობის ჩათვლის მიუხედავად, იგი შორს იდგა მოდერნიზაციის მეთოდების იმიტაციისაგან³.

ათათურქი დასავლეთს არა მხოლოდ მეცნიერებით და ტექნოლოგიით, არამედ ცხოვრების ფილოსოფიით და ღირებული კანონებით ითვისებდა. იგი 1925 წელს თურქი მოსახლეობისადმი მიმართვაში მოდერნიზაციის მიზნად ტოტალურ მოდერნიზაციას სახავდა⁴:

„როდესაც თურქეთის რესპუბლიკის მოსახლეობა იტყვის თავის ცივილურ დონეს, მაშინ მან ეს თავისი ცხოვრების სტილით და ოჯახური ცხოვრებით უნდა დაამტკიცოს“.

1925 წ. ათათურქი ქ. ქასთამონში გამოსვლისას ამბობდა: „აქამდე არსებული და ახლა მიმდინარე ჩვენი რევოლუციის მიზანია, თურქეთის რესპუბლიკის მოსახლეობა, თავისი მიზნებითა და თვისებებით, გახადოს მოდერნიზებული, რადგან ეს წარმოადგენს ჩვენი რევოლუციის ძირითად მიზანს და თუ ხუთ-ექვს წელიწადში ჩვენ მოვახერხეთ საკუთარი თავის გადარჩენა, ეს ჩვენს აზროვნებაში მომხდარი ცვლილებების შედეგადაა. ვეღარ გავჩერდებით. შეუპოვრად წინ უნდა ვიაროთ“¹. ამგვარად, იგი წარმატების მისაღწევად ყველა დარგის მოდერნიზაციის აუცილებლობას ასახელებდა.

ათათურქი, ფლობდა შეხედულებებს მოდერნიზებულ სისტემებზე, თაობაზე, მისი აზროვნების სტრუქტურა განვითარდა ინდივიდის, საზოგადოების ზემადღებლის ორიენტაციის, დამოუკიდებლობის და თანამედროვეობის ღერძის გარშემო. ამგვარად, მან თავისი თანამედროვე შეხედულებებით, რომლებიც ხანდახან ეპოქასაც კი ასწრებდნენ, მიზნად დაისახა დამოუკიდებლობამდე მისული თურქი ხალხის მოდერნიზირება.

ათათურქმა პირად გათანამედროვეობაზე ფიქრი ახალგაზრდობაშივე დაიწყო; მისი ახალგაზრდობის წლების შესწავლისას შესაძლებელია გათანამედროვეობაზე ფიქრის კვალის მიგნება.

დიდი ლიდერი მოდერნიზაციის გზას მხოლოდ შეხედულებებისა და მოქმედებების ცვლილებებში ხედავს და მისი აზრით, საზოგადოების გადარჩენა ინდივიდის გადარჩენაშია. ათათურქი თავის შეხედულებებს შემდეგნაირად გამოხატავდა²:

„ჩვენ ყოველი მხრიდან ცივილიზებული ხალხი უნდა გავხედეთ. ამის მიზეზი ჩვენი მხრიდან მსოფლიო ვითარებაში გაურკვეველობაა. ჩვენი აზრები, ფიქრები თავიდან ბოლომდე ცივილური უნდა იყოს. სხვის ნათქვამს არ უნდა აყვავდეთ. შეხედეთ თურქულ და ისლამურ სახელმწიფოებს. იმის გამო, რომ აზროვნებით ცივილიზაციას ჩამორჩებიან, არიან საშინელ ყოფაში. ჩვენი ჩამორჩენისა და უბედურების მიზეზიც სწორედ ამაშია. ამ ხუთ-ექვს წელიწადში ჩვენი გადარჩენა აზროვნების შეცვლის შედეგის გამოა. ჩვენ აღარ უნდა გავჩერდეთ, წინ უნდა ვიაროთ, რადგან ვალდებულნი ვართ! ხალხმა უნდა იცოდეს, რომ ცივილიზაცია ისეთი ძლიერი ცეცხლია, რომლიც ხალხი გულგრილნიც აუცილებლად განადგურდებიან“.

ათათურქი ეროვნულ და პირადულ დამოუკიდებლობას საზოგადოებისა და სახელმწიფო ცხოვრების განუყოფელ ნაწილად თვლიდა. მის განსახორციელებლად საჭიროდ მიიჩნევდა ახალი ეროვნული მოდელის შექმნას, სადაც ეროვნულობა პირადულზე მაღლა იქნებოდა დაყენებული. ეს არამარტო თურქეთისათვის, არამედ სხვა ჩაგრული ერებისთვისაც აყვავების და მოდერნიზაციის ძირითადი მიმართულება გახდა⁷.

როგორ უნდა შექმნილიყო ეს ეროვნული მოდელი.

თანამედროვე საზოგადოებებმა ამგვარ საფეხურზე ასევე ყოველგვარი დოგმატური ელემენტებისაგან თავის დაღწევით, მეცნიერებისა და ტექნიკის მიღწევების შეთვისებით შეძლეს. თურქი ხალხისათვის ერთადერთი გზის მანვენებელი მეცნიერება და ტექნიკა უნდა გამხდარიყო. 1922 წ. 27 ოქტომბერს, ბურსაში, მასწავლებლებთან საუბარში დიდმა ლიდერმა აღნიშნულ თემასთან დაკავშირებით შემდეგი განაცხადა⁸:

„როდესაც თვალებს დავხუჭავთ ხოლმე, მხოლოდ ჩვენი გავლილი ცხოვრება არ უნდა წარმოვიდგინოთ. ჩვენი სამშობლო ჩაკეტილ წრეში, მსოფლიოსთან კავშირის გარეშე ვერ იარსებებს. პირიქით, წინ, როგორც განვითარებულმა ერმა, ცივილიზაციის უმაღლესი მიღწევებით უნდა ვიცხოვროთ. ხოლო ამგვარი ცხოვრება მხოლოდ მეცნიერებისა და ტექნიკის განვითარებითაა შესაძლებელი. სადაც არსებობს მეცნიერება და ტექნიკა, იგი იქიდან უნდა გადმოვიდეთ და ჩვენი ხალხის თითოეულ წევრს ჩაუხერგოთ. მეცნიერებისა და ტექნიკისათვის არ არსებობს რაიმე პირობა და წინაღობა“.

იმ დროს, როდესაც ათათურქმა წამოიწყო მედერნიზაცია, მანძილი თურქულ საზოგადოებასა და დასავლეთის ცივილიზაციას შორის ძალიან დიდი იყო. ჩავარდნილი იყო ეკონომიკაც, ნანგრევებიდან აღდგენილ ახალ თურქეთში საფუძვლიანი ეკონომიკური შტურმი იყო აუცილებელი. შარიათის კანონებზე დაყრდნობილი კანონმდებლობის ადგილზე თანამედროვე საკანონმდებლო სტრუქტურა უნდა შექმნილიყო. საჭირო იყო კულტურისა და განათლების საკითხების მნიშვნელოვანი მოწესრიგება.

ათათურქმა იცოდა, რომ თავისი ქვეყნის მოდერნიზაციისათვის საჭირო იყო დასავლეთის მსგავსი სისტემის შექმნა, ამიტომ, 1923 წ. 29 ოქტომბერს, რესპუბლიკის გამოცხადების დღეს, ფრანგ მწერალს მაურიციო ფერნოსს, შემდეგი სიტყვები უთხრა⁹:

„ჩვენ ჩვენი ქვეყნის მოდერნიზაცია გვხურს. მთელი ჩვენი ძალისხმევა მიმართულია იქითკენ, რომ თურქეთში შეიქმნას მოდერნიზებული,

დასავლეთის მსგავსი სახელმწიფო. განა არსებოს ქვეყანა, რომელსაც სურს იყოს ცივილური და არ იყოს დასავლეთზე ორიენტირებული“.

ათათურქს თურქეთის ცივილურ დონეზე ასავანად სურდა გონებისა და მეცნიერების წარმმართველ ძალად შემცნობი, შესაფერისი, სახალხო, ეროვნული, დამოუკიდებელი, მებრძოლი, ქვეყნის მოყვარული საზოგადოება და სახელმწიფო მართვის სტრუქტურა ჩამოეყალიბებინა.

ოსმალეთის იმპერიის ადგილას შექმნილ თანამედროვე თურქეთის რესპუბლიკა, ეროვნული სუვერენიტეტის, პატრონიზმის, განათლების პრინციპებზე იყო დაფუძნებული. ამ მიზნით გაუქმდა ხალიფატი, დაიხურა დერვიშთა სკოლები და საკნები, მათი მიმდევრობა აიკრძალა, ხოლო ღირებული პრინციპები მთელი სიმართლით კონსტიტუციაში აისახა.

ეროვნული სუვერენიტეტის პრინციპებისათვის საჭირო მრავალპარტიული სისტემის შექმნის პერიოდში, მას რესპუბლიკის დამყარების პირველივე წლებიდან მრავალი წინააღმდეგობა შეხვდა. თუმცა, საბოლოოდ თურქეთში მრავალპარტიული სისტემა იქნა დამკვიდრებული.

ათათურქი, რომელსაც გათავისებული ჰქონდა მოდერნიზაციის მასშტაბურობა, ახალი სოციალური დონის შესაქმნელად ჩაცმულობის შეცვლას, ქალთა უფლებების, საერთაშორისო კალენდრის და განზომილებების, გვარის კანონის მიღებას მიიჩნევდა საჭიროდ.

მართალია, თურქეთში მოდერნიზაცია დასავლეთის ძირეულ ღირებულებებს მიესადაგებოდა, მაგრამ მაინც დამოუკიდებელი იყო. უეჭველია, წინა ცივილიზაციების მიღწევებმა, კულტურულმა განვითარებამ თავისი ზეგავლენა იქონია თურქეთის რევოლუციაზეც, ხოლო თვით თურქეთის რევოლუცია დასავლური კულტურის ჩამოყალიბების პერიოდში არსებული გამოცდილებითა და აზრების შეთვისებით მომწიფდა.

ათათურქი ცდილობდა თავისი ძველი და ახალი გარდაქმნებით შეექმნა ახალი საზოგადოებრივი სისტემა, ამიტომ თვლიდა, რომ წყობის მოთხოვნის შექმნისა და გაერცვლების გარეშე, აღნიშნული სისტემის მომავლის უსაფრთხოება შეუძლებელი იქნებოდა, ამიტომაც იგი ორ ძირითად პრინციპზე შეჩერდა¹⁶:

პირველი, მან იცოდა, რომ ახალგაზრდა თაობაში უფრო ადვილი იქნებოდა ახალი საზოგადოებისათვის აუცილებელი მენტალიტეტის ჩამოყალიბება, ამიტომ მუდმივად ახალგაზრდებსა და ახალგაზრდობაზე აკეთებდა აქცენტს.

მეორე იყო განათლების სისტემაში ცვლილებების შეტანა. ამგვარად, კანონი „განათლების უნიფიკაციის შესახებ“ 1924 წლის 3 მარტს დამტკიცდა, რომლის მიხედვითაც განათლებისა და კულტურის დაწესებულებანი ეროვნული განათლების სამინისტროს დაქვემდებარებაში შედიოდა. განათლება სეკულარულიზირდებოდა და რელიგიური განათლების მიღება და მორწმუნე ადამიანების ჩამოყალიბებაც ამ სამინისტროს ფუნქციებში შედიოდა.

უეჭველია, ტოტალური მოდერნიზაციის მნიშვნელოვანი პირობებიდან ერთ-ერთი უმთავრესი ეკონომიკურ მდგომარეობასთან იყო დაკავშირებული. თანამედროვე დასავლური საზოგადოების ძირითადი ამოცანა-მისი შერწყმა ეკონომიკურ სტრუქტურებთან, სპეციალისტების მიერ დადასტურდა, რადგან მოდერნიზებული სახელმწიფოსაგან, ხალხის ცხოვრების მაღალი დონის მქონე სახელმწიფოს შექმნა მოსალოდნელი.

ათათურქმა ჯერ კიდევ 1923 წ. ნათელპყო, რომ თურქეთი განვითარებულ სახელმწიფოდ, მხოლოდ მოდერნიზაციის გზით გადაიქცეოდა. მან იხშირში, ეკონომისტთა კონგრესზე, თავისი შეხედულებები შემდეგნაირად გამოხატა: „ჩემის აზრით, ხალხის ყოფა ქვეყნის ეკონომიკური მდგომარეობით გამოიხატება და ეს უნდა იყოს ისეთი ეკონომიკური პერიოდი, როდესაც ჩვენი ქვეყანა იქნება აყვავებული, ხალხი მდიდარი და ნეტარებაში მყოფი... ხოლო სიღარიბის ფილოსოფია აღიკვეთება ეკონომიკური აღმავლობის პერიოდის მიერ“.

ათათურქი რესპუბლიკის დაარსებიდან 10 წლისთავზე ამბობდა: „ჩვენი ქვეყანა მსოფლიოში ცივილიზებული და უზრუნველყოფილი ქვეყნების დონეზე უნდა ავიყვანოთ. ჩვენს ერს უზრუნველად ცხოვრების წყაროები და საშუალებები უნდა გამოუჩინახოთ. ჩვენი ეროვნული კულტურა თანამედროვე ცივილიზაციის დონეზე უნდა ავიყვანოთ“. მას კეთილდღეობისათვის, ქვეყნის ეკონომიკურ-სოციალურ ცხოვრებაში, აღზრდასა და კულტურაში დასახული მიზნების მისაღწევად, წესრიგიანი სახელმწიფოს შექმნა სურდა. თავისი სახელმწიფოებრივი მოღვაწეობის ამგვარი გზით წარმმართველმა ათათურქმა, აღნიშნულ საკითხთან დაკავშირებით 1937 წ. თავისი შეხედულებები შემდეგი სიტყვებით გამოხატა¹¹:

„ჩვენ იმისთვის ვიბრძვით, რომ ყველაზე ცივილიზებულ, უზრუნველყოფილ ერად ვიქცეთ. ამგვარი მცდელობით წარმატების მიღწევა მხოლოდ ზნეობრივი და რაციონალური მუშაობითაა შესაძლებელი“.

ანალოგიური მოსაზრებებით, ათათურქის პერიოდის სახელმწიფო უნდა დამყარებულიყო ჭკვიანურ მეთოდებსა და სამართლებრივ სისტემაზე.

თურქი ხალხის უმოკლეს პერიოდში მოდერნიზების მოსურნე ათათურქის რევოლუციური მცდელობები ძველი პერიოდის მცდელობებისაგან იმით განსხვავდებოდა, რომ ისინი შესაფერის ნიადაგზე იქნა მომზადებული და აგებული.

ღირსეული წყობის დამყარება, თანამედროვე სახელმწიფოს ძირითადი შემადგენელი ნაწილი იყო. ღირსეულ ყოფაში ადამიანებს რწმენა და სულიერი თავისუფლება გააჩნიათ. გათავისუფლებულ ქვეყნებში მიღებული წესების მსგავსად, ამ სახელმწიფოშიც იურიდიული საქმეები გონებასა და აზროვნებაზე უნდა ყოფილიყო დაფუძნებული.

ათათურქის პოზიციები და რეფორმები, როგორც მოდერნიზაციის მეთოდი, არის მთლიანი და განუყოფელი, ხოლო თვით პრინციპები და რეფორმები მთლიანობის წარმმართველი სათითაო საყრდენი.

თურქული ლინგვისტური საზოგადოების მიერ შედგენილი ლექსიკონის განმარტების მიხედვით, ათათურქის იდეების მიმდევრობა წარმოადგენს სიმართლეზე დამყარებულ, მსოფლიო მნიშვნელობის მქონე, მომავლისაკენ მიმართულ, ერთმანეთისათვის შესაფერისი მიზნების, მეთოდების ერთობლიობას. ამგვარად, იგი წარმოადგენს სიახლისათვის ღია დინამიკური შინაარსის და ერთობლიობის, ერთმანეთის შემესები შეხედულებების მთლიან სისტემას.

ამგარი განსაზღვრებიდან გამომდინარე „ათათურქობა“ იმდენად აქტუალურია, რომ ყველა პერიოდში მოდერნიზაციის მიზნად უნდა იქცეს.

თურქი მოსახლეობისათვის გათანამედროვეობის იდეა დღესაც სიცოცხლისეულია. ათათურქი არა მხოლოდ თურქი ხალხის დამოუკიდებლობისათვის ბრძოლის მეთაური და თანამედროვე თურქეთის შემქმნელი სახელმწიფო მოღვაწეა, არამედ მაგალითის მიმცემიცაა დამოუკიდებლობისათვის მებრძოლი სხვა ქვეყნებისთვისაც. მან შექმნა ახალი ერი, ჩამოაყალიბა სამაგალითო სახელმწიფო, რომელიც იცავს ადამიანის უფლებებს და არის მშვიდობის მოყვარული.

იმისათვის, რომ თურქეთის რესპუბლიკას თანამედროვე ცივილიზაციის დონისათვის მიეღწია, მან ჩაატარა საფუძვლიანი გარდაქმნები, გაიზიარა იმ პერიოდის მიმდინარეობანი და ტრადიციული თურქული კულტურა დასაფლვით დაუკავშირა, ამავდროულად შეძლო თურქული სულის შენარჩუნება.

ათათურქი აღიარა მთელმა მსოფლიომ. სწორედ ამის გამო, გაერთიანებული ერების განათლების, მეცნიერებისა და კულტურის ორგანიზაციამ (UNESCO) თავის წევრებს ათათურქის დაბადებიდან 100 წლისთავის აღნიშვნ-

ნა შესთავაზა 1981 წელს. ამ წინადადების საფუძველზე დიდი ლიდერის დაბადებიდან 100 წლისთავი 1981 წ. ყველა მეგობარ ქვეყანაში აღინიშნა.

ათათურქის ბიოგრაფიის „მუსტაფა ქემალის“ ავტორმა პაულ დუმონტმა თავის ნაწარმოებში, ათათურქის სიკვდილის შემდეგ, ფრანგულ მემარცხენე თუ მემარჯვენე პრესაში გამოქვეყნებული დიდი ბელადის შემამკობელი სიტყვები მოიყვანა. ამათგან, იესუსი ფართოუთი ილაზის ასე აფასებდა: „ეს იყო ხელმძღვანელი, რომელსაც არ ჰქონდა სხვა საზრუნავი, გარდა სამშობლოსი და მისი ცივილიზებულ დონეზე აყვანისა, იქ მშვიდობისა და შრომის დამკარებისა“¹².

კიდევ ერთი მეცნიერი, გერპარდ დიუფერი ათათურქზე წერდა შემდეგს: „ბევრმა დიდმა ისტორიულმა პიროვნებამ ან დიდი ზიანი მიაყენა თავის ქვეყანას (მაგ.: შვეციაში შარლი, ნაპოლეონი, ჰიტლერი) ან დიდი დაპყრობებით ხალხების უდიდესი ტანჯვის მიზეზი გახდა (შარლემანი, სტალინი). ათათურქმა კი დაიცვა ჩაკეტილი ეროვნული სტრუქტურა, ფეხზე დააყენა და შინაგანად აღადგინა. მან თურქეთის სახელმწიფო თანამედროვე, ევროპული ტიპის სახელმწიფოდ აქცია. ყველა თურქი, მის წინაშე თავს ვალდებულად გრძნობს და იგი დღესაც თურქების უმრავლესობისათვის იდეალს წარმოადგენს“¹³.

შვეიცარიელმა კორესპოდენტმა არნოლდ ჰოთინგერმა, რომელიც 1977 წ. თურქეთში იმყოფებოდა და მომსწრე იყო ათათურქის პიროვნების ზეგავლენით გადასავლეთების კურსის პერიოდისა, ათათურქის მოდერნიზებულ მმართველობასთან დაკავშირებით საინტერესო სიტყვები წარმოთქვა: „ათათურქმა დაბურული ტყის მსგავს თურქულ პოლიტიკაში თავისი სადი აზროვნებით, ისე როგორც სატევარმა გზა გაიკაფა. თანამედროვე თურქეთის მამის მოღვაწეობის პერიოდში სატევრის წვერი ისე ფართე იყო, რომ დასაწყისშივე ყველაფერი გამოაჩინა ისე, თითქოს მთელი ტყე იყო გასუფთავებული. მისი სიკვდილის შემდეგ, ათობით წლების განმავლობაში, ფართოდ გაკაფული გზა დავიწროვდა, ხეები გაიზარდნენ, ფესვები ოთხივე მხარეს გაიდგეს. მაგრამ ამ გზის სისწორე დღესაც არსებობს და ამ გზაზე სიარული დღესაც შესაძლებელია“¹⁴.

ინგლისელი მწერლისა და მკვლევარის ენდრიუ მანგოს თქმით „განმანათლებლობის პერიოდის პროდუქტს – ათათურქის ნააზრევს, სიბნელისაგან თავის დასაღწევად ჯერაც არ დაუკარგავს მნიშვნელობა“¹⁵.

ათათურქის მოვლენა წარსულის ბრწყინვალე პერიოდის მოვლენა არაა. ათათურქობა, ე.ი. ათათურქის მიერ ჩვენთვის დატოვებული ნააზრევი,

დღესაც არსებულ იდეოლოგიას წარმოადგენს. იგი მოიცავს თურქეთის დღევანდელი და ხვალინდელი პრობლემების გადაწყვეტის სისტემის აქსიომას და პრაგმატულ მეთოდებს.

ათათურქობა პოლიტიკურ, ეკონომიკურ და კულტურულ სფეროებში თანამედროვე თურქეთის მიზნებში აისახება. ათათურქობა „ეროვნული მოდერნიზაციის იდეოლოგიაა“.

თურქულ სამყაროში გვარის კანონის პირველად მიღებით, ჩვენი საზოგადოების წევრებს პიროვნული და ოჯახური მეობა დაუმკვიდრდათ. თვითონ ათათურქმაც გვარად „ათათურქი“ ანუ „თურქების მამის“ მნიშვნელობის სიტყვა აირჩია. მუსტაფა ქემალ ათათურქის მიერ დასახული მიზნის – თურქეთის მოდერნიზაციის მისაღწევად, მის მიერ გაკაფულ გზაზე, დროის დაუკარგავად ყველა შესაძლებლობა უნდა გამოვიყენოთ. მოდერნიზაცია თურქეთში, ყველა საფეხურსა და პერიოდში გვერდაუვლებელი და უცვლელი მიზანია.

ამ საკითხთან დაკავშირებით დიდი ლიდერის, ათათურქის 1923 წ. წარმოქმნილი სიტყვები წინ გვიძღვებიან: „ჩვენს მიერ დღემდე მიღწეულმა წარმატებებმა მხოლოდ წინსვლისა და ცივილიზაციისაკენ გაგვიხსნა გზა, თუმცა, საბოლოო წარმატებისა და ცივილიზაციისათვის ჯერ კიდევ არ მიგვიღწევა. ხოლო ჩვენი და ჩვენი შვილიშვილების მოვალეობაა ამ გზაზე შეურყეველად სიარული“¹⁶.

Gunay Chaghar

ATATÜRK AND CIVILIZATION IN TURKEY

Summary

In October 1925, Atatürk showed the necessary things needed to be done as these for civilized Turkey in a speech he made to teachers in Konya:

“Honourable Comrades, I am absolutely convinced that we shall be victorious on that road of renewal, perfection and civilization which we are following, always so long as we can rely on an army formed by you. We shall continue onwards along the way we have come up to now. The stages through which our nation is forced to pass are considerable, and many are the goals which it is absolutely necessary that we should reach, but we shall reach the brightest goals of all.”

On the abolition of the monarchy, Atatürk had dwelled on that in order to be a civilized nation it is essential to be powerful economically in Smyrna in January 1923: “The new Turkish state will base itself not on bayonets but on the economy, upon which even bayonets depend. The new Turkish state will not be a conquering state but an economic state.” In the same month of January he told the people in Alâşehir: “Comrades, in the future we shall achieve many important victories. They will not be obtained by arms, but will be economic, scientific and cultural victories. Let us not blow ourselves up with pride for our military triumphs, and let us prepare ourselves for the new conquests.”

Atatürk was a person who was beyond his period as a modern person. The agreement with France, Turkey’s old ally since the time of Süleyman the Magnificent, or that achieved with the United Kingdom, or Turkey’s other alliances did not mean that she was following a policy of strengthening herself with a view to aggressive campaigns. Far from that, it was a policy of international cooperation for peace. She was trying to make aggression and imperialism more difficult, through the union of peoples who were anxious for peace. In short, she wished to give real validity to the first ideals of the League of Nations.”

როინ ყავრელიშვილი*

ამიერკავკასიის კომისარიატის პოლიტიკური ურთიერთობების ისტორია (1917 წ.)

1917 წ. თებერვალში რუსეთში განხორციელდა რევოლუცია, რომელმაც დაამხო თვითმპყრობელობა და პირველად ქვეყნის ისტორიაში, ხელისუფლების სათავეში გზა გაუხსნა ხალხის წარმომადგენლობას. ამასთან ერთად, იმედი გაუღვიძა იმპერიაში მცხოვრებ არარუს ხალხებს მოეპოვებინათ ეროვნული დამოუკიდებლობა.

რუსეთის დროებითი მთავრობა იძულებული გახდა რევოლუციური მოძრაობის დაწყების შიშით დათმობაზე წახულიყო და კავკასიის მართვა-გამგებლობაში გარკვეული ცვლილებები შეეტანა. საქართველოში ახალი ხელისუფლების ორგანიზაციას სათავეში ჩაუდგა სოციალ-დემოკრატიული (მენშევიკური) პარტია. ამიერკავკასიის მართვის რწმუნებით რუსეთის დროებითმა მთავრობამ შექმნა განსაკუთრებული კომიტეტი („ოზაკომი“). ამ აქტით ერთგვარად გაფართოვდა ადგილობრივი წარმომადგენლების მონაწილეობა მმართველობაში. 18 მარტს „ოზაკომი“ თბილისში შეუდგა მოღვაწეობას¹.

1917 წ. 7 ნოემბერს, როდესაც რუსეთში ბოლშევიკებმა ძალაუფლება ხელში ჩაიგდეს, ამიერკავკასიის სხვადასხვა პოლიტიკურმა პარტიამ და ორგანიზაციამ გადაწყვიტა ბოლშევიკებს გამიჯვნოდა და შეექმნა დროებითი მმართველობა.

15 (28) ნოემბერს შეიქმნა *ამიერკავკასიის კომისარიატი*, რომელიც ასრულებდა ამ მხარის მთავრობის ფუნქციებს. კომისარიატის თავმჯდომარედ და შრომისა და საგარეო საქმეების კომისრად დაინიშნა ე. გუბეჰკორი, სამხედრო საქმეების კომისრად – დ. დონსკოი, შინაგან საქმეთა – ა. ჩხენკე-

* მასწ., თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ახალციხის ფილიალი

¹ ა. სურგულაძე, *პ. სურგულაძე*, საქართველოს ისტორია, გამ. „მერანი“, თბ., 1991, გვ. 177.

ლი, ფინანსთა - ხ. ქარჩიკიანი, იუსტიციის - შ. გ. ალექსი-მესხიშვილი, ვაჭრობისა და მრეწველობის - გ. ჯაფაროვი და სხვა².

ბოლშევიკების სამხარეო ცენტრმა „ამიერკავკასიის კომისარიატი“ კონტრრევოლუციურ დაწესებულებად გამოაცხადა და მასებს მოუწოდა ებრძოლათ საბჭოთა ხელისუფლების დამყარებისათვის.

„ამიერკავკასიის კომისარიატი“ იყო რევოლუციის წიაღიდან წარმოშობილი ორგანიზაციების ადგილობრივად შეერთების შედეგი - იმ ორგანიზაციებისა, რომელნიც ერთგულნი დარჩნენ დამფუძნებელი კრებისა და რომელთაც არ ცნეს საბჭოთა ხელისუფლება³.

„ამიერკავკასიის კომისარიატს“ რთულ პირობებში მოუხდა მოღვაწეობა: რუსეთი მოიცვა სრულმა ანარქიამ, საბჭოთა ხელისუფლებას მტრად აღუდგა არმია, რომელსაც მეფის ყოფილი გენერლები მეთაურობდნენ. ზავის საბჭოთა დეკრეტი არ ცნეს არც მოკავშირეებმა, არც გერმანია-თურქეთის ბლოკმა. ქვეყანაში გრძელდებოდა გერმანელთა ჯარების ინტერვენცია. რუსეთის იმპერიას გამოეყვნენ რიგი ნაციონალური ოლქები და დამოუკიდებელი რესპუბლიკა გამოაცხადეს. ბაქოში ძალაუფლება ხელში აიღო მუშათა და დეპუტატების საბჭომ, რომელმაც სოლიდარობა საბჭოთა რუსეთს გამოუცხადა. საქართველოსა და სომხეთის რიგ ადგილებში, ფრონტიდან დაბრუნებულმა ჯარისკაცებმა წამოიწყეს აგრარული ბრძოლა, რასაც საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების ლოზუნგით ბოლშევიკები მესვეურობდნენ. აზერბაიჯანში შეჭრილი იყო თურქეთის არმია, რომელიც ეწეოდა საბრძოლო მოქმედებას ბაქოს საბჭოს წინააღმდეგ⁴.

18 ნოემბერს (1 დეკემბერს) ამიერკავკასიის კომისარიატის მიერ გამოცემულ პირველ დეკლარაციაში ნათქვამი იყო, რომ „კომისარიატის“ ძალაუფლება დროებითია სრულიად რუსეთის დამფუძნებელი კრების მოწვევამდე. იმ შემთხვევაში, თუ უკანასკნელის მოწვევა შეუძლებელი გახდებოდა, მაშინ იგი შეინარჩუნებდა თავის რწმუნებულებას ამიერკავკასიიდან და კავკასიის ფრონტიდან არჩეული დეპუტატების დამფუძნებელი კრების მოწვევამდე. აღიარებდა რა სრულიად რუსეთის ფრონტის შენარჩუნების პრინციპს, მიზნად

² Документы и материалы по военной политике Закавказья и Грузии, გამ. „ნიამორი“, თბ., 1990, დ. № 6, ს. 7.

³ ზ. ავალიშვილი, საქართველოს დამოუკიდებლობა 1918-1921 წლების საერთაშორისო პოლიტიკაში, თბ., 1989, გვ. 15.

⁴ ა. სურგულაძე, პ. სურგულაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 189.

ისახავდა ზავს უსწრაფესად და ამიერკავკასიაში ეროვნული საკითხის მოგვარებას⁵.

მიუხედავად იმისა, რომ „ამიერკავკასიის კომისარიატი“ არ ცნობდა პერტროგრადის ბოლშევიკურ მთავრობას, იგი რუსეთთან თავის კავშირებს საბოლოოდ არ წყვეტდა და თავს დიდი რუსეთის ერთ-ერთ ნაწილად თვლიდა. ამასთანავე სწამდა, რომ ბოლშევიკების მმართველობა დროებითია, დიდხანს არ გაგრძელდებოდა და ახლო მომავალში მოსაწვევ „სრულიად რუსეთის დამფუძნებელ კრებაზე“ რუსეთში არსებული ყველა საკითხის კანონიერი გზით გადაწყვეტისა სჯეროდა⁶.

1917 წ. 17(30) ნოემბერს კავკასიის ფრონტის მთავარსარდალმა გენერალმა პრუევალსკიმ, წერილი მიიღო კავკასიის ფრონტის თურქეთის ჯარების სარდალ ვეჰიბ ფაშასაგან, რომელიც წინადადებას იძლეოდა, შეეწყვიტათ საომარი მოქმედებები და დაეწყოთ მოლაპარაკება დროებითი ზავის დადების მიზნით⁷.

თურქეთის სარდლობის წინადადება განიხილეს ამიერკავკასიის მუშათა, ჯარისკაცთა და გლეხთა დეპუტატების სამხარეო ცენტრის სხდომაზე 1917 წ. 21 ნოემბერს (4 დეკემბერს). გადაწყდა დაწყებულიყო მოლაპარაკება დროებითი ზავის დადების თაობაზე⁸.

22 ნოემბერს (5 დეკემბერს) კავკასიის ფრონტის მთავარსარდალმა გენერალმა პრუევალსკიმ აცნობა თურქეთის კავკასიის მე-3 არმიის მთავარსარდალს ვეჰიბ ფაშას, რომ მან მიიღო მისი წინადადება და თანახმაა დაიწყოს მოლაპარაკება⁹.

დეპეშა გაგზავნა ინგლისის მესოპოტამიის ჯარების მთავარსარდალსაც. მასში აღნიშნული იყო, რომ ამიერკავკასიის კომისარიატი მზადაა დაიწყოს მოლაპარაკება დროებითი ზავის დადების მიზნით იმ პირობით, თუ ოსმალეთის მხარე არ მოახდენს არავითარ სტრატეგიულ გადაადგილებას, რომელიც ზიანს მიაყენებს ინგლისის არმიას¹⁰.

⁵ Док. и мат. д. № 7. с. 8-10.

⁶ A. N. Kurat, Rusya ve Türkiye, Ankara Üniversitesi dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi yayınları, Ankara., 1970. s. 462.

⁷ Док. и мат. д. № 8. с. 11-12.

⁸ იქვე, დ. № 9. с. 12.

⁹ Док. и мат. д. № 10. с. 13.

¹⁰ იქვე, დ. № 11. с. 14.

27 ნოემბერს (10 დეკემბერს) კონფერენციის დელეგაციის თავმჯდომარისათვის მომზადდა ინსტრუქცია დროებითი ზავის პირობების შემუშავების მიზნით¹¹.

29 ნოემბერს (12 დეკემბერს), ღამის პირველ საათზე, ამიერკავკასიის დელეგაცია საგანგებო მატარებლით თბილისიდან გაემგზავრა, 30 ნოემბერს საღამოს არზრუმში ჩავიდა, ხოლო 1 დეკემბერს იქიდან მანქანით – ერზინჯანში. ამიერკავკასიის დელეგაცია ხუთი წევრისაგან შედგებოდა: სამხარეო ცენტრების მუშათა, ჯარისკაცთა და გლეხთა დეპუტატთა საბჭოდან სამი კაცი, მთავარსარდლობიდან - ორი. დელეგაციის მეთაური იყო კავკასიის შტაბის უფროსი გენერალ-მაიორი ვიშინსკი; წევრები: კავკასიის შტაბის პოლკოვნიკი ბერზენგური, პრივატ-დოცენტი ბიქტორ თევზაია, ჯარისკაცთა საბჭოს ცენტრიდან ა. სმირნოვი და გლეხთა საბჭოს ცენტრიდან - ა. ჯემალიანი. როგორც ექსპერტი, მოლაპარაკებაში მონაწილეობდა პოლკოვნიკი ესაძე, სამხედრო ისტორიკოსი და კავკასიის შტაბის თარჯიმანი კაპიტანი ვედრინსკი¹².

თურქეთის დელეგაციას მეთაურობდა კავკასიის მე-3 არმიის შტაბის უფროსი, პოლკოვნიკი ომერ ლუთფი ბეი, გენერალური შტაბის მაიორი პუსრეკ ბეი და თურქეთის არმიის თარჯიმანი იაკუბ ბეი¹³.

2 (15) დეკემბერს, საღამოს ცხრა საათზე, გაიმართა პირველი სხდომა. რწმუნების სიგელების გასინჯვის შემდეგ დელეგატები შეუდგნენ მუშაობას. „ამიერკავკასიის კომისარიატის“ დელეგაციის მეთაურმა გენერალმა ვიშინსკიმ ოსმალეთის წარმომადგენლებს გააცნო დროებითი ზავის პროექტი. ოსმალეთის დელეგაციამ განაცხადა, რომ ძირითადად ღებულობს წარმოდგენილ პროექტს, მაგრამ ცალკეული მუხლების განხილვის დროს გააცნობს თავის შენიშვნებს¹⁴.

სხდომაზე მცირე დისკუსია გამოიწვია საკითხმა თუ რამდენი ხნით უნდა დადებულიყო ზავი. საერთაშორისო პოლიტიკაში მიღებულია, რომ დროებითი ზავი უნდა დაიდოს განსაზღვრული ვადით – რამდენიმე კვირით ან თვით. ასეთია დროებითი ზავის არსი. მაგრამ ამიერკავკასიის დელეგაციამ მოითხოვა უვადო დროებითი ზავი, ე.ი. სანამ არ დაიდებოდა საბოლოო სამშვიდობო საზავო ხელშეკრულება. ოსმალეთის დელეგაციამ მიიღო ეს

¹¹ იქვე, დ. № 13, ს. 16-18.

¹² *მ. სვანიძე*, 1917 წლის 18 დეკემბრის ერზინჯანის დროებითი ზავი, კრ. *ქართული დიპლომატია* (წელიწადური), ტ. IV, თბ., 1997, გვ. 174.

¹³ დასახ. ნაშრ., გვ. 332

¹⁴ *მ. სვანიძე*, დასახ. ნაშრ., გვ. 175.

წინადადება. ამრიგად, დროებითი ზავი გაგრძელდებოდა საბოლოო საზავო ხელშეკრულების დადებამდე¹⁵.

3 (16) დეკემბერს გაიმართა მეორე სხდომა. დიდი კამათი გამოიწვია ხელშეკრულების იმ მუხლმა, რომელიც ეხებოდა სხვა ფრონტებზე ჯარის გადაყვანას. ხელშეკრულების პროექტის მიხედვით, ოსმალეთს არ ჰქონდა უფლება გადაეყვანა თავისი ჯარები მესოპოტამიის ინგლისის ფრონტზე, რადგან მსოფლიო ომში ინგლისი რუსეთის მოკავშირე იყო, როგორც ანტანტის სახელმწიფოების წევრი. ოსმალეთის დელეგაცია ამიერკავკასიის დელეგატებს არწმუნებდა, რომ ინგლისი არ არის დაცვის ღირსი. რუსეთის კავშირი ინგლისთან არაბუნებრივია, რუსეთისათვის უფრო ხელსაყრელი იქნება ოსმალეთთან კავშირი. ოსმალეთის დელეგატები აცხადებდნენ – „ჩვენ კავკასიის ფრონტიდან რომ წავიყვანოთ ჯარი, ეს თქვენთვის უკეთესი იქნებაო“¹⁶.

დროებითი ზავის პროექტის სხვა მუხლებს არსებითი კამათი არ გამოუწვევია.

სხდომაზე ოსმალეთის დელეგაციამ წინადადება შეიტანა – იმ შემთხვევაში, თუ ბრესტ-ლიტოვსკის კონფერენციაზე, რომელიც მიმდინარეობდა რუსეთსა და გერმანიის მოკავშირე სახელმწიფოებს შორის, დაიდება ზავი, იგი სავალდებულო იქნება მათთვისაც¹⁷.

„ამიერკავკასიის კომისარიატის“ დელეგაციის წევრებმა განაცხადეს, რომ „ჩვენ არ ვიცით შინაარსი ამ ხელშეკრულებისა და არავითარი ცნობა არა გვაქვს იმის შესახებ, თუ რა პირობებში ხდებოდა მისი შემუშავება... ჩვენ უნდა ვიცოდეთ მისი შინაარსი, ბრძაღ დამორჩილება რაიმე საერთაშორისო ხელშეკრულებისა ჩვენ არ შეგვიძლია“¹⁸. ამაზე თურქეთის დელეგაციამ შემდეგი პასუხი გასცა: „ეს ხელშეკრულება ამ მოკლე ხანში შემუშავებული იქნება და ხელმოწერილი რუსეთსა და ცენტრის სახელმწიფოების მთავრობის წარმომადგენლების მიერ“¹⁹.

ხანგრძლივი დისკუსიის შემდეგ, ამიერკავკასიის დელეგაცია დათმობაზე წავიდა და მიღებულ იქნა ოსმალეთის წინადადება შემდეგი ფორმულირებით: „თუ რუსეთის რესპუბლიკასა და ცენტრის სახელმწიფოებს შორის დაიდება

¹⁵ იქვე, გვ. 175.

¹⁶ გაზ. დროება, 1917, 24 დეკ., № 225.

¹⁷ იქვე.

¹⁸ იქვე.

¹⁹ იქვე.

საერთო ზავი, მაშინ ყველა მისი პუნქტი სავალდებულო გახდება კავკასიის ფრონტისთვისაც²⁰.

ამ მუხლის შეტანა ხელშეკრულებაში ამიერკავკასიის დელეგაციის აშკარა შეცდომა იყო. დელეგატებისადმი შედგენილ ინსტრუქციაში არაფერი იყო ნათქვამი ამის შესახებ, ე.ი. დელეგაციამ არ დაიცვა მათთვის მიცემული დანასაქმი.

1917 წ. 5 (18) დეკემბერს *ერზინჯანში* 15 საათზე დაიდო დროებითი ზავი ამიერკავკასიის დელეგაციასა და ოსმალეთის წარმომადგენლებს შორის. იგი შედგება ორი ნაწილისაგან: 1. ხელშეკრულების ძირითადი ტექსტი, 2. აქტი სადემარკაციო ხაზის შესახებ. დოკუმენტი შედგენილია რუსულ და თურქულ ენებზე²¹.

ხელშეკრულებას ხელი მოაწერეს ამიერკავკასიის კომისარიატის მხრიდან: კავკასიის არმიის შტაბის უფროსმა გენერალ-მაიორმა ვიშინსკიმ, 156-ე ელისაბედის ქვეითი პოლკის უფროსმა პოლკოვნიკმა ბერზენგურიმ, ჯარისკაცმა ა. სმირნოვმა, პრივატ-დოცენტმა ბ. თევზაიამ და კავკასიის არმიის თარჯიმანმა კაპიტანმა ვედრინსკიმ²²; ხოლო, ოსმალეთის მხრიდან: კავკასიის მე-3 არმიის შტაბის უფროსმა პოლკოვნიკმა ომერ ლუთფი ბეიმ, გენერალური შტაბის მაიორმა ჰუსრევ ბეიმ და თურქეთის არმიის თარჯიმანმა იაკუბ ბეიმ²³.

აღსანიშნავია, რომ „ამიერკავკასიის კომისარიატის“ მხრიდან ხელშეკრულებას ხელი მოაწერეს ალექსანდრე სმირნოვმა და ბიქტორ თევზაიამ, სოციალ-დემოკრატიული პარტიის წევრმა.

ჩვენი აზრით, დელეგაციაში მათი შეყვანა რევოლუციის მოთხოვნილებებიდან გამომდინარეობდა. ამით ამიერკავკასიის დელეგაცია უფრო წარმომადგენლობითი ხდებოდა და დემოკრატიულ პრინციპებს ეფუძნებოდა.

ერზინჯანის დროებითი ზავის დადების შედეგად წყდებოდა საომარი ოპერაციები შავი ზღვიდან ვიდრე ვანის ტბის ნაპირებამდე. დადგინდა სადემარკაციო საზღვარი თურქეთსა და ამიერკავკასიას შორის. იგი ძალაში დარჩებოდა საბოლოო სამშვიდობო ხელშეკრულების დადებამდე. ხოლო, თურქეთში მათგანი დაპირებდა ხელშეკრულების დარღვევას, მაშინ მეორე

²⁰ Док. и мат. д. № 14, с. 18-23.

²¹ იქვე.

²² იქვე.

²³ დასახ. ნაშრ., გვ. 332.

მხარე უნდა გაეფრთხილებინა საომარი მოქმედებების დაწყებიდან 14 დღით ადრე²⁴.

თავისი შინაარსით თურქულმა მხარემ „ერზინჯანის დროებითი ზავი“ დადო არა ცენტრალურ საბჭოთა ხელისუფლებასთან, არამედ პეტროგრადისაგან დამოუკიდებელ „ამიერკავკასიის კომისარიატთან“ და კავკასიის ფრონტის რუსულ მთავარსარდლობასთან. ოსმალეთის მთავარსარდლობა ამ ზავზე ხელმოწერით „ამიერკავკასიის კომისარიატს“ ფაქტიურად ცალკე მთავრობად აღიარებდა, ხოლო ენვერ ფაშა, რომელიც ცენტრალური მთავრობის სახელით მოქმედებდა, სამშვიდობო ზავის საკითხებთან თავისი შეხედულებების ადგილზე შესწავლისა და გაზიარებისათვის თბილისში დელეგაციის გაგზავნას აპირებდა. ვეპიბ ფაშამ ენვერ ფაშას სურვილი 1/14 იანვარს 1918წ. წერილობით აცნობა გენერალ ოდიშელიძეს²⁵.

„ამიერკავკასიის კომისარიატმა“ ენვერ ფაშას წინადადება თურქული დელეგაციის თბილისში გაგზავნის თაობაზე არ მიიღო, რადგან, სანამ არ შეიკრიბებოდა პეტროგრადში „სრულიად რუსეთის დამფუძნებელი ყრილობა“ და არ მიიღებდა რაიმე გადაწყვეტილებას ზავის თაობაზე, მანამდე „ამიერკავკასიის კომისარიატს“ თურქეთთან რაიმე კონტაქტში შესვლა არ მიაჩნდა მიზანშეწონილად. საბოლოოდ, „სრულიად რუსეთის დამფუძნებელი ყრილობის“ გარეკვის შემდეგ, „ამიერკავკასიის სეიმმა“ ვეპიბ ფაშას წინადადებაზე პასუხის გასაცემად სამკვირიანი ვადის მოთხოვნა გადაწყვიტა²⁶.

„ამიერკავკასიის კომისარიატის“ პოლიტიკური მოღვაწეობა ემთხვევა ბრესტ-ლიტოვსკის საზავო მოლაპარაკებების მსვლელობის პერიოდს. ცნობილია, რომ 1918 წ. 3 (16) იანვარს ვეპიბ ფაშამ ამიერკავკასიის მთავრობას გამოუგზავნა მიწვევა ბრესტ-ლიტოვსკის მოლაპარაკებებში მონაწილეობის მისაღებად (იგი თბილისში მიღებულ იქნა ერთი თვის დაგვიანებით 1 (14) თებერვალს). მასში ნათქვამია: „ცენტრის სახელმწიფოების დელეგატები, რომლებიც შეიკრიბნენ ბრესტ-ლიტოვსკში, მზად არიან ყველაფერი გააკეთონ, რათა იცნონ ამიერკავკასიის რესპუბლიკის დამოუკიდებლობა და შეუძლიათ გამოაგზავნონ თავიანთი დელეგაციები“²⁷. ამიერკავკასიის მთავრობამ ეს მიწვევა უპასუხოდ დატოვა.

²⁴ Док. и мат. д. № 14. გვ. 18-23; А. N. kurat, დასახ. ნაშრ. გვ. 334.

²⁵ А. N. Kurat, დასახ. ნაშრ. გვ. 464-465; Док. и мат. д. № 14. გვ. 24.

²⁶ Док. и мат. д. № 16. გვ. 25-26.

²⁷ იქვე, დ. № 34. გვ. 52.

ჩვენი აზრით, ამიერკავკასიის მთავრობის მიერ ბრესტ-ლიტოვსკის კონფერენციის სრული იგნორირება აშკარა შეცდომა იყო, რადგანაც აღნიშნულ კონფერენციაზე, კავკასიის საკითხებში თავისი პოზიციების დასაბუთებას ყველაზე უფრო დამაჯერებლად ამიერკავკასიის დელეგაცია შეძლებდა.

1918 წ. დამდეგს გაიხსნა „სრულიად რუსეთის დამფუძნებელი ყრილობა“, რომელსაც დიდი სასოებით მოელოდა რუსეთის დემოკრატია. „დამფუძნებელმა ყრილობამ“ იმთავითვე შეურიგებელი პოზიცია დაიკავა საბჭოების ძალაუფლების მიმართ. საბჭოების ცენტრალური აღმასრულებელი კომიტეტის დეკრეტით 1918 წ. 6 (19) იანვარს დამფუძნებელი ყრილობა გარეკეს. კრებაზე დასწრებაც კი ვერ მოასწრეს ამიერკავკასიიდან არჩეულმა დეპუტატებმა.

„ამიერკავკასიის კომისარიატსა“ და სამხარეთო საბჭოებში შემუშავდა მართებული აზრი დამფუძნებელი კრების ამიერკავკასიელ დეპუტატთაგან შექმნილიყო ადგილობრივი საკანონმდებლო ორგანო. 1918 წ. 22 იანვარს შედგა „დამფუძნებელი ყრილობის“ ამიერკავკასიის დელეგატთა პირველი სხდომა, რომელსაც 26 კაცი ესწრებოდა. დადგინდა ამ შემადგენლობით ჩამოყალიბებულიყო „ამიერკავკასიის სეიმი“. მისი პირველი მოწვევის დღედ 1918 წ. 10 თებერვალი დაინიშნა²⁸.

ბოლშევიკურმა პარტიამ „ამიერკავკასიის სეიმი“ უკანონო, უზურპატორულ ხელისუფლებად გამოაცხადა და ბრძოლა გააჩაღა მის წინააღმდეგ. საბჭოთა რუსეთის მთავრობაც, თავის მხრივ, „ამიერკავკასიის კომისარიატსაც“ და „სეიმსაც“ კონტრრევოლუციურ, თვითნებურ წარმონაქმნებად თვლიდა და საბჭოების მხარდამჭერ ძალებს აქეზებდა შეიარაღებული გზით დაემხოთ ისინი. „ამიერკავკასიის კომისარიატის“ დამხობის აქცია უნდა განხორციელებულიყო ჯერ კიდევ 1917 წ. დეკემბერში. მთავარ იმედს ამყარებდნენ თურქეთთან დაზავების შემდეგ ფრონტიდან ერთბაშად დაძრულ არმიასზე, რომელშიაც ძლიერი იყო ბოლშევიკური განწყობილება. ბოლშევიკებს იმისი იმედიც ჰქონდათ, რომ თბილისის არსენალს ბოლშევიკური გარნიზონი იცავდა. ამიერკავკასიაში მდგომარეობა იმდენად დაიძაბა, რომ იგი სისხლისმღვრელი სამოქალაქო ომის შესაძლებლობის წინაშე აღმოჩნდა. ფრონტიდან დაბრუნებული ჯარისკაცული მასა ყოველივე ადგილობრივს წაღვეკით ემუქრებოდა. ამ საშიშროებამ, უნდა ითქვას, ბოლშევიკური სამხარეთო ცენტრის უმრავლესობასაც უკან დაახვეინა და მან ძალაუფლების მოსაპოვებლად რუსეთის არმიის გამოყენება არ მიიჩნია მიზანშეწონილად.

²⁸ ა. სურგულაძე, ა. სურგულაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 190.

„ამიერკავკასიის კომისარიატმა“ და თბილისის საბჭომ, ეროვნული ნაწილების დახმარებით, 1917 წ. 19 ნოემბერს, ბოლშევიკურ გარნიზონს არსენალი ხელიდან გამოსტაცეს. მათ ისიც შეძლეს, რომ ბობოქარ ჯარისკაცთა ეშელონები რუსეთში თბილისის გაუვლელად გააგზავნეს. როგორც ვხედავთ, 1917 წ. დეკემბერში საქართველო გადაურჩა რუსეთის არმიის ოკუპაციას. კრემლში ეს შარცი მძიმედ განიცადეს²⁹.

ამრიგად, მიუხედავად „ამიერკავკასიის კომისარიატის“ მოღვაწეობის მოკლე პერიოდისა და დაშვებული შეცდომებისა, მან შეძლო გარკვეული იმდროინდელ რთულ ვითარებაში და ლავირება მოეხდინა, როგორც ოსმალეთის, ასევე ბოლშევიკური მთავრობის მიერ შემოთავაზებულ პოლიტიკაში და ეწარმოებინა დამოუკიდებელი დიპლომატიური ურთიერთობა. ხოლო ერზინჯანში „ამიერკავკასიის კომისარიატის“ მიერ ხელმოწერილი დროებითი ზავი ოსმალეთთან იყო პირველი საერთაშორისო ხელშეკრულება, რომელიც მან სხვა სახელმწიფოსთან დადო და ამდენად მას ისტორიული მნიშვნელობა აქვს.

²⁹ იქვე, გვ. 191.

Roin Kavrelişvili*

**MAVERAYI KAFKAS KOMİSERLİĞİ'NİN SİYASİ İLİŞKİLERİ TARİHİ
(1917)**

Rusya'da 1917 Şubat İhtilalı çıkınca Çarlık Hükümetini devirerek devlet tarihinde ilk defa halk temsilcilerine iktidar sisteminde yol açılıp İmparatorlukta oturan gayrı Rus halklarına milli bağımsızlıklarını kazanmak için ümit verildi.

Rusya Geçici Hükümeti İnkılap hareketinin başlanma korkusu üzerinden uzlaşarak Kafkas idaresinde belirli değişikliklerin koyma zorunda idi.

Gürcistan'da yeni iktidar teşkilatının başına Sosyal - Demokrat (Menşevik) Partisi geldi.

Maverayı Kafkas Bölgesini yönetme itimadıyla Rusya Geçici Hükümeti'nce bir Maverayı Kafkas Komitesi (OZAKOM) teşkil edildi ve bu kararname gereğince idare kurulunda yörel mümesillerinin iştirahına her nasılsa geniş bir imkan verildi. "OZAKOM" ise faaliyetini Tiflis'te 18 Mart (1917) tarihinde başladı¹.

7 Kasım (1917) tarihinde Rusya'da Bolşevikler iktidarı ele geçirince Kafkasya'da çeşitli siyasi parti ile teşkilatlar Bolşeviklerden ayrılmak ve bir "Geçici Hükümet" in kurma kararını aldılar.

15(28) Kasım 1917 tarihinde bölgeyi yönetmek için iktidar vazifesini üstlenen Maverayı Kafkas Komiserliği kuruldu. Komiserlik başkanlığına ve aynı zamanda Emek ile Dış İşleri Komiseri görevine E. Gegeçkori, Askeri ve Bahriye Komiserliğine - D. Donskoiy, İç İşleri Komiserliğine - A. Çkhenkeli, Maliye Komiserliğine-Kh.Karçikiyan,Adalet Komiserliğine- Ş. V. Aleksim Meskişvili, Ticaret ve Sanayi Komiserliğine - G. Cafarof ve saire atandılar².

* Öğrt. Tiflis Devlet Üniversitesi Akhaltsikhe Şubesi

Bolşeviklerin Mahalli Merkezi Maverayı Kafkas Komiserliğini aksi inkılapçı teşkilat olarak ilan etmekle beraber halk kitlelerini Sovyet İktidarını kurmak için savaşa davet etti.

Komiserlik İnkılap sinesinden meydana gelmiş olan ve Kurucular Meclisine sadık olmakla beraber Sovyet İktidarını tanımayan teşkilatların mahalli birleşiminin neticesi idi³.

Maverayı Kafkas Komiserliği'nin faaliyete geçmesi zor şartlara denk geldi. Bütün Rusyadaki anarşiden dolayı eski Çar generalleri kumandasında olan Rus Ordusu Sovyet Cumhuriyetine karşı çıktı. Sovyetlerin "Barış Dekreti"ni ne Müteffikleri ne de Almanya – Türkiye blokü tanıdı. Ülkede Alman kuvvetlerinin askeri müdahalesi devam ediyordu. Rusya İmparatorluluğundan bazı Milli Eller ayrılarak bağımsızlıklarını ilan ettiler. Bakü'de iktidarı Askeri ve Amele Mümesilleri Şurası ele geçirerek Sovyet Rusya'ya mütesabit oldu. Gürcistan ile Ermenistan'ın bazı bir yerlerinde Bolşevik idaresinde olarak savaş cephesinden geri dönen askerler Sovyet Hükümeti'ni kurmak sloganla toprağı ele geçirmek üzere savaş açtılar. Ayrıca Azerbaycan'da Türk kuvvetleri Bakü "Askeri Şurası"na karşı harekate geçtiler⁴.

18 Kasım (1 Aralık)'ta Komiserliğince yayınlanan ilk beyannamede "Rusya Kurucular Meclisinin toplanılmasına kadar Komiserliğin iktidarının geçici olduğu" belirtilmişti. Aynı beyanname gereğince "Rusya Kurucular Meclisi toplanılmayınca Komiserlik yetkisini Maverayı Kafkasya'dan ve Kafkas Cephesi'nden seçilen mebuslardan teşkil olunacak Kurucular Meclisi'nin toplanılmasına kadar tutabilirdi" ve bütün Rusya savaş cephesinin savunma prensibini tanıyarak, en kısa zaman içerisinde Barış akdetme ve Kafkasya'da ulusal konularının çözüme niyetindeydi⁵.

Maverayı Kafkas Komiserliği Petrograd'daki Sovyet Hükümetini tanımadığını ilan etmekle beraber, Rusya ile bağlarını büsbütün kesmiş değildi; Kendisini "Büyük Rus Cumhuriyeti'nin Bir Parçası" telakki etmekte idi. Bolşevik iktidarının çok sürmeyeceğine inanılmakta ve yakında toplanması gereken Rusya Kurucular Meclisi'nde Rusya'yı ilgilendiren bütün meselelerin meşru yollarla halledileceğine inanılmakta idi⁶.

Kafkas cephesi Türk Ordusu Kumandanı Vehib Paşa 17/30 Kasım (1917) tarihinde Rus ordusu kumandanına General Prjevalski'ye bir mektup göndererek

askeri hareketinin kesilmesi ile “Mütareke “ akdi için görüşmelerin başlanma teklifinde bulundu⁷.

21 Kasım / 4 Aralık (1917) tarihinde Türk ordusu kumandanı teklifi Maverayı Kafkas Amele, İşçi ve Köylüler Mebusları Mahalli Merkezlerin toplantısında tetkik edildi ve “mütarekeyi” akdetmek için müzakerelerin başlamasına karar verildi⁸.

22 Kasım (Aralık)’ta Kafkas Cephesi Kumandanı General Prjevalskiy Türkiye 3. Ordusu Kumandanı Vehib Paşa’nın teklifine cevaben “mütareke” akdi için mutabik olduğunu bildirdi⁹.

Ayrıca bir telgrafname Mezopotamıya İngiliz Ordusu Kumandanı'na da gönderildi. Bu telgrafnamesinde Maverayı Kafkas Komiserliği akdın olumlu olabileceğini yalnız Osmanlılar tarafından İngiliz ordusuna ziyan vermeyen stratejik yer değiştirmemedikleri takdirde bildirmişti¹⁰.

27 Kasım (10 Aralık)’ta müzakereye katılacak heyet Başkanına “mütareke” şartlarını hazırlamak için talimatname verildi¹¹.

29 Kasım (12 Aralık) gecesi saat birde Maverayı Kafkas Heyeti özel bir trenle Tiflis’ten ayrılarak, 30 Kasım’da Erzurum’a, 1 Aralık’ta ise arabayla Erzincan’a vardı. Heyet Kafkas Ordusu Kurmayı Başkanı General-Maior Vişinski’nin riyasetinde olarak İl Merkezleri İşçi ve Köylü Mebuslar Şurası’ndan üç ve Başkumandanlıktan ise iki kişi ile teşkil olup toplam beş kişiden ibaretti. Heyet üyeleri Kafkas Ordusu kurmay yarbayısı Berzenguri, doçent Biktor Tevzaia, Askeri Şurasından A. Cemalyan idiler. Ayrıca eksper olarak müzakerelere Albay Esadze ile askeri tarihçisi ve Kafkas Ordusu Kurmay tercümanı Vedrinskiy katıldılar¹².

Türk Heyeti 3. Ordu Kurmayı başkanı Albay(Miralay) Ömer Lütfi Bey’in riyasetinde, 3. Ordu Hareket Şubesi Müdürü Binbaşı Hüsrev Bey ve 3. Ordu tercümanı Yüzbaşı Yakub Bey’den teşekkül ediyordu¹³.

İlk toplantı 2(15) Aralık’ta akşam saati ile saat dokuzda yapıldı. Heyetler itimatnamelerini karşılıklı takdim ederek çalışmaya başladılar. Maverayı Kafkas Heyet Başkanı General Vişinskiy Osmanlı temsilcilerine “mütareke”nin taslağını tanıttı.Osmanlı Heyeti taslağın aslen kabulünü, ancak münferit maddelerin inceleme sırasında kendi düşüncelerinin tanıtmasını beyan etti¹⁴.

Toplantıda “Mütareke”nin süresi kısa bir münakaşal yarattı. Uluslararası tecrübelerden istifade ederek “geçici mütarekeler” belli bir süre (yani birkaç hafta veya ay) ile aktedilmektedir. Fakat Maverayı Kafkas Heyeti müddetsiz mütareke’nin imzalanmasını yani “mütareke”nin Umumi Sulhun akdedilmesine kadar yürürlükte bulunmasını istedi. Osmanlı – Türk Heyeti Komiserliğinin bu teklifini kabul etti. Bu suretle “geçici mütareke” nihai barışın akdine kadar geçerli olacaktı¹⁵.

İkinci toplantı 3(16) Aralık’ta yapıldı. Çeşitli cephelerde kuvvetin geçirilmesine ait “mütareke” maddesi uzun münakaşalar yarattı. “Mütareke” taslağına göre Mezopotamıya İngiliz Cephesi’ne doğru Osmanlı – Türklerin kuvvet geçirme hakkı yoktu, çünkü Birinci Cihan Savaşı’nda İngiltere Rusya’nın müttefiği idi. Osmanlı Heyeti Maverayı Kafkas Heyetini İngiltere’yi savunmak için layık olmadığına, Rusya’nın İngiltere ile bağlantısını gayri tabii saymakla beraber Rusya’nın Osmanlılarla ittifakının daha da elverişli olacağına ikna etmekteydi. Osmanlı – Türk Heyeti “Biz Kafkas Cephesinden kuvvetlerimizi çeksek sizin için daha iyi olacaktır” diye Kafkas Heyetine beyan etmişti¹⁶.

O halde Osmanlı – Türkler tamamen haklı idiler, fakat Maverayı Kafkas Heyeti uzlaşmayı bahse konu olan madde sabit halinde kabul edildi. “Geçici mütarekenin” diğer maddeleri önemli münakaşalar yaratmadı.

Toplantıda Osmanlı – Türk Heyeti’nin teklifine göre Brest – Litovsk’ta Rusya ve Almanya ile Müttefikleri arasında Barış Sözleşmesi imzalandığı takdirde maddeleri gerek Osmanlılar gerekse Maverayı Kafkas Komiserliği için de geçerli olacaktı¹⁷.

Maverayı Kafkas Heyeti cevaben “Bizim bu sözleşme munteviyatı hakkında ne bilimiz ne de onun hangi şartlarda hazırlanmasına ait haberimiz yoktur ... Bize Barış Sözleşmesi’nin munteviyatı lazım, dolayısıyla körükörüne bir uluslararası sözleşme maddesine mutabik olamayız” diye beyanatta bulundu¹⁸.

Osmanlı – Türk Heyeti buna “Bahse konu olan Barış Sözleşmesi kısa bir süre içerisinde hazırlanarak Rusya ile Merkezi Devletler arasında imzalanacaktır” diye cevap vermişti¹⁹.

Uzun süren tartışmalardan sonra Maverayı Kafkas Heyeti uzlaşarak Osmanlı – Türk Heyeti’nin teklifini şu formülle kabul etti: “Rusya Cumhuriyeti ile

Merkezi Devletler arasında Umumi Barış akdolunursa barışın her maddesi Kafkas Cephesi için de geçerli olacaktır”²⁰.

Bu maddenin “Mütarekeye” konulması Maverayı Kafkas Heyeti’nin açık bir hatası idi. Heyete verilen talimatnamede belirtmiş olduğumuz formül yoktu ve bu itibarla Maverayı Kafkas Heyeti kendine verilen vazifeyi savunmadı.

5(18) Aralık (1917) tarihinde Maverayı Kafkas Komiserlik Heyeti ile Osmanlı – Türk temsilcileri arasında Erzincan’da saat 15’te “Geçici Mütareke” vesikası imzalandı. “Mütareke” metni Rusça ve Türkçe yazılmış olup asıl metin ve demarkasyon hattına ait akıt’tan ibarettir²¹.

“Mütareke” metnini Maverayı Kafkas Komiserliği adına Kafkas Ordusu Kurmay Başkanı General – Mayor Vişinskiy, 156 Elisabet piyade alay komutanı Albay Berzenguri, askeri eri Aleksandr Smirnof, doçent Biktor Tevzaia ve Kafkas Ordusu tercümanı Yüzbaşı Vedrinskiy²²; Osmanlı – Türk Heyeti tarafından ise 3. ordu Kurmay Başkanı Albay (miralay) Ömer Lütfi Bey, 3. Ordu Hareket Şubesi Müdürü binbaşı Hüsrev Bey ile 3. Ordu tercümanı Yüzbaşı Yakup Bey imzaladılar²³.

Komiserlik adına er Aleksandr Smirnof ile Doçent Biktor Tevzaia tarafından “mütareke metnine” imza atmaları dikkat çekicidir. Hiyerarşide bir neferin, doçentten evvel gelmesi İhtilal icabatındaydı ve Maverayı Kafkas Heyeti daha temsili olarak demokrasi esaslarına dayanıyordu.

“Erzincan mütarekesi” gereğince askeri hareketlerine Karadeniz’den itibaren Van Gölü’ne kadar son verilecekti. Her iki tarafın kuvvetleri arasında tarafsız bir saha bırakmak üzere, bir sınır çizgisi (demarkasyon hattı) tesbit edilmekle beraber Umumi Barışın akdine kadar yürürlükte kalacaktı. Her iki taraf “mütarekeyi” bozma niyetinde oldukları takdirde karşı tarafa harekattan 14 gün önce bilgi vermeye mecburdu²⁴.

Haddi zatında Osmanlı – Türk Heyeti bu “Erzincan mütarekesi” Merkezi Sovyet Hükümetiyle değil, Petrograd’ın asla tanımadığı Maverayı Kafkas Komiserliği ve Kafkas Cephesi Rus Ordusu Kumandanlığı ile akdetmişti. Osmanlı - Türk Başkumandanlığı bu mütarekeyi imzalarken, bu suretle Maverayı Kafkas Komiserliğini bir Hükümet olarak tanımış oluyordu. Bu defa Enver Paşa, mezkür hükümetin vasfını ve barış akdı hususunda düşündüklerini yerde tetkik etmek üzere Tiflis’e bir heyet göndermek niyetinde idi. Vehib Paşa,

Enver Paşa'nın bu isteğini, o sıralarda Kafkas kuvvetlerinin kumandasını fiilen elinde tutan General Odişelidze'ye 1/14 ocak tarihli bir yazı ile bildirdi²⁵.

Maverayı Kafkas Komiserliği Enver Paşa'nın bir Türk Heyeti göndermesi teklifini kabul etmedi, çünkü Petrograd'da toplanacak olan Kurucular Meclisi'nde barışa ait kararlar tasvip edilinceye kadar bu hususta Türkiye ile herhangi bir temasa girişmek istemiyordu. Fakat Kurucular Meclisi'nin 5/18 Ocak (1918)'te Bolşevikler tarafından dağıtılması üzere Maverayı Kafkas Seyminde uzun münakaşalardan sonra, Vehib Paşa'dan teklifine cevap verilmesi için üç haftalık bir mühletin istenme kararı alındı²⁶.

Maverayı Kafkas Komiserliği'nin siyasi faaliyeti Brest – Litovsk'ta süren Barış müzakerelerine denk geldi. 3(16)Ocak (1918) tarihinde Vehib Paşa Maverayı Kafkas Hükümetine Brest – Litovsk Barış müzakerelerine katılmak için bir davet mektubu gönderdi. (Mektup Tiflis'e bir ay geç kalarak 1(14) Şubat ayında ulaştı).

Mektupta "Brest – Litovsk'ta toplanan Merkezi Hükümetler Delegeleri tarafından Maverayı Kafkasya'nın bağımsızlığını tanımak için hazır oldukları ve bu nedenle Maverayı Kafkasya'dan bir heyetin bekledikleri" bildirilmiştir²⁷. Fakat Maverayı Kafkas Hükümeti bu daveti cevapsız bıraktı.

Brest – Litovsk konferansının inkarı Maverayı Kafkas Hükümeti'nin açık bir hatası idi, çünkü bahse konu olan konferansta Maverayı Kafkas Heyeti kendi tutumlarını daha inandırıcı bir şekilde savunabilirdi.

1918 yılın başlangıçlarında Rus demokratlarının hayranla bekledikleri Rusya Kurucular Meclisi açıldı. Kurucular meclisi baştan beri "Şuralar hakimiyeti"ne karşı çıktı. Sovyetler Merkez yürütme Komitesi'nin kararnamesi gereğince 6(19) Ocak 1918 tarihinde toplanan Kurucular Meclisi'ni zor kullanarak dağıtmaları üzerine, Maverayı Kafkasya'dan seçilen mebuslar hatta toplantıya dahi katılamadılar.

Maverayı Kafkas Komiserliği ile Mahalli Şura'larda doğan haklı fikirlere dayanarak Kurucular Meclisi'ne seçilmiş olan Maverayı Kafkasyalı mebuslardan teşekkül etmek üzere yöresel yasama organının kurmasına karar verildi. Maverayı Kafkas Komiserliği mebuslarından ibaret olan 26 kişinin iştiraki ile açılan ilk toplantıda adı geçen kişilerden Maverayı Kafkas Diyet

Meclisi (Seyim)'in kurma kararı alındı. Seymin Toplantısı'nın ilk günü 10 Şubat (1918) tarihi olarak tesbit edildi²⁸.

Bolşevik Partisi Maverayı Kafkas Diyet Meclisini kanun dışı, ikidarı gaspeden hükümet olarak ilan etti ve hilafına hareket etmeğe başladı. Sovyet Rusya Hükümeti gerek Maverayı Kafkas Komiserliğini gerekse Seyimi İnkşlaba karşı müstebitçe bir oluşuk olarak saymakla beraber Sovyetleri tutan güçleri her ikisini silahla devirmek için teşvik etti. Komiserliğin devirmesi Aralık (1917) tarihinde gerçekleştirilecekti. Bolşeviklerin ümitleri Osmanlı – Türklerle yapılan barış akdinden sonra Bolşevikleri tutan ve savaş cephesinden sel gibi geri dönen ordu ile beraber Tiflis silahanesini koruyan Bolşevik garnizonuna dayanıyordu. Maverayı Kafkasya'da durum şiddetçe gerildiğinden dolayı bölge kanlı iç harp ihtimal karşısında kendini buldu. Savaş cephesinden geri dönen askeri kitleleri yöresel her şeyin batırmasına tehdit ediyorlardı. Demek olabilir, ki bu tehlike Bolşevik Mahalli Merkezleri'nin çoğunluğunu geriledi ve iktidarı ele almak için Rus Ordusu'nun kullanımından vazgeçirdi.

Maverayı Kafkas Komiserliği ve Tiflis Şurası, Milli Kuvvetleri'nin yardımı ile 19 Kasım (1917) günü silahaneyi Bolşevik garnizonundan kopartarak coşkun askerler kademelerini Tiflis'e uğramadan Rusya'ya gönderdiler. Demek ki, Ocak (1917) tarihinde Gürcistan Rus Ordusu'nun işgalinden kurtuldu. Moskova'da bu başarısızlığı acı acı benimsediler²⁹.

Maverayı Kafkas Komiserliğin faal süresinin kısa olduğuna ve yapılan hatalarına rağmen, Komiserlik o zamanki çetin durumu kavrayarak gerek Osmanlı – Türkler gerekse Bolşevik Hükümetleri tarafından öne sürülen siyasette manevra yapmakla beraber bağımsız diplomatik ilişkilerini yürütebildi.

Erzincan'da Maverayı Kafkas Komiserliği ile Osmanlı – Türkler arasında imzalanan "Mütareke" Komiserliği'nin dış ülke ile akdedilen ilk uluslararası sözleşmesi olarak tarihi anlamı taşımaktadır.

Roin Kavrelishvili

THE HISTORY OF POLITICAL
RELATIONS OF TRANS-CAUCASIAN COMMISSARIAT (1917)

summary

On November 7, 1917 when the Bolsheviks took the power in Russia, different parties and organizations of Trans-Caucasus decided to be isolated from the Bolsheviks and to found the Provisional Government. Trans-Caucasian commissariat was founded on November 12 (28) discharging the functions of the government of this region. It existed for a short time till the May of 1918. In spite of a short period of its activity it could elucidate in the difficult situation of its period; could move in the politics offered by the governments of Os-mans or the Bolsheviks; could carry on the independent diplomatic relations. Erzinjak provisional Peace (5(18).XII, 1917) concluded with Os-mans by the Trans-Caucasian commissariat was the first international treaty concluded with the other state. Thus, its historic importance is great.

The greatest mistake of Trans-Caucasian commissariat was the complete ignoring of Brest-Litovsky's conference. As it is known, Trans-Caucasian interests have been humiliated there, when only the Trans-Caucasian delegation could have defended its own position.

But unfortunately it hasn't happened.

Cihat Göktepe*

TÜRKİYE'NİN SİYASİ TARİHİ VE DIŞ İLİŞKİLERİ (1919-1938)

Mustafa Kemal Paşa'nın 19 Mayıs 1919 da Samsun'a çıkmasıyla başlayan ve 9 Eylül 1922'ye kadar fiilen, 24 Temmuz 1923'e kadar hukuken süren Milli Mücadele sonunda 29 Ekim 1923 de Türkiye'de Cumhuriyet ilan edilmiştir.

Bu dönemdeki gelişmeler iç ve dış politika açısından değerlendirildiğinde Türk Milli Mücadelesi'nin boyutları ve önemi daha iyi anlaşılabilir. Mustafa Kemal Paşa Samsun'a çıktığında ülkenin içinde bulunduğu şartlar fevkalade ağırdı¹. Bu şartların altından ancak milletin birlik ve bütünlüğü sayesinde kalkılabileceği yönündeki görüşler ağırlık kazanıyordu. Bu nedenle ülkenin birçok yerinde mahalli olarak Milli Müdafaa cemiyetleri kurulmuştur. Bu cemiyetlerin, Sivas Kongresi'nde (4-11 Eylül 1919) Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti olarak tek çatı altında toplanmasından sonra bu cemiyetlerin etkinliği daha da artmıştır.

Son Osmanlı Mebusan Meclisi'nin 28 Ocak 1920 de almış olduğu ve genel Türk tarihinde Misak-ı Milli olarak bilinen aslında Erzurum ve Sivas kongrelerinin teyidi niteliğinde olan kararlar, Atatürk döneminde Türk siyasi tarihinin ve dış politikasının temelini oluşturmaktadır. Bu kararlarda esas itibarıyla Türk ve Müslüman nüfusun çoğunlukta olduğu yerlerin ayrılmaz bir bütün teşkil ettiği vurgulanarak ülke ve milletin gelişmesini engelleyen her türlü imtiyazın kabul edilemeyeceği belirtilmiştir. Ayrıca Elviye-i Selase olarak bilinen Kars, Ardahan ve Batum da da gerekirse tekrar serbest halk oyuna başvurulmasının kabul edilebileceği belirtilmiştir².

* Yrd. Doç. Dr. Kafkas Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Kars.

¹ Gazi Mustafa Kemal (Atatürk) Nutuk, TTK. Basımevi, Ankara 1986, s. 3-5.

² Mehmet Gönlübol-Cem Sar, Atatürk ve Türkiye'nin Dış politikası (1918-1938), Atatürk Arş. Merk. Ankara 1990, s. 8.

16 Mart 1920'de İstanbul'un itilaf kuvvetlerince işgali, son Osmanlı Mebusan Meclisi'nin kapatılması, Ankara'nın Milli Mücadele'nin merkezi oluşu ve burada 23 Nisan 1920 'de Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılması Milli Mücadelenin daha organize ve etkin bir şekilde yürütülmesini sağlamıştır. Mustafa Kemal Paşa'nın tam yetki ile Meclis Başkanı seçilmesi mücadelenin hız ve başarısını artırmıştır³. Milli mücadele sırasında milli hükümet öncelikle kendisine belli hedefler ve prensipler belirlemiştir. Bunlar:

"Vatan bir bütündür parçalanamaz".

"Manda ve himaye kesinlikle kabul edilemez".

"Kuvay-i Milliye'y i amel, İrade-i Milliye'yi hakim kılmak esastır".

"Milletin İstiklalini Yine Milletin azim ve kararı kurtaracaktır, Ya İstiklal Ya Ölüm".

"Misak-ı Milliye'i gerçekleştirmek"

"Hattı Müdafaa Yoktur Sath-ı Müdafaa vardır, o sath bütün vatandır"⁴ şeklindedir. Bu hedeflerin ortak özelliği milletin bağımsızlığı ve özgürlüğünü sağlamaktır. 10 Ağustos 1920 'de Osmanlı Devleti ile itilaf devletleri ile yapılan Sevr Antlaşması esas itibarıyla Anadolu'daki Türk hakimiyetini kaldırıyor ve parçalanmış bir Anadolu hedefliyordu. Ayrıca bu anlaşma hükümleri, Osmanlı Devleti açısından askeri ve mali konularda da ağır şartlar içermekteydi. Bu hükümler; Osmanlı Devlet ricali ve bilhassa Damat Ferit hükümeti tarafından her ne kadar uygulanmaya çalışıldıysa da Anadolu da prensipleri belirlenmiş ve her türlü dış müdahaleyi reddeden Milli hükümetin mukavemeti karşısında başarılı olamamıştır. Anadolu'nun çeşitli yerlerinde, İstanbul hükümetinin ve itilaf devletlerinin desteğiyle ortaya çıkan ve ülkede bir yönüyle iç çatışmalar şeklinde gerçekleşen isyanlarda Milli hükümet çetin şartlara rağmen başarılı olmuştur. İçerideki mücadele ile birlikte işgalci güçlere karşı da mücadele etmek zorunda kalmış olan Milli Kuvvetler, Doğu, Güney ve Batıdaki cephelerde de farklı düşmanlara karşı savaşmıştır.

³ John. A. S. Grenville, The Collins History of the World In the Twentieth Century, London 1994, p. 439.

⁴ Refik Turan-Mustafa Safran-Semih Yalçın-Muhammed Şahin, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi, Siyasal Kitabevi, Ankara 1997, s. 145.

Doğu Cephesinde Ermenilere karşı gerçekleştirilen, askeri başarılar Gümrü ve Moskova antlaşmalarıyla⁵ sonuçlanmış ve son olarak da Kars antlaşması ile Türkiye'nin bu bölgedeki sınırları kesinleştirilmiştir. Buradaki başarılar Türk Milli Mücadelesine moral katkısı sağlamakla birlikte, buradaki askeri birliklerin bir kısmının batı cephesine sevkini sağlamıştır. Güney cephesinde Fransızlara karşı yapılan mücadelenin başarıyla sonuçlanması da Milli mücadelede güney bölgesinin emniyete alınması açısından önemlidir. En uzun süreli mücadele ise batı cephesinde Yunanlara karşı yapılmıştır. I. İnönü savaşı ile başlayan II. İnönü, Sakarya ve Büyük taarruzla birlikte 9 Eylül 1922 'de Türk ordularının İzmir'e girmeleri ile sonuçlanan Milli Mücadelenin askeri boyutu ve Türk-Yunan çatışması 11 Ekim 1922 Mudanya Mütarekesi ile sona ermiş ve Doğu Trakya, Türk hakimiyetine geçmiştir. Mudanya Mütarekesinden sonra kesin antlaşma için görüşmelere başlanmıştır. Türk tarafı görüşmelerin İzmir'de yapılmasını istemişse de bu mümkün olmamış ve tarafsız bir ülke olan İsviçre'nin Lozan kentinde yapılması kabul edilmiştir.

Dört bölüm halinde düzenlenen ve 143 maddeden oluşan, uzun ve çetin müzakereler sonucunda imzalanan Lozan Barış Antlaşması (24 Temmuz 1923) ile yeni Türkiye Cumhuriyeti Devleti siyasi ve hukuki olarak tanınmıştır. Lozan'da en çok tartışılan konular üç ana başlıkta toplanmıştı; toprak ve askeri sorunlar; ekonomik-mali sorunlar; yabancılar ve azınlıkların durumları şeklindeydi. İsmet Paşa başkanlığındaki Türk heyeti Milli egemenlik ve bağımsızlık konusunda son derece hassas olup bu hususu ihlal edebilecek her öneriyi derhal reddetmiştir⁶. Ülkenin bütünlüğü ve milletin bağımsızlığı için askeri mücadeleden başarıyla çıkmış Türk tarafının bu konuda hassas olması kadar tabii bir şey olamazdı. İtilaf devletleri esas itibarıyla bu durumun farkında olmalarına rağmen özellikle ekonomik çıkarları gereği kapitülasyonlar ve diğer avantajlarını korumak istemişlerdir. Ancak itilaf devletlerinin halklarının hiçbirini tekrar savaş istemiyorlardı. Bu durumda itilaf devletleri temsilcileri Türk tarafının isteklerini kabul etmek zorunda kalmışlardır. İhtilaflı bazı konular ise daha sonra çözümlenmek üzere ileri bir tarihe bırakılmışlardır.

⁵ Basil Dmytryshyn-Frederick Cox, *The Soviet Union and The Middle east, A Documentary Record of Afghanistan, Iran and Turkey 1917-1985*, Princeton 1987, p. 460.

⁶ Erik Jan Zürcher, *Moderleşen Türkiye'nin Tarihi*, İletişim yay. İstanbul 1998, s. 236.

Müzakereler sırasında asıl mücadele Türkiye ile İngiltere arasında olmuştur. İngiltere özellikle Musul ve Boğazların statüsü konusunda ısrarcı olmuştur. Fransa; kapitülasyonlar, Osmanlı borçlarının ödenmesi ve ayrıcalıklar gibi meselelerde, İtalya ise Ege adalarının geleceği ile kabotaj konusuna önem vermiştir.

Esas itibarıyla Lozan'da Misak-ı Milli'de belirtilen amaçlara, her konu da olmasa da, erişilmiş ve Misak-ı Milli'ye göre hedeflenen tam egemen yeni bir devlet ortaya çıkmıştı.

Lozan Antlaşmasının Hükümleri

a-Sınırlar

Bulgaristan'la daha önceden tespit edilen sınır, Lozan'da teyit edilmiştir

Yunanistan ve Adalar; Mudanya Mütarekesinde kabul edildiği üzere Meriç ırmağı sınır kabul edilmiş, Karaağaç bölgesi Türkiye'ye bırakılmış, İmroz, Bozcaada ve Tavşan adaları Türkiye'ye, Ege'deki adalar Yunanistan'a bırakılmış ancak bu adalar askerden ve silahtan arındırılmış olacaktır.

Suriye sınırı, 20 Ekim 1921 'de imzalan Ankara Antlaşması'nda tespit edilen şekliyle kabul edildi. (İskenderun sancağı Suriye sınırları içerisinde kalıyordu)

Irak Sınırı ve İngiltere ile olan toprak meseleleri, Türkiye, İngiliz hakimiyetinde bulunan Mısır, Irak, Sudan ve Kıbrıs üzerinde bulunan hakimiyet haklarından İngiltere lehine vazgeçmiştir. Türkiye ile Irak arasındaki sınır Türkiye ve İngiltere arasında dokuz ay içerisinde dostça belirlenecekti, şayet anlaşma sağlanamazsa çözüm Milletler Cemiyeti'nin kararına bırakılacaktı.

b-Ekonomik ve Mali Hükümler

Kapitülasyonların her türlü kaldırılmıştır

Osmanlı Borçları, Osmanlı Devleti'nden ayrılan ülkeler arasında paylaşılacak ve Türkiye'nin payına düşen borçların ödenmesi belirli taksitlere bağlanacaktır

c-Boğazların Statüsü

Boğazlarda başkanının Türk olacağı bir boğazlar komisyonu görev alacak İstanbul ve Çanakkale boğazlarının her iki yakası askerden ve silahtan arındırılacaktı.

d-Azınlıkların Statüsü

1-Türkiye içerisinde yaşayan ve Müslüman olmayan azınlıklar hukuken ve fiilen Türk uyruklu sayılacaklar ve kendileri için her türlü hayır kurumu ve okul açabileceklerdi.

2-Türkiye'de yaşayan Rumlarla, Yunanistan'da yaşayan Türkler karşılıklı olarak değiştirileceklerdi (Mübadele). İstanbul'daki Rumlar ve Batı Trakya'daki Türkler mübadele dışında tutulacaklardı⁷.

Lozan antlaşmasının sonuçları Türk tarihi açısından değerlendirilecek olursa varılacak sonuçlar şu şekilde sıralanabilir;

*Lozan Antlaşması, XIX. Yüzyıl başından beri Türk milleti lehine imzalanmış olan önemli ve ciddi bir antlaşmadır. Türk tarafı fiilen galip ve hukuken eşit bir taraf olarak barış görüşmelerine katılmış ve mümkün olanı elde etmiştir.

*Lozan Antlaşması hukuken ve fiilen Sevr'i geçersiz hale getirmiştir

*Osmanlı Devleti döneminde halkın içerisine düştüğü maddi ve manevi belirsizlik ve sıkıntılar (yarı sömürü, dış müdahaleye açık olunması) ortadan kalkmıştır

*Türk toplumunun başta siyasi bağımsızlığı olmak üzere iktisadi, mali, askeri ve kültürel bağımsızlığı itilaf devletlerince kabul edilmiştir.

*Lozan'da Türk devletinin milli esaslara dayalı üniter ve Milli bir devlet olduğu tasdik edilmiştir. Netice itibarıyla Lozan, Türkiye için bir sonuç değil yeni bir başlangıçtır. Lozan aynı zamanda Türk toplumunun üzerinde oturduğu coğrafyayı da belirlemiştir. Mustafa Kemal'in Lozan'ı değerlendirmesi ise "Bu antlaşma, Türk Milletine karşı, yüzyıllardan beri hazırlanmış ve Sevr (Sevres) antlaşmasıyla tamamlandığı zannedilmiş büyük bir suikastin, sonunda neticesiz bırakıldığını ifade eder bir vesikadır."⁸ şeklindedir.

Siyasal Alanda İnkılap hareketleri

a-Saltanatın Kaldırılması (1 Kasım 1922)

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren devlet Padişahlık (Saltanat) la yönetilmiştir. İşgal güçlerine karşı Milli Mücadeleyi gerçekleştiren ve muvafak olan Ankara hükümeti Lozan Antlaşmasına kendi delegeleri ile birlikte İstanbul hükümeti temsilcilerinin de çağrılmasını Türkiye'de otoritenin par-

⁷ Lozan Antlaşmasının tam metni için bkz. İsmail Soysal, Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları, C. I, Ankara 1983, s. 67-242, John A. S. Grenville, The Major International Treaties, 1914-1973, A History and Guide with Text, London 1974, p.79-80.

⁸ Atatürk, Nutuk, C. II, s. 384.

çalanması ihtimalini de dikkate alarak TBMM nin aldığı bir kararla 1 Kasım 1922 saltanat kaldırılmış ancak halifeliğin devam edeceği ve Meclisin halifeyi seçeceği belirtilmiştir.

b-Cumhuriyetin İlanı

Lozan antlaşmasının imzalanmasından sonra 11 Ağustos 1923 'de Meclisteki vekiller yenilendi. Kurulan devletin yönetim şekli henüz netleşmemişti. Gelişen olaylar, M. Kemal Paşa ve yakın çevresini 29 Ekim 1923 'de Cumhuriyeti ilan etmelerini sağlamıştır. Çıkarılan kanunla Anayasanın 1. maddesine 'Türkiye devletinin hükümet şekli Cumhuriyettir' cümlesi ilave edilmiştir. Meclis ilk Cumhurbaşkanı olarak Gazi Mustafa Kemal Paşa'yı seçmiştir. 30 Ekim 1923 'de ise Malatya mebusu İsmet Paşa M. Kemal Paşa tarafından Başbakan olarak atanmış ve yeni kabine kurulmuştur.

c-Halifeliğin Kaldırılması

Saltanatın kaldırılmasını müteakip Abdülmecit Efendi yalnızca halife sıfatını taşımıştır. Saltanatın kaldırılmasına rağmen başka bir unvanla da olsa yeni kurulan Cumhuriyete karşı bir kısım ihtirash kimselerin amaçlarına alet olabileceği ihtimaline karşı M. Kemal Paşa halifeliğin de kaldırılması gerektiğini düşünmüştür. 3 Mart 1924 'de Mecliste alınan bir kararla halifelik kaldırılmış ve Osmanlı ailesinin yurtdışına çıkarılması kabul edilmiştir⁹. Ayrıca eğitim öğretimin birleştirilmesini sağlayan Tevhid-i Tedrisat kanunu da kabul edilmiştir.

d-Siyasal partiler ve Akımlar

Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti esaslı ve üyelerinin çoğunlukta olduğu bir siyasi parti 'Halk Fırkası' 9 Eylül 1923 de kurulmuştur. 23 Kasım 1923 'de 'Cumhuriyet Halk Fırkası' olarak adı değiştirilen Partinin amacı ve programı halkın egemenliğini esas alan, Türkiye'yi çağdaş bir devlet haline getirmek ve kanun hakimiyetini sağlamaya çalışmak şeklinde ifade edilebilir.

Ekim 1924 de Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası kurulmuştur. Halk Fırkasına göre daha muhafazakar bir hüviyeti olan bu parti 23 Şubat'ta patlak veren ve 31 Mayıs 1924 de bastırılan Şeyh Said ayaklanmasını müteakip

⁹ Sina Akşin ve diğerleri, Çağdaş Türkiye 1908-1980, C. 4, İst. Cem yayınevi İstanbul 1997, s. 94.

çıkarılan Tahrir-i Sükun kanununa göre 3 Haziran 1925 de TBMM hükümeti tarafından kapatılmıştır.

Ağustos 1930 da Serbest Cumhuriyet Fırkası adıyla yeni bir parti Mustafa Kemal Paşa'nın en yakınlarından Ali Fethi Bey (Okyar) tarafından kurulmuştur. Parti yöneticileri İnkılaplara ve Cumhuriyete bağlı olmalarına rağmen parti teşkilatlarına muhalif kimseler girmiş ve bu durumda parti kurucuları partiyi bizzat kendileri 17 Kasım 1930 da lağvetmişlerdir. Atatürk döneminde iki defa denenen çok partili rejime geçme teşebbüsleri şartların oluşmaması yüzünden gerçekleşmemiştir.

Atatürk Dönemi Dış Politika İlkeleri ve Dış İlişkiler

M. Kemal Paşa'nın uyguladığı dış siyasetin esası Millet'in ve ülkenin menfaatlerine dayalı Milli karaktere sahip bir siyasettir. Dış siyaset uygulamalarında Misak-ı Milli, Milli bağımsızlık, Milletlerarası hukuka saygı, özetle "Yurtta sulh cihanda sulh" ilkesinin tatbikine azami ölçüde özen gösterilmiştir. Paşa'nın kendi ifadesiyle "Esaslı islahat ve inkişafat içinde bulunan bir memleketin hem kendisinde, hem de muhitlerinde sulh ve huzuru cidden arzu etmesinden daha kolay olunabilecek bir keyfiyet olmaz ..." ¹⁰

Atatürk'ün Milli Dış Politikasının Dayandığı Temel Esaslar

Milli Dış Politika, Türk toplumunun siyasi amaç ve çıkarlarına dayanmıştır, millet'in çıkar ve beklentilerini esas almıştır. Güçlü bir devlet arzusuyla birlikte Millet'in de mutlu ve müreffeh olması hedeflenmiştir.

Milli Dış Politikada siyasi ve sosyal iç yapıya uygunluk esas alınmıştır. Atatürk'ün de ifade ettiği gibi dış politika "Teşkilatı Dahiliyemize tamamen mutabık" ¹¹ olmalıdır.

Milli hudutları esas alan ve buna saygı gösteren ve saygı duyulmasını isteyen bir anlayış hakimdir ve bu durum Misak-ı Milli ile de açıklanmıştır.

Milli Dış Politikada önemli olan bir başka husus da Türk Milletinin insanlık aleminin bir unsuru olarak tarihte hak ettiği şerefli yeri almasıdır, milletlerarası ilişkilerde eşit muamele, karşılıklı dostluk ve haysiyetin korunması ve meselelerin çözümünde barışçı yollar esas alınmıştır. Barışın korunabilmesi için hazırlıklı olunması ve gerektiğinde savunma ve barış için ittifaklar kurulması da

¹⁰ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri , C. I (1919-1938), İstanbul,1945, s.356.

¹¹ İsmail Özçelik-Nuri Yavuz-Mehmet Alparğu, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi, Ankara 1991, s. 170.

Türk dış politikasının esaslarındandır. Atatürk dönemi, Türk Dış Politikasında batıcılık da önemli bir yer tutar. Milli mücadele döneminde her ne kadar batılı ülke güçleriyle askeri ve siyasi mücadeleler olmuşsa da savaş sonrasında ilişkiler yeni bir boyut kazanmıştır. Dış politikada Mustafa Kemal'in; ülkeleri ayrı, ancak uygarlığı bir gören anlayışı etkilidir¹². Zira M. Kemal Paşa'nın en önemli hedeflerinden biri de hiç şüphesiz Türk Milletini çağdaş medeniyet seviyesine ve hatta üzerine çıkarmaktır. Bu medeniyet ise batı medeniyetidir. Zaman zaman bu durum batıya rağmen batılılaşma şeklinde bile devam etmiştir.

Milli Dış Politika akılcılığa ve gerçekçiliğe dayanır ve hayal peşinde koşulmasına taraftar değildir. Atatürk'ün de belirttiği gibi hayallerle memleketi ve insanlığı uğraşturmamak, milli gücü korumak ve heba etmemek gerekir.

Atatürk dönemindeki dış ilişkiler daha çok Misak-ı Milli de hedeflenen ancak Lozan'da çözüme kavuşturulamamış problemlerin ikili ilişkilerle çözümü ve ittifak arayışlarının yoğunluğu esasına dayanır. Çözüme kavuşturulamamış meseleler ise;

a-Musul Meselesi;

Lozan da Musul meselesi kesin çözüme kavuşturulamamış ve İngiltere ile Türkiye arasında yapılacak görüşmelere bırakılmıştı. Türkiye ve İngiltere arasında Mayıs 1924 de başlayan görüşmelerde Türkiye, tarihi, coğrafi ve siyasi nedenlerden ötürü Musul'u talep etmiş ancak İngiltere'nin Musul'un, mandası altında bulunan Irak'a bırakılmasında ısrar etmesi görüşmeleri sonuçsuz bırakmıştır. Bu durumda konu, İngiltere'nin kurucusu ve nüfuzlu olduğu Milletler Cemiyeti'ne havale olunmuştur. Türkiye'nin henüz bu cemiyete üye olmayışı elbette ki Türkiye açısından menfi olmuştur. Cemiyet, İngiltere lehine karar vererek Musul'un Irak'ın bir parçası olduğunu belirtmiştir. İçeride Şeyh Sait isyanının da çıkmış olması Türkiye'nin manevra alanını daraltmıştır. Nitekim 5 Haziran 1925 tarihli bir antlaşma ile Türkiye Musul'un İngiliz mandasındaki Irak'a bırakılmasını kabul etmiştir. Buna karşılık Türkiye Musul petrollerinden 25 yıl boyunca %10 pay alacaktı. Ancak daha sonra yapılan bir düzenleme ile

¹² Mustafa Yılmaz ve diğerleri, Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi, Siyasal Kitabevi, Ankara 1998, s. 158-159, Bernard Lewis, (Çev. Metin Kıratlı) Modern Türkiye'nin Doğuşu, TTTK Basımevi Ankara 1991, s. 291“.

Türkiye bu payından 500.000 İngiliz Lirası karşılığında vazgeçmiştir.¹³ Aynı antlaşma ile Türk-Irak sınırı belirlenmiştir.

b-Hatay Meselesi

İskenderun Sancağı bölgesinde Türk nüfusu çoğunluktadır. Bu yüzden burası da Misak-ı Milli sınırları içerisinde gösterilmiştir. 20 Ekim 1921 'de Türkiye ile Fransa arasında yapılan Ankara Antlaşmasıyla Sancak Türklerine muhtariyet ve kültürel özerklik sağlanmıştır. 1936 'da Fransa'nın buradan çekilmesi ve Sancağı Suriye'ye bırakması Türk tarafını harekete geçirmiştir. İngiltere'nin aracılık etmesi ile yapılan uzun görüşmeler neticesinde burada seçim yapılması kararlaştırılmıştır. Dünyada savaş rüzgarlarının esmesi de Fransa'nın tutumunu etkilemiştir. Yapılan seçimde Türkler çoğunluğu kazanmışlardır. Eylül 1938 'de kurulan Hatay Devleti Meclisi 29 Haziran 1939 'da son toplantısını yaparak, Meclis oybirliği ile Türkiye'ye katılmaya karar vermiştir.¹⁴ Lozan'da çözümlenemeyen bu mesele böylece Türkiye'nin istek ve beklentileri doğrultusunda çözümlenmiştir.

c-Montreux Boğazlar Sözleşmesi

Lozan'da boğazlar komisyonu kurulmuş ve Türkiye bundan pek memnun kalmamış ve ilk fırsatta bu durumun değiştirilmesini istemiştir. Mesele Milletler Cemiyetine aksetmişti. Cemiyet'in 20 Temmuz 1936 tarihli toplantısında Montreux boğazlar sözleşmesi son halini alarak imzalanmıştır. Buna göre boğazların yönetimi tamamen Türkiye'ye geçmiştir ve boğazların güvenliğini Türkiye sağlayacaktır. Savaş sırasında savaştan devletlerin gemileri buradan geçemeyecek tarafsız devletlerin gemileri ise barış zamanının da olduğu gibi geçebilecekti. Barışta ve savaşta Boğazların hava sahası Türkiye haricinde kullanılmayacaktır. Atatürk'ün hayatının son zamanlarında bu mesele de Türkiye'nin lehine böylece çözümlenmiştir.

d-Türk-Yunan 'Etabli' Anlaşmazlığı

Lozan da alınan karara göre Türkiye'deki Rumlarla Yunanistan'daki Türkler mübadele edilecekti. Ancak İstanbul Rumları ve Batı Trakya Türkleri mübadele dışında tutulmuştur. Kimlerin etabli (İstanbulda ikamet eden) olduğu ko-

¹³ Mim Kemal Öke, Musul Meselesi Kronolojisi (1918-1926), Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay. İstanbul 1991, s. 193.

¹⁴ Geniş bilgi için bkz. Tayfur Sökmen, Hatay'ın Kurtuluşu için Harcanan Çabalar, TTK Basımevi Ankara 1978.

nusunda problemler çıkmıştır. Bunun üzerine yapılan müzakereler 10 Haziran 1934 'lerde sonuçlanmış ve doğum yeri ve tarihine bakılmadan Etabli sayılması benimsenmiştir.

f-Balkan Antantı

İkinci Dünya savaşı ihtimalinin belirlediği sıralarda, Balkanlarda işbirliğini güçlendirmek ve ilerleyebilecek İtalyan kuvvelerine karşı set oluşturabilmek için Türkiye, Yunanistan, Yugoslavya ve Romanya arasında bir saldırmazlık anlaşması 9 Şubat 1934 'de imzalanmıştır.

g-Sadabat Paktı

İtalyan tehdidine, karşı Balkanlarda olduğu gibi doğuda da bir savunma seti oluşturulması hedeflenmiştir. Buna göre 2 Ekim 1934 'de Türkiye, İran, Afganistan ve Irak'ın katılımı ile gerçekleşen ve Türkiye'nin doğu ve güney bölgelerinin güvenliği temin edebilecek bir savunma paktı oluşturulmuştur.

Türkiye'nin İkili İlişkileri

a-Türk-İngiliz İlişkileri

Milli Mücadele döneminde en etkin ülke olan ve sağladığı destekle Anadolu'da Yunan ilerlemesine yön veren ve kışkırtan ülke İngiltere'dir. İngilizler 16 Mart 1920 'de İstanbul'u işgal ederek Mebusan Meclisi'ni dağıtmaları ve Saltanatı baskı altında tutarak Anadoludaki Milli Mücadele'yi bastırmak için ayaklanmaların çıkmasını tertiplemişlerdir. Bununla birlikte faaliyetlerini meşru göstermek için İstanbul'da kendilerine taraftar olan İngiliz Muhipler Cemiyetini kurdurarak kendi propagandalarını yaptırmışlardır. Türk Milli Mücadelesi döneminde Türklere karşı en sert ve dostça olmayan tutumu İngilizler sergilemişlerdir. Lozan'da da Türk tezlerine en fazla karşı çıkan da yine İngilizler olmuştur. Özellikle petrol kaynakları ve Musul'un İngiltere için stratejik öneminden dolayı Türkiye-Irak sınırı meselesinde Türkiye ile çetin diplomatik mücadeleye girişmiştir. İngiltere meseleyi kendi menfaatlerine paralel olarak 1926 da neticelendirmiş,¹⁵ bu meselenin hallinden sonra Türk-İngiliz ilişkileri 1938'e kadar problemsiz olarak sürmüştür.

b-Türk-Fransız İlişkileri

Fransa'nın Milli Mücadele sırasında Türkiye'nin güney bölgelerini işgali ile başlayan süreç, Türk halkının amansız direnişi ile karşılaşan Fransız

¹⁵ Durmuş Yılmaz, Misak-ı Milli'ye Göre; Musul, Konya 1995, s. 125.

kuvvetlerinin Anadolu'yu terk etmesiyle son bulmuştur. Bu mücadeleler sırasında Fransızlar bölgedeki yerli Ermeni unsurunu da kullanmaktan çekinmemişlerdir. Öyleki, Fransızlar, yerli Ermenilere Fransız askeri üniforması giydirerek, bunları Türklere karşı kıskırtmış ve aşırı kan dökülmesine sebebiyet vermişlerdir. Güney Anadolu'da Türklere karşı başarısız olan ve Türk Milli Mücadelesinin muvaffak olmasının önlenemeyeceğini anlayan Fransızlar Ankara hükümeti ile diyoğa geçerek 20 ekim 1921 'de imzalanan Ankara Antlaşması ile Ankara hükümetini resmi olarak tanımak zorunda kalmışlardır. Bu antlaşma ateşkesi sağlamışsa da aradaki meselelerin tümüne çözüm getirememiştir. Nitekim Lozan'da Fransızlar özellikle kapitülasyonlar ve azınlıklar konularında Türkiye ile uzun süre ihtilafa düşmüşlerdir. Hatay meselesi yüzünden iki ülke arasında yine soğuk rüzgarlar esmişse de meselenin Türkiye'nin tezleri doğrultusunda çözümüne Fransızlar o günkü uluslararası koşullar gereği ses çıkaramamışlardır.

c-Türk-İtalyan İlişkileri

İtalyanların Anadolu'da güneyde bazı yerleri işgal etmesi ile başlayan gerginlik, fazla sürmemiş, İtalyanlar ve Anadolu hareketini bir macera olarak görmüş ve Anadolu'dan ilk ayrılan devlet İtalya olmuştur. Bu durumda ilişkiler dostane bir şekilde devam etmiştir. Bu durum İtalya'da Faşist Mussolini'nin işbaşına gelmesiyle tekrar gerginleşmiştir. Zira İtalya'nın yayılmacı politika anlayışı Türkiye'de endişeyle karşılanmıştır. Türkiye bu ihtimali dikkate alarak Balkan ülkeleriyle ittifaka yönelmiştir.

d-Türk-Yunan İlişkileri

Milli Mücadele döneminde en fazla silahlı mücadele batı Anadolu'da Yunanlılara karşı yapılmıştır. Zira Yunanlıların Anadolu macerasının temelinde eski Bizans'ı yeniden ihya anlamını taşıyan ve 'Megalo İdea' diye tanımlanan hedef bulunmaktaydı. Anadolu da masum halka karşı en fazla tahribat ve kıyımı Yunanlar yapmışlardır. Ancak Türk ordusunun başarılarıyla sonuçlanan mücadeleler neticesinde 9 Eylül 1922 de Yunanlılar Anadolu'dan ayrılmak zorunda kalmışlardır. Lozan'da kesinleşen Türk-Yunan hududu günümüzde de geçerliliğini korumaktadır. İki ülke arasındaki yakınlaşma Venizelos'un Ankara

da Atatürk'ü ziyareti¹⁶ ile başlamış ve dostane ilişkilerde önemli bir adım atılmıştır.

e-Türk-Sovyet İlişkileri

3 mart 1917 Brest-Litowsk antlaşması ile Doğu Anadolu'dan çekilen Ruslarla Milli Mücadele döneminde bizzat silahlı çarpışmalar meydana gelmemiştir. Ancak Rusların göz yummalarını fırsat bilen Ermeniler Doğu Anadolu'da Müslüman ahaliye karşı kanlı eylemlere girişmişlerdir. Doğu Fatihi olarak da anılan Kazım Karabekir Paşa'nın komutasındaki Türk ordusu harekate geçerek Ermeni işgali altındaki Kars ve civarını 30 Ekim 1920 de geri almıştır. İlerleyen Türk ordusu karşısında tutunamayan Ermeniler barış istemişlerdir. 3 Aralık 1920 'de yapılan Gümrü barış antlaşması ile Ermeniler Sevr Antlaşması ile kendilerine vaad edilen Doğu Anadolu'daki topraklardan vazgeçmişlerdir¹⁷. Ermenistan Soviyet hakimiyetine geçtikten sonra 16 Mart 1921 'de Sovyetlerle Moskova Antlaşması gerçekleştirilmiştir. Ortak hedefleri anti-emperyalizm olan Sovyet Rusya ve Ankara hükümeti milli mücadele döneminde birbirine destek vermişlerdir. 13 Ekim 1921 'de imzalanan Kars Antlaşması ile Türk-Sovyet hududu belirlenmiştir. İkili ilişkiler 1925 'de yapılan dostluk ve tarafsızlık antlaşmasıyla da dostane bir şekilde II. Dünya harbi yıllarına kadar devam etmiştir.

Sonuç olarak Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğinde başlatılan Türk Milli Mücadelesi, askeri alandaki başarıları müteakip, Türkler siyasi alanda da kendini uluslar arası camiaya kabul ettirmişlerdir. Yeni Türk Devleti'nin dış ilişkilerinde de milli dış politika anlayışı çerçevesinde haysiyetli ve barışı esas alan bir çizgi takip edilmiştir. Özetle M. Kemal Paşa'nın vecizesinde vurgulanan "yurtta sulh, cihanda sulh" prensibine göre Türk dış politikası tutarlı bir şekilde yürütülmüştür.

¹⁶ Murat Hatipoğlu, Yakın Tarihte Türkiye ve Yunanistan 1923-1954, Siyasal Kitabevi Ankara Haziran 1997, s. 129.

¹⁷ Kamuran Gürün, Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953), TTK Basımevi Ankara 1991, s. 39.

ჯიპათ გიოქთეფე*

**თურქეთის პოლიტიკური ისტორია და მისი საგარეო ურთიერთობანი
(1919-1938)**

მუსტაფა ქემალ ფაშას 1919 წ. 19 მაისს სამსუნში მისვლით დაწყებულმა ეროვნულმა მოძრაობამ რეალურად 1922 წლამდე გასტანა; იურიდიული სახე მას 1923 წ. 24 ივლისს მიეცა, ხოლო 1923 წ. 29 ოქტომბერს თურქეთში რესპუბლიკური წყობილება დამყარდა.

ამ პერიოდის მოვლენების საშინაო და საგარეო პოლიტიკის თვალსაზრისით შეფასება საშუალებას იძლევა, უფრო უკეთესად გავეცნოთ თურქეთის ეროვნული მოძრაობის მასშტაბებს. მუსტაფა ქემალის სამსუნში მისვლის პერიოდში ქვეყანაში მდგომარეობა უკიდურესად მძიმე იყო¹. ამგვარი მდგომარეობიდან ეროვნული ერთიანობით თავის დადწევის თვალსაზრისი განსაკუთრებულ მნიშვნელობას იძენდა. ამის გამო ქვეყნის მრავალ ადგილზე ეროვნული უფლებების დაცვის სამხარეო კომიტეტები ჩამოყალიბდა. ეს კომიტეტები 1919 წ. 4-11 სექტემბერს სივასის კონგრესზე გაერთიანდნენ ანატოლიისა და რუმელიის უფლებათა დაცვის საზოგადოებად და, ამგვარად, მათი ზეგავლენა კიდევ უფრო გაიზარდა.

1920 წ. 28 იანვარს ოსმალეთის იმპერიის ბოლო მეჯლისის მიერ მიღებული, ოფიციალურ თურქულ ისტორიოგრაფიაში ეროვნული პაქტის სახელით ცნობილი და შემდეგ არზრუმის და სივასის კონგრესებზე დამტკიცებული გადაწყვეტილებები იქცნენ ათათურქის პერიოდის თურქეთის პოლიტიკური ისტორიის და საგარეო პოლიტიკის საფუძვლებად. ამ გადაწყვეტილებებში ძირითადად აისახა თურქი და მუსლიმი ხალხით დასახლებული ტერიტორიების სამშობლოსაგან განუყოფლობა და ერის განვითარებაში ხელისშემშლელი პირობების მიუღებლობა. გარდა ამისა, დასაშვებად ჩათვალეს ელვიე ი სელასუში (ყარსი, არტაანი, ბათუმი) პლებისციტის განმეორებით ჩატარება².

* მასწავლებელი, ყარსის კავკასიის უნივერსიტეტის ტექნიკურ მეცნიერებათა და ლიტერატურის ფაკულტეტის ისტორიის განყოფილება.

1920 წ. 16 მარტს ანტანტის სამხედრო ძალების მიერ სტამბოლის ოკუპაციამ, ოსმალთა ბოლო დეპუტატთა პალატის დათხოვნამ, ანკარის ეროვნულ-გამათავისუფლებელი ბრძოლის ცენტრად ფორმირებამ და 1920 წ. 29 აპრილს თურქეთის დიდი ეროვნული მეჯლისის გახსნამ ეროვნულ ბრძოლას კიდევ უფრო ორგანიზებული და გააღწევიანი ხასიათი მისცა. მუსტაფა ქემალის კომპეტენტურობა, მისი არჩევა პარლამენტის მეთაურად გამათავისუფლებელი ძალების სწრაფ და წარმატებულ ზრდას იწვევდა³. ბრძოლის პერიოდში ეროვნულმა მთავრობამ დაიხსნა გამოკვეთილი პრინციპები და მიზნები:

1. „სამშობლო ერთიანია, არ დანაწევრდება“.
2. „მანდატი და მფარველობა კატეგორიულად მიუღებელია“.
3. „ძალაუფლება უნდა გადაეცეს მოქმედ ნაციონალურ და მოხალისეთა არმიას, ეროვნული ძალების ხელმძღვანელობას“.
4. „ეროვნულ დამოუკიდებლობას ეროვნული გადაწყვეტილებები გადაარჩენს, ან დამოუკიდებლობა, ან სიკვდილი“.
5. „ეროვნული პაქტის განხორციელება“.

არ არსებობს თავდაცვითი ხაზი, არსებობს მხოლოდ დასაცავი ტერიტორია და ეს ჩვენი სამშობლოა⁴. ამ მიზნების საერთო შინაარსი ერის დამოუკიდებლობის განმსაზღვრელია. 1920 წ. 10 აგვისტოს სევრის ხელშეკრულებით, რომელიც დაიდო ოსმალეთისა და ანტანტის ქვეყნებს შორის, ანატოლიაში უქმდებოდა ოსმალთა ძალაუფლება და ანატოლია ტერიტორიებად იშლებოდა. გარდა ამისა, ამ ხელშეკრულების მუხლები ოსმალეთისათვის სამხედრო და ქონებრივი თვალსაზრისით მძიმე პირობებს შეიცავდნენ. ამ მუხლებმა, რომლის განხორციელებასაც ცდილობდნენ ოსმალთა სახელმწიფო მოღვაწეები და განსაკუთრებით დამად ფერიდ ფაშას მთავრობა, ვერ აპოვა წარმატება ეროვნული მთავრობის წინააღმდეგობის გამო, რომელიც ანატოლიაში მიღებულ პრინციპებს ეყრდნობოდა. ანატოლიის რიგ რაიონებში, ოსმალეთის მთავრობის და ანტანტის ქვეყნების მხარდაჭერით მიმდინარე შიდა დაპირისპირებებმა ეროვნული მთავრობა მძიმე პირობებში ჩააგდო, თუმცა მან მაინც მიაღწია წარმატებას. ეროვნული ძალები, რომლებიც იბრძოდნენ, როგორც ქვეყნის შიგნით, ასევე დამპყრობელ ძალებთან, იძულებული იყვნენ, წინააღმდეგობა გაეწიათ სხვადასხვა მტრისათვის ანატოლიის აღმოსავლეთში, სამხრეთსა თუ დასავლეთში.

აღმოსავლეთის ფრონტზე სომხების წინააღმდეგ წარმოებული ომი და სამხედრო წარმატებანი გიუმრისა და მოსკოვის ხელშეკრულებებით⁵ დასრულდა. საბოლოოდ, დადებული ყარსის ზავით, თურქეთის ამ მხარეში

საზღვრები იქნა დადგენილი. მიღწეულმა წარმატებებმა თურქეთის ეროვნულ მოძრაობას ძალა შეჰმატა, გარდა ამისა, აქაური სამხედრო შენაერთების ზოგიერთი ნაწილი დასაუღმეთის ფრონტზე იქნა გადასროლილი. ეროვნული მოძრაობის უსაფრთხოების თვალსაზრისით მნიშვნელოვანია, აგრეთვე, სამხრეთის ფრონტზე ფრანგების წინააღმდეგ გამარჯვება. ყველაზე ხანგრძლივი ბრძოლა მიმდინარეობდა დასაუღმეთის ფრონტზე ბერძნების წინააღმდეგ, რომელიც დაიწყო ე.წ. ინონუს პირველი ომით და შემდეგ უკვე ინონუს მეორე ომით საქარიისა და „დიდი შეტევის“ შედეგად 1922 წ. 9 სექტემბერს თურქეთის ჯარები იზმირში შევიდნენ, ამგვარად, ეროვნული მოძრაობის საომარი ფრონტი და თურქბერძენთა ომი 1922 წ. 11 ოქტომბრის მუთანის ზავით დასრულდა, რითაც აღმოსავლეთი თრაკია თურქეთის მფარველობაში მოექცა. მუთანის ზავის შემდეგ დაიწყო მოლაპარაკებები საბოლოო ზავის დადების თაობაზე იზმირში, რაც არ იქნა მიღებული. ამის გამო საზავო მოლაპარაკებანი გაიმართა ნეიტრალური შვეიცარიის ქალაქ ლოზანაში.

ოთხი ნაწილისაგან, 143 მუხლისაგან შემდგარი, მეტად რთული მოლაპარაკებების შემდეგ ხელმოწერილი ლოზანის ზავით (1923 წ. 24 ივლისი) ახალი თურქული რესპუბლიკა შეიქმნა, რომელიც სამართლებრივად და პოლიტიკურად იქნა აღიარებული. ლოზანაში ყველაზე საკამათო გახლდათ: ტერიტორიისა და სამხედრო, ეკონომიკა-ფინანსების, უცხოელებისა და ეროვნული უმცირესობების საკითხები. თურქეთის დელეგაცია, რომელსაც ხელმძღვანელობდა ისმეთ ფაშა, ეროვნული დამოუკიდებლობისა და სუვერენიტეტის საკითხებში მეტად პრინციპული იყო, აქედან გამომდინარე, მან ყველა წინადადება, რომელიც ამ პრინციპებს ოდნავაც კი ლახავდა, კატეგორიულად უარყო. ეს ასეც უნდა ყოფილიყო, რადგან სამხედრო მოქმედებიდან წარმატებით გამოსული თურქეთის მხარე მხოლოდ ასეთი გზით შეძლებდა ქვეყნის ერთიანობისა და ეროვნული დამოუკიდებლობის შენარჩუნებას. ანტანტის ქვეყნებმა, იცოდნენ რა აღნიშნული მდგომარეობა, კაპიტულაციების და სხვა ეკონომიკური პრინციპების დაცვა სცადეს. თუმცა, ამგვარ საკითხებშიც იძულებული შეიქნენ დათანხმდებოდნენ თურქული მხარის მოთხოვნებს. ზოგიერთი სხვა საკამათო საკითხი კი მომავლისათვის გადაიდო.

მოლაპარაკებების მსვლელობისას ძირითადი დავა ინგლისსა და თურქეთს შორის მიმდინარეობდა. ინგლისი განსაკუთრებით მოითხოვდა მოსულისა და სრუტეების სტატუსის დადგენას, საფრანგეთი კაპიტულაციების და ოსმალეთის ვალების საკითხის განხილვას მოითხოვდა; იტალია ეგეოსის კუნძულების მომავლის კაპოტაჟის საკითხებს ანიჭებდა უპირატესობას. ძირითა-

დად მიღწეულ იქნა ეროვნულ პაქტში აღნიშნული საკითხების დადებითად გადაწყვეტა. ეროვნული პაქტის პრინციპების გამარჯვების საფუძველზე შეიქმნა ახალი სახელმწიფო.

ლოხანის ხელშეკრულებების მუხლები:

საზღვრები:

ბულგარეთთან ადრე დადგენილი საზღვარი ლოხანაშიც დადასტურდა.

საბერძნეთი და კუნძულები, მუდანიეს ზავის მიხედვით, დადგენილი საზღვარი მდინარე მერიჩზე კელაგ ძალაში დარჩა, ყარააღაჯის მხარე დარჩა თურქეთს, კუნძულები: იმროზი, ბოზჯაადა და თაეშანი დარჩა თურქეთს. ეგეოსის კუნძულები გადაეცა საბერძნეთს, თუმცა ამ კუნძულებზე არ უნდა განლაგებულიყო შეიარაღება და სამხედრო ნაწილები.

სირიასთან საზღვარი, რომელიც 1921 წ. 20 ოქტომბერს ანკარის მოლაპარაკებების საფუძველზე დადგინდა, ხელშეუხებელი დარჩა (ისქანდერუნი სირიის საზღვრებში რჩებოდა).

თურქეთმა ინგლისის სასარგებლოდ დათმო: ეგვიპტის, ერაყის, სუდანის, კვიპროსის ტერიტორიები, რადგანაც მათზე ინგლისის მანდატი იყო დადგენილი, ეს პრინციპი იქნა გამოყენებული ერაყის საზღვართან დაკავშირებითაც. თურქეთ-ერაყის საზღვრის საკითხი ცხრა თვის პერიოდის შუალედში თურქეთსა და ინგლისს შორის მეგობრულ ატმოსფეროში უნდა გადაწყვეტილიყო და თუ მოლაპარაკება ვერ შედგებოდა, ეს საკითხი ეროვნებათა საბჭოს უნდა გადაეწყვიტა.

ეკონომიკური და ფინანსური საკითხები:

გაუქმდა ყველანაირი კაპიტულაციები.

ოსმალეთის ვალები უნდა გადანაწილებულიყო იმპერიიდან გამოყოფილ ქვეყნებს შორის, ხოლო თურქეთის წილად დარჩენილი ვალები გარკვეული პრინციპით უნდა დაკლებულიყო.

სრუტეების სტატუსი:

სრუტეების შესახებ კომისიისათვის თურქეთს უნდა ეხელმძღვანელა. სტამბოლის და ჩანაქყალის სრუტეების ორივე ნაპირზე არ უნდა განლაგებულიყო სამხედრო ძალები და შეიარაღება.

უმცირესობების სტატუსი:

1. თურქეთში მაცხოვრებელი და არამუსლიმი უმცირესობები ითვლებიან თურქეთის სრულუფლებიან მოქალაქეებად, უფლება ეძლევათ გახსნან საზოგადოებრივი ორგანიზაციები და სკოლები.

2. თურქეთში მაცხოვრებელი ბერძნები და საბერძნეთში მაცხოვრებელი თურქები ორ სახელმწიფოს შორის უნდა გაცვლილიყო. ეს წესი არ ეხებოდათ სტამბოლის ბერძნებს და თრაკიის თურქებს⁷.

თურქეთის ისტორიის თვალსაზრისით ლოზანის ხელშეკრულება შემდეგნაირად შეიძლება შეფასდეს:

ლოზანის ზავი, XIX საუკუნის დასაწყისიდან მოყოლებული თურქი ხალხის სასიკეთოდ ხელმოწერილ მნიშვნელოვან და სერიოზულ ხელშეკრულებას წარმოადგენს. თურქულმა მხარემ მოლაპარაკებაში მონაწილეობა მიიღო, როგორც გამარჯვებულმა, სრულუფლებიანმა და შეძლო მიეღწია სასურველი შედეგისათვის.

ლოზანის ზავმა იურიდიულად და ფაქტობრივად გააუქმა სევრის ზავი.

ოსმალეთის იმპერიის პერიოდში ხალხში არსებული სულიერი და მატერიალური სიძინელები დაძლეული იქნა (ანუ აღიკვეთა კოლონიალიზმი, ტერორი გარედან).

– ანტანტის ქვეყნებმა აღიარეს თურქეთის პოლიტიკური, ეკონომიკური, ფინანსური, სამხედრო და კულტურული დამოუკიდებლობა.

– ლოზანაში დადასტურდა თურქეთის სახელმწიფოს ეროვნულ-უნიტარულ სახელმწიფოდ ჩამოყალიბება. ამგვარად, ლოზანა არ წარმოადგენდა თურქეთისათვის დასასრულს, იგი დასაწყისი გახლდათ. ლოზანაში განისაზღვრა აგრეთვე, თურქი ერის გეოგრაფიული არეალი. მუსტაფა ქემალის შეფასების მიხედვით: „ეს ხელშეკრულება არის დოკუმენტი, რომელმაც უმოქმედო მდგომარეობაში ჩააყენა თურქების წინააღმდეგ აწვლეულების განმავლობაში მომზადებული დარტყმა, რომელიც სევრის ზავით უნდა განხორციელებულიყო თითქოს“⁸.

რევოლუციური გარდაქმნები პოლიტიკურ სფეროში

ა. სულთანატის გაუქმება (1922 წ. 1 ნოემბერი). ოსმალეთის სახელმწიფოს დაარსებისთანავე მას ფადიშაჰი (სულთანი) განაგებდა. ანკარის დროებითმა მთავრობამ, რომელიც აწარმოებდა ეროვნულ ბრძოლას დამპყრობელთა წინააღმდეგ, გაითვალისწინა რა ლოზანის მოლაპარაკებებში ანკარის მთავრობის წევრებთან ერთად სტამბოლის მთავრობის წარმომადგენლების მოწვევის შესაძლებლობა, რითაც ფაქტიურად თურქეთში ორხელისუფლებიანობის პრინციპი დამყარდებოდა, 1922 წ. 1 ნოემბერს ეროვნული მეჯლისის გადაწყვეტილებით, გააუქმა სულთანატი, თუმცა ხალიფის სტატუსი უნდა დარჩენილიყო და იგი მეჯლისს უნდა აერჩია.

ბ. რესპუბლიკის გამოცხადება.

სულთანატის გაუქმების შემდეგ აბდულმეჯიდს მხოლოდ სულთნის ტიტული დაარჩა. მიუხედავად სულთანატის გაუქმებისა, გარკვეული ძალებს ახლად ჩამოყალიბებული რესპუბლიკის წინააღმდეგ სხვა პიროვნების ხელმძღვანელობით მოსალოდნელი გამოსვლის აღსაკვეთად, მ. ქემაღმა საჭიროდ მიიჩნია სულთნის ტიტულის გაუქმებაც. 1924 წ. 3 მარტს მეჯლისის გადაწყვეტილების მიხედვით გაუქმდა ხალიფას ტიტული და სულთნის ოჯახი ქვეყნის ფარგლებს გარეთ იქნა გაყვანილი⁹. ამასთანავე მიღებული იქნა კანონი საყოველთაო განათლების შესახებ.

გ. პოლიტიკური პარტიები და მიმდინარეობები მუსტაფა ქემაღ ფაშამ ანატოლიისა და რუმელიის უფლებათა დაცვის საზოგადოების საფუძველზე და წევრების უმეტესობისაგან 1923 წ. ჩამოაყალიბა „სახალხო პარტია“. იგი 1923 წ. 23 ნოემბერს „სახალხო რესპუბლიკის პარტიად“ გადაკეთდა, რომლის პროგრამა და მიზანი გახდა, ხალხის ძალაუფლების საფუძველზე, გადაექცია თურქეთი თანამედროვე სახელმწიფოდ და ქვეყანაში კანონის ძალაუფლება დაემკვიდრებინა.

1924 წ. ოქტომბერში შეიქმნა „პროგრესული სახალხო პარტია“, რომელიც „სახალხო პარტიასთან“ შედარებით იყო უფრო კონსერვატული ხასიათის. მასში 23 თებერვალს მოხდა განხეთქილება, რომელიც 1924 წ. 31 მაისს გადაიზარდა შეიხ საითის აჯანყებაში, ამის გამო იგი მეჯლისმა გააუქმა 1925 წ. 3 ივნისს.

1930 წ. მუსტაფა ქემაღის უახლესი მეგობრის ალი ფეთჰი ბეის (ოქიარის) მიერ დაარსებული იქნა „თაეისუფალი რესპუბლიკური პარტია“. მიუხედავად იმისა, რომ პარტიის ხელმძღვანელები ახლოს იდგნენ რევოლუციურ პრინციპებთან და რესპუბლიკასთან, მათ რიგებში მოხედნენ ოპოზიციონერები, სწორედ ამის გამო, პარტიის დამაარსებლებმა 1930 წ. 15 ნოემბერს პარტია გააუქმეს. ათათურქის პერიოდში ორჯერ იყო მცდელობა, გადასულიყვნენ მრავალპარტიულ რეჟიმზე, მაგრამ იგი, პირობების უქონლობის გამო, ვერ განხორციელდა.

ათათურქის პერიოდის საგარეო პოლიტიკური პრინციპები და საგარეო ურთიერთობები.

მუსტაფა ქემაღ ფაშას მიერ წარმოებული საგარეო პოლიტიკა ეფუძნებოდა ერისა და ხალხის ინტერესებს და ატარებდა ეროვნულ ხასიათს. მან თავის საგარეო პოლიტიკაში დიდი პატივისცემა გამოავლინა ეროვნული პაქტისადმი, ეროვნული დამოუკიდებლობისადმი, საერთაშორისო სამართლებრივი ნორმებისადმი. იგი თავისი პრინციპის „მშვიდობა სამშობლოში, მშვი-

დობა მსოფლიოში“ განხორციელებას მცდელობას არ აკლებდა. ფაშა ამბობდა: „ქვეყანა, რომელიც არის სრულიად აყვავებული და განვითარებული, ყოველთვის არის მოსურნე მშვიდობის და ბედნიერებების არა მარტო თავისათვის, არამედ სხვისთვისაც“¹⁰.

ათათურქის მიერ წარმოებული საგარეო პოლიტიკის ძირითადი საფუძვლები:

ეროვნული საგარეო პოლიტიკა ეყრდნობოდა თურქი ხალხის პოლიტიკური მოთხოვნების საფუძვლებს, პრინციპებს. მისი მიზანი იყო შეექმნა ძლიერი სახელმწიფო, გაეხადა ერი ბედნიერი და აყვავებული. ეროვნული საგარეო პოლიტიკის ღერძი აგებული იყო საშინაო პოლიტიკასა და სოციალურ სტრუქტურაზე. როგორც ათათურქი აღნიშნავდა, საგარეო პოლიტიკა „სრულიად უნდა პასუხობდეს ჩვენს საშინაო წყობილებას“¹¹.

უნდა ჩამოყალიბებულიყო ცნობიერება ეროვნული საზღვრების უცვლელობის, მისადმი პატივისცემის შესახებ, სწორედ ეს მდგომარეობა არის აღნიშნული ეროვნულ პაქტში.

ეროვნული საგარეო პოლიტიკის ერთ-ერთი და მნიშვნელოვანი საკითხი არის თურქი ერის, როგორც კაცობრიობის შემადგენელი ნაწილის, ისტორიაში დამკვიდრება სრულყოფილებიან, ღირსეულ წევრად. საფუძველი კი საერთაშორისო ურთიერთობებში თანასწორუფლებიანი, მეგობრული, საკუთარი ღირსების დაცვის და საკითხების გადაწყვეტაში მშვიდობიანი გზების გამოყენება უნდა გახდეს. მშვიდობის შენარჩუნებისათვის მზადყოფნა, საჭიროებისამებრ მისი დაცვა და თანხმობა საგარეო პოლიტიკის კიდევ ერთი საფუძველია. ათათურქის მოღვაწეობის პერიოდში დასავლური ორიენტაცია მნიშვნელოვან ადგილს იკავებს. მიუხედავად ეროვნულ განმათავისუფლებელი მოძრაობის პერიოდში დასავლეთის ქვეყნების ინვესტიციისა, ომის შემდგომმა ურთიერთობებმა სულ სხვა სახე მიიღო. საგარეო პოლიტიკასთან დაკავშირებით ათათურქი ამბობდა: „ქვეყნები სხვადასხვაა, მაგრამ აქ უფრო მეტ ზემოქმედებას ახდენს საერთო ცივილური ცნობიერება“¹². ამიტომაც, მ. ქემალ ფაშას ყველაზე მნიშვნელოვან მიზანს უეჭველად წარმოადგენდა თურქი ხალხის მოდერნიზება და უფრო მაღალ საფეხურზე აყვანაც კი. ეს ცივილიზაცია კი დასავლეთი გახლდათ. დროდადრო, მიუხედავად დასავლეთის პოზიციისა, გადასავლეთება მაინც მიდიოდა.

ეროვნული საგარეო პოლიტიკა ეყრდნობა სიმართლეს, გულწრფელობას და არ მიჰყვება ფანტაზიის სფეროს. როგორც ათათურქი აღნიშნავდა, ფან-

ტაზიის საშუალებით შეუძლებელია ქვეყნის, ხალხის მართვა, ეროვნული ძლიერების დაცვა, საჭიროა მისგან გათავისუფლება.

ათათურქის პერიოდის საგარეო ურთიერთობანი აგებული იყო ეროვნულ პაქტში მოცემულ პრინციპებზე. თუმცა ლოზანაში იგი მთლიანად ვერ განხორციელდა. დარჩა გადაუჭრელი საკითხები, რომლის მიზეზიც მხარეების ურთიერთობების დაწყებისათვის საკმაოდ ბევრი გზების ძიება იყო. გადაუჭრელ საკითხებში შედიოდა:

მოსულის საკითხი

ლოზანაში მოსულის საკითხი ვერ გადაწყდა და იგი თურქეთ-ინგლისის შემდეგი მოლაპარაკების საკითხი გხდა. თურქეთსა და ინგლისს შორის მოლაპარაკებანი დაიწყო 1924 წ. მაისში. თურქეთმა ისტორიული, გეოგრაფიული და პოლიტიკური მოსაზრებების გამო, მოსული თავისთვის მოითხოვა, მაგრამ, რადგანაც მოსული ინგლისის მანდატის ქვეშ იმყოფებოდა, ინგლისი მის გადაცემას ერაცისათვის აპირებდა. ამის გამო მოლაპარაკებებმა უშედეგოდ ჩაიარა. ეს საკითხი განსახილველად გადაეცა ინგლისელების მიერ დაარსებულ და მათივე ზეგავლენის ქვეშ მყოფ ერთა ლიგას. აღნიშნულმა საბჭომ გადაწყვეტილება ინგლისის სასარგებლოდ მიიღო და მოსული ერაცს გადასცა. სწორედ ამ პერიოდში მოხდა შეიხ საითის აჯანყება, რამაც ამ საკითხში თურქეთს მანევრირების საშუალება წაართვა. 1925 წ. 5 ივნისის ხელშეკრულებით თურქეთმა მოსულის ერაცისათვის გადაცემა ცნო. სამაგიეროდ თურქეთს 25 წლის განმავლობაში მოსულის ნავთობის შემოსავლების 10 % უნდა მიეღო. შემდეგდროინდელი შესწორებით თურქეთს ამ წილიდან 500000 ლირა უნდა დარჩენოდა¹³. ხელშეკრულებებით დადგინდა თურქეთ-ირანის საზღვარი.

ჰათაის საკითხი

ისკანდერუნის სანჯაყში თურქი მოსახლეობა უმრავლესობას შეადგენს. აქედან გამომდინარე, ეს საზღვრებიც ეროვნულ პაქტში იყო გამოკვეთილი. 1921 წ. 20 ოქტომბერს თურქეთსა და საფრანგეთს შორის ანკარაში ხელმოწერილი ხელშეკრულების საფუძველზე ამ სანჯაყის თურქ მოსახლეობას ავტონომია მიეცა. 1936 წ. საფრანგეთის აქედან გასვლისა და მისი სირიისათვის გადაცემის შემდეგ, თურქეთის მხარე შეტევაზე გადავიდა. ინგლისის შუამდგომლობით აქ არჩევნების ჩატარება გადაწყდა. მსოფლიოში საომარი სიტუაციის შექმნამ საფრანგეთზეც იმოქმედა. ჩატარებული არჩევნების შედეგად თურქმა უმრავლესობამ გაიმარჯვა. 1938 წ. შექმნილმა ჰათაის მთავრობის მეჯლისმა 1939 წ. 29 ივნისის საბოლოო შეკრებაზე ხმათა უმ-

რავლესობით თურქეთთან შეერთება გადაწყვიტა¹⁴. ამგვარად, ლოზანაში გადაწყვეტილი ეს საკითხი თურქეთის სურვილისა და მიზნისამებრ გადაწყდა.

საბერძნეთის თურქი მოსახლეობა თურქეთში უნდა გადმოსულიყო და პირიქით. ეს არ ეხებოდა სტამბოლის ბერძნებს და დასავლეთ თრაკიის თურქ მოსახლეობას. მაგრამ თუ ვინ ექვემდებარებოდა გადაცვლის პრინციპს, ამ საკითხში პრობლემები შეიქმნა (სტამბოლში ცხოვრების გამო). საბოლოო მოლაპარაკების შედეგად, 1934 წ. 10 ივნისის გადაწყვეტილების მიხედვით ნახსენები პრინციპი მოქმედებდა ყველაზე დაბადების ადგილისა და რიცხვის გაუთვალისწინებლად.

ბალკანეთის ანტანტა.

მეორე მსოფლიო ომის დაწყების შესაძლებლობის დანახვის გამო, ბალკანეთში ურთიერთობის გაუარესების და იტალიის სმხედრო ძალების შესაძლო წინსვლის შესახებ გადაწყვიტეს 1934 წ. 9 თებერვალს თურქეთს, საბერძნეთს, იუგოსლავიას და რუმინეთს შორის ხელი მოეწერა თავდაუსხმელობის ხელშეკრულებებს.

სადაბაღის პაქტი.

იტალიური საშიშროების თავიდან ასაცილებლად, როგორც ბალკანეთში, ასევე აღმოსავლეთშიც გადაწყდა თავდაცვის ხაზის შექმნა. 1934 წ. 2 ოქტომბერს თურქეთს, ირანს, ავღანეთს და ერაყს შორის ხელი მოეწერა თავდაცვით პაქტს. რამაც უზრუნველყო თურქეთის აღმოსავლეთ და სამხრეთ მხარეების უსაფრთხოება.

თურქეთის ორმხრივი ურთიერთობები

თურქეთ-ინგლისის ურთიერთობები

ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის პერიოდში ყველაზე მეტ ზეწოლას ინგლისი ახდენდა. იგი ხელს უწყობდა აგრეთვე ანატოლიაში ბერძნების წინსვლას. 1920 წ. 16 მარტს ინგლისელებმა დაიკავეს სტამბოლი და დაითხოვეს ოსმალეთის პარლამენტი.

ინგლისი ზეწოლას ახდენდა სულთნის მთავრობაზე და ხელს უწყობდა გამოსვლებს ანატოლიაში მიმდინარე ეროვნული მოძრაობის საწინააღმდეგოდ. ამასთანავე, მოქმედებების გასამართლებლად ინგლისელებმა სტამბოლში შექმნეს თავიანთი მომხრე ანგლოფილური საზოგადოება და ამგვარად ეწეოდნენ პროპაგანდას. თურქეთის ეროვნული მოძრაობის პერიოდში

თურქეთის წინააღმდეგ ყველაზე არამეგობრულად და მკაცრად ინგლისელებმა გამოავლინეს თავი. ლოზანაშიც თურქების პროექტებს ყველაზე მეტად ინგლისელები ეწინააღმდეგებოდნენ. განსაკუთრებით ნავთობის საბადოებისა და მოსულის ინგლისისათვის სტრატეგიული მნიშვნელობის გამო, მათ მეტად რთული დიპლომატიური კმედებანი დაიწყეს თურქეთ-ერაყის საზღვართან დაკავშირებით. ინგლისმა საკითხი თავისი ინტერესების სასარგებლოდ გადაწყვიტა 1926 წ.¹⁵ მას შემდეგ 1938 წლამდე თურქეთ-ინგლისს შორის ურთიერთობები ყოველგვარი წინააღმდეგობის გარეშე მიმდინარეობდა.

თურქეთ-საფრანგეთის ურთიერთობები

ეროვნული ბრძოლის პერიოდში საფრანგეთის მიერ თურქეთის სამხრეთ მხარეების დაკავებით დაწყებული პერიოდი თურქი ხალხის თავგანწირული ბრძოლის შედეგად ფრანგული სამხედრო ძალების განდევნით დასრულდა. ამ მხარეში ფრანგები უკან არ იხევდნენ, რათა თავიანთი მიზნებისათვის ადგილობრივი სომხებიც გამოეყენებინათ. ისინი სომხებს თავიანთ სამხედრო ფორმას აცმევდნენ და ხელს უწყობდნენ, რომ მათ, რაც შეიძლება, მეტი თურქული სისხლი დაეღუარათ. ფრანგებმა, რომლებმაც ვერ მიაღწიეს წარმატებებს სამხრეთ თურქეთში და ვერ შეაჩერეს თურქეთის ეროვნული მოძრაობის წარმატებები, გადაწყვიტეს დიპლომატიური გზით ანკარის მთავრობასთან და 1921 წ. 20 ოქტომბერს ხელმოწერილი ზავით იძულებული გახდნენ ოფიციალურად ეცნოთ ანკარის მთავრობის დამოუკიდებლობა. ამ ხელშეკრულებით შეწყდა ცეცხლი მხარეებს შორის, მაგრამ ყველა საკითხი არ გადაწყდა. საბოლოოდ ლოზანაში კაპიტულაციებისა და ეროვნული უმცირესობების საკითხის გამო საფრანგეთსა და თურქეთს შორის ღრმა უთანხმოება გაჩნდა. სიტუაცია გაცივდა ორ ქვეყანას შორის მათის საკითხის გამოც. თუმცა, იმ პერიოდის საერთაშორისო პირობებიდან გამომდინარე, ფრანგებმა თურქების პროექტების საწინააღმდეგოდ ვერ გაილაშქრეს.

თურქეთ - იტალიის ურთიერთობები

იტალიის მიერ ანატოლიის სამხრეთის ზოგიერთი ტერიტორიების დაკავების გამო დაწყებული დაძაბულობა დიდხანს არ გაგრძელდა. იტალიელებმა ანატოლიაში წინსვლა ავანტიურად ჩათვალეს. სწორედ იტალია იყო ის პირველი სახელმწიფო, რომელმაც ანატოლია დატოვა. ამგვარად, დაწყებული მეგობრობა კიდევ უფრო გაგრძელდა. ეს მდგომარეობა სათავეში ფაშისტური მუსოლინის მოხელის შემდეგ დაიძაბა. იტალიის ექსპანსიონისტური პოლი-

ტიკის გამო თურქეთი შეშფოთდა. თურქეთმა ექსპანსიონისტური პოლიტიკა გაითვალისწინა და ბალკანეთის ქვეყნებთან კავშირი შეკრა.

თურქეთ-საბერძნეთის ურთიერთობები

ეროვნულ-გამათავისუფლებელი მოძრაობის პერიოდში ყველაზე მეტი შეიარაღებული შეტაკება ბერძნებთან მოხდა. ბერძნების მიზანი ანატოლიურ ავანტურაში ბიზანტიის კვლავ აღორძინება და განდიდების მანია იყო. ანატოლიის უდანაშაულო ხალხი ყველაზე მეტად ბერძნებმა გაანადგურეს. თუმცა თურქული არმიის წარმატებული შეტევის შედეგად 1922 წ. 9 სექტემბერს ბერძნები ანატოლიიდან განიძევენ. ლოზანაში დადგენილი თურქეთ-საბერძნეთის საზღვარი დღესაც არსებობს. ორ ქვეყანას შორის დაახლოება ბერძენი ვენიზელოსის ანკარაში ჩამოსვლით და ათათურქთან შეხვედრით დაიწყო¹⁶. ამით მეგობრობის საკითხში მინიმენლოვანი ნაბიჯი გადაიდგა.

თურქეთ -სსრკ ურთიერთობანი

1917 წ. 3 მარტს ბრესტ-ლიტოვსკის ხელშეკრულების შედეგად აღმოსავლეთ ანატოლიიდან რუსების გასვლის შემდეგ ეროვნული მოძრაობის პერიოდში მათთან შეიარაღებული შეტაკება არ ყოფილა. მაგრამ სომხებმა ისარგებლეს რუსების თვალის დახუჭვით და აღმოსავლეთ ანატოლიაში დაიწყეს სისხლიანი ტერორი მუსლიმი მოსახლეობისა. აღმოსავლეთის განმანთავისუფლებელი ქიაზიმ ყარაბეკირ ფაშას ხელმძღვანელობით თურქეთის არმია შეტევაზე გადავიდა და გაათავისუფლა სომხეთის ხელში მყოფი ყარსი და მისი შემოგარენი 1920 წ. 30 ოქტომბერს. სომხებმა ვედარ გაუძლეს თურქეთის არმიის წინსვლას და ზავი მოითხოვეს. 1920 წ. 3 დეკემბერს გიუმრში ხელმოწერილი ზავით სომხებმა უარი თქვეს აღმოსავლეთ ანატოლიის იმ ტერიტორიებზე, რომლებიც მათ სევრის ზავით აღუთქვეს¹⁷.

1921 წ. 13 ოქტომბერს ხელმოწერილი ყარსის ზავით დადგინდა თურქეთ-სსრკ საზღვარი. 1925 წ. ორ ქვეყანას შორის ხელმოწერილმა მეგობრობის ხელშეკრულებამ მეორე მსოფლიო ომამდე გასტანა.

მუსტაფა ქემალ ფაშას ხელმძღვანელობით დაწყებულმა ეროვნულმა მოძრაობამ სამხედრო სფეროში გამარჯვებასთან ერთად პოლიტიკურ გამარჯვებასაც მიაღწია, რითაც თურქებმა შეძლეს საერთაშორისო პოლიტიკურ საზოგადოებაში დაემკვიდრებინათ ადგილი.

ახალი თურქული სახელმწიფოს საგარეო ურთიერთობებშიც ეროვნული საგარეო პოლიტიკა ღირსეულ და მშვიდობისმოყვარე საფუძველზე დაყრდნობილი. ამრიგად, თურქეთის პოლიტიკა, მ. ქემალი ფაშას აფორიზმის „მშვიდობა შინ და გარეთ“ პრინციპის მიხედვით იმართება.

Cihat Göktepe

THE HISTORY OF TURKEY AND ITS FOREIGN POLICY
(1918-1938)
summary

This study focused upon the struggle of Turkey and its results against occupying powers. The structure and form of newly established Turkish state were given by means of examples. The importance of human rights and respect to law were stressed in terms of occurring political developments and international relations. Moreover, the importance of Turkish foreign policy and its characteristic were explained. The Lausanne Peace Treaty, which played an important role in forming new Turkish Republic, was evaluated in detail. Furthermore, while demanding their rights, both Turkish people and administrators remained fairly faithful to international law.

Atatürk's foreseeing international developments and his measures he took against them were given through examples.

In sum, the internal political developments and foreign relations of Turkey during the Atatürk era were discussed by giving examples.

ვასილ ბერიძე*

თურქული ანდაზები მესხურ დიალექტში

ანდაზა ენობრივი ფონდის უძველესი და მარად განახლებადი ნაწილია. ანდაზაში აისახება ენის, ხალხის, ურთიერთობების ისტორია, ამიტომ ხშირად მას განიხილავენ სხვადასხვა მეცნიერებათა საკვლევ ობიექტად. ანდაზის კვლევის მეთოდოლოგია შეიძლება იყოს სხვადასხვაგვარი. ყველა შემთხვევაში საჭიროა თითოეული ანდაზის ცალკე გამოკვლევა, მითუმეტეს, როდესაც საქმე ეხება ორენოვან ან სხვაენოვან ანდაზებს.

ქართული ენის მესხურ დიალექტში გამორჩეულად საინტერესო მდგომარეობაა. აქ წმინდა ქართული ანდაზების გვერდით გვხვდება არაქართული, თურქული ანდაზები, რომლებიც ძირითადად ასაკოვან ხალხთა მეტყველებაში შეიძლება დავადასტუროთ (ვინც იცის თურქული ენა). თურქულად ანდაზებს მოიშველიებენ საუბარში, სადაო სიტუაციაში სიმართლის გასარკვევად.

რადგან ანდაზები იქმნება ხალხის დიდი გამოცდილების შედეგად, ამიტომ საურთიერთობოდ, სასაუბრო მეტყველებაში მისი გამოყენების სიხშირე მაღალია.

ანდაზა, საზოგადოებათმცოდნეობის, ფსიქოლოგიის, პედაგოგიის, ეკონომიკის, ფილოსოფიის, ისტორიის, ზნე-ჩვეულებების ბევრ საკითხს შეეხება და საკმაოდ ბევრ მიმართულებას განიხილავს. ჩვენს ზნე-ჩვეულებებში დამკვიდრებულ წინაპრების ბრძნულ გამონათქვამებს ანდაზებს ვუწოდებთ. ამ გაგებით ანდაზები ეროვნული სიმდიდრეა.

ანდაზები საუკუნეების მანძილზე ხალხის ფართო მასების მიერ გავლელი გამოცდილებიდან და მათ მოსაზრებებზე დაყრდნობით წარმოიქმნენ. სახალხო საერთო აზრი, მრწამსი, ყოფა განსაზღვრავს და გვასწავლის, როგორ მოვიქცეთ. ანდაზა ყველაზე დიდი მოსამართლეა კამათსა და შეუთანხმებლობაში¹.

ამასთანავე ანდაზაში გაქვევებულია ეპოქა, ეპოქის ტერმინოლოგია და ლექსიკა, ამიტომ ხშირად მისი გამოყენება საზოგადოების ისტორიის, ეთ-

* მასწ., თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ახალციხის ფილიალი.

¹ Ömer Asım Aksoy, Atasözleri ve deyimler sözlüğü, İstanbul, გვ. 13-14.

ნოგრაფიის და ენის ისტორიის ცოდნასაც მოითხოვს. ამ მხრივ საინტერესოდ გვეჩვენება შემდეგი ანდაზები: *შეინახე ბზეო და დადგება მისი ღროცო; მოიდან ყურუთისაგან გაეხდი, ბარიდან თუთისაგანო; კალოში შებმულმა მოზვერმა ორთითს უნდა გაუძლოსო; კუთხის ქვა კუთხიდან არ ჩამოვარდებაო; მზე ქალამანს აჭერს, ქალამანი კი ფეხსაო.*

დღეს ახალგაზრდობამ ნაკლებად იცის ბზე, ყურუთი, ქალამანი, ორთითი, კალო, კუთხის ქვა და სხვა, მაგრამ ანდაზის მცოდნე გამოორჩეულია თავისი ენაწყლიანობით და სიტყვის მარაგით, ამიტომ მის სიტყვას მეტი ფასი აქვს.

თურქულენოვან ანაღზებში გამოყენებულია ადგილობრივი ტოპონიმი, ონომასტიკა, საერთოდ, რაც მიმანიშნებელია იმაზე, რომ ბევრი ანდაზა თურქულად შექმნილია ადგილზე.

„წადი ხერთვისში და მოდი ტოლოში“. ზარმაც, უსაქმურ კაცზე იტყვიან. ხერთვისი და ტოლოში ახლო-ახლო მდებარე სოფლებია, ამიტომ იქ წასვლამოსვლა არავითარ პრობლემასთან არ არის დაკავშირებული, თუმცა მის საწინააღმდეგოდ არის ნათქვამი: „ვირის თორბა, გინდ სტამბოლში წაიდე, მაინც ვირის თორბა იქნებაო“. ამ შემთხვევაშიც უსაქმურ და არაფრის მაქნის კაცზე იტყვიან, რომელსაც შორს წასვლა-მოსვლა ვერაფერს უშველის. ეს ანდაზა ქართულად გვხვდება მხოლოდ და თურქულად ვერ დავადასტურეთ. ამავე შინაარსისაა: „გიეი ქალაქს მიდიოდა, რა მიჰქონდა, რა მოჰქონდა“, რომელიც, აგრეთვე, მხოლოდ ქართულად გვხვდება და ქალაქში ახალციხე იგულისხმება. პირველ ანდაზასთან ერთად შემდეგი ორიც იმიტომ მოვიყვანეთ, რომ ვამტკიცოთ, ლოკალურად შექმნილი ანდაზა შენაარსობრივად და მოხმარების თვალსაზრისით ისეთივე ძალისაა, როგორისაც სხვები.

ასევე ადგილზეა შექმნილი ანდაზა: „ადექ, გამოფხიზლდი რუსთაველო შოთა, ხელიდან წავიდა ასპინძა, ოთა“².

სულ ახლახან, 150 წლის განმავლობაში, შექმნილია ანდაზა: „ბოშადან ფაშა, ხიდან მაშა, დუხობორისაგან მეზურნე არ გმოვაო“. დუხობორები მე-19 საუკუნის 50-იან წლებში ჩამოსახლდნენ მესხეთში და მათ „მეზურნეობას“, „მუსიკალურობას“ კარგად ასახავს ანდაზა.

მესხეთში თურქულ ენაზე დავადასტურეთ ისეთი ანდაზები, რომლებიც მთელ საქართველოშია გავრცელებული: *ქათამმა წყალი დალია და ღმერთს შეხედაო; დედის წინ მოხტუნავე კვიცს მგელი შეჭამსო; ვოვოვ შენ გითხარი*

² ს. მაკალათია, მესხეთ-ჯავახეთი, თბ., 1938, გვ. 132.

და რძალო შენ გაიგეო (რძალო შენ გითხარი, მულო შენ გაიგეო); ცუდი ძაღლი არც თვითონ ჭამს, არც სხვას აჭმევსო; რასაც დასთეს, იმას მოიშვიო; ადამიანს ბედი მიეცი და გინდ სანაგვეზე გადააგდეო (ბედი მომეცი და გინდა, სანახვეზე გადამაგდეო); ნუ დასცინი სხვასო, გადაგხდება თავსაო; წყალნი წავლენ და წამოვლენ, ქვიშანი დარჩებიანო; რაც აღხანა, ის ჩაღხანა...

ქართული ენის მესხურ დიალექტში თურქული ლექსიკას მიეძღვნა ჩემი სტატიები³.

წლების განმავლობაში ვაგროვებ ანდაზებს ეს საქმე საშური, რადგან უფროსი თაობა მიდის და იკარგება ხალხური შემოქმედების ეს ძვირფასი ნაყოფი, ამიტომ წარმოვადგინე ჩემ მიერ შეკრებილი ანდაზების ერთი ნაწილი მასალის სახით. დარწმუნებული ვარ, რომ პარალელები მას დღესაც მოეპოვება ყარსისა და არტანის მოსახლეობაში. ზოგიერთი მათგანი შეიძლება ბოლომდე ანდაზად არ არის ჩამოყალიბებული, იგი მხოლოდ ხატოვანი თქმა იყოს, ან ლექსად გამოთქმული სიბრძნე, მაგრამ საჭიროდ ჩაეთვალება წარმომედგინა. ანდაზები ჩაწერილია დიალექტზე და მოცემულია მისი ქართული თარგმანი, ძირითადად ინფორმატორის მიერ შესრულებული.

³ ა. ორი თურქული სიტყვა ქართული ენის მესხურ დიალექტში, თსუ ახალციხის ფილიალის შრომების კრებული, თბილისი-ახალციხე, 1998, გვ. 128-135. ბ. ასპინძა, სამცხისა და ჯავახეთის საზღვარზე, ახალციხე 2000, გვ. 194-201.

Vasil Beridze*

MESKH LEHÇESİNDEKİ TÜRK ATASÖZLERİ

Atasözü dil fonun en eski mutata olan ve her zaman değiştirilen kısmıdır. Atasözleri dil, halk, ilişkiler tarihini kapsamakta olup muhtelif bilimlerin inceleme konusunu oluşturmaktadır. Atasözünün inceleme metodolojisi muhtelif olabilir. İki ve çeşitli dillerde olup atasözlerinin tek tek incelenmesi lazımdır.

Gürcüenin Meskh lehçesinde özel bir duruma rastlamaktayız. Gürcü atasözleri yanısıra Türk atasözleri de bulunmakta olup özellikle ihtiyar insanlar tarafından kullanılmaktadır. Türk dilini bilenler Türk atasözlerini anlaşmazlıklarda yargıcı olarak, gerçeği tesbit etmek için kullanıyorlar.

Atasözler halk tecrübesinden meydana geldiğinden dolayı temas ile konuşmalarda sık sık kullanılmaktadır.

Her dilde atasözleri ve deyimler vardır. Toplum bilim, ruhbilim, eğitim bilim, ekonomi, felsefe, tarih, ahlak, folklor gibi birçok konuları ilgilendiren ve birçok yönlerden inceleme konusu edinmeye değer olan ulusal varlıklardır.

Bizim genellikle yerleşmiş bir atalarsözü anlayışımız vardır. Bu anlayışa göre ulusal varlıklardır.

Atasözleri, geniş halk yığınlarının yüzyıllar boyunca geçirdikleri deneyimlerden ve bunlara dayanan düşüncelerden doğmuşlardır. Ulusun ortak düşünce, bahis ve tutumunu belirtir, bize yol gösterirler. Anlaşmazlıklarda atasözü en büyük yargıcıdır.

Atasözlerinde devir kalıplanmış bulunmaktadır: Her atasözü, belli bir kalıp içinde, belli sözcüklerle söylenmiş olan donmuş bir biçimdir. Atasözü bilmesi ülke tarihi, etnografi ve dil bilmesini de lüzum saymaktadır¹. Örneğin: Sakla

* Öğretmen., Tiflis Devlet Üniversitesi Akhaltsikhe Şubesi

samanı gelir zamanı; Köşe taşı köşeden düşmez; Harmana giren tosun dirgene dayanacaktır; Güneş çaruğu sıkır çaruk ise ayağı.

Bugünkü gençler ise saman, kurud, çaruk, dirgen, harman, köşe taş gibi kelimeleri bilmezler. Atasözü bilen adam sözlük ile dolu olup sözünde her yerde geçerlidir. Türkçe olan atasözlerde yerli toponimler ile onomastiğin kullanılması çoğunun bu bölgede kapsamında Türkçe meydana gelmesini belirtmektedir.

"Git Toloşa gel Hertvise" atasözü tembel adamın halini belirtmektedir. Toloşa ile Hertvis yakın köyler olup gidip gelmek zor değil. Anılan atasöze karşılık "Eşek torbasını ister İstanbul'a götür yine torbadır". Bu halde aynısı tembel adamın uzak gitmesine rağmen faydalı olmaması demektir. Bu atasözü yalnız Gürcüce olup Türkçe olan karşılığı bulunamadı. Aynı manayı "Deli şehire gider, ne götürür ne getirir" atasözü taşımaktadır. Bu atasözü de sadece Gürcüce olup şehir ise Ahıska'dır. Yukarıda anılan örnekler atasözlerin bir bölge çerçevesine oluşmasını göstermektedir.

"Hani nerdesin Rustavli Şota, elimizden gitti Aspindza Ota"² atasözü de yöre halkınındır.

Yakın tarihlerde yaklaşık 150 yıl önce yeni bir atasözü "Poşadan Paşa, ağaçtan maşa, dukhobordan ise zurnacı çıkmaz". Dukhoborlar XIX asırda Meskheti'ye yerleşmişler ve atasözü ise onların müzik yeteneklerini göstermektedir.

Meskheti'de bulunan bazı atasözleri bütün Gürcistan'da yayılmaktadır Örneğin: "Tavuk su içti Tanrıya baktı; Ne ekersin onu biçersin; Gülme ele çıkar başına; Su gider kum kalır".

Metinlerim Gürcü dilinin Meskh lehçesine ait olan Türkçe atasözlerine değinmektedir³. Yıllar boyunca atasözleri toparlıyorum. Bence bu iş gerekli, çünkü eski nesille gittiğinde atasözler kayıp olmaktadır. Anılan atasözlerin karşılıklarının Kars ile Ardahan bölgeleri halk arasında bulunacaklarından eminim. Metnimde bazı atasözler tam atasözü halinde olmayıp deyim ile şiir şeklinde de yer almıştır. Atasözleri Türk lehçe dilinde yazılmış olup Gürcüce ise atasözü söyleyen tarafından çevrilmiştir.

1. Acı ayi oinamaz.
მშიერი დათვი არ თთამაშებსო.
2. Ağa dedisa svir daraya, svir daraya.
ბატონმა თუ გიბრძანოს, ჩარეკე დე-
ლეშიო, ჩარეკე დელეშიო.
3. Ağanın malı gidiyor, nokarın canı
yanıyor.
ბატონს საქონელი მიუდის და მო-
სამსახურეს გული ეწვისო.
4. Axlı başta gerek.
ჭკუა თავიდანვე მოიფიქრო.
5. Al qapıda, sat qapıda, işin yoğoksa, yat
qapıda.
იყიდე-გაყიდე სახლის წინო, თუ საქმე
არა გაქვს, დაწვიო.
6. Allah adamın haxlını alior, sonra
malzemesini.
ღმერთი კაცს ჯერ ჭკუას ართმევს,
შემდეგ ქონებასაო.
7. Allah verursa potoroaya da verur.
ღმერთმა თუ ინება, მწირ მიწაზე
მიიღებ მოსავალსო.
8. Anan var canı yanan var.
დედა თუ გყავს, გულშემატკივარიც
გყავსო.
9. Anasından ileri oynian t̄ai kurt iar.
დედის წინ მოხტუნავე კვიცს მგელი
შეჭამსო.
10. Ateş közsüz olmaz, ev sözsüz olmaz.
ცეცხლი უნაცროდ არ შეიძლება და
სახლი უხიტყვოდ.
11. Avara bazar dostluđı bozar.
ცუდი გარიგება მეგობრობას ჩაშ-
ლისო.
12. Azi bülmiyan, çođi ne bülür.
ვინც ცოტა არ იცის, ბევრს ვერ გაი-
გებსო.
13. Bene deđmiyan kurt bin yil yaşasın.

- მგელმა, რომელიც მე არ მეხება,
თუნდაც ათასი წელი იცოცხლოსო.
14. Bir çiçek inen yaz galmaz.
ერთი ყვავილით გაზაფხული არ მო-
ვაო.
15. Boş torbaia at galmaz.
ცარიელ ტომარაზე ცხენი არ მოგყე-
ბაო.
16. Boşadan paşa, ağaçdan maşa,
duxabordan zurnaci olmaz.
ბოშადან ფაშა, ხიდან მაშა, დუხო-
ბორისგან მეზურნე არ გამოვაო.
17. Bir vur möhkam vur.
ერთი დაარტყი და მაგარი.
18. Bilmem, bimem bilsemde demem.
არ ვიცი, არ ვიცი, რომ ვიცოდე, არ
ვიტყვოდი.
19. Bu dünya Sultan Suleyimana
qalmamış senede qalmaz.
ეს ცხოვრება სულთან სულეიმანს არ
შერჩენია, შენც არ შეგრჩებაო.
20. Bu dünya bir pancaratur, har galan
baxar-gidar.
ეს ქვეყანა ფანჯარაა, მოსული
გაიხედავს და წავა.
21. Bu dünya bir quyruxtur, eşx olsun
kesib iana.
ეს ცხოვრება ცხერის დუმაა, შეარგოს
მომთლელს და შემჭმელსო.
22. Can bekmezden tatlıdur.
ჯანმრთელობა ბაქმასზე ტკბილიაო.
23. Çay axar göz baxar.
წყლის მსველელობას თვალი ხედავს.
24. Çıkacax qan tamarda turmaz.
გამოსახვლელი სისხლი უნდა დაიდ-
ვაროსო.
25. Çoxlux - poxlux.
სიბევრე-ხინეხეო.

26. Çok tumağ taşı yarar, taş döner başı yarar.

შური ქვას ხეთქავს, ქვა კიდევ მოტრიალდება და თავს გახეთქავსო.

27. Deli için har gvin bayramdur.

გივისთვის ყოველი დღე ბაირამიაო.

28. Derd var dermeni yox.

ავადმყოფობა მაქვს, წამალი არაო.

29. Deveden büyük fil var.

აქლემზე დიდი სპილოაო.

30. Dostinan ye, iç, alış-veriş etma.

მეგობართან ჭამე, სვი, მხოლოდ არ ივაჭრო.

31. Düniyanın tadi tuzdur oda hepsinden ucuzdur.

ქვეყნის გემოვნება მარილშია, რომელიც ყველაზე იაფიაო.

32. Eldan gelen ela gider, selden gelen sela gider.

უცხოვსგან მოსული უცხოვსთან მივა, ნიაღვრით მოსული ნიაღვარში წავა.

33. El içinde atın kuiruğünü kesme, kimi diyar gıssa, kim diyar uzun.

ხალხში ცხენს კუდს ნუ მოსჭრი, ზოგი იტყვის მოკლეა, ზოგი გეტყვის გრძელიაო.

34. Eşak ne bilür döşak nedir.

ეირმა რა იცის, ღეიბი რა არისო.

35. eşağa binmek bir aip, enmesi iki.

ეირზე შეჯდომა ერთი სირცხვილია, ჩამოსვლა—მეორეო.

36. Geçi can dardında, qasab iağ dardında.

თხას სიცოცხლე ედარდებოდა, ყასაბს ქონი აინტერესებდა.

37. Giaurun ekmeğini ian giaurun kılıcını çekar.

ურჯულოს პურის მჭამელი, ურჯულოს ხმალს მოიქნევსო.

38. Görüken çağın dibi yakındır.

მთა, რომელიც მოჩანს, მისი ძირი უფრო ახლოს არისო.

39. Gülma ela çıkar başan.

ნუ დასციხი სხვასაო, გადაგხდება თავსაო.

40. Güneş çaruğı sıkar, çaruğı quçı.

მზე ქალამანს აჭერს, ქალამანი კი ფეხსაო.

41. Gvezlarım o çadi var da yedurmi-yerim?

თვალეზო, მჭადი მაქვს და არ გაჭმეო?

42. Get Xertviza, gel Toloşa.

წადი ხერთვისში, მოდი ტოლოშში.

43. Gelin ata bindi yardım alla.

პატარბალი ცხენზე შესვეს და ღმერთო მიშველეო.

44. Getmax, varken turma xaramdı.

რომ უნდა წახვიდე, დარჩენა ზარალიაო.

45. Haxıl yaşta değıl, haxıl baştadır.

ჭკუა ასაკში არ არის, ჭკუა თავშიაო.

46. Haxıleıdan hasrat oldum.

ჭკვიანის ნატრული გაეხდითო.

47. axir ölümdür.

ბოლო სიკვდილიაო.

48. Her xoroz kendi çöplüğünde igitdir.

ყველა მამალი თავის სანაგვეზეა ვაკაცო.

49. Her sabirda bir xeyir vardır.

ყველა მოთმინებაში თითო ხეირიაო.

50. Xarmana giran tosun dirgena tayanacax.

კალოში შებზულმა მოხვეერმა ორთითს უნდა გაუძლოსო.

51. İnsana qismet verde çöplüğe at.

ადამიანს ბედი მიეცი და თუ ვინდა სანაგვეზე გადააგდეო.

52. İstar ağla istar gül. axrı olümdür naxayelisan.
გინდა იტირე, გინდა იცინე, ბოლო მაინც სიკვდილიაო.
53. Karnına vur diyordiler vay arxam.
შუცველში ცემდნენო და ვაი ზურგიო.
54. Kimi müsliman zandım göksünden xaçı çıxtı.
ვინც მაჰმადიანი მეგონა, მკერდზე ჯვარი აღმოაჩნდაო.
55. Kırx haramı yığırdı bir çıplağı söymediler.
ორმოცი ყაჩაღი შეიყარა და ერთი ჩიპღალი ვერ გაძარცვესო.
56. Köttü it ne iar ne edirir.
ცუდი ძაღლი არც თვითონ ჭამს, არც სხვას აჭმევსო.
57. Kör körüna Allağın yolunda.
ბრმა დადისო და ღმერთის გზაზეო.
58. Kürt götürdüğünü haz eder.
ქურთს თავისი მოტანილი ესიაშოვნებაო.
59. Kvev kvepaksız olmaz.
სოფელი უძაღლოდ არ არისო.
60. qızım sene diyorum gelinim sen eşit.
გოგოე შენ გითხარი, რძალო შენ გაიგეო.
61. qaçmax da bir igidluxtur.
გაქცევაც ერთი ვაჟკაცობაო.
62. qorxağ olem sağolem.
მშიშარა ვიყო, ცოცხალი ვიყოო.
63. Mal saabina benzamazsa haramdur.
საქონელი პატრონს თუ არა ჰგავს, ჰარამიაო.
64. Masal-masal bandi kesar, dil ötar tamağ kesar.
კაი ანდაზა არხის წყალს შეაჩარებს, ენა იტყვის და დიდლი გაჭრისო.
65. Naki anasi o da şanası.

- რაც დედა, ის შვილიო.
66. Naki alxana o da çalxana.
რაც აღხანაა, ის ჩაღხანაო.
67. Neki ekersin oni biçersin.
რასაც დათესავ, იმას მოიმკი.
68. Nerdesin Rustavloi Şota, elimizden Aspindza, Ota.
სადა ხარ რუსთაველო შოთა, ხელიდან წაეიდა ასპინძა ოთა.
69. Otuz oldum, topuz oldum.
ოცდაათის გაეხდი, რკინის ბურთი ვარო
qırx oldum, qırxaldım.
ორმოცის გაეხდი, შევიჭირხლეო
elli oldum ballı oldum.
ორმოცდაათის გაეხდი და გაეჭაღა-რაველიო.
altmış oldum, tartmış oldum.
სამოცის გაეხდი სასწორზე შევედექიო.
yetmiş oldum, getmiş oldum.
სამოცდაათის გაეხდი და წასასვლე-ლად ვემზადებო.
saksañ oldum, sersam oldum.
ოთხმოცის გაეხდი და ვბარბაცებო.
doxsañ oldum, noxsañ oldum.
ოთხმოცდაათის გაეხდი და უძღური შევიქმენო.
yuz oldum, düz oldum.
ასის გაეხდი და მიწასთან გაესწორ-დიო.
70. Para var çara var.
ფული არისო, საშუალება არისო
para yox çara yox.
ფული არ არის, საშუალებაც არ არისო.
71. Poşaya biri verma, iki istar.
მათხოვარს ერთი არ მისცე, ორს მოგთხოვსო.
72. Sabir eiladım oldum naçar.

მოვითმინე, დავიზაგრე.
 Sabirsizdan dövlət kaçar.
 მოუთმენლისგან დოვლათი წავა.
 Sabir damir qapı açar
 მოთმინება რკინის კარს გააღებსო.
 Gena sabir gena sabir.
 ამიტომ, მოთმინება და მოთმინება.
 73. Sabir salamatlıxdur.
 მოთმინება მშვიდობააო.
 74. Saxla samanı gelur zamanı
 შეინახე ბზე, ისიც გამოგადგებაო.
 75. Seyirciya qolaydur.
 მოსეირესათვის ადვილიაო.
 76. Senden xeyir olmaz.
 შენგან ხეირი არ იქნებაო.
 77. Soxma axıl, axıl olmaz.
 ძალით ჭკუა, ჭკუა არ არისო.
 78. Sudaki polox.
 წყალში თევზი.
 79. Su gelir gider güm qalur.
 წყალნი წავლენ და წამოვლენ, ქვიშა-
 ნი დარჩებიანო.
 80. Su yoluni bulur.
 წყალი გზას ყოველთვის გაიკვლევსო.
 81. Svez svezin kviskisidur.
 სიტყვა სიტყვის ბერკეტიაო.

82. Tanridan yağani yer qabul eder.
 ციდან რა მოვა, რომ მიწამ არ მიი-
 ლოსო.
 83. Tağdan qurutdan oldum bağdan tutdan
 oldum.
 მთიდან ყურუთისგან გაეხდი, ბარში
 კი თუთისგანო.
 84. Tavux su içti Alaxa baxtı.
 ქათამმა წყალი დალია, ღმერთს
 შეხედაო.
 85. Uzak yerin somuni büyük.
 შორი ადგილის პური ყოველთვის
 დიდიაო.
 86. Yalancının şaatırda barabar
 მატყუარას მოწმე თან დასდევსო.
 87. Yolcu yolda gerek
 მგზავრი გზაზე უნდა იყოსო.
 88. Yuz verdim alia geldi, çixti xaliya.
 გავეუცინე და თავზე დამაჯდაო.
 89. Yatan öküzin altında şana ariyor.
 მწოლიარე ხარის ქვეშ ხბოს ეძებსო.
 90. Yalan işta yağlı qaşuğ.
 ტყუილი საქმიდან ტყუილი კოვზი იქ-
 ნებაო.
 91. Zaman satar samanı
 დრო გაყიდის ბზესო.

Vasil Beridze

TURKISH PROVERBS IN MESKHETIAN DIALECT

summary

In Meskhetian dialect of the Georgian language alongside the Georgian proverbs we meet non-Georgian, Turkish ones. They are mainly used by the elderly people. The article represents the Turkish proverbs and their Georgian translation in the alphabetical order.

სარჩევი İÇİNDEKİLER CONTENTS

შესავალი (<i>მერაბ ბერიძე</i>).....	5
Önsöz(<i>Merab Beridze</i>).....	5
Önsöz(<i>Necati Kaya</i>).....	9
შესავალი (<i>ნეჯათი ქაია</i>).....	5
<i>ვალერი სილოგავა</i> – ანისის და ყარსის ქართული ეპიგრაფიკა (მოკლე მიმოხილვა)	13
<i>Valeri Silogava</i> - Kars İle Ani Gürcü Epigrafisi, (Kısa özet).....	30
<i>Valeri Silogava</i> - Anisi and Karsi Epigraphy (short survey)	49
<i>Enver Konukçu</i> - Doğu Anadolu'nun yakın tarihi	53
<i>ენვერ კონუქჩუ</i> – აღმოსავლეთ ანატოლიის უახლესი ისტორია.....	59
<i>Enver Konukchu</i> – The recent history of eastern Anatolia	64
<i>მიხეილ სვანიძე</i> – ყარსის, ჩილდირისა და ტრაპიზონის ეიადეტების „ჯაბა დავთარი“ (1694-1732 წწ.).....	65
<i>Miheil Svanidze</i> - Kars, Çıldır ve Trabzon Vilayetlerinin "Devter-i Caba" ları (1694-1732).....	71
<i>Michael Svanidze</i> - Karsi, Childiri and Trapzon Regions "Short Books" (1694-1732).....	76
<i>Esin Dayı</i> - Elviye-i Selâse/üç sancak (Kars, Ardahan ve Batum).....	77
<i>ესინ დაი</i> - ელვიე-ი სელასე/სამი სანჯაყი (ყარსი, ბათუმი, არტაანი).....	89
<i>Esin Dayı</i> - Elviye-i Selâse/three Sanjak.....	100
<i>თინა იველაშვილი</i> – დღეობა <i>კავკასორი</i> და მისი ისტორიული ძირები.....	101
<i>Tina İvelaşvili</i> - "Kafkasör" festivali ve tarihi kökleri	110
<i>Tina Ivelashvili</i> - A Holiday "Kavkasori" and its Historic Roots.....	116
<i>Nurhan Aydın</i> - Kars antlaşması ve tarihteki önemi	117
<i>ნურჰან აიდინი</i> – ყარსის ხელშეკრულება და მისი ისტორიული მნიშვნელობა.....	134
<i>Nurehan Aydın</i> - The Karsi treaty and its historic signification.....	149
<i>მერაბ ბერიძე</i> – არტაანის გუბერნიის ტოპონიმთა უახლესი ისტორია.....	150
<i>Merab beridze</i> - Ardahan Mıntıkası toponimisi çağdaş tarihi.....	160
<i>Merab Beridze</i> - For the History of the Toponyms of Artaani Province.....	168

<i>Oktay Kızılkaya</i> - Milli Mücadele döneminde Kars ve civarında sosyal ve kültürel yapı.....	169
<i>ოქთაი კიზილკაია</i> – ყარსისა და მისი შემოგარენის სოციალური და კულტურული სტრუქტურა ეროვნულ გამათავისუფლებელი მოძრაობის პერიოდში.....	183
<i>Oktai Kizilkaya</i> - The Social and Cultural Structure Around Kars and its Surroundings During the period of the Turkish National Struggle for Independence.....	195
<i>გურანდა ჭელიძე</i> – 1877-1878 წლების რუსეთ-თურქეთის ომისდროინდელი ქართული პრესა ყარსის შესახებ.....	197
<i>Guranda Çelidze</i> - 1877 – 1878 RUS – TÜRK Savaşı ve Gürcü basımında Kars konusu.....	206
<i>Guranda Chelidze</i> - Georgian Press about Karsi during Russian-Turkish war in 1877-1878	213
<i>Günay Çağlar</i> – Atatürk ve Türkiye'de çağdaşlaşma	214
<i>გიუნაი ჩაღლარი</i> - ათათურქი და თურქეთის მოდერნიზაცია.....	224
<i>Gunay Chaghlar</i> – Atatürk and civilization in Turkey.....	234
<i>როინ ყავრელიშვილი</i> – ამიერკავკასიის კომისარიატის პოლიტიკური ურთიერთობების ისტორია (1917 წ.).....	235
<i>Roin Kavrelışvili</i> – Maverayi Kafkas Komiserliği'nin siyasi ilişkileri tarihi (1917).....	244
<i>Roin Kavrelishvili</i> - The History of Political Relations of Trans-Caucasian Commissariat (1917)	251
<i>Cihat Göktepe</i> – Türkiye'nin siyasi tarihi ve dış ilişkileri (1919-1938).....	252
<i>ჯიჰათ გოქთეპე</i> – თურქეთის პოლიტიკური ისტორია და მისი საგარეო ურთიერთობანი (1919-1938).....	264
<i>Cihat Göktepe</i> - The History of Turkey and Its Foreign Policy (1918-1938)	275
<i>ვასილ ბერიძე</i> – თურქული ანდაზები მესხურ დიალექტში.....	276
<i>Vasil Beridze</i> - Meskh lehçesindeki Türk atasözleri.....	279
<i>Vasil Beridze</i> - Turkish Proverbs in Meskhetian Dialect.....	284

კომპიუტერული უზრუნველყოფა: გოზალიშვილი ლილი
მურჯიკნელი მარინა
ინასარიძე ლელა
ბერიძე მანანა
ბალასანიანი მაია
გზირიშვილი ლია
ტაბატაძე მარინა

Bilgi işlem Lili Gozalişvili, Lela İnasaridze, Marina Murcikneli, Manana Beridze, Maia Balasaniani, Lia Gzirishvili, Marina Tabatadze, katkılarıyla yapılmıştır.

აიწყო და დაკაბადონდა ა.ო. „პროგრესში“
ახალციხე, რუსთაველის 91, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის
ახალციხის ფილიალი
დაიბეჭდა ყარსის კავკასიის უნივერსიტეტში

Dizgi işlemleri Gürcistan Tiflis Devlet Üniversitesi Ahıska Şubesi Bilgi İşlem Merkezi “Progresi” nde Basım Yayın ve Dağıtım İşlemleri Kafkas Üniversitesi Rektörlüğü tarafından yapılmıştır.
Bildirilerin Teknik ve İçerik sorumluluğu bildiri sahibine aittir.